

8/2i35

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANKETTEDIK KÖTET

(460., 461., 462. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

TARTALOM.

CDLX. SZÁM.

	Lap
A HÁBORÚ GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI. — Wekerle Sándortól	1
A JÓ BÉKE CZÉLJAI. — Gróf Andrássy Gyulától	18
VEZÍR SZOKOLLI MUSZTAFÁ BASA. — Takáts Sándortól	41
A FEGYELMI ELJÁRÁS REFORMJA. — Návay Lajostól	66
VÁMBÉRY ÁRMIN TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA. (I.) — Munkácsi Bernáttól	87
MACZA. (I.) — Elbeszélés. — Ferentzi Magdától	113
KÖLTEMÉNYEK: <i>Zászlótartó miskolczi indulója.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Háborús üdöket élünk.</i> — Jakab Ödöntől	133
SZEMLE: — <i>A kurucz balladák hitelességének kérdése.</i> — Király Györgytől	136
ÉRTESÍTŐ: — 1. <i>Kinek büne a háború?</i> (Gróf Andrássy Gyula röpirata.) — Wlassics Gyulától	
2. <i>Ferentzi Magda.</i> (Ferentzi Magda: <i>Fehér árnyékok.</i>) — v. g.-tól	
3. <i>Arany János angol nyelven.</i> (Arany: <i>Toldi. Toldi's Eve. Ballads. Selected. Lyrics.</i> Translations by W. N. Loew.) — Rózsa Dezsőtől	145

CDLXI. SZÁM.

	Lap
A HÁBORÚ EDDIGI MÉRLEGE. — Berzeviczy Alberttől	161
A HÁBORÚ ÉS AZ IPARI ÉLET. — Matlekovits Sándortól	180
LENGYEL-MAGYAR VONATKOZÁSOK A TÖRTÉNELEMBEN. — Szádeczky K. Lajostól	202
A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG A HÁBORÚ ALATT. — Czettler Jenőnőtől	220
VÁMBÉRY ÁRMIN TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA. — (II.) Munkácsi Bernáttól	243
MACZA. (II.) — Elbeszélés. — Ferentzi Magdától	275
KÖLTEMÉNYEK: <i>Dal a messze bérczorumról.</i> — <i>Háború van!</i> — Sajó Sándortól	293
SZEMLE: 1. <i>Volkman Róbert.</i> — Siklós Alberttől	
2. <i>Tárlat. I. Műkiállítások a Szépművészeti Múzeumban.</i> — D.-tól — II. <i>Csendélet és intérier a tavaszi tárlaton.</i> — Végh Gyulától	295

ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Beatrix magyar királynéről.</i> — (Berzeviczy Albert: <i>Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok.</i>) — d.-től	
2. <i>Anatole France.</i> — (G. Michaut: <i>Anatole France.</i>) Elek Oszkártól	
3. <i>Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye.</i> — (A Kisfaludy-Társaság <i>Magyar Népköltési Gyűjteményének</i> XIII k.-e.) — n.-től	
4. <i>Locke pædagogája.</i> — (Locke: <i>Gondolatok a nevelésről</i>) — H. Nagy Józseftől	309

CDLXII. SZÁM.

AZ AKADÉMIA PALOTÁJÁNAK FÉLSZÁZADOS FENNÁLLÁSA. — Berzeviczy Alberttől	321
AZ OBJECTIV IDEALISMUS. — Prohászka Ottokártól	329
JOG ÉS IGAZSÁG A HÁBORÚBAN. — Finkey Ferencztől	349
PÉNZÜGYEINK A HÁBORÚBAN. — Hantos Eleméértől	388
HÁBORÚ ÉS POLITIKAI TUDOMÁNY. — Barabási Kun Józseftől	408
MACZA. (III.) — Elbeszélés — Ferentzi Magdától	429
ZRINYI, A KÖLTŐ. — Költemény — Kozma Andortól	457
SZEMLE: 1. <i>Lamprecht Károly</i> (1856—1915.). — Madzsar Imrétől	
2. <i>Magyarország oroszföldi barátai.</i> — Munkácsy Mihálytól	460
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Függő országok.</i> (Redslob: <i>Abhängige Länder.</i>) — Királyfi Árpádtól	
2. <i>Új magyar regények.</i> (Biró Lajos: <i>A Serpolette</i> ; Szederkényi Anna: <i>A nagy nő.</i>) — r. r.-től	467

A HÁBORÚ GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI.

Előadás a Hadsegítő-bizottságban 1915 február 16-án.

A borzalmas küzdelem, mely ma az egész földtekét megrendíti, nemcsak a jelenben érezteti visszahatását, hanem az állami, socialis, culturalis és gazdasági élet jövő alakulásának kulcsát is magában rejti.

Megannyi kérdőjellel állunk szemben, a melyekre feleletet adni majdnem lehetetlen. A jóslásoknak reményeket vagy balsejtelmeket fölkeltő korszaka rég lejárt, csak egy fáklya világít be a jövő titokzatos utába s ez a logika törvénye, mely az okból következtet az okozatra.

Ennek világánál tekintek én is a jövőbe, hogy themámról, a háború gazdasági következményeiről mondjak el természetesen nem mindent, nem is sokat, hanem egyet-mást azokból, a miket idején át kell vinnünk a köztudatba.

A háború gazdasági következményeit választottam fejtegetéseim tárgyául, mert egész korunk a gazdasági fejlődés jegyében indult meg. Jórészt ettől függ az államok ereje, socialis fejlődése, culturalis haladása. A gazdasági erő magában hordja az igények embrióit, a korszerű socialis követelmények kielégítésének erejét, magasabb igények felkelését, önmagában a culturának alulról feltörő fejlődését.

A csak felülről malasztként aláhintett socialis és culturalis törekvések sikerre csak úgy és akkor vezetnek, ha gazdaságilag erős talajra találnak, mert nyomor és szegénység soha sem alkalmasak magvaik kikeltésére.

Vessünk tehát először is ügyet a háború által előidézett mai gazdasági helyzetre, mert okozati összefüggésében ez vezet a jövő fejleményeire.

Foglalkozzunk egymásután a gazdasági tevékenységet gátló vagy megnehezítő körülményekkel, a háború által oko-

zott károkkal, az állami szükségletekkel s a kibontakozás irányáival.

A gazdasági tevékenység legegységesebb tényezője, a munkaerő, nálunk a háború kitörésekor a különböző gazdasági ágazatokban hol hiányt, hol fölösleget mutatott.

A mezőgazdasági tevékenység forróján ért bennünket a háború s úgy a közönséges, valamint az intellectualis munkaerőnek elvonása, a forgalom szünetelése, bénító hatással voltak a termelés menetére, megdrágították, késleltették az előállítását, sok helyütt megakadályozták a termés értékesítését s a beállott esőzések megrontották annak minőségét. A folytatólagos katonai behívások, a háború színterén előállott pusztítások, más helyütt a fogatok elvonása, az ország egy részében a termés rosszasága, sőt a vetőmag hiánya a bevetendő területet is jelentékenyen korlátozták.

Minden háború emelőleg szokott hatni a mezőgazdasági termények árára s a termények előállításával járó nagyobb kiadás is természetszerű tényezője az áremelkedésnek. De nálunk nem annyira ezek, hanem inkább a termés elégtelensége oka az áremelkedésnek, melyet mód nélkül fokozott sok készletnek a háború során előidézett erőszakos megsemmisítése, a transatlantikus összeköttetések megszűnése, valamint a szomszédos államok gabonakiviteli tilalma, úgy, hogy az áraknak képződése kizárólag a belpiaczra szorítkozott.

El kell készülnünk a gabona s különösen a kenyérgabonaárak hosszabb ideig tartó drágaságára. Ha hitelt adok is annak a feltevésnek, hogy a szokásos terület őszi gabonaneműekkel be van vetve, már az eddig okozott s a — félő — még várható vízkárok tetemesen megapasztják ezt a területet. De meg az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az Aldunamentén s különösen Szlavóniában éppen gabonaneműeket termő sok terület s egész Galiczia és Bukovina ily területei — mint harciszínterek — egyáltalán nincsenek bevetve, úgy hogy nemcsak termésfölöslegük nem lesz, hanem a saját élelmezésükre szükséges gabonaneműek sem lesznek kitermelhetőek. Magának Galicziának gabonafölöslegét 8 millió métermázsára, saját szükségletét pedig 4—5 millió métermázsára szokás tenni; alig tévedek tehát, ha magának a háború által érintett területnek

terméskülönzetét összesen 15 millió métermázsára teszem, ami, minden egyéb csökkentő körülményt mellőzve is, már magában véve a monarchia feltételezhető legjobb gabona-termését is a közepes termés legalsó fokaira szállítja le. Az árképződésnél arra is számítani kell, hogy az új termésig számbavehető készleteink is kimerülnek, úgy hogy tartósan magas árakra kell elkészülve lennünk, a melyeket csakis egyéb kenyértermények és a növényvilág köréből eredő táplálékok fokozottabb termelése és felhasználása által ellensúlyozhatunk s a háború után is a külföldi behozatalnak ideiglenes megkönnyítése és elősegítése által szállíthatunk le az okszerű rendes niveaura.

Majdnem hasonló jelenségekkel találkozunk az állattenyésztés s a kisebb gazdasági mellékhaszonvételek körében. A cereálék és mellékterményeiknek magas ára visszahatással van az állattenyésztésre is. A szarvasmarhatenyésztés körében már régóta találkozunk a depecoratio előjeleivel, a háborúval beállott nagy húskereslet valósággá tette ezt. Ez a keresettség s a takarmányneműek magas ára, különösen a tej és tejtermékek csökkenő előállításában, a sertéshizlalás aláhagyásában s következményképp a tej és zsírneműek hallatlan magas árában nyilvánul.

A vasuti forgalmi nehézségek a kisebb gazdasági haszonvételek közül különösen a baromfitermelést érintették hátrányosan, s ha nem is annak hanyatlását, legalább is stagnációját idézték elő. Pedig ez a jövedelmi forrás — leginkább a kis emberek jövedelmi forrása — kiadó voltát s különösen külkereskedelmi jelentőségét tekintve, majdnem a gabonaneműek kiviteli értékével ér fel.

A mezőgazdaság körében még az erdészeti termelés s az avval kapcsolatos faipar stagnációja tűnik fel különösebben előttünk a háborús viszonyok folyamányaképp.

Az építési ipar pangása, a kivitel szünetelése, sok helyütt a munkászekek hiánya és drágasága miatt a nagyobb mérvű exportáció szünetel s a termelés csökkenése ellenére nagy készletek halmozódtak fel. Miután ezeket csakis a hadsereg vette több helyütt igénybe, a felhalmozódott mennyiség túlnyomó része kedvezőbb viszonyok beálltával vár értékesítésre. Nem

árúhiány vagy fokozott kereslet okai tehát az árak emelkedésének, sőt ellenkezőleg. Tisztán a nagyobb fatelepek azon törekvésének folyamánya az áremelés, hogy csakis ebben találják megrosszabbodott üzleti helyzetök kiegyenlítését.

Míg a háborús viszonyok a mezőgazdaság terén csak megnehezítették a termelést, az ipar és a kereskedelmi ipar körében egyenesen csökkentőleg hatottak a termelésre és a tevékenység kifejtésére, sőt egyes ágazatokban egészen megakasztották azt.

Új igények nem keletkeztek, új vállalkozások nem létesültek, a meglevők vagy folyamatba tettek apadtak. A külkereskedelmi forgalom megszűnt, a forgalomnak hosszú időn át teljes szünetelése, majd igen korlátolt szabaddátétele, a minden állam részéről kibocsátott különféle kiviteli tilalmak megbénították a gazdasági érintkezést még abban a körben is, melyet a politikai constellatio különben szabadon hagyott. Természetes következése volt ennek az ipari termékek előállításának reductiója, a készletekre való termelés teljes megszűnése s ebből folyólag az ipari munkások jelentékeny részének fölöslegessé válása. Ez a háború első korszakában aggasztóan előállott jelenség lényegesen enyhült azóta, úgy hogy a munkanélküliség ma csak egyes ágazatokra, főleg az építési iparra és a luxusiparokra szorítkozik, s általában kisebbségre, mint normalis körülmények között.

Csakhogy a javulás, fájdalom, csak igen kis részben folyamánya a gazdasági tevékenységnek.

Az ipari munkásoknak 30%-a már a háború megindítása után hadba szólíttatott. Ez a szám 40%-ra emelkedett s az újabb behívások folytán valószínűleg megközelíti az 50%-ot. Az ipari termelés körében egyedül a hadfelszereléssel kapcsolatos iparágakban és munkákban látható nagyobb mérvű tevékenység, elannyira, hogy a hadi szükségletek fedezése még számos más ezen ágazatot különben nem művelő gyárunkat és iparosunkat is foglalkoztatja. A hadi szolgálatra való bevonulás sok ágazatban egyenesen munkáshiányra vezetett s mint a bányavállalatoknál, az üzem kényszerű korlátozását vonta maga után.

A helyzet ma az, hogy pang legjelentősebb iparunk, az

építési ipar s az evvel kapcsolatos iparágak, pang a mezőgazdasági gépipar, panganak a luxusiparok, reducált tevékenységet fejt ki különböző fémipar, az electrotechnikai, a chemiai, az olaj, a sokszorosító, a kárpitos és bútorigar, s készletek hiányában a malomipar.

Ellenben megfelelően foglalkoztatva vannak a hadfelszerelési iparágak.

De valamennyi iparág küzd a forgalmi nehézségekkel, a külföldről beszerzett nyersanyag hiányával, az ipari segédanyagok drágaságával, nem ritkán teljes hiányával.

Elmaradhatlan következése ennek az állapotnak az általános drágulás, melyet nemcsak élelmiczikkeknél, hanem minden közhasználati cikknél elég szomorúan tapasztalunk; s mely nemcsak oly cikkeknél terhel bennünket, a melyeknél a gazdasági termelés szerves elágazásánál fogva bizonyos fokig jogosult, hanem ezen okszerűség mértékén túl oly cikkekre is kiterjed, melyeknél jogosultsága egyáltalában nincsen. Az életviszonyok, elsőrendű szükségleti cikkek s a mezőgazdasági és ipari tevékenység termelési feltételeinek általános megdrágulását tapasztaljuk akkor, midőn sok gazdasági ágazatban evvel szemben áll a bevételeknek, helyesebben szólva a jövedelemnek kisebb volta.

Ezek a gazdasági jelenségek nem elszigetelten csak nálunk fordulnak elő, hanem az egész világgazdaságban általánosak; sőt talán fokozottabb mérvben érezhetők a legtöbb hadviselő államban, mint épen minálunk.

Igen bajos, sőt majdnem lehetetlen az egyesnek jövedelmét, jövedelmének hullámzásait megállapítani, kivált nálunk, hol a mérlegkészítés még igen kezdetleges tudomány, sok gádzádkodó előtt teljesen ismeretlen, s hol a mérleg saldójának tudatára csak a szerint ébredünk, hogy saját zsebünkben vagy máséban van-e a végeredmény. Ingatag az az alap is, melyen a nemzeti jövedelmeket szokás felbecsülni, de ha nem is absolut, relativ értéke mégis van, mert valami támpontot nyújt avval a nagy ismeretlen tényezővel szemben, melyet a háború által okozott károk és kiadások jelentenek.

Aztán meg vannak is bizonyos általános belső gazdasági igazságot feltüntető viszonyok, a melyekből arra lehet következ-

tetni, hogy nagyobb-e vagy kisebb a jövedelmekben mutatkozó károsodás.

Így általánosan elfogadott nézet, hogy az agricultur jellegű országok jövedelmi károsodása viszonylag kisebb, mint az ipari jellegű államoké, kisebb, mint azoké, melyek nemzeti jövedelme főleg ipari czikkek kiviteléből ered s főleg kisebb azok jövedelmi károsodásával szemben, a melyek kereskedelmi tevékenységre alapítják nemzeti jövedelmöket.

Az is általánosan elfogadott nézet, hogy a zárt gazdasági területek, vagyis azok a területek, melyek mezőgazdasági és ipari termelvényeiknek legjelentékenyebb részét önmaguk állítják elő s használják fel, nemzeti jövedelmökben sokkal kisebb csorbulást szenvednek, mint azok a gazdasági területek, a melyek akár a mezőgazdasági, akár az ipari termelvények beszerzése vagy értékesítése végett a nemzetközi forgalomra utalvák.

Végül az is belső igazsággal bíró általános nézet, hogy az agricultur jellegű államok háború utáni felújhodása könnyebb és biztosabb, mint az ipari jellegűeké, mert a földbirtok hozadéka nincs oly megsemmisítő deterrisationnak kitéve, mint a sokszor egész újabb kérdést igénylő ipari termelés; a mezőgazdaság felújhodásának feltételeit önmagában rejti; nincs előzetes megrendelésektől, anyagbeszerzésektől feltételezve, s terméneinek értékesítése is biztosabb, mint kivált kiviteli államokban a sokszor piacot vesztett ipari termelvényeké.

Ezek a szempontok arra a következtetésre juttatnak, hogy a háború visszahatása a nemzeti jövedelemre nálunk relative kisebb, mint a hadviselő államok bármelyikénél. Ez következik különösen hazánk agricultur jellegéből, de az egész monarchiára nézve is a mezőgazdaságból eredő bevételeknek döntő súlyából.

Ez következik az egy gazdasági területet alkotó egész monarchiára nézve különösen annak ha nem is zárt területet tevő jellegéből, de mindenesetre abból, hogy úgy a behozatal, valamint a kivitel más államokhoz viszonyítva kisebb jelentőségű, mert gazdasági súlypontja önmagára esik.

Hisz Magyarország a mult évben 35%-kal apadt behozatalának és 20%-kal apadt kivitelének kereken 85%-a Ausztriára esik.

Nem merném ezt a más gazdasági területekhez viszonyítva

relative előnyös összehasonlítást erősen agricultur jellegünk ellenére a felújulás könnyűségére nézve is felállítani. Az ipari tevékenység folytonosságának megóvására, vagy a háborút követő felújítására intézkedéseket még alig tettünk, s a hitelviszonyok bizonytalansága, a moratorium nyomasztó hatásának megszüntetése, pénzünk jóságának megóvása mind oly kérdőjelek, a melyeknél a felelet helyességétől függ a nagyobbarányú általános fellendülés s ebből folyólag a jövedelmezőség.

Nem szeretném az előttünk álló s még ismeretlen sok tényezőt tisztán combinativ számadatokkal szaporítani, s azért, midőn a közteherviselésnek, valamint a kibontakozásnak s az egész gazdasági fejlődésnek úgyszólván egyedüli alapjáról, a nemzeti termelésről vagy a nemzeti jövedelemről szólok, nem is számokban, hanem csak nagy általánosságban tüntetem fel annak állapotát. Másodszor azon gazdasági szoros kapocsnál fogva, melyben Ausztriával vagyunk, a háború gazdasági következményeit kénytelen vagyok együttesen feltüntetni.

Alig tévedek, ha azt állítom, hogy a mezőgazdaságból eredő jövedelem — a harczzsinterektől eltekintve — a háború által csorbulást nem szenvedett. A rossz termést, az elemi károk által okozott pusztításokat ne írjuk a háború rovására. A háború megnehezítette, megdrágította a termelést, de másfelől az árak módnélküli emelkedése nemcsak a gabonaneműeknek, hanem az állatoknak, a szalma- és takarmányneműeknek s minden mezőgazdasági terménynek magas áron való értékesítését vonta maga után. Túlzottnak tartom ugyan egy osztrák közgazdának legújabbban megejtett azt a számítását, mely a monarchia mezőgazdasági jövedelmi többletét az áremelkedések folytán 1200 millióra teszi, de elismerem, hogy az árak oly emelőlég hatottak a jövedelemre, hogy nemcsak a költségesebb termelést, de ha nem is egyeseknél, hanem nagy általánosságban még a harczzsintéren előálló jövedelemcsökkenést — természetesen nem a rombolások által okozott károkat is — megközelítőleg ellensúlyozták.

A mezőgazdaságból eredő nemzeti jövedelmet tehát bátran minden csorbulás nélkül normális átlagban vehetjük számba mind Magyarországra, mind az egész monarchiára nézve.

Nem így az iparból s a kereskedelmi iparból, a forgalmi

vállalatokból eredő jövedelmeket. Már a háborút közvetlenül megelőző időben bizonyos feszültség volt az ipari termelés körében érezhető. Az utóbbi évek mostoha termései visszahatottak az ipari tevékenységre is és pedig nemcsak nálunk, hanem Ausztriában is, melynek saját fogyasztása mellett mi vagyunk legnagyobb piacza.

A megrendelések apadása, az értékesítési lehetőségek szűkebb térére szorulása, a követelések vontatott befolyása, a hitel korlátoltabb s drágább volta, végül az élelmiszerek árának emelkedő iránya már a háború beállta előtt megdrágították s e mellett szűkebb térére szorítva kevésbé nyereségesé tették az ipari termelést. A háború annyira fokozta e bajokat, hogy, a mint előbb már említettem, sokszor nemcsak a termelés korlátozására, hanem annak teljes beszüntetésére vezetett. Egyedül a hadfelszerelési s az evvel kapcsolatos iparágak szolgáltattak, még pedig nagyon is bőséges, többjövédelmet. De ha a nemzeti jövedelem egészét tekintem, ezek nyeresége távolról sem fedezi az általános ipari pangás okozta veszteségeket.

Az ipari tevékenységgel kapcsolatos kereskedelmi tevékenység talán még jelentékenyebb veszteséggel járt, hisz a külföldi behozatal jelentékenyen apadt, a kivitel majdnem teljesen szünetel. Legjelentékenyebb kiviteli cikkekünknek, a czukornak kivitele egyedül Magyarországon egy tizedére csökkent — 2 millió métermázsáról 200,000 métermázsára, — gabona- és liszt kivitelünk a termésfölöslegek csekélysége miatt reducálódott, egyedül állat-kivitelünk kedvező, — félő, hogy az állomány rovására, — s a kisebb gazdasági haszonvételek közül a tojás és egyes főzelékfélék kezdtek újabban emelkedő irányt mutatni.

A forgalmi vállalatok közül a tengeri és folyamhajózás, valamint a vasutak egész forgalma a háború szolgálatában állott s nagyjában az üzemi hányad fedezésén túl alig fog számba vehető feleslegekkel dolgozni. A magyar kir. államvasutak bevétele 62 millióval volt kisebb 1914-ben, mint a megelőző évben s ebből kereken 55 millió az árúforgalomra esett. Azok, kik a háborúban résztvevő államok nemzeti jövedelmének taglalásával foglalkoznak, egyharmadától egészen felére teszik azt a veszteséget, mely az ipari és kereskedelmi tevékeny-

ségből eredő jövedelmet a háború folytán érte. Azt hiszem, mi bátran $\frac{2}{5}$ -re tehetjük ezt a veszteséget és pedig azon megszámlálhatlan szállal átszótt gazdasági viszonyról fogva, melyben Ausztriával állunk, a monarchia mindkét államára nézve.

Apadó irányt mutat még a házbirtokból eredő jövedelem, valamint az állandó illetmények kivételével a személyes tevékenységből eredő jövedelmek, s az ipari és kereskedelmi tevékenység pangása folytán az ipari és kereskedelmi jellegű legtöbb részvénynek osztaléka. Változatlan az elhelyezési értékpapírok kamatjövedelme. Ellenben a kamatláb emelkedése folytán határozottan emelkedő a készpénztőkéből eredő jövedelem. Sőt a kamatláb ezen emelkedése folytán a pénzintézetek jövedelme sem szenvedhetett nagy általánosságban lényeges csorbulást. Igaz ugyan, hogy a dubiosák számlája növekszik, a birtokukban levő értékpapírok árcsökkenése folytán általában kisebb osztalékot nyújtanak, de a gazdasági viszonyok javul-tával kétségtelenül apadni fog a dubiosák állaga, értékében növekedni az értékpapírállomány, úgy hogy ezen átmeneti jellegű jelenségek talán inkább a nemzeti vagyoni értékelésénél jöhetnek számba, de kisebb jelentőségűek a kereset nagyságának megítélésénél.

De e kedvező felteves mellett is óriási az a csökkenés, melyet a nemzeti jövedelem a háború folytán szenved. Hisz a legutolsó, már 6 évvel ezelőtt eszközölt felvételek szerint magában Magyarországon a kisiparnak évi termelése 1·2 milliárdot, a nagyiparé 2·4 milliárdot meghaladó összeggel volt felvéve s ezek közé esett még a kettő között álló középiparnak termelése. Úgy, hogy nem nagyítok, ha magának Magyarországnak évi ipari termelési értékét $4\frac{1}{2}$ milliárdra teszem s ebben nincs még benne a bányáknak, forgalmi vállalatoknak, biztosító- és pénzintézeteknek ipari, kereskedelmi tevékenysége. Ausztria ipari termelését átlag öt-hat akkorára szokás tenni, mint a miénket. A kisipar termelési nyereségét — miután a munkabér benne van — 30%-ra, a középiparét 20%-ra s a csak tőkével dolgozó nagyiparét 10%-kal véve fel, mindenki, ha nem is számszerűen, de nagy általánosságban igazolt képet alkothat magának arról a veszteségről, mely már eddig érte, s a fellendülés lassú érvényesülését még ezentúl érni fogja a nemzeti jövedelmet.

S ebből az alászállott jövedelemből kellend fedeznünk azokat a károkat, melyeket a háború okozott s azokat az óriási kiadásokat, melyekkel maga a hadviselés jár.

A harc színterén magánosoknak okozott károk nagysága még megközelítőleg sem állapítható meg, de azt hiszem, alig túlzom a kár nagyságát, ha azok becsléséhez hajlom, a kik azt az Alduna mentén, Szlavoniában, Bosznia-Hercegovinában és Galiczia-Bukovinában együttvéve 2 milliárd koronára teszik.

Nem vagyunk még tisztában avval, mily terjedelmű az a kártérítés, melyet az állam fog nyújtani, s hogy miként fog az megoszlaní a monarchia két állama között. Azt előre látom, hogy a méltányosság határán is innen fog bennünket tartani különben is a végletekig igénybe vett teljesítési képességünk. Bizonyára — mint a kártérítéseknél általában szokásos — nem fogjuk figyelembe venni a *prætium affectionist*, de még a műbecset sem; nem a kényelmi és luxustárgyakban okozott károkat. Az elmaradt haszon is csak a legszűkebb t érre fog szorulni a kártérítésnél, mert a kárba veszett tárgyak jelentékeny részénél — mint terményeknél, iparczikkeknel — a tárgy értéke már az elmaradt hasznót is magában foglalja. A kártérítéseknél bizonyára az az elv fog csak vezérelni, hogy a gazdasági tevékenység folytatásának szempontjából ítéljük meg a kártérítést, s egyedül ennek lehetőségét biztosítsuk minden kényelmi és luxus-igényekre való figyelem nélkül. De ennek a célnak biztosítása is óriási kiadást igényel s bármily szigorú elvek szerint járunk is el, aligha fog a 1½ milliárdon alul maradni.

Egyáltalán nem kártalanítható az a veszteség, a melyet emberanyagban és a munkaerőben szenvedünk. Itt csak a keresztképteleneknek s az elhaltak hátrahagyottainak és pedig társadalmi állásra való tekintet nélkül egyenlő elvek szerinti ellátásáról lehet szó. Az evvel járó kiadásokat tetemesen növelelndi a háború megszűntével fokozott mérvben előálló nyugdíjszükséglet. Habár ezek az ellátási kiadások nem is egyszerre fizetendők, mégis évek hosszú során át ismétlődő oly nagy kiadást jelentenek, mely a háború gazdasági következéseinek felemlítésénél nagyon is számba veendő.

Még inkább számba veendőkk továbbá azok a károk, melye-

ket közvetlenül az államok szenvednek javaikban, azok a pótlások és felújítások, a melyek a hadsereg- és haditengerészetnél, a vasutaknál s egyéb állami intézményeknél válnak mellőzhetetlenekké s azok a nagyon is jelentékeny kiadások, melyeket az államnak kell a gazdasági élet felújítása érdekében teljesíteni. Mindezek habár nem is azonnal fedezendő, de oly acut jellegű szükségletek, a melyek tőkeösszege a háború közvetlen gazdasági következményeként veendő számba. Alig túlzok, ha az egész monarchiára nézve legalább is 2 milliárd koronára teszem ezt a szükségletet. Együttesen veszem számba ezt is, mint a többi szükségletet, mert habár a hadsereget és tengerészetet kivéve mindegyik államnak saját kiadásai is, a károsodás és felújítási szükséglet tényleg minden valószínűség szerint ugyanoly arányú terheket ró a két állam mindegyikére, mint a közösen fedezendő kiadások.

Végül a háború által okozott megterhelés legjelentősebbikéről, a hadügyi kiadásokról kell megemlékezniem.

Azok a természetesen szintén ingatag alapon álló számítások, a melyeket a legutolsó két legnagyobb háború, az 1870/71-iki német-francia háború és az orosz-japán háború mutatnak, azt tanúsítják, hogy a háború költségei fejenként és naponként 8 koronára tehetők a mozgósított hadsereg száma szerint a francia-német háborúban és 5 koronára az orosz-japán háborúban. A tengerészeti szükségletet ennek kétszerezésére, sőt ennél is magasabbra lehet tenni. Lényegesen nagyobbak a kiadások a háború első korszakában, ellenben mérsékeltebbek a hosszabb tartamú háborúnál. Megközelítő igazsággal számítok, ha a mi szükségletünket a fenti szám adatok közép-arányában számítom s tekintettel a hosszabb tartamú háborúra, másfelől azonban a pénznek 1870 óta kétségtelenül nagyon megkisebbedett vásárlási képességére, főleg azonban a nyersanyagok árának óriási áremelkedésére s megnehezített beszerzésére, márczius végeig számítva 7 milliárdra teszem s a háború befejeztéig legalább is 10 milliárddal veszem számba.

Ha már most nem tekintem is a nemzeti jövedelemnek jobbra a magánosok számlájára eső csökkenését s csak az államok által fizetendő kártérítéseket veszem 1½ milliárddal s a felújítási és pótlási, valamint a gazdasági tevékenység fellendíté-

sére elmaradhatatlanul szükséges állami kiadásokat 2 milliárd-
dal számba s ezeket a háborúnak ma 10 milliárddal feltételezett
kiadásaihoz adom, 13 $\frac{1}{2}$ milliárdra számítottam a monarchia
két államának szükségletét s ebbe még nincsen beszámítva a
magánosoknak meg nem térülő kára, elmaradt haszna, az el-
látások által reánk évek során át nehezedő teher, nincs számba
véve a megcsorbított nemzeti jövedelem s az, hogy a nemzeti
jövedelem nem azonnal, hanem csak hosszabb idő multán
fogja normális kereteit betölteni.

Sokan abban a feltevésben vannak, hogy a háború költ-
ségei győzelem esetén hadikárpótlásból fognak legalább jó részt
fedeztetni.

Én is bízom, erősen bízom igaz ügyünk győzelmében,
de a hadi kárpótlást mégsem merem számításaim körébe vonni,
sőt azt hiszem, hogy ha ez a kárpótlás új területek formájában
fogna nyújtatni, ezek berendezése még új kiadásokat is vonna
maga után.

Legyünk tisztában, hogy a háború által okozott károsodás
nemcsak minket ér, az óriási kiadások nemesak minket terhel-
nek, hanem a hadviselő államokat s különösen ellenfeleinket
még érzékenyebben sujtják.

A nemzetközi gazdasági erőviszonyok egyik legalaposabb
ismerője, Wolf berlini tanár legújabb számításai szerint Német-
ország nemzetközi jövedelmének apadását csak 9 óra véve
10 $\frac{1}{2}$ milliárd, hadügyi kiadásait ugyancsak 9 óra számítva
12 milliárd márkára, Franciaország és Anglia nemzeti jöve-
delmének apadását 9 hónapon át egyenkint 7 $\frac{1}{2}$ milliárd
márkára Oroszországot 4 $\frac{1}{2}$ milliárd márkára teszi. Az entente-
hatalmak hadügyi kiadásait 9 hónapra 25 milliárd márkára
becsüli.

Ezen óriási kiadásokhoz járulnak még a többi hadviselő
államokban is a felújítási és ellátási kiadások s a háború által
elpusztított javakban előálló károk, a melyeket magában
Franciaországban 12 milliárd francra becsülnek. S itt még
nincsenek számba véve Törökország szükségletei, Belgium
pusztulása, Szerbia és Montenegro teljes gazdasági derouteja.

Ezek a számadatok bármily combinatív jellegűek is,
ugyanazon alapon felállítva mégis a megterhelés relativ nagy-

ságát megközelítőleg híven tüntetik fel, arra nézve pedig kétségtelen bizonyítékot szolgáltatnak, hogy a nagyobb államokban a gazdasági kimerültség, kisebb államokban pedig a gazdasági pusztulás oly mérvű, hogy maga a teljesítőképesség alászállása vagy teljes hiánya zárja ki a nagy hadikárpótlást. A teljesítőképességnek ez a fagypontja zárja ki egyszersmind az összehasonlítást az 1870/71-iki francia-német háború alkalmával fizetett 5 milliárd franc hadikárpótlással is.

Bármennyire áll is az, hogy ma sokszorosan nagyobb pénzüsszegekkel számolunk, mint 1870/71-ben, hogy a mi akkor 5 milliárd volt, az ma sokszorosan több, — még sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy nem a pénz értékének kisebb vásárlóképessége, nem is az ingó tőkék időközben felhalmozódott nagysága, hanem mint minden fizetésnél, a teljesítőképesség a döntő. Ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy akkor egy rövidebb tartamú, terjedelmére nézve az összehasonlíthatlanságig kisebb háború volt. Hisz akkor Németország összes hadügyi kiadásai csak $1\frac{3}{4}$ milliárd márkát tettek, a ma 9 óra számított 12 milliárddal szemben. Akkor csak a hadviselő felek voltak közvetlenül érdekelve, ma a neutralis államok veszteségei és haderejökre fordított készenléti kiadásai is oly jelentékenyek, hogy felérnek az akkori hadviselő felek összes kiadásaival.

Végül ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy akkor egy gazdaságilag ki nem merült, de védelmi tekintetben agonizáló Franciaország állott a diadalmas Németországgal szemben, míg ma az erőviszonyok sem úgy állanak, hogy a védelmi tehetlenségig billentenék le a serpenyő mérlegét. Arra a következtetésre jutok ezekből, hogy ne igen sorakozzunk a medve bőrére alkuvók körébe; az a hadikárpótlás, ha lesz is belőle valami, csak arra képesít bennünket, hogy bővebb mértékkel adjunk kárpótlásokat, ellátásokat, gyorsabban és többet fordítsunk a pótlásokra és főleg a gazdasági felújulásra, de midőn a háború gazdasági következményeit mérlegeljük, legyünk elkészülve arra, hogy önmagunknak kell viselni terheit. Biztosítottabb politikai helyzetünk, megerősödő nemzeti létünk, fokozott gazdasági fejlődésünkben s kulturánkra alapított nagyobb fajsúlyunkban találjuk meg az áldozatokért a hadikárpótlást.

A háború által okozott károk közül nem vettem számba azon értéksökkenést, mely az értékpapírok s az ingatlanok árában állott máris elő. Nem vettem számba, mert ezek átmeneti jellegűek. A kamatozásnak általán magasabb arányú tendenciája, a háború után kétségtelenül magasabb kamat mellett kibocsátandó kölcsönök, az ipari és kereskedelmi vállalatok részvényeinél pedig csak fokozatosan emelkedő jövedelmezőség előreláthatólag hosszabb ideig fogják az értékpapírok ár-emelkedését visszatartani. Hasonlóképp az ingatlanoknál is értékemelkedéseknek legfőbb rugója, a kereslet, csak hosszabb idő multán fog nagyobb mértékben nyilvánulni s az értékemelő másik factor, a jövedelem emelkedése, sem fog gyorsan előállani. Mindazonáltal ezen átmeneti időszak lejártával a korábbi értékniveau helyreálland, a nemzeti vagyon egésze nem fog kisebbedni, csak átmenetileg lesz ennek közgazdasági szempontból az a hátránya, hogy esetleg csorbítja egyeseknek hitelképességét, s hogy az érték újabb emelkedése csak a nemzeti vagyon egészében nyer kiegyenlítést, de az időközi vagyónát ruházás folytán másnak javára esik, mint a ki az árveszteséget szenvedte. De ez átmeneti jellegű károsodás nélkül is óriási az az összeg, melyet a háború után pótolnunk kell. A terheket az egész monarchiára nézve $13\frac{1}{2}$ milliárd koronával vettem fel, a pótlásnál, a háború gazdasági következményeinek további esetelésénél azonban csak hazánk viszonyaira kívánok szorítkozni.

Ha a felhozott okokból vonom le a következtetést, először is a megcsorbult nemzeti jövedelem fokozása, másodsor a háború által okozott károknak megtérítése, a gazdasági élet folytonosságának ez az előfeltétele, harmadszor a kiadások fedezésére szükséges hitelek consolidálása, hitelviszonyaink rendezésének ez a mellőzhetetlen kelléke, tűnnek fel előttem megoldandó feladatokul.

Fedezetét e kiadásoknak az állami bevételek, ezek forrását a nemzeti jövedelem fogja szolgáltatni.

El kell készülnie, hogy kénytelenek leszünk a közszolgáltatásokat lényegesen növelni. Bármennyire fog is a szükség kényszeríteni a takarékosagra, igényeink korlátozására, igazgatásunk és intézményeinknek komoly egyszerűsítésére

s ez által olcsóbbá tételére, nem leszünk képesek a közszolgáltatások emelését mellőzni, sőt a tudomány által leszűrt elvi igazságok megóvása mellett az eredményt biztosító gyakorlati tapasztalatok érvényesítésével leszünk csak képesek állambevételi forrásainkat bővíteni. Valóban kiadókká azonban csak úgy teszszük, ha mindent, még pedig idején megteszünk a gazdasági élet fellendítésére, a nemzeti jövedelem emelésére.

Nem leend elégséges a gazdasági bajokat felidéző akadályok egyszerű elhárítása, a forgalom helyreállítása, a sok tiltó rendelet visszavétele, a moratorium fokozatos megszüntetése s más efélék, az állam pozitív és hatályos közbelépésére van szükség, hogy közigazdasági tevékenységünk igazi lendületet nyerjen. A mostoha viszonyok miatt igényeiben reducált magánfogyasztás lassan fog újra felocsudni, a félbehagyott mezőgazdasági beruházások — ezek a mezőgazdaságunk annyira kívánatos intenzívitásának emeltyúí — csak nagy sokára működésbe jönni, a depecoratio fokozottabb állattenyésztéssel felváltatni, a megnehezített viszonyok közt termelő ipari tevékenység csak lassan feléledni, különösen a teljesen pangásnak indult építési ipar, a hitel hiánya s a lakásszükséglet előre látható reduktiója folytán maradandóbb jelleggel tovább pangani, ha csak az állam nagy áldozatok árán közbe nem lép, hogy fellendítse a gazdasági tevékenységet s ez által magának teremtsen meg a kiadóbb alapot szükségleteinek fedezésére.

Egy francia írónak, Leroy-Beaulieu-nek szép tanulmánya van arról, hogy a felső tízezrek gazdasági jelentősége viszonylag mily csekély s hogy a közszolgáltatások kiadó forrása a széles néprétegekben keresendő.

A munkanélküliség korszaka nálunk csak a háború megszüntével fog beállani. A háború nagy személyi veszteségei ellenére is a munkáskezek ezrei maradnak tétlenül, ha nem sikerül gazdaságunkat fellendíteni. Nem engedhetjük, hogy a háború mellett a gazdasági pangás is pusztítson munkaerőnkben s munkásainkat a kivándorlás útján idegen gazdaságoknak tegye páriáivá, az itthon maradottakat pedig itten negatív gazdasági tényezőkké.

Nem a tőke hatalma, hanem a munka ereje a gazdasági haladásnak legfőbb biztosítója. A kit a munkanélküliség meg-

szüntetésének vagy megelőzésének szükségességéről nem győz meg humanus érzülete, győzze meg agyának rideg számítása.

A kiadások fedezésére szükséges hitelek consolidálását említettem harmadik legfőbb feladatul. Az állami szükségletek roppant nagysága előreláthatólag még újabb hitelek igénybe vételét teszi szükségessé, a melyeket újból saját erőnkől kell előteremteni. Majdnem időelöttinek látszik a consolidálásról beszélni, midőn még a contrahálás sincsen befejezve. S mégis ma, midőn csak a kételkedés és a bizonytalan várakozás váltják fel egymást a közel jövő pénzügyi helyzetében, szükséges a kérdés taglalása.

A háborúra fordított kiadások eddig a meglevő készletek felvételére fordítottak, s miután e készletek majdnem egészökben saját tulajdonunkat képezték, a kiadásoknak legalább is túlnyomóan nagy része közönségünk kezén maradt. Ez képesített bennünket felgyülemlett befektetési tőkéink mellett legutóbbi nagy sikerű hadi kölcsönünkre s a gazdasági tevékenység folytatása, készleteink felújítása, a gazdasági körforgás helyreállítása mellett ez képesít további szükségleteink fedezésére, a gazdasági tevékenység nagyobb szabású folytatása mellett kölcsöneink consolidálására is.

Az állami hitelek consolidálása a magánhitelviszonyok erőteljes fejlődésének is mellőzhetetlen előfeltétele s épen azért ez a körülmény a consolidálás mielőbb kívánatos voltának indoka. A bizonytalanság s nem a belső érték megingása oka pénzünk már is érezhető rosszabbodásának. Bankunk kibocsátott jegyei ma is megfelelő fedezettel bírnak érzékészletében s érczre szóló váltóiban, bankszerű fedezetök pedig rigozusabb s realisabb, mint bármely jegybanké. A háború által okozott s viszonylag jelentéktelen károsodásai bő fedezetet találnak nemcsak felhalmozott rezerváiban, hanem a magasabb kamatozásban is. A bank tapasztalatai igazolják azt, hogy a háborús viszonyok ellenére gazdaságunk fizetőképessége is megtartotta korábbi színvonalát. A szenvedő váltók arányszáma elenyésző, más államok nagyobb ingótőkegazdasága mellett, megengedem, kívánni valót hagyhat hátra nálunk a liquiditás, de bármely más állam magángazdaságával kiállja a versenyt a bonitás.

Ily körülmények között nem lehet kétséges az, hogy nemcsak a háború szükségleteit fedezni, hanem állami tartozásaitat consolidálni is képesítve vagyunk. Képesítve önerőnkből, ha nem is azonnal és egyszerre, de fokozatosan, képesítve, ha — a mire normalis viszonyok között számítani biztosan lehet — a külföld segélyével gyorsabb ütemben is.

Nem szépítve, hanem a komor valóság színeiben ecseteltem a háború bajait, s nem hiú reményeket keltve, hanem a gazdasági okfejtés egyedül biztos ösvényein irányítottam a figyelmet a kibontakozás felé.

Erős bennem a meggyőződés, hogy gazdasági erőnk nemcsak a háború költségeinek elviselésére képesít, hanem hazánk feltáratlanul heverő gazdag kincsei, az itt kínálkozó sok, igen sok munkaalkalom kellő irányítás és kihasználás mellett a gazdasági fejlődés magas fokára emelhetnek bennünket.

Nem közömbös ez reánk nézve nemcsak a jólét, hanem politika szempontjából is, mert nem hatalmi intézkedések, hanem gazdasági előhaladottságunk s ennek alapján fejlődő kulturánk adják legbiztosabb attractionalis erőnket. Á lelkesedés és elszántság biztosítsák győzelmünket a harcztéren, a rendszeres munka ereje a gazdasági versengés küzdő terén.

Bizzunk önmagunkban s bátran bizhatunk nemzetünk szebb jövőjében!

WEKERLE SÁNDOR.

A JÓ BÉKE CZÉLJAI.

Előadás a Hadsegítő-bizottságban, 1915 márcz. 9-én.

Jó az a béke, a mely eléri azokat a czélokat, a melyekért küzdünk. Könnyebb ezeket a támadó félre nézve megállapítani, mint a védekezőre nézve. Így világos, hogy Franciaországra nézve jó béke volna az, a mely legalább Elzász-Lotharingiát visszaszerzi; világos, hogy Szerbiára nézve jó béke az, a mely legalább is Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát adja neki.

Nálunk nehezebb a jó békének feltételeit megállapítani. Mielőtt előfeltételeit kereshetnők, mindenekelőtt azzal a kérdéssel kell tisztába jönnünk, hogy miért vagyunk háborúban?

Nem a világalom biztosítása czéljából, bátran mondhatjuk ezt nemcsak magunkról, hanem Németországról is.

A civilisatió, az általános emberi szempontból visszaesés volna egy nemzetnek vagy egynehány nemzetnek egyeduralma, s nem volna fenntartható, mert előbb-utóbb minden megbukik, a mi nem felel meg a fejlődés érdekének és a mi nem felel meg az állandó erőviszonynak, hanem a momentán előnynek minden elérhető következményét állandósítani akarja.

Sokszor olvasni a mai hadi irodalomban, hogy az emberiség és a civilisatió érdeke kívánja, hogy Anglia vagy Franciaország győzzenek és szellemük bélyegét reányomják a világ fejlődésére, vagy másrészt azt, hogy a német vezetőszerpe a legkívánatosabb, mert a német az első culturnemzete a világnak.

De mindez túlzás, mindez tarthatatlan. Nem lehet megállapítani, hogy melyik nemzetnek volt legtöbb érdeme a haladás körül, nem lehet megállapítani azt sem, hogy melyiktől lehet a legtöbb szolgálatot várni a jövőben. Nem lehet a különböző faji és egyéni értékeket és szolgáltatásokat egy eredőre visszavezetni és egymással arányosítani.

Lehetetlen megmérni, hogy ki volt nagyobb, s kinek kö-

szönhet többet az emberiség, egy Shakespearenek vagy Goethének-e, vagy Helmholtzknak, vagy Pasteurnek.

Nincs első nemzete a világnak. De ha volna egy megállapítható első nemzet, akkor sem volna előnyös, hogy ez a legkitünőbb faj nyomja reá saját bélyegét a culturára.

Egy nemzet sem pótolhatja a többinek tehetségeit. A fejlődés érdeke azt kívánja, hogy minél többoldalú legyen az, hogy minél több faj, minél többnemű tehetséggel és képességgel ellátott nemzet vehessen részt a culturumkában, lehető leg-tökéletesebb szabadsággal, minden bennerejlő tehetségnek szabad kihasználásával. Nemcsak a nagy nemzetekre van szükség, hanem a kicsinyekre is. Nemcsak a nagy nemzeti tömbök, nagy népek tettek mérhetetlen szolgálatot az emberiségnek, hanem a kicsinyek is.

Nem kell elfelejteni, hogy számbelileg kis nemzetből, független kis városból származott Phidiasz és Homer, egyes városok civilisatiójának talaján nőttek meg a Michel Angelok és Raphaelok, számbelileg kis nemzet tagja volt egy Rembrandt, egy Petőfi. Legkevésbé mi felejtethjük el ezt a nagy igazságot, mi, a kik szintén olyan kis nemzet tagjai vagyunk, a mely más nemzetbe nem akar beolvadni, legyen az bárminő dicső, bárminő nagy, és a mely meg van arról is győződve, hogy fennmaradása az emberiség érdekében is van.

Harcunk tehát semmikép sem akarja, semmikép sem akarhatja a világot germanizálni.

S ha az entente sem tör elismerten culturai egyeduralom után, mégis kétségtelen, hogy a mi legyőzetésünk a világot megfosztaná erőteljes nemzeti culturegyedektől, mert az orosz carismus több nemzet individualitását nyelné el, több faj productiv erejét törné meg, a mint meggyengítette a lengyel és finn geniust, teljesen felemészttette az ukrainiai typust. Előbb, vagy utóbb a magyar, a román, a bulgár, a görög, a török mind eltűnnének a moscovitismus ólomsúlya alatt. S általában kétségtelennek tartom, hogy az európai egyensúlyt és a kis fajok létét csakis Oroszország győzelme veszélyeztetheti komolyan, földrajzi fekvésénél, területének nagyságánál, lakosságának számánál és természetes segédforrásainak kimeríthetetlenységénél fogva.

A mi győzelmünk egy culturmunkást sem fosztana meg szükséges szabadságától. Még a szerb nemzeti individualitást sem akarjuk veszélyeztetni, s nem akarjuk megakadályozni, hogy a szerb mutassa meg, hogy önállóságának megtartása mellett mit tud producálni a cultura terén; csak azt akarjuk korlátozni, hogy exportot úzzön a bombavetés és gyilkolás mesterségéből, csak erről a specialitásáról akartuk leszoktatni egyszersmindenkorra, mi talán nem lesz veszteség a cultura sokoldalúsága szempontjából, bármennyire sirassa is azt az angol és a francia a maga magas culturájával.

A mi célunk nem lehet valamely konkrét országrész meghódítása sem, mert nincs egyetlen olyan hódítás sem, a mely felérne azokkal a veszélyekkel, azokkal az áldozatokkal, a melyekkel a háború jár, a mely felérne azzal a vérrel, a melyet ontunk.

S merem állítani, hogy így van ez Németországnál is, hogy a német se ment a mai háborúba valamely gyarmat vagy valamely európai hódítás kedvéért; túlsokat kockáztat, túlvészélyes a helyzete ahhoz, hogy ilyen vakmerő politikát folytasson. A háború mai alakja olyan irtózatosan pusztító, olyan iszonyatosan drága, hogy bűn volna másért harcra menni, mint a nemzet létföltételeinek biztosítására.

S ha azt el lehet hinni, hogy Sasonow ki akarta azt a páratlan alkalmat használni régi céljainak elérésére, a mikor Grey és Poincaréra feltétlenül számíthatott, a mikor valószínű volt, hogy Japán nem támadja meg, sőt esetleg vele tart, a mikor remélni lehetett, hogy Olaszország és Románia semlegesek maradnak; azt senki sem fogja elhinni, hogy II. Vilmos császár hódításra akarta azt az alkalmat felhasználni, midőn egyedüli barátja Ausztria-Magyarország volt és máskülönben ellenséges hangulat, csupa irigy környezte.

De hát akkor mi volt a célunk, ha sem utopistikus ambíciók, sem reálpolitikai hódítási vágy? Felesleges is mondani, tudjuk, érezzük azt mindnyájan: csakis létünk védelme.

Vissza akartuk verni ellenségeink támadását, széjjel akartuk törni azt az ellenséges gyűrűt, a mely körülöttünk képződött és biztos megfojtással fenyegetett. Ezen legeslegeső célunkhoz járult természetzerűleg az a további cél is, hogy ennek

az ellenséges gyűrűnek új megalakulását megakadályozzuk és hogy a háború után lehetőleg ne álljon a világ két ellenséges táborból, a mely új harcra készül, hanem vagy engesztelődjék ki, vagy olyan erőssé és olyan szövetség központjává váljunk, hogy senki se merjen megtámadni.

Jó béke tehát az, a mely ezeket a czélokat biztosítja.

A jelenlegi világháború három nagy ellentét összehatásából ered. A francia-német, az angol-német ellentétből, továbbá a moscovitismusnak nyugati szomszédjaival való ellentétéből.

A jó béke feltételeit tehát csak úgy találhatjuk meg, ha minden egyes ellentéttel külön foglalkozunk és egyenként keressük, hogy miként kell azon kérdéseket megoldani, a melyek az összeütközéshez vezettek.

Magától értetődik, hogy nem fogok a részletekbe ereszkedni, nem fogok azzal sem foglalkozni, hogy a katonai eredmény mily feltételeket tesz elérhetővé, hisz e kérdések a gyakorlati politika körébe tartoznak, ma még koraiak és azokban annak idején első sorban a kormányoknak fog kelleni dönteni.

Csak azt kívánom kifejtetni, hogy mely czélok biztosítását tartanám kívánatosnak azon érdekösszeütközések megszüntetésére, a melyek a mai világháborút okozták.

A francia-német ellentét régibb mint maga a tulajdonképeni francia és a német nemzeti öntudat. Már a Karolingok birodalmának bomlásakor vizályt okozott a nyugati, azaz francia, és a keleti, azaz német rész között, hogy a közjogi és állami határok sem a geographiai határokkal, sem a faji határokkal meg nem egyeztek és hogy Nagy Károly birodalma nem oszlott a két uralkodó faji csoport szerint két részre nemzeti alapon, hanem a dynastia érdeke szerint háromra. A közbeneső rész szilárd geographiai határok és különleges nemzeti jelleg nélkül tarthatatlan alakulás volt, olyan, a melynek a két oldalról való hódítást és előnyomulást kellett előidéznie.

Azonnal meg is indult a harc. Már a IX. században a német királyok terjeszkednek a Rajna balpartján a mai Franciaország szíve felé és Lotharingiát magukhoz csatolják. Csak a X. század végén az Ottók alatt sikerül sokszori harc és birtokcsere után hosszabb időre legalább a közbeneső ország nagyobb részét a már megszilárdult német birodalomhoz csatolni. Mivel

Franciaországot a feudalizmus megbontja és meggyengíti. Németország sokáig versenytárs nélkül föltétlen ura marad olyan részeknek is, a melyek a mai Franciaországhoz tartoznak.

A mint azonban a francia királyság megint erőre tesz szert és a független feudális urakat egyenként legyőzi, azonnal a Rajna felé akar terjeszkedni és a régi Karoling birodalom eszméjét akarja saját vezetése mellett megvalósítani, a német offensívát nyugat felé a francia offensiva váltja fel kelet felé.

Már a XIII. század legvégén, a mikor a királyság újra erőre tesz szert, Franciaország visszaszerez egyes német birodalmi részeket. Ezt a terjeszkedést azonban még egyszer megszakítja a királyság gyengesége az angol háborúk korában, a mint azonban újra győzelmessé válik a francia királyság, újból elkezdí terjeszkedését Németország felé. A XVI. században II. Henrik király a toul-i és verduni püspökségeket hódítja meg.

Bismarek erre az időre teszi annak a nagy német-francia ellentétnek kezdetét, a melynek később ő vált egyik hőségé. De szigorúan véve nincs ebben igaza, mert az akkori küzdelem csak újraébredése a régi ellentétnek. Csak annyiban van igaza, hogy ettől az időponttól vált a két szomszéd harcza állandóvá.

Azóta történt, hogy, a mint Bismarek mondja, csaknem minden egyes német generációnak nagy küzdelmet kellett a francia expansióval folytatni. Az erősebb ez időkbén a francia volt. Németország egysége meglazult, Franciaországé fokozódott. Így mindig jobban megközelíti Franciaország a rajnai határt. Elzász-Lotharingiát a XVIII. században XV. Lajos alatt szerzi meg.

A francia forradalom első külpolitikai ténye a német birodalom egyes fejedelmeinek a francia határok között a feudalizmusban gyökerező jogainak megszüntetése.

A határkérdésért ekkor újból megindult végtelen harcban I. Napoleon a Rajnáig jut és Németországot teljes alávetésben tartja. III. Napoleon ismét a Rajna után vágyódik és a német egységet akarja megakadályozni, hogy suprematiáját a németekkel szemben fenntarthassa.

A napoleoni politikának ezen kettős célja összeütközik a németiség egyesülésének akaratával és a 70-iki háborúhoz vezet, a melyben végül Németország visszaszerzi Elzász-Lotharingiát.

De Sedan sem vet véget a régi viszálynak. Bismarck 1887-ben egyikében azon hatalmas beszédeknek, a melyekben külpolitikáját magyarázza és a nemzet közkincsévé teszi, erősen hangoztatja, hogy a százados harc a német-francia határmegállapításért valószínűleg újból meg fog indulni. Rámutat arra, hogy a Rajnán túl a revanche gondolatának szent tüzét gondosan ápolják, rámutat arra, hogy Franciaország, hallgatva Gambetta tanácsára, akkor is a bosszúra gondol, a mikor hallgat róla, reá mutat arra, hogy sohasem akadt egyetlen egy olyan francia kormány sem, a mely azt merete volna mondani, hogy elfogadja a frankfurti békét, mint véglegest, a mint minden kormány elfogadta az 1815-iki határvonalat. Reá mutat arra, hogy a francia kormány ezt azért nem teszi, mert érzi, hogy a közvélemény nem békült meg az új helyzettel és nem mondott le arról a vágyról, hogy a régi állapotot helyreállítsa. Mindezekből azt a következtetést vonja le a nagy német, hogy a Franciaország részéről jövő támadásra minden perczen el kell készülni és hogy a mint azt hiszi Franciaország, hogy kilátása van a győzelemre, azonnal támadásba fog átmenni.

S mindez igaz maradt a mai napig. Németország, birtokában a vitás területnek, nem vágyódva újabb hódításra, minden képzelhetőt megtett, hogy megszűnjék az a viszony, a mely gyengítette Németország súlyát kifelé, mert Németország csak annyi szabad erővel rendelkezett s szövetsége csak annyi értékű volt, a mennyivel ő a francziánál erősebb volt. De a komoly francia-német közelítés mégis ki volt zárva. A francia-német kérdés a világbéke egyik állandó veszélye maradt. Egy-maga nem is volt ugyan képes a világháborút megindítani, mivel azonban bizalmat öntött Németország összes többi ellenségeibe, megkönnyítette a Németország ellen való offensívát, alkalmas volt arra, hogy más kérdéseket elmergésítsen. Ámbár Franciaországban a békehajlandóság növekedett, ámbár a kispolgárság összegyűjtött tőkéje s a külföldi kölcsönök a háborútól való félelmet fokozták a francia társadalom széles rétegeiben, ámbár a köztársaság létét is féltette a háborútól, mégse tudott olyan politikát folytatni, a mely a világháborút elkerülhette volna, mert nem tudott lemondani arról, a mit elvesztett.

A mai háborúnak egyik célja ezt a régi nagy ellenté-

tet, a világbékének ezen nagy és állandó veszélyét háttérbe szorítani.

E cél két úton érhető el: a megegyezés útján, vagy a letörés útján.

Az első megoldás nem lehetetlen, ha a győzelem után a német semmi territoriális hódítást nem vesz igénybe és Franciaország belátja, hogy az Isten-ítélettel másodszor is a németeknek adott területről végleg le kell mondania. A francia a nemzeti becsületnek eleget tett, vitézül harczolt, ideáljáért egész erejét megfeszítette, létét kockára tette. A körülmények is kedvezők voltak, mert az entente összetartott és még olyan szövetségeseket is nyert, a melyekre aligha számított előre, a hármasszövetség egyik tagja pedig nem vett részt a harcban. Óriási számbeli fölény állott rendelkezésére az ententének: ha ezen erőfeszítés nem vezet sikerhez, akkor remélni lehet, hogy a hatalmi viszonyok ezen kategorikus imperativusával a francia nép meg fog békülni. Lehetlent senki sem követelhet önmagától.

Annál is inkább remélhető ez, mert a német és francia faj számviszonya is állandóvá teszi Németország fölényét, mert 1866-ban Franciaország lakossága 38 millió volt, Németországé pedig 1865-ben 39 és fél millió, 1910-ben Franciaországé 39 és fél millió, Németországé pedig már 65 és fél millió.

Ha Németország a győzelmet nem használja ki újabb hódításra, nehéz lesz a francia közönséggel elhitetni, hogy a német további hódításokra gondol Franciaország rovására, a mivel eddig bolondították.

De a mennyiben e várakozás be nem válnék s Franciaországot új gyűlöletre gerjesztenék az újabb német győzelmek, ha sikerülne, mint eddig, úgy ezentúl is, elhitetni, hogy Németország aggressiv politikát folytat ellene: akkor kétségtelen, hogy Németország kénytelen lesz Franciaország végleges meggyengítésének útján szüntetni meg a francia-német ellentétet.

Bismarck már 1887-ben mondta, hogy ha a németek újra kénytelenek lennének kardot húzni a francziák ellen és újra győznének, akkor 30 évre harczképtelenné kellene őket tenni és azt kellene biztosítani, hogy legalább egy generatio ne

támadhassa meg a németiséget. «Der Krieg 1870 würde ein Kinderspiel sein gegen den nächsten. Jeder würde versuchen de saigner à blanc».

Ma a francziák még elkerülhetik ezen sorsot. Ma a németekben semmi gyűlölet nincs ellenük és boldogok volnának, hogyha kíméletes eljárással kapcsolhatnák le a francia ellenségeskedésnek fejük fölött függő Damokles-kardját.

Csak akkor fognak más útra térni, csak akkor fogják Bismarck fenyegetését megvalósítani, ha Franciaország nem nyújt garantiát eddigi politikájának megváltoztatására. Vajha ne kellene a végsőkhöz folyamodni!

Minden érdek azt kívánja, hogy a francziák győzelmünk esetében beletörődjenek a változhatatlanba és lehetővé tegyék, hogy az emberiségre oly becses életerejük kíméltessék.

Egészen más jellegű az angol-német ellentét. Az egészen új, nem régi történelmi ellentét folytatása.

Anglia eddig inkább Németországban kereste támaszát, előbb Franciaország, később Oroszország ellen. Ezen általános szabály alól csak a vallásháborúk idejében volt kivétel, azon időben, a mikor nem az állami és nemzeti érdekek, hanem felekezeti szempontok irányítottak.

De már a XVII. század végétől kezdve a németekkel való vállvetett harc a francia túlkapások ellen rendszeressé vált. XIV. Lajos ellen együtt harcoltak Marlborough és Eugén herczeg hadai; XV. Lajos ellen először Mária Teréziában, majd midőn az közelített a versaillesi udvarhoz, II. Frigyes porosz királyban kereste Anglia támaszát. A francia forradalom, a Napoleon elleni titáni harczeit Anglia vagy Ausztriával és Poroszországgal, vagy e két hatalom egyikével vívta végig. Most száz éve annak, hogy Wellington és Blücher együtt küzdöttek ugyanazon harcmezőkön a francziák ellen, a hol utódjaik ma egymást ölik.

Oroszország ellen is Anglia bennünk és Poroszországban kereste a támaszt, így a krími háborúban mindent megtett, hogy minket is megnyerjen oroszellenes háború számára és diplomatiailag közösen is működtünk az oroszok ellen. A 77—78-iki orosz-török háború alkalmával is szakadatlanul kínálgatták nekünk a szövetséget és tényleg, közös megállapodások

alapján a berlini congressuson vállvetett diplomatiái hadjáratot viseltek Beaconsfield és Andrássy.

A 80-as években is egymást támogatjuk Angliával Bulgáriában az orosz politika ellen.

S még 1890-ben is bizalmas viszony van Németország és Anglia között. Hiszen Anglia ekkor adja át Helgolandot, Németországnak mai tengeri hadi bázisát, barátságos egyezség útján, a mit sohasem tesz meg, ha az ellenségeskedést lehetőnek tartja.

Anglia ezen multjából következik, hogy nem állhattak fönn nagyobb érdekellentétek közötté és Németország, valamint Ausztria és Magyarország között, mert ha lettek volna ilyenek, ezeknek érvényesülni kellett volna a politikában. 1890 óta kellett olyan valaminek történni, a mi a mai nagy, elkeseredett harcokat indokolhatja. De mi lehet az? Azóta Németország, nem számítva a maroccai viszály alkalmával történt határkiigazítást, coloniát nem is szerzett s azóta egy német colonia sem vett olyan nagy lendületet, a mely valamely angol coloniát veszélyeztetne.

Új körülmény csak egy van, csak az, hogy Németország gazdaságilag fellendült és flottát fejlesztett. Angliát csak ez a tény sértette. Csak Németország kereskedelmének és lakosságának rohamos szaporodása és ezekkel arányban álló tengerészeti hatalma provocalta Angliát, vitte az entente mellé, okozta, hogy a mai háborúba beleavatkozott.

De épen ebben rejlik Anglia praetensiójának veszélye. Ezért vált Németország ügye a világszabadság, a tengerek szabadságának ügyévé. Ha Angliát veszélyezteteti és Angliának ellenségeskedését hívja ki egyik szomszédjának gazdasági fejlődése, kivitele és a kivitele érdekében szükséges flotta teremtése: akkor Anglia egyeduralmat akar gyakorolni és minden fejlődő nemzetnek útjában áll.

Németország harcának célja Angliának ezen tuteláját megtörni, elismertetni, hogy teljes joga van világhatalommá válni, joga van flottát tartani, joga van kereskedelmét terjeszteni.

A vezető államférfiak feladata lesz megállapítani a háború eredményei és tünetei alapján, vajon ezen célzt el fog-e lehetni

érni Anglia egyszerű legyőzése által, vagy hogy szükséges lesz-e coloniáinak felszabadítása, vagy meghódítása által kell annyira meggyengíteni, hogy ne legyen többé nagyhatalom.

Mély aggodalommal kell hangsúlyoznom: tartani kell attól, hogy a német-angol viszály a végső leszámolást fogja elkerülhetetlenné tenni.

Angliát ha nem is gyűlölet birta a német-ellenes állásfoglalásra, mindenesetre a némettől való félelem, a német iránt való féltékenység és ellenszenv és ez az érzés ma már eleven lobogó gyűlöletté fokozódott. Asquith a napokban a gyűlölet hangján kalózkodásnak és rablásnak nevezte Németország harcsmódorát. Biztosan lehet tudni, hogy legyőzetés esetében Anglia népének ezen érzése még mélyebbé, még kiirthatatlanabbá lesz. Anglia a párizsi béke óta, a mikor Észak-Amerikát elvesztette, sohasem volt véglegesen legyőzve, megszokta azt, hogy legnehezebb harczeit is győzelmesen fejezte be. Mostani megalázását sohase fogná megbocsátani. Az angol nép e mellett kitartó, szívós, mint a német, nem impressionabilis és változékony, úgy hogy tartani lehet attól, hogy sokáig fog a mai impulsusok hatása alatt állani.

Németországban szintén nagy a gyűlölet az angol ellen. A német természettől objectiv és igazságos, nem könnyen ragadtatja el magát szenvedélyek által, de ha gyűlöl, erősen gyűlöl és sokáig. A német azt érzi, hogy Anglia bünt követ el ellene, a mikor rokon létére, rokon-dynastia alatt a legnagyobb küzdelem közepett kihívás nélkül, igaz érdek nélkül, pusztá pénzvágyból és féltékenységből támadta meg. A német azt hiszi, hogy Anglia irigylitőle a jólétet s ezért útjában lesz gazdagodásának és hatalmasodásának mindig, még akkor is, a mikor teljesen békés politikát folytat.

Ilyen viszonyok között félős, hogy a jövőn hosszú ideig még német-angol ellentét fog uralkodni és valószínű, hogy ha csak lehet, Németországnak Anglia tökéletes letörését fog kelleni kívánni.

A harmadik eleme a mai világháborúnak az az ellentét, a mely a carismus világbirodalmi vágya és nyugati szomszédjainak létérdeke között van. Az előbbi két ellentét eredetileg nem volt a mienk, s csak azért lettünk Anglia és Francia-

ország ellenségei, mert azok barátaink ellenségei, de ez a miénk is, sőt elsősorban a miénk, úgy hogy míg az előbbieknél a vezető és döntő szerep természetszerűleg a németé lesz, a moscovitismus kérdését érintő kérdésekben döntő szót kell magunknak is igénybe venni.

Ennek az ellentétnek okai részben történelmi és ethnographiaiak, részben geographiaiak és régi időkbe nyúlnak vissza.

A szláv világnak nyugat Európa felé beékelt része nem bírt önálló állami életre szert tenni. A német birodalom a IX. és X. században visszaszorította és alávetette az északnyugati szláv-ságot, a IX. században a magyar állott Szvatopluk államalakulásának útjában és később a török tette lehetetlenné a dél szlávok önálló fejlődését. Csak a szláv-ság azon ágai, a lengyelek, a csehek és a horvátok bírtak több, vagy kevesebb önállósággal államot alapítani, a melyek a Nyugat rendszeréhez csatlakoztak, a melyek katolikusak lettek.

A moscovitismus és a Nyugat közötti világtörténelmi nagy fontosságú ellentét oka, hogy a Középeurópában önálló fejlődésében századok óta következetesen és mindenütt megakasztott orthodox szláv-ság a moscovita czárok vezetése mellett Keleteurópában és Ázsiában a XVIII. század óta világbirodalmat alapított azzal az ösztönrel, azzal az érdeklél, hogy a világtörténelemnek fajára és vallására hátrányos ítéletét revisio alá vegye.

Az orosz épen akkor csatlakozott a görögkeleti valláshoz, a Kelet elvéhez, a mikor mi magyarok és a német befolyás alá került lengyel szlávok a nyugati valláshoz és a Nyugat államrendszeréhez csatlakoztunk, a mikor ezzel a Nyugat a Kelet felé megerősödött és új védbástyákat nyert, és az orthodoxia és szlavismus háttérbe szorult.

A moscovita uralkodónak a Kelet rendszeréhez való csatlakozásának perceiben nem bírta a hatalmi egyensúlyt a két világ között helyreállítani, de a jövőre döntő fontosságúvá vált, hogy a mikor a Nyugat megerősödött, a Kelet is nyert olyan harezost, a mely nagyra volt hivatva.

A nagy jövő sokáig váratott magára. Időközben az orthodox világ fővárosa maga ellenséges világrend központjává vált, a Kelet egy új elemének központjává, de a mikor a moscovitismus

állandó hódításaival világhatalommá vált, feladatául tűzte a keleti orthodox uralmat ott mindenütt visszaállítani, a hol a multban gyökeret vert, ép úgy azon országokban, a melyek a Nyugat rendszeréhez csatlakoztak, mint azon országokban, a melyek a Kelet vele versenyző erőinek martalékaivá váltak.

Támaszt adott e törekvéseknek a hagyomány erején kívül, a szlavismus és orthodoxia érzelmi közösségén kívül saját birodalmának geographiai helyzete és ösztönszerű terjeszkedési vágya.

Miután letörte a Kelettől elpártolt lengyel-szlávokat és kaput nyitott magának a nyugat felé, a carismusnak elsősorban a Dardanellák és Bosporus uralma után kellett vágynia, mert az két tengert, a Fekete-tengert és a Marmarát szerezne meg számára, mert birodalmának déli részét csaknem megtámadhatatlanná tenné és hatalmas hadműködési alapot biztosítana számára a Földközi-tenger felé, azon tenger felé, a melynek uralmához volt rendesen a világ fönnhatósága is kapcsolva. És azon város felé is kellett vágyódnia, a melyen hajdan a kettős kereszt tündöklött, a honnét az ősök a keresztyénséget kapták és a mely a félhold ellenére sem szűnt meg az orthodoxia szent városa lenni.

Ez a vágya Oroszországot első sorban Törökországgal, a tengerszorosok birtokosával, Konstantinápoly urával hozta ellentétbe és arra szorította, hogy az ott élő fajrokonokat a török ellen kijátszsa, orthodox- és pánszláv-politikát folytasson. Előnyére volt a rokonok támogatása a harcban, de egyenesen pótolhatatlan volt, ha Európa miatt Oroszország nem hódíthatta meg a döntő posztókat, ha maga nem ülhetett Konstantinápolyban. Legalább a tengerszorosok mellett a törököt gyengévé kellett tenni és azt a szomszéd Oroszországnak lekötöleztet, Oroszországtól függő orthodox keresztyén államok által a czártól való függésbe kellett hozni és így elérni, hogy a szorosokat akkor nyissa meg vagy tartsa elzárva, a mikor ő akarja.

De ez a politikája velünk és Németországgal is ellentétbe hozta. Velünk, mert nem engedhettük meg, hogy Oroszország magát a mi déli határainknál is befészkelje, nem engedhettük meg, hogy két oldalról körülvéve, az orthodoxyára és szlavismusra támaszkodva, belső összetartási erőnket is lazítsa, mert

a Balkánon való orosz uralom Ausztria-Magyarországnak végét, az ezeréves magyar államnak bukását jelentené, az orosz fennhatóság alá állítaná a Duna és Tisza közét.

A mint Varsó, Belgrád és Cetinje orosz hadműködési alapul szolgálnak, a mint az olló két pengéje közé volnánk szorítva, a fejlődés logikája arra kényszerítené Oroszországot, hogy a hosszú századok munkáját nálunk is visszafordítsa, nem a szláv fajok függetlensége és önállósága, hanem saját világuralma érdekében.

Németországgal is összeütközésbe hozta Oroszországot ez a vágyakozása, mert Németország nem engedheti, hogy mi tönkremenjünk, vagy orosz fennhatóság alá kerüljünk. Hisz ebben az esetben ő jönne ugyanabba a helyzetbe, a melyben mi vagyunk és az orosz befolyás alatt álló Prága és az orosz kézen levő Libau közé szorítva Németország tarthatatlan helyzetbe kerülne. Németországnak különben Törökország ázsiai hatalma is érdekében van az odavaló kereskedelmi és gazdasági vállalatai miatt és mert a muszlim hatalom mind az orosz, mind az angol világhatalom túlkapásait korlátozza.

Az orosz és nyugati szomszédjai között való ezen ellentét olyan régi, mint Oroszország emelkedése, de eddig csak Törökország elleni háborúhoz vezetett, velünk és Németországgal az ellentét diplomatikus úton találta megoldását. Mi kerültük a fegyveres összeütközést régente, főleg azért, mert a dynastiát a német és olasz kérdés foglalta le, majd azért, mert a nyugati hatalmak úgyis megakadályozták Oroszország térfoglalását, majd pedig azért, mert addig, míg Oroszország törekvése keresztény népek sorsának javítása volt, nem akartunk e néppel ellentétbe keveredni és Törökországnak olyan keresztény fajok felett való uralma gondolatával magunkat azonosítani, a melyek nálunk is laknak.

Oroszország került a fegyveres mérkőzést, mert legszívesebben a mi segítségünkkel közelítette volna meg célját, azt, hogy a Balkán déli és keleti részén magát befészkelje, azzal a hátsó gondolattal persze, hogy a mint egyszer ott van, akkor a többi részből is kidob, azon nagyobb vonzerőnél fogva, a melyet a lakosságra gyakorolhat.

De azért az ellentét megvolt, és sokszor fenyegetett há-

borúval is, a melyet csak azért kerültünk el, mert valahányszor a háború csaknem elkerülhetetlennek mutatkozott, Oroszország mindig engedni volt kénytelen, mert érezte, hogy velünk tart Európa és hogy az adott viszonyok között a rövidebbet húzná. Így volt ez a krími hadjárat alatt, a mikor a mi követeléseinket kénytelen volt elfogadni, így volt a berlini szerződés idejében is.

Háború csak akkor vált elkerülhetlenné, a mikor Oroszország a nagyszerb kérdést merte felvetni, a szláv in integrum restitutio azon kérdését, a mely ellenünk van irányozva, a mely, miután a Dusán szerb királyságának helyreállítása a törökkel szemben már nagyrészt sikerült, azon dolgozik, hogy a jövőt a még régibb történelmi mult keretei közé szorítsa vissza s Ausztria és Magyarországnak legalább déli vidékén a IX. századnak a magyar honfoglalás előtti állapotait állítsa helyre.

Ezen agressióval szemben a jó béke végcélja világos: úgy vissza kell szorítani Oroszországot, hogy feladja a Nyugat felé való expansióját; Szerbiát pedig arra kell kényszeríteni, hogy belenyugodjék abba, hogy a mi a mienk, az is fog maradni mindörökre és hogy belássa, hogy öngyilkosság az erősebbtől hódítani akarni.

Nem reménytelen, hogy sikerülni fog Oroszországot más politika folytatására szorítani. Az a törekvése, hogy a tenger-szorosokat hatalma alá kerítse, hogy a vallásában és nemzeti-ségében rejlő hatalmi eszközöket kihasználja, hogy a Földközi-tengerig jusson s hogy a Balkán és a Duna völgyeit legalább közvetett uralma alá vesse, Oroszország érthető, bizonyos előfeltételek között természetes, de korántsem szükségszerű, egyetlen lehető, életérdekeiből eredő politikája, sőt nem is egyetlen imperialistikus politikája, sőt úgy hiszem, nem is az érdekeinek legjobban megfelelő politikája.

A Balkánon nincs számbavehető orosz gazdasági érdekről szó, olyanról, a melynek elhanyagolása komoly kárral járna.

Oda való kivitele elenyésző töredéke összes kivitelének. Tetemesen kisebb a mienknél. A szomszéd Romániába 1911-ben 3—4 millió font sterling értékű árút vitt ki, mi 5—6 millió értékűt. A Fekete-tenger melletti Bulgáriába 1910-ben 6—8 millió francnyit, a mikor mi 77—98 milliónyit. A barát

Szerbiában 1912-ben 5—600.000 rubelnyi értéken bírt csak túladni, mi 19—20 millió rubelnyin.

Ezzel szemben óriásiak az Ázsiában elérhető eredmények, a melynek állapotai szintén nagyfontosságú átalakulások küszöbén állanak.

Ha Oroszország legyőzetnék és azután a velünk szemben való revanche gondolatának rabjává válnék a Balkánra nézve, ez annyit jelentene, hogy elfogadja az Ázsiában ellenére történő óriási változásokat. Chinát, Mongoliát Japán befolyás alatt kellene hagynia, néhány négyszögmérföldért sok mérföldről kellene lemondani, azon néhány millió emberért, a melyre nagynehezen, súlyos küzdelmek között bírná uralmát kiterjeszteni, sok millióra való befolyást kellene elveszíteni, azon ambícióiról, a melyeket elérni képes, a melyek elérésével szolgálatot tesz a civilizációnak, a melyekben magasabb culturára támaszkodhatik, le kellene mondani olyan ambíciók javára, a melyekért a magasabb culturát kellene leküzdenie és a melyekért a haladás érdekével ellentétbe kellene helyezkednie. Fogalmat adhat az ázsiai és az európai lehetőségek között való különbségről, ha meggondoljuk, hogy Mongolia 12-szer olyan nagy, mint Szent István koronájának területe, hogy Khina lakossága 16-szor annyi, mint a Szent Korona lakossága és sokkal több, mint bármely világbirodalom valaha volt.

Oroszország multjában sohase ragaszkodott mereven egy, vagy más irányú terjeszkedéshez, hanem a mint az egyik irányban nehézségre akadt, a másik irányra vetette magát, következetes csak abban maradt, hogy csaknem mindig expansiv politikát akart folytatni. Mint a tenger, a mely mindig mossa, támadja partjait, de a dagály és az apály törvényeinek engedelmeskedve majd az egyik partra, majd a másik partra veti magát, úgy váltották fel egymást Oroszország történetében is a kelet és a nyugat felé irányuló támadások.

Miért ne következzenek ez be még egyszer?

A mukdeni vereség Ázsiától Európa felé terelte Pétervár tekintetét, miért ne fordítsa azokat megint kelet felé a mi győzelmünk?

Nehéz elhinni, hogy Oroszország azt a hibát kövesse el, a melyet Franciaország, mikor minden más érdeket fel-

áldozott a revanche kedvéért. Franciaországnak módjában lett volna Bismarck azon törekvését kihasználni, hogy Európától figyelmét elterelje és Elzász-Lotharingia elvesztésén érzett keserűségét enyhítse, és a mainál nagyobb gyarmatbirodalmat alapítani, egy kis ügyességgel talán maga Egyiptom is az övé volna. De Franciaország ezt nem akarta. S a biztos nagy sikerek helyett ma Párizs megint veszélyben és Franciaország léte megint kockán van.

Már azért sem utópistikus az a számítás, hogy Oroszország egy alapos vereség után, hosszú időre legalább, feladja a Nyugat felé való terjeszkedés gondolatát, mert a vereség a belső kérdéseket annyira előtérbe tolhatja, hogy a külső actio lehetősége szintén hosszú időre meg fog szűnni.

Szerbiát annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyzási hóbortját kénytelen legyen feladni. Ne akarjuk meghódítani, hanem vegyük el tőle azt, a mi nem szerb és csatoljuk a bulgár részt Bulgáriához, az albán részt Albániához. Törjük meg katonai erejét úgy, hogy Szerbia ne támadhasson hátba, valahányszor más ellenséggel gyúlik meg a bajunk. Tegyük gazdasági megélését lehetővé, de úgy, hogy tőlünk el ne zárkozhassék.

Statuáljunk példát, hogy jár az a Balkán-állam, a mely ellenünk foglal állást, és a mely a mi rovásunkra akar hódítani. Általában a Balkánon a hatalmi viszonyokat úgy kell kialakítani, hogy az orosz balkáni politikának eddigi eszközeit kezéből kicsavarjuk.

A multban főszeköze volt a keresztyén népek önállósági vágya és a török képtelensége keresztyén népek felett való kormányzásra. Ez a két eszköz ma már megszűnt, ma nincs török uralom alatt számbavehető európai keresztyén nép egy tömegben együtt Európában. Ma Törökország ellen nincs többé szüksége a balkán-népeknek Oroszország pártfoglalására. Ma már Oroszország nem a népek szabadságszeretetére, hanem nagyravágására alapította számításait, meg kell ma mutatnunk, hogy az orosz protectio nem vezet a nagyravágás kielégítéséhez sem, hanem a bukáshoz és akkor a nagyravágások sem fognak egykönnyen olyan arányokat ölthetni, hogy Oroszország reájuk támaszkodhassék.

A balkán-népekkel szemben politikánk igen világos.

Egyik Balkán-államnak természetszerű kifejlődése, gazdagodása, a Balkánon élő testvéreinek magával való egyesítése sem fenyegeti a mi állami érdekeinket. Minél gazdagabbak, minél műveltebbek az odavaló államok, annál jobb az nekünk is. Érdekünk nem követeli meg, hogy az odavaló államok jelenlegi határvonalai feltétlenül fennmaradjanak és a hatalmi egyensúly bizonyos alakzatával magunkat azonosítsuk. Nekünk a balkán-népek által akart és a közöttük levő hatalmi viszonyoknak megfelelő minden megoldás elfogadható. Mi teljesen tisztelhetjük minden következményeiben azt az elvet: «legyen a Balkán a balkán-népeké».

Csak azt nem engedhetjük meg, hogy olyan állam, a mely ellenségünk, a mely velünk szemben ellenséges agressiv politikát folytat, terjeszkedjék, erősödjön, vezérszerepet vigyen. Főczélunk legyen ép úgy a béke megkötésénél, mint későbbi keleti politikánkban az, hogy kára legyen annak az államnak, a mely ellenünk tör, haszna annak, a melyik velünk tart.

- Ha ezt a politikát következetesen folytatjuk s határainkat stratégiaileg megjavítjuk s elérjük, hogy közvetlen érintkezésbe jöjjünk a nem szomszéd balkán-államokkal is: akkor, azt hiszem, az orosz befolyást véglegesen kiszoríthatjuk a Balkánról, a mi azután egy újabb nagy érv lesz Pétervárott a mellett, hogy ne áldozzák fel összes erejüket a mindig természetellenesebbé és elérhetlenebbé vált ambíciók miatt.

Érdekes volna reám nézve az egyes Balkán-államokhoz való viszonyok kérdésébe is beleereszkedni, de ez már nagyon is gyakorlati, napi politika volna és ezért megelégszem azzal, hogy balkáni politikánk főelvét és főczélját megjelöltem és összegezem az eddigiek eredményét.

Háborúnk védelmi háború s akkor éri el czélját, ha ellenségeinket sikerül visszaszorítani és áttörni véglegesen azt a gyűrűt, a melyet körülöttünk alakítottak. Legelőnyösebb volna, ha ellenségeink közül egyes hatalmakkal meg tudnánk teljesen békülni s azokat meg tudnók nyerni, s elérnők, hogy a jelenlegi irtózatos világháborút igazi béke váltsa fel, s hogy a háború után a társadalom fokozott erővel fordulhasson a gazdasági és culturmunka felé. Egyes ellenségeinkkel való külön

béke volna a legbiztosabb jele és garantiája a kívánt irányváltozásnak.

A legtermészetesebb volna az, hogy Angliát nyerjük meg s kapcsoljuk ki ellenségeink sorából, mert Angliát érdekei tulajdonképen Középeurópához csatolják; de sajnos, épen erre van a legkevesebb kilátás, és félős, hogy Anglia marad legelkeseredettebb ellensége Németországnak. Komolyan kell azzal a lehetőséggel számolni, hogy a békés és consolidált állapotokat a jövőre összes ellenségeink meggyengítésével és végleges letörésével fog kelleni biztosítani. Különös gondot kell azonban ez esetben arra is fordítanunk, hogy a neutralis államokat megnyerjük s a német—magyar-osztrák szövetség köré csoportosítsuk az állandó béke érdekében, a mi persze csak az ő megerősödésük- és terjeszkedésükkel lesz elérhető.

Hódítás, mint már kiemelttem, nem volt czélja harcunknak, ezért a határok bizonyos előre meghatározott megváltozása a jó békének nem sine qua non-ja. Ezért nem is akarok mégis szükségessé váló esetleges hódítások és felszabadítások, szóval területi változások részleteibe bocsátkozni, csak egynehány általános megjegyzést kívánok tenni. Először is rámutatok arra, hogy ha czélunk nem is a hódítás, nem is a jelenlegi európai államok területének módosítása, a háború teljes erkölcsi jogot ad mindahhoz, a mit előnyösnek tartunk magunkra nézve és a jövő békéjére nézve. Ellenségeink nem kimélnének, ha győznének.

Fennhangon hirdetik, hogy Ausztria-Magyarország olyan természetellenes alkotás, a melyet meg kell szüntetni. A napokban mondta Lloyd George angol minister, hogy a jövőben a nemzetiségek szerint kell az államokat alkotni, a mi annyit jelent, hogy minket darabokra kell törni. A napokban olvastam egy angol tudósnak is ugyanilyen irányú nyilatkozatát. Scotus Viator iskolát csinált s ma a mi felosztásunkat az igazság és tudomány nevében követelni divattá vált ott, a hol legalább annyi millió idegen nemzetiségű embert tartanak uralmuk alatt, mint a mennyi ezer nem magyar ajkú polgártársunk van. Ha így beszélnek Angliában, a melynek valóban direct összeütközése velünk nem is volt, s a melynek nincs is egyenes érdekellentéte

velünk: akkor mit várjunk a szerbektől és oroszoktól, a kik minket tekintenek főellenségeiknek ?

Tudjuk mindnyájan, hogy Ausztriából, Galicziából, Bukovinából akarja magát Oroszország kielégíteni, Magyarországból, Bosznia-Hercegovina és Horvát-Szlavonországból Szerbia. A neutralis államokat, Olaszországot és Romániát is a mi területünk odaigérésével akarják megnyerni. Erdélyt már rég kínálják mint bitangjóságot.

A jelen háború irtózatos vérünkbe és pénzünkbe került, tehát nem szabad más tekintetet ismernünk győzelem esetében, mint érdekünket és azt, hogy magunkat megvédjük az ellen, hogy nemsokára hasonló helyzetbe kerülhessünk. Esetleges hódítástól tehát ne riadjunk vissza melléktekintetek miatt, hanem kizárólag csak a mi előnyünk által vezetessük magunkat, de természetesen ne kívánjuk a hódítást a hódításért, ne legyen szemünk nagyobb, mint a gyomrunk, gondoljuk jól meg, vajjon előnyünkre fog-e szolgálni, a mit elveszünk ellenségeinktől.

Legelsősorban Lengyelország ügye vonja magára figyelmünket; a mennyiben a lengyel-orosz társadalom activ részt venne küzdelmünkben, erkölcsi kötelességünké válnék mindent megtenni, hogy Oroszországtól felszabadítsuk; a mennyiben ezt nem teszi, tisztán csak saját érdekünk által kell ugyan vezetetni magunkat, de helyes és méltányos, hogy tekintettel legyünk Lengyelország sok sorscsapására és azokra a szenvedésekre, a melyeket neki a multban Poroszország is, Ausztria is okozott.

Meg kell tudni érteni, ha ma, elnyomorodott állapotában nem bír heroikus elhatározásra jutni, s akkor se szabad elfelejteni, hogy a méltányosság és saját érdekünk azt kívánják, hogy helyzetén javítsunk.

Lengyelországnak Oroszországtól való felszabadítása mellett szól a stratégiai tekintet. Az a határvonal, a mely a nagy lengyel mocsarakig húzódnék el, sokkal könnyebben védhető Közép-Európára nézve, mint a jelenlegi. Sokkal rövidebb. Lengyelország elvesztésével eltompulna az ék, a melyet Oroszország a nyugat felé vert és a mely Berlint, Bécsét és Budapestet egyaránt veszélyezteti.

Az európai határviasszaszorítás annyira megjavítaná katonai helyzetünket, hogy az orosz-francia szövetség előfeltételei is tetemesen megrendülnének. Ha Varsóra támaszkodva sem bírt Oroszország a francziák küzdelmén segíteni, jövőben távolabb bázisára való tekintetből semmit sem várhatna tőle.

A lengyel nemzet új eleven erőt is állítana Közép-Európa szolgálatába a kelet suprematiája ellen.

Attól sem félek, hogy Lengyelország elvesztése Oroszországot a revanche útjára kényszerítené. Elzász-Lotharingiát azért nem tudta Franciaország elfelejteni, mert francia érzésű lakossága van, a mely nagy részben legalább mindvégig megtartotta francia érzését és sympathiáit. Ausztria ellenben olasz provinciáinak elvesztésébe belenyugodott, mert érezte, hogy az elvesztett tartományok lakossága nem kívánkozik vissza, hanem az új helyzettel meg van elégedve. Oroszország is csak akkor tarthatná fenn a revanche ösztönét, hogyha nem sikerülne a lengyeleknek olyan helyzetet teremtenünk, a mely kedvezőbb a jelenleginél, s a lengyelek visszakívánoznának orosz uralom alá, a mit pedig nem lehet feltételezni.

A Lengyelországból való kiszorítás és a balkáni törekvések fiascoja épen együttesen odahatnának, hogy Oroszországot természetes feladata és terjeszkedésének iránya felé tereljék, a távoli keleti Ázsia felé, s megadják Oroszország politikájának azt a fordulatot, a mely reá nézve is áldásos lenne, a melyben mai ellenségei is támogathatnák.

Ha a háború lehetővé tenné és szükségessé válnék a jövő béke szempontjából Oroszország teljes meggyengítése, akkor Ukrajna és a finnek felszabadítása is tekintetbe jöhetne.

Most még csak egy szót kívánok általában a gyarmatok kérdéséről mondani.

Németország győzelmét minden bizonynyal gyarmatbirodalmának kiterjesztésére is ki fogja használni. Ha nem másutt, akkor Közép-Afrikában, a hol három nagyobb német coloniáját, a mely Afrika keleti, középnyugati és délnyugati részén van, egy nagy közép-afrikai birodalommá egyesítheti.

Óriási nagy gazdasági exportja, nagy tőkeereje és flottája természetessé teszik, hogy a győzelmet világbirodalom alakítására fogja kihasználni, ha nem volt is a háború oka ilyen hódítás.

Nálunk nem ilyen egyszerű a kérdés. A nélkül, hogy elvileg minden gyarmat ellen nyilatkoznám, azt tartom, csak akkor szabadna rágondolni, hogyha olyan gyarmathoz jutnánk, a mely nagy tőkebefektetés nélkül gyorsan volna kihasználható, s a mely olyan nagy gazdasági előnnyel jár, hogy érdemes miatta szárazföldi haderőn kívül nagy tengeri erőt is tartani, és ha érdemes a nyereségek fejében azon nehézségekkel is szembenézni, a melyeket bonyolult közjogi helyzetünkben a gyarmatosítás okozna.

Ha nem juthatnánk ilyen kivételesen szerencsés körülmények között levő, nagy pénzértéket képviselő gyarmathoz, akkor sokkal okosabb, ha hadisarczban keresünk anyagi ellenértéket a veszteségekért. A Balkánon való nagyobbmértvű hódítás teljesen elhibázott politika volna, odavezetne, hogy előbbutóbb visszavigye a Balkánra Oroszországot, mert a Balkán népek önállósága, általunk veszélyeztetve, megint benne keresné protectorát.

Szabadsághoz és nemzeti kormányzathoz szokott népeket kellene idegen kormány alá hajtani, a mivel csak elégedetlen, kifelé gravitáló, megbízhatatlan alattvalókat nyernénk.

A kérdés csak az, érdemes volt-e ilyen veszélyes háborút folytatni, ha nem akartunk világbirodalmat alapítani, és érdemes volt-e kevesebb eredményért azokat az erőfeszítéseket vállalni, a melyekkel a háború járt.

A háború nem üzlet. Grey angol külügyminister azt állította ugyan az angol parlamentben, hogy beavatkozás a helyes, mert alig fog több gazdasági kárt okozni, mint a megnyit már a világháború ténye okoz akkor is, ha neutralis marad és Angliában ez a felfogás tetszett is, de minket, Istennek hála, nem ilyen kalmár szellem vezetett. Minket csakis a kényszer hajtott harcza. Érdemes volt háborúba menni, mert létünket védtük meg.

Nem volna szabad a, sajnos, számbelileg úgy is túlcsekély magyar faj színe-javát, a jövő munkásait a vérpadra küldeni, várható gazdasági előnyökért, Afrika aranyáért, vagy pedig politikai légvárakért és ambíciókért.

Csak az ezeréves magyar állam fenntartásáért volt szabad mindenünket kockára tenni: ezért pedig kellett. Nincs okos-

kodni való, nem kérdezhetjük, érdemes-e létünket, becsületünket, jövőnket védeni. Ezt meg kell tennünk, bármibé kerüljön; valahányszor veszélyben van.

De előnyünk győzelem esetében több is lesz, mint az, hogy élünk és visszavertünk egy galád merényletet. Kiszámíthatatlan nagy hasznunk abban lesz, hogy meggyengítettük azokat az erőket, a melyek a magyar faj létét veszélyeztették és veszélyeztetnék a jövőben is.

Mi kelet és nyugat között, Közép-Európa délkeleti sarkán telepedtünk meg, tőszomszédságban a Kelet boszorkánykonyhájával, a mely legtöbbször a mienket messze túlhaladó nyers erővel rendelkezett, a mely legelőször a tatárjárás, később a török uralom, most a moscovitismus alakjában fenyegette létünket. Mikor Közép-Európára támaszkodva ezt a moscovitismust megtörjük: akkor történelmi missiónkat teljesítjük és életföltételeinket megjavítjuk.

A mikor a Balkánon, a hol életünk gyökerei vannak, reánk nézve kedvező hatalmi viszonyokat biztosítunk: akkor nemzeti emelkedésünk és gazdasági fejlődésünknek is egyik alapját rakjuk le és külpolitikai nagyságunkat alapozzuk meg. A mikor győzelmében segítjük és emberfeletti erőfeszítése közben még jobban megerősítjük azt a szövetséget, a mely nem múlt érdekünk, hanem geographiai és világhatalmi állandó helyzetünkéből ered és magyar politikai gondolat volt mindenkor: akkor külpolitikai helyzetünket javítjuk meg.

A mikor az a szövetség, a melynek egyik kötelességteljesítő és meggyőződésteljes tagja vagyunk, mindenfelé győzelmeskedik: akkor nemzeti életünk pályafutása csak emelkedő irányt vehet. A mikor a közös harcmezőkön ontott vér kapcsolja a magyar nemzethez a sors és törvények által úgyis hozzája kötött osztrák népeket, a mikor a dynastia és a nemzet között a harmóniát világtörténelmi nagy események erősítik meg, hősi erőfeszítések pecsételik meg, a mikor nálunk mindenki látja, hogy csak mint nagyhatalom léteztünk és a nagyhatalomban érdekeltek belátják, hogy csak reánk támaszkodva érhetik el céljaikat: akkor belső kifejlődésünk kedvező csillagzat hatása alá kerül.

A győzelem esetében a magyar nemzet olyan kedvező

viszonyok közé kerül, mint a minők közt soha, vagy legalább is sok század óta nem volt; ha nem követ el hibát a közel jövőben, e kedvező helyzet gyümölcseit élvezni is fogja. Ha a háború óriási megpróbáltatásai között, a lét és nemlét kérdésével szembesítve, nemzetünk politikai éleslátása megedződik, ha általánossá válik az a tudat, hogy a politika nemcsak úri hunczutság, nemcsak pártkérdés és hatalmi kérdés, hanem tőle függ a nemzetnek léte s minden egyes családnak jóléte és boldogulása, ha a lövészárkokból több önérzetet, több hátgerinczet, a politikában több komolyságot hozunk vissza, ha belátják mindenfelé, hogy a nemzet erkölcsi tisztaságában és jellemében rejlik ereje és hogy erős, a nemzettel érző és a nemzettel élő hadseregre van szüksége neki is, szövetségesének is, a dynastiának is: akkor azon legdicsebb jövő előtt állunk, a melyre számbeli viszonyainknál fogva általában hivatva vagyunk.

Tehát érdemes harczolnunk, érdemes küzdenünk és hazánk iránt való kötelességet teljesítünk, a mikor egyesült erővel törekszünk a győzelmet kivívni, azok, a kik a múlt állapotaival meg voltak elégedve, ép úgy, mint azok, a kik közállapotainkat elítélték, azt a teljes, azt a döntő győzelmet, a mely a nemzet jövőjét szilárdabb alapokra van hivatva fektetni.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.

VEZÍR SZOKOLLI MUSZTAFÁ BASA.

(A nagy Musztafa.)

Ismert dolog, hogy a magyar földnek és a magyar népnek minő átalakító ereje és hatása volt a multban. Azt is jól tudjuk, hogy minél élénkebb nálunk a nemzeti élet, minél vonzóbb a közszellem, annál erősebb a hatás is, a mit az idegenekre gyakorolunk. A hozzánk vetődött idegenek és a beköltözők — bármilyen nemzetnek a fiai lettenek légyen is — minden időben jól érezték magukat nálunk. S ha ellenségeink nem hintegetik a gyűlölet magvát, ha irigy és sugorló emberek nem tesznek szakadást, bizony mind hozzánk édesültek volna. A magyar nemzetnek, a magyar földnek ez egyik legnagyobb dicsérete.

Az idő és a végzet úgy hozta magával, hogy a török is megtelepedjék nálunk. Vitéz, lovagias, becsületes és mérsékletes népet nyertünk benne. Méltó volt arra, hogy a mi legjobbaink vetélykedjenek vele a vitézi elsőbbségért. A magyar föld, a magyar nemzet hatását a törökök sem kerülhették el. Megszeretik jól termő földünket s megkedvelik népünket. Bár állandóan harcban állnak velünk, keresve-keresik vitézeink barátságát; szívesen közelednek hozzánk s a hol a kölcsönös megértést sikerült megteremteniök, ott szép békességgel élnek egymás szomszédságában. Nem erőltetik reánk a nyelvüket, hanem a magyart teszik az érintkezés nyelvévé. Nem térítenek erőszakkal; senkit nem üldöznek vallása miatt, sőt védelmet nyújtanak az új hit terjesztőinek.

Mivel bizonyítsuk, hogy a hozzánk költözött törökök jól érezték magukat nálunk? Nem nehéz rá a felelet! Alig akadt közöttük, a ki a mi földünkről elkivánczozott. A magyarországi török végházak vitézei föllázadnak, mikor el akarják őket tőlünk vinni s készek levágnak magokat, minthogy a tengeren túl levő tartományokba menjenek. A budai basákról tudjuk,

hogy a magyarországi helytartóságukat semmiféle magasabb tisztséggel el nem cserélték, s ha mégis távozniok kellett a magyar földről, siránkozva mondanak búcsút a mieinknek. Nem egy budai basát ismerünk, a ki minden követ megmozdított, minden áldozatot meghozott, hogy Budán maradhasson. Pedig hát a magyarországi élet minden inkább volt, csak nyugodalmas élet nem. Hiszen örökös harcz folyt nálunk s ember ki nem tehetette a lábát a házából, hogy fejét koczára ne vesse.

Régi megrögzött hit nálunk, hogy egykoron a török volt a legnagyobb ellenségünk. Unos-untig olvashatjuk ezt régi könyveinkben. Nincsen ebben semmi különös. Másfél századon át kormányshékeink, uralkodóink, papjaink és egész sereg olyan ember, a ki törököt sohasem látott, kigyót-békát kiáltottak a törökre. Egy mákszemnyi jót, egy hajszálnyi emberséget nem láttak a török népben. Ádáz gyűlöletet hirdettek ellene s minden eszközt jónak láttak a törökség pusztítására, még ha azzal Magyarországnek ártanak is. A végbeli őrségek például felsőbb parancsra másfél századon át tűzzel-vassal pusztították azon magyar falvakat, melyek a töröknek meghódoltak. A nagy háborúk alkalmával a haditanács a hódoltság égetését és pusztítását rendelte el; mert tudta, hogy a törökség főereje a hódoltsági városok és falvak népében van. Vonómarhával és élelemmel ugyanis ezek látták el a török seregeket. Rendes dolog volt tehát, hogy a törökök védték, a mieink meg pusztították a hódoltsági magyar falvakat és városokat.

A kik a mieink közül a török szomszédságában laktak, s a kik a törökkel állandóan érintkeztek és így alaposan ismerték őt, azoknak egészen más véleményük volt e népről. A végbeli vitézeknek levelei ezernyi oly dolgot hagytak örökül, a mik a hazai törökök emberségét s jó tulajdonságait hirdetik. A mieink nem is barátkoztak volna velük, ha nem tartották volna őket barátságukra méltóknak. Még azok is, a kik egész életükön át harczoltak a török ellen, vén korukban a törökök felé hajoltak s barátságukat keresték.

A mi végbeli vitézeink — igen okosan — különbséget tudtak tenni a birodalmi és a magyarországi megtelepedett törökség között. S a mi pusztítást nálunk a nagy török-tatár hadak tettek, nem rótták fel bűnül a hazai török-

ségnek. Ők ugyanis szemmel látták s tudták, hogy a nagy török-tatár seregektől a hazai törökség csakúgy szenved, mint a magyarság. Ők tudták azt, a mit a mi krónikásaink nem vettek észre, hogy t. i. nagy különbség van a birodalmi és a magyarországi törökség között!

A XVI. század egyik legkiválóbb magyar főtisztje: Prépostvári Bálint írja Mátyás főhercegnek, hogy a török császár hadának színe-java a Magyarországon való török. Ha valaki, úgy Prépostvári bizonyára jól ismerte a hazai törökséget. Ismerte a viszonyokat is, azért ellenezte a hódoltság fölégetését is, mert ez többet árt Magyarországnak, mint a töröknek.

Mi is tudjuk, a nyugoti országok kiváló történetírói is hirdetik, hogy a török népnek sok kiváló és megkapó tulajdonsága vagyon. Már ha most az ilyen népnek a színe-java telepszik meg nálunk, mondhatjuk-e ezt, hívhatjuk-e pogány ebnek, zsarnok kutyának, kegyetlen vadnak? Pedig az efféle kiáltás közönséges volt a hódoltság korában azoknál, a kik törököt sohasem láttak, sohasem ismertek. Ezek az emberek nemzetárulásnak, a keresztyén hit megtagadásának mondták a mieinknek barátkozását a törökkel. Pedig ha igazában ismerték volna a hazai törökséget, természetes jelenségnek kellett volna tartaniok a mieinknek a törökhöz való hajlását.

1593-ban kitörvén a hosszú háború, a jelestollú német mester, Gabelmann, közénk jött, hogy szemmel lássa a harcainkat s megírja azok lefolyását. S a derék német mester csodás dolgokat jegyzett naplójába ¹ a magyar katona páratlan vitézségéről és kitartásáról. De mint elfogulatlanul gondolkozó ember elismeréssel adózik a töröknek is. Megírja a törökök mértékletes életmódját, fegyelmezettségét és becsületességét. Tízezer német — írja ő — többet fal, mint harnimezezer török. A törökök a föld népétől mindent készpénzért vásárolnak, a császári hadak pedig erővel veszik el, a mire szükségük van.

Ime! a német író is egyszerre szokatlan hangot hallat, a mint a törökkel közelebről megismerkedik. S ki tudná megmondani, hányan írtak úgy, mint Gabelmann mester?

¹ E kiadatlan naplók a Cs. és k. áll. levéltárban őriztetnek.

Mi magyarok régi könyveink alapján azt tartottuk, hogy a budai basák valamennyien a magyar népek fosztogatói, a magyar földnek szemenszedett ellenségei voltak. A mi füleinkben tehát különösen hangozhatik a legkiválóbb történetírók egyikének, Hammer Józsefnek a nyilatkozata, a ki Musztafa basáról azt írja, hogy Magyarország és Buda büszke lehet e férfúra! Musztafa ugyanis vitézségével, nagylelkűségével, nagyarányú építkezéseivel, a jobbágyok védelmezésével, az özvegyek és árvák támogatásával örök érdemeket szerzett.

Hammer e magasztaló nyilatkozata jobbára török forrásokon alapszik. A török írók pedig sok oly férfiút emelnek magasra, a kik — ha magyar szemmel nézzük — a mi hazánkra elemi csapás-számba mentek. Musztafa basát azonban nem soroljuk ezek közé. Ezt a férfiút a magyar források is nagy embernek mondják. A magyar források is igazságszerető férfiúnak, a parasztság és a kereskedőrend lelkes védőjének, a békesség hívének hirdetik. A magyar és a török források tehát Musztafa basa megítélésében majdnem egy nyomon járnak, majdnem egy eredményre jutnak. Vajmi ritka jelenség ez a török és a magyar íróknál.

Mivel mi is a legnagyobb budai basának tartjuk Musztafát, nem véljük fölösleges dolognak az olvasóval őt közelebről megismertetni.

Musztafa basa a Budán járt követeink hivatalos jelentése szerint hatalmas termetű, nemes vonású, nyájas modorú, szép ember volt. A követeink dicsérik nyílt és őszinte beszédét, higgadt gondolkozását s különösen kiemelik, hogy nincsen benne ravaszság és kétszínűség; testestől-lelkestől a békességnek a híve.¹

Irott emlékeink hirdetik, hogy Musztafa basa józan életű, takarékos ember volt. A gazdaság minden ágához értett. Szép majorságait, pompás kertjeit jó rendben tartotta. Nagy barátja volt a kereskedő rendnek, főleg a magyar tőzsérségnek. A mit marhakereskedésünk fölvirágoztatására tett, annak hasznát nemcsak ő, de az egész ország érezte. Hiszen az ő helytartósága idején lett a marhakereskedés a magyar kincstár éltető erévé.

¹ Veráncsics püspök és Teufenbach követei jelentése Budáról 1567 júli 12. (Cs. és k. áll. ltr. Turcica.)

A ki kormányzási elveit ismerte, nyíltan vallotta, hogy Musztafa basa a cselekvésben erélyes, a veszedelemben óvatos, a harcban bátor.

Nemcsak a török történetírók följegyzéseiből tudjuk, hogy Musztafa basa nem volt a szemérmetlen haszonlesés híve, A mieink levelei is hirdetik, hogy őkgigyelme a szegénységnek nagy patronusa volt. Érző szíve érezte a szenvedők szenvedését, s nemcsak úgy szegről-végre volt jóakarójuk, hanem áldozatot is szívesen hozott értük.¹

Musztafa talán az egyetlen budai basa, a kinek lelke rejtekébe is behatolhatunk. S e rejtekben, e szívben izzó szeretetet találunk. Páratlanul szép családi életet élt s meleg családi tűzhelyét semmivel a világon el nem cserélte volna. Már őszbe elegyedett a szakálla, mikor a szultán nővérét kellett volna feleségül vennie. Más ember kapva-kapott volna e kitüntetésen, de Musztafa nem volt hajlandó gyermekeinek anyjától elválni. Tudta, hogy a fejével játszik, de szeretett feleségétől mégsem vált el. Egy ízben követeink ép akkor jártak Budán, mikor Musztafa basának legkisebb fia meghalt. A követek jelentése szerint e csapás annyira megtörte Musztafát, hogy a fájdalom miatt szólni sem tudott hozzájuk. Élte utolsó pillanatában is, mikor a hurok már a nyakán volt, csak azt kérte hóhéraitól, hogy gyermekét még egyszer láthassa. Tehát még ekkor is a szeretet szólalt meg benne.

A kinek a szíve bőves az emberszeretettel, annak a lelkéből a hála érzése sem hiányozhatik. Musztafa basa szívében is mély gyökeret vert a hála. A levelei mutatják, hogy minden vett jóért jót lehetett tőle várni. A hála vitte őt arra is, hogy jótevőjének: Nagy Szolimán szultánnak hamva fölé síremléket (türbét) emeljen Szigetvár mellett.² S a végbeli vitézek levelei-

¹ Pecsevi török történetíró említi a Tarikhjában, hogy Musztafa basa a budai helytartóságban lévő jeles vezérek legkiválóbbja volt. Bőkezűsége, jótékonsága határtalan volt. Minden özvegynek és árvának megélhetéséről gondoskodott. Népkonyhákat, szállóházakat, iskolákat stb. alapított Budán.

² Ez a fehér kőből épült sírkápolna még a török kiűzése után is sértetlenül állott fent (Turbékon). Egy haszonleső német proviant-tiszt bontatta le s eladván az értékesebb részeit, a követek a jezsuiták használták fel építkezésre. Nemrég — mint tudjuk — a szigetvári Boldogasszonyról nevezett

ből tudjuk, hogy Musztafa basa többször felkereste jótevőjének a sírját.

Mindez kétségtelen jele Musztafa lelki nagyságának. Az ilyen lélekben természetesen a barátság érzése sem hiányozhatott. Igen! Musztafa mindig nagyrebecsülte a barátságot. Keresve kereste a magyar fővitézek barátságát s még ajándék küldésével is igyekezett a mieink jóindulatát megnyerni. Levelei, miket jó ismerőseihez: Mágochy Gáspárhoz, Zrínyi Miklóshoz, Zay Ferenczhez, Salm grófhhoz intézett, a barátságajánló levelek jeles példái lehetnek. Semmi úgy nem bántotta Musztafát, mint ha barátságajánló levelére választ nem adtak, vagy ha igen hideg szóval feleltek neki. Kereste például Petheő János komáromi főkapitány barátságát is. Ez azonban nem hajlott a hívó szóra, sőt a Musztafa basa küldötte leveleket a sárba tiporta. Erre a basa haragjában elfoglalta Gesztes és Vitán vigyázóházakat, hogy Petheőnek ezzel is kellemetlenséget szerezzen. Aztán megírta (1566-ban) Miksa királynak is: «Bizonyos az, hogy nem volt szándékomban mostani időben, hogy én Gesztesre, Vitánra menjek és az én hatalmas uramat a császár nem azon voltam, hogy felindítsam; mert most is elég pusztaság esék ez országban, szánom az szegénységet; mert elég veszedelem esék rajta. Az Petheő uram oly dolgot cselekedék rajtam, kit én Budában lakozandó fejedelem nem érdemlettem volna túle. Most is ű reá valo bosszúságomban vóm el az két várat; mert hogy ilyen nagy éktelen dolgot cselekedék rajtam. . . . senkitől nem hallottam, ki jót mondana ű felőle; minden emberek bosszankodnak ű felőle; senkit nem szeret és űtet senki nem szereti. Fölségednek ezféle magának való embert nem szükség volna végbe (t. i. végházba) tartani; mert felségednek elég hű, jámbor szolgálai vannak, azki minden jámbort szeret és űtet is szeretik; mert semmi módon ez végbe űvele meg nem alksatom ezféle tökélyetlen emberrel.»¹

templom falába márványtáblát illesztettek, ráírván, hogy itt nyugsznak Nagy Szolimán belső részei. Ez a templom azonban sohasem volt Szolimán sírja, hanem a sírt őrző dervisek temploma. Az emléktáblát tehát rossz helyre illesztették.

¹ Költ az nagyságos basa táborában, Mindszent napján, 1566. Megírja még, hogy ő (Musztafa) jó törekedő lesz a két hatalmas császár közt kötendő

Musztafa életének javát a harcmezőn töltvén, a vitézi életet igen megkedvelte. A török-magyar végbeli élet bevett szokása szerint a vitézi erényeket, a tisztességet és a lovagias-ságot az ellenségben is nagyrabecsülte. Gondolkozásmódját e téren világosan kimutatta azon lélekemelő tettével, hogy Zrínyi Miklós fejét elküldte a mieinknek, Zrínyi testét pedig tisztességesen eltemetteté. «Énnékem — írja ez alkalommal Zrínyiről — jó szomszédom volt és az ő halálán most is bánkódom! Evvel is megbizonyítottam, hogy az ő feje karóba ne álljon, azért küldtem fel, tisztességet tettem nékie. Testét is eltemettetem. Kár volna olyan vitézlő úrnak testét, hogy az madarák ennék!»¹

A szigetvári hős fiának: Zrínyi Györgynek is megírta, hogy Zrínyi Miklós testét nem messze Szigetvártól eltemetteté. Küldjön — írja — hites embereket, s ő átadatja neki a testet. A jó szomszédság kedvéért ezt meg kellett tennie!

Ha Musztafa basa ennél egyebet sem cselekedett volna, akkor is megérdemelné, hogy neve jó emlékezetben maradjon nálunk. Pedig hát még sok egyéb dicséretes dolog fűződik a nevéhez. Tudjuk, hogy mód nélkül kedvelte a szépet és a művészt. Rengeteg sokat építtetett Budán és az ország más városáiban. S ezek között nem egy remekmű akadt. Elég, ha a budai fölséges fürdőket s a turbéki sírkápolnát említjük. Hiszen ezeknek már a XVI. században európai hírük támadt. Kár, hogy közelebbit nem tudunk a Musztafa építette iskolákról és templomokról. A török források szerint fényes volt az a dsámi, melyet a budai várban Mohammed tiszteletére épített. E mellé iskolát (medreszet) is alapított s maga gondoskodott a mesterek bőséges fizetéséről. Budának Debbag-kháne nevű külvárosában Abu Bekr tiszteletére új dsámit s vele szemközt karaván-

békesség dolgában; mert jó volna, ha több veszedelem nem esnék a szegény országban.

¹ Pedig — írja ugyanezen alkalommal — szegény Zrínyi törvénytelen dolgot cselekedett! Ugyanis Mamhut aga nevű rabjáért elfogadta kezes-ségen az öcscsét. Mamhut aga elbocsáttatván, a 3000 arany előteremtésén fáradozott. Zrínyi ugyanis ennyire verte föl a sarczát. Háromszáz forint hóján meg is hozta a sarczát és Zrínyi mégis lefejeztette őt, kezes öcscsét pedig fogva tartotta.

szerájt építtetett. Ugyanitt emelte azt a pompás hévfürdőt, melynek a török írók szerint ép úgy nem volt a földön párja, mint a bölcsesség kövének. Barut-kháne nevű városrészben Omár tiszteletére épített dsámit s melléje hévfürdőt, «melynek ezüstszínű kupolája az ég oszlopánál is fényesebb volt».¹

Az itt említett dsámik egyikét később Musztafa mecsetének nevezték el. Ilyen néven volt az ismeretes Buda visszafoglalása alkalmával is.

Ugyancsak Budán, Oszmán tiszteletére is épített dsámit. Pesten két fürdőt, karavánszerájt és egy nagy dsámit épített. E mellett mindkét városban ájtatos alapítványokat is létesített.

Esztergomban, Koppányban, Tolnán, Szegeden, Füleken, Szécsénben, Nógrádban, Simontornyán és Pakson is építkezett. Egyik helyen dsámit, másik helyen fürdőt vagy karavánszerájt építtetett. «Csak egy csöpp ez tengerből, egy szem a sivatag homokjából» — mondja egyik török életírója ez építkezésekről.²

Musztafa basa leveleiből tudjuk, hogy Budán és Pesten szép kertjei is voltak, melyeket jeles török kertészekkel műveltetett.

Szóval, Musztafa basa többet tett, többet épített Budán, mint a többi basa együttesen. Ha nem szerette volna Budát, ha nem ragaszkodott volna a magyar földhöz, aligha művelte volna mindezt.

Tudjuk, hogy Musztafa basának a nagybátyja: Mehemet nagyvezér három szultán uralkodása alatt kormányozta a török birodalmat. A hatalma majdnem korlátlan volt. Tehát olyan tisztséget adhatott volna Musztafának, a melyet ez kívánt. S Mehemet nagyvezér nem egyszer kínált neki polczos

¹ Dseváhír-ül-menákib (erények gyöngyei) című török életrajz Musztafáról. Az udvari könyvtárban Musztafa basának egy másik életrajza is van Gendsinei ákhlák címen. — Pecesvi Ibráhim Tarikhjában írja, hogy Musztafa a budai várhoz is épített néhány tornyot. Székesfehérvárt pedig bástyákkal erősítette meg.

² Musztafa basa a leveleiben is többször megemlékezik az építkezéseiről. Az 1578 ápril 9-én Budáról írja a komáromi vice-főkapitánynak: «Ennek előtte is írtunk valami födelezni való cserepek felől kegyelmednek. . . . Im mostan akarunk valami mecsetöt csináltatni (szálatat és 1000 deszkát kér).

és jövedelmező basaságot, de Musztafa sohasem fogadta el. Nyíltan kijelentette, hogy neki nem kell magasabb tisztség, ő Budán akar maradni. Még a mi követünket is arra kérte, tennének érte jó szót a szultánnál, hogy Budán maradjon.¹ S megtörtént az a szokatlan dolog, hogy a bécsi király magyar és német követi kérték a nagyvezért, hagyná Budán Musztafát. mert helyén való ember.

Tehát bizonyos, hogy Musztafa szívesen lakott magyar földön s hogy nagyon szerette Budát. Ő tette szép török várossá Budát, ő emeltette a legszebb épületeit, hogyan gyönyörködött volna benne? S mégis meg kellett érnie, hogy Buda pusztulását lássa. És Musztafa basa keserves könnyeket hullatott Buda füstölgő romjain!

Ha Musztafa basának eddig említett lelki tulajdonságait latra vetjük, el kell ismernünk, hogy őkigyelme békességes időszakban nagy dolgokat művelhetett és művelt volna. A sors azonban olyan földre veté, a hol a harczok és az örökös küzdelmek a csöndes magvetést lehetetlenné tették. Ez volt a tövis Musztafa szívében; ettől igyekezett szabadulni, de hiába! A békességet óhajtotta és harczolnia kellett; a gazdasági föllendítésen fáradozott s az általános pusztításnak alig tudott gátat vetni. Csoda-e, ha ilyen körülmények között békességre hajló lelke nem találván a kivezető utat, érdessé, erőszakra hajlóvá lett? Bár nem kereste, a sors drámai helyzetekbe keverte őt, melyekből menekülni nem tudott, s végre is elmerült, a nélkül, hogy célját, ábrándjait megvalósíthatta volna.

Hammer József az oszmán birodalom történetéről szóló hatalmas munkájában² azt írja, hogy Musztafa basa tolna-megyei születésű magyar volt. Mi ezt az állítást nem tartjuk valószínűnek. Musztafa basa ugyanis szívvel-lélekkel török volt. Vallásos meggyőződését eléggé hirdeti az a sok mecset és török papi iskola, a miket ő alapított. Aztán nem is tudott magyarul. A Budán megfordult követekkel tolmács segítségével

¹ Verancsics és Teufenbach Kristóf jelentése Budáról 1567 júli 12. (Cs. és k. áll. levélt. Turcica) «Esse pernecessarium, ut hic homo (Musztafa) quoad ejus fieri poterit, hic retineatur . . . mallet hac praefectura in Hungaria frui, quam in porta quovis supremo gradu.»

² Geschichte des osmanischen Reichs. 10. kötet.

érintkezett. Ehhez még hozzá kell adnunk, hogy követeink és végbéli vitézeink sohasem említik Musztafa magyar eredetét. Pedig jól tudjuk, hogy az effélét megírni el nem mulasztják, ha tudják, hogy ez vagy amaz a basa vagy bég renegát. Különben is, ha Musztafa született magyar lett volna, aligha bízták volna reá a magyar helytartóságot!

Az azonban lehetséges, hogy Musztafa elődei tolnamegyei magyar ráczok voltak.¹ Ő maga azonban már török volt.

Nagy Szolimán szultán 1566 augusztus 3-án nevezte őt ki budai basának, miután elődjét: Oroszlán basát lefejeztette. Micsoda tisztséget viselt nálunk előzőleg Musztafa, igen nehéz megállapítanunk. E tekintetben ugyanis csak néhány megbízhatatlan török történetírónak a följegyzései állanak rendelkezésünkre. Ezekkel pedig nem sokra mehetünk. Szelániki, Pecsevi, továbbá a *Gendsinei ákhlák* című életrajz szerint Musztafa 1546-ban lett temesvári defterdár. Aztán füleki, klisszai, szegedi, hercegovinai bég, majd meg boszniai basa lett. E történetírók szerint Musztafa csak 1560 után került Szegedre, holott a valóságban Musztafa legelőször Szegeden viselte a bégséget, még pedig tiz-tizenkét évvel előbb, mint a hogy a török történetírók említik.²

A *Dsevâhir-ül-menâkib* című életrajz szerzője Budán élvén, legjobban tudhatta Musztafa élete körülményeit. De az időt illetőleg ebben a munkában is csupa téves adattal találkozunk. A nevezett életrajz például azt írja, hogy Musztafa 1554-ben került Magyarországra, mikor is a temesvári defterdárnak a helyettese vagyis kethudája volt. A valóságban azonban Musztafa 1554-ben már a negyedik tisztséget viselte ná-

¹ A mieink Szokolli Musztafát Szokollovics Musztafanak hívták.

² Mutnoki Mihály esztergomi érseki udvarbíró és Meksey István 1550-ben mint követek jártak Kaszim (Kazun) budai basánál és Musztafa szegedi szandsákbégnél a fegyverszünet érdekében. (Ferdinánd király utasítása részükre a Cs. és k. áll. levélt. Turcica-i közt van.) Ugyanitt van Kaszim budai basa levele 1549 márcz. 16-áról Ferdinánd királyhoz. Ebben jelenti, hogy a szegedi szandsákbég Budára jött. A szultán Muhammed születése után 956-ban, vagyis 1549 június havában rendeletet bocsát Musztafa szegedi béghez, meghagyván neki, a foglyokat elbocsássa s a rablott tárgyakat visszaadja! (U. o.) E hivatalos adatok halomra döntik a török történetírók följegyzéseit.

lunk. A török történetíróknak és az említett életrajznak állítása szerint Musztafa legelőször Füleken viselt bégséget. Ez sem igaz; mert Musztafa legelőször Szegeden volt szandsákbég. Innét, Szegedről, írja 1551-ben Zay Ferencznek, hogy Mehemet basa nincsen most Szegeden.¹ Petrovyth Péter temesi gróf is ez évben ír Szegedre Musztafa szandsákbégnek, segítséget kérvén tőle Erdély részére.²

Sajátságos jelenség, hogy a végbeli vitézek kiterjedt levelezésében Musztafa bég nevével és tetteivel egyáltalán nem találkozunk. Holott nála sokkal jelentéktelenebb bégek számtalanszor szerepelnek vitézeink leveleiben. Ez annál inkább feltűnhetik, mivel bizonyos, hogy Musztafa már bégsége idején levelezett fővitézeinkkel s kereste azoknak barátságát. Ő maga írja például, hogy Zrínyi Miklóssal jó szomszédságot tartott. Magochy Gáspár egri főkapitánynak már ajándékokat is küldözgetett. Zay Ferenczczel, Petrovicscsal (Izabella királyné főemberével), Salm győri generálissal stb. szintén levelezgetett. Hová tűntek e kori levelei, nem tudjuk. Csak későbbben, budai helytartósága idején, foglalkoznak véle sűrűbben a mieink.

Musztafa bég a kenyere javát már megette, mikor a szultán 1566 augusztus 3-án budai basává tette. S az az ember, a ki idáig teljesen a harcznak élt, egyszerre a békesség hívévé szegődött. Bizonyos, hogy Musztafa látta elődjének: Oroszlán basának kivégzését. Tudta azt is, hogy Oroszlán basa a halálát békés politikájának köszönhette. S mégis jó maga is ezen politika követőjévé lett; mert mint eszes ember tudta, hogy a közjónak is, meg magának is ezzel használhat legtöbbet. Sok budai basa volt e politikának a híve. S tagadhatatlan, hogy nem egészen a személyes érdek vezette őket az efféle politika üzésében. Hiszen minden budai basa tudta, hogy a nagy háborúkkal együtt jár az ő kormányzásuk alatt lévő ország pusztulása is. S ha az ország elpusztul, az ő sorsuk is rosszra fordul. A budai basák tehát

¹ Musztafa szegedi bég levele 1551 aug. 1. Zayhoz. (Cs. és k. áll. levélt. Hungarica.)

² U. o. Magnifico domino Muztaffa Beego zanchiago inter Danubium et Tibiscum nec non civitatum Zegediensis et Colocensis praefecto, 1551. die Ascensionis. (Kiadta hibásan és sok kihagyással Pray: Epistolæ Procer. II. k. 252—255. l.)

minden követ megmozdítottak a nagy háborúk elkerülésére. A bécsi udvart állandóan kérték és fenyegették az adó és az ajándék leküldésére, hogy imígyen a konstantinápolyi udvart és a divánülő basákat kielégítsék s így a békesség ügyét előmozdítsák. Ha a budai basáknak ez ügyben írott leveleit lapozgatjuk, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a nagy háborúktól ők jobban tartottak, mint a mieink.

Musztafát az ő józan esze szintén a békés politika követésére nógatta, noha tudta, hogy ez a politika igen nehéz és veszedelmes. Hiszen a bécsi és a konstantinápolyi udvarok érdekei homlokegyenest ellenkeztek egymással. Az ellentétes érdekeket pedig kiegyenlíteni néha alig lehetett. Aztán ott volt az erdélyi fejedelemség is. A budai basának ezt védenie és támogatnia kellett, mert a szultán érdeke kívánta. Igen ám, de a mit a basa az erdélyi fejedelemség érdekében tett, azt Bécsből Kain-szemmel nézték. Ezekhez a nehézségekhez járult még az is, hogy a magyar végházak vitézei semmibe sem vették a frigyot; éjjel-nappal támadták a török végházakat és palánkokat s fosztogatták a hódoltsági falvakat. S mivelhogy a török vitézek sem ültek vesztig, szakadatlanul folyt a harc. Békesség tehát igazában csak papiroson volt. A sérelmek és a panaszkok egész áradata ment Bécsbe a magyar katonaság ellen. A Konstantinápolyba és Budára küldött követeink meg a törökök pusztításait sorolgatták fel. Egyik szerint ez, a másik szerint amaz volt a frigytoró. A vétkét azonban egyik fél sem ismerte be.

Íme ilyen politikai és hadi viszonyok között kellett Musztafának kormányoznia. S tizenhárom éven át mégis sikerült neki a békességet fenntartania s a felmerülő ellentéteket — úgy a hogy' — elsimítania. Ha valami, ez az eredmény hirdeti legjobban Musztafa basa eszének s diplomáciai ügyességének nagyságát. Nincs a XVI. században budai basa, a ki ennyi ideig tudta magát tartani a budai helytartóságban; nincs még egy, a ki ily nehéz viszonyok között oly sok hasznos dolgot mívelt volna, mint ő! Pedig hányszor forgott a feje koczkán! Ő maga írja, hogy Oroszlán basa véres tragédiája lebeg a szeme előtt s csodálja, hogy idáig semmi baja nem történt. «Féltem az én fejemet — írja 1567-ben. — Az Arszlán basát az vén

császár, értette nagyságod, mely kevés dologért ölette meg. Én is félek ilyestől.» Majd meg azt írja Salm grófnak, hogy igaztalan panaszokat küldenek ellene a portára. A háta mögött vermet ásnak neki! Ilyen ravaszságra ő sohasem gondolt. «De az Isten afféle kétszínűt soha sem segíti, hanem mind ez világon s mind az másikon meg szokta büntetni... Isten tudja, hogy én nem színnel, hanem szívem szerint keserültem ez szegény országot; sem kincsért, sem ajándékért ezt nem cselekedtem... most veszőm eszömben magamat, hogy nem egyszer, de egynéhányszor érdemlöttem volna őfelségétől, az én kegyelmes uramtól az halált; miért hogy csak beszéddel tartottam.»¹

Lehetséges, hogy Musztafa nem ok nélkül tartott a haláltól. Azonban volt neki a portán villámhárítója: a mindenható Mehemet nagyvezér, a ki könnyen elfordítá fejeről a veszedelmet. De különben maga Musztafa basa is oly ügyesen járta a veszedelmes kötélhánczot, hogy jó ideig minden dolgát siker koronázta.

Musztafa nagyon jól ismerte a portai viszonyokat, valamint a divánülő basákat. Tudta, hogy ezek szekérének a tengelyét folyton hájazni kell, máskülönben semmire sem megy.² Tehát minden erejével rajta volt, hogy Bécsből minél több ajándék menjen a portára. Minden évben szorgalmaztatja az ajándék küldését, s ha ez késik, a háború veszedelmével áll elő. Mint igaz török, jómaga is elfogadta az ajándékot, sőt meg is kívánta azt. Az 1568. évben például Csaby Ákos ajándékot vitt neki őfelsége nevével. Musztafa jó néven vette ugyan, de kijelenté, hogy az előbbi budai basák több és szebb ajándékot kaptak, pedig korántsem voltak őfelségéhez olyan jóindulattal, mint ő.

Csaby uram erre azt felelé, hogy őfelsége kegyes kezei most is szívesen adnak több ajándékot, ha Musztafának gondja leszen a békességre s megbünteti a frigytorőrköt.³

¹ Salm grófhhoz, a győri generálishoz 1567 május 29. Budáról.

² Konstantinápolyból írják 1569 január 8-án: «expectantur hic quotidie veredarii Budenses, qui nuncient, appulisse Budam munus honorarium, in quo solo consistit pacis confirmatio». (Turcica, követi jelentés.)

³ U. o. Csaby Ákos jelentése őfelségéhez budai újtjáról 1568 aug. 28. Komárom.

De Rym portai követ írja 1570-ben, hogy a budai basa igen szívesen fogadta őt. Mikor az ajándékot is átadta neki, fanyar képpel kérdé, mért hozza ily későn az ajándékot?¹

Az ajándék állandó sürgetése mellett Musztafának arra is gondja volt, hogy a magyarországi török katonaság fizetésére ne kelljen a portától pénzt kérnie. Musztafa ezt a nem jelentéktelen kiadást a magyarországi jövedelemből fedezte. De nem szabad hinnünk, hogy erre a célra a magyar népet zsarolta. Határozottan tudjuk, hogy Musztafa helytartósága idején a török adó tűrhető volt. Ezt csak az utódai verték feljebb. Azt is tudjuk, hogy Musztafa basa minden erejével védte a jobbágyait. Még azon magyar urak ellen is élesen kikelt, a kik a szegénységet sanyargatták. Sok szép levele maradt ránk, melyekben a szegény jobbágyok érdekében emeli fel a szavát. Nem engedi a jobbágyoknak máshova való telepítését sem s ha ilyesmi megesett, orvoslást kért.²

Tudjuk, hogy a hódoltság korában legtöbb harez a békeség idején is a faluk adójáért folyt. Mindegyik fél fegyverrel szedte az adót, s ha a falu nem fizetett, mindkét fél széllel fuvatta el a hamvát. A hirtelen, csupán néhány óra alatt készített palánkoknak, huszárváraknak, kastélyoknak is az volt a fő-céljuk, hogy a falvak adóját biztosítsák. Ezért nem engedte meg egyik fél sem az új palánkok készítését. Ezért vették be még a békekötésekbe is az efféle tilalmat. Hogy milyen kárt okozhatott egy-egy új erősség emelése, arra nézve sok esetet említ Musztafa. Az 1574. évben írja például, hogy mióta Kállót megépítették, száznál több hódoltsági falu tagadta meg a török adót. Tata és Veszprém elfoglalása óta Székesfehérvár tartományában 150 falu nem adózik a török császárnak. Musztafa

¹ U. o. 1570 április 30. követi jelentés (vultu austeriore rogat, cur tam sero munus honorarium adferetur?) De Rym a portára vitte ekkor a szokásos ajándékot, de Budán is megállt.

² Ez ügyre vonatkozó levelei közül megemlíthetjük a nagyturiai érdekében írt két levelét 1578-ból. (Nemzeti Muzeumban vannak.) Továbbá a Trautsonhoz 1574 szept. 7-én írt levelét, melyben amiatt panaszkodik, hogy Zrínyi György elszállítja Pozsegából a jobbágyokat, «az iszphaiák pedig sírnak, ohajtnak, élhel is meghalnak; mert nincs mihez nyulniok». (U. o.)

basa az imígyen elveszett török adót 40—45 ló-tereh pénzre, vagyis 90,000 frtra becsülte.¹

Mivel a falvakat s a falvak adóját a magyar kapitányok ki nem adták a kezükből, Musztafa basa hiába küldözgette panaszos leveleit Bécsbe.

Azonban Musztafa behozta a réven, a mit elvesztett a vámon. A kereskedés, főleg a tőzsérség támogatásával hatalmas jövedelemre tett szert. Még a magyar tanácsosok is elismerték, hogy őkigyelme nagyon felvirágoztatta marhakereskedésünket. Musztafa basa minden vállalkozást támogatót. Az olasz marhakereskedőket nemcsak hogy szívesen fogadta Budán, de a vásárolt marhát török lovassággal kísértette a tengerpartig, hogy útközben semmi baj ne essék.²

A budai zsidó kereskedőket senki jobban nem védte, mint Musztafa basa. Mikor az egri huszárok a leggazdagabb budai zsidó kereskedőt: Mojzest ellopták, Musztafa addig nem nyugodott, míg Mojzest ki nem szabadította.

Úgy látszik, hogy Musztafa basa nagy kedvvel űzte a gazdálkodást. A budai és a pesti kertjeit maga emlegeti levelében. Egy ízben az egri vitézek a kertészét is ellopták. Szép ménesei és nyájai voltak Budán. Maga írja, hogy drága pénzen hozatta Budára a pompás török juhokat. Ezeket azonban ezrével ragadták el a portyázó végbeliek. Az 1577. évben (ápril 27-én) Ernő főherceghez fordul s arra kéri őt, adjon a végbelieknek parancsolatlevelet, hogy a boldogult Sárkány Ambrus majorságát ne bántásák; mert az «drága kincseivel» az övé s juhokat, kecskéket, barmokat és méneseket tart ott.

Említők már, hogy Musztafa basa szívvel-lélekkal a békeségnek híve volt. Valamennyi követünk s Musztafa udvarának belső emberei is elismerik, hogy Musztafa a békesség fenntartására törekszik. A békesség természetesen neki is, az ország-

¹ Musztafa levele Miksához 1576 május 2. Budáról (44 avagii, dass ist 90,000 Fl.)

² Az 1570 szept. 12. Musztafa amiatt panaszkodott, hogy a baromhajtókat és a barmos embereket a királyi területen igen tartóztatják. Musztafa kijelenti, hogy ezt nem tűri: «Hol peng ezután megérthetjük, hogy megtartóztatják őket, meghigyje nagyságod, hogy semmivel el nem tőrjük, hanem egyért kettőt tartunk meg. (Nemzeti Muzeum, Személy szerinti iratok.)

nak is használt. Nem csoda hát, ha Musztafa nem kívánta annak fölbomlását. De vajjon volt-e nálunk valóságban békeség? Vajjon békességnek mondhatjuk-e azt az állapotot, mikor a végbeliek nap-nap után száguldnak, portyáznak, lest vetnek, várt szállnak, rabolnak?

Hiszen tudjuk, hogy Musztafa basa helytartósága idején a végbeli élet virágszakasza járta nálunk s még Musztafa basa sem kerülhette el a bajrahívást. Tehát milyen is volt igazában az a békeség? Az udvar és a kormányzsékek keményen tiltották a végbelieket a harcztól. De ha a vállalkozást siker koronázta, a vitézeket megjutalmazták. Szakasztottan így ment ez a törököknél is. Musztafa is tiltotta a hadakozást, de ha a vitézei egy-egy magyar kastélyt vagy várat elfoglaltak, bizony nem vitte a fejét a falnak. Musztafa nagybátyja: Szokolli Mehemet nagyvezér is a békeség híve volt s mégis azt hirdette, hogy a végbeli magyarságot ki kell pusztítani; mert míg ezek vannak a végházakban, nem lesz békeség.¹ S Mehemet nagyvezér, a ki a frigyvet megkötötte, még a frigy alatt is a kémeektől hozott rajzokat tanulmányozta, hol lehetne legkönnyebben megtámadni Bécs, Komárom, Győr és Eger várát.² Aztán fényes jutalmat ígért a szigeti, a pécsi és a koppányi bégeknek, ha valami csalárdsággal megvehetnék Kanizsát.³

Musztafa basa egész sereg levélben sorolja fel a magyar végbeliek portyázásait és fosztogatását. Hihetetlenül nagy ezeknek a száma! S mégis mindannyija megtörtént. A hivatalos jelentésekből és a végbeliek leveleiből tudjuk, hogy Musztafa basa nem költött dolgokkal állott elő. Azonban a leveleiben egy hanggal sem említi a végbeli törökök kalandozásait. Pedig

¹ Mehemet nagyvezér 1565-ben a császári orátornak mondá: «a magyar végbelieket, a kik sok mozgalmat és még több kárt okoznak, teljesen ki kell irtanunk».

² Series rerum Constantinopolitarum 1568. Konstantinápolyi jelentés. Bécs váráról mondá például a nagyvezér, hogy a királyi palotánál a leggyengébb: «ibidem fossam lignorum fascibus et gleba ex vinetis convehenda impleri levi negotio posse et multis in locis cuniculos commode agi ad subfodienda et prosternanda moenia». (Cs. és k. áll. levélt. Turcica.)

³ Körmendi levélt. Missiles, 1571 márcz. 19. Alsóindvai Bánffy Miklós jelentése Batthyány Boldizsárhoz.

hát ezek sem ültek ám veszteg, s ha többször nem is, de elég sokszor támadtak ők is.

A hadi dolgokról való jelentéseiben Musztafa tehát a régi török fufanggal élt. Azaz, hogy a levelei és a tettei mást és mást mondanak.¹ A leveleiben folyton azt hangoztatja, hogy a magyar végbeliek szegik meg a békességet, «neki (Musztafának) ninesen lölke arra, hogy a frigy ellen merne valamit tenni». A valóságban pedig elnézte a törökök harczeit, sőt olykor védelmezte is őket. Ez az eljárás a budai basáknak nagyon jól ismert politikai fogásuk volt. A portán az ilyen politikával tarthatták magukat legjobban.²

Musztafának az a fogása is régen ismert dolog volt, hogy a magyar kapitányokat igyekezett Bécsben befeketíteni s hogy a magyar tisztek helyébe németeket követelt; mert szerinte ezek jobban megtartják a frigyét. Ezzel a fogással egyrészt kedves dolgot cselekedett a bécsi udvarnak, másrészt pedig remélte, hogy a néki kellemetlen magyar kapitányoktól megszabadul.

Ezért írta 1575 decz. 17-én a királynak: «A míg az végekben magyar kapitányokat tart fölséged, kiknek sem éjjel, sem nappal csatájok, ragadozások, kóborlások, lesölködésök és minden ellenkező dolgaik meg nem szűnnek, higyje el fölséged, hogy soha azok miatt az frigy alkalmasan meg nem tartatik; de ha azok helyébe némöt kapitányokat és némötöket választánátok, úgy elhinnők aztán, hogy mind az két fél békével megmaradhatna!»

Egy évvel később a király főudvarmesterének (Trautsonnak) írja: «Míg ezök az szófogadatlan magyarok egy felé nem lösznek, sem ti, sem mi békével nem maradhatunk.»³

¹ Salm gróf győri generális írja 1567 június 6-án: «bizonyos dolog, hogy a budai basa másképen ír és másképen cselekszik».

² Ezért írják Konstantinápolyból Musztafa basáról: «atqui omnium fefellit opinionem Mustafa beglerbegus, qui caute vitam, ne jugularetur conservaverat. (Series rerum Constantinopolitarum 1568 aug. 29. — usque ad 27. nov. Turcica.)

³ Az efféle levelek kétségtelenül hirdetik, hogy Musztafa nem lehetett született magyar. A törökké lett magyarok más hangon szoktak írni a nemzetükről.

Sok igaz van e sorokban. De a szegény Musztafa nem is sejtette, hogy az ilyesféle kijelentéseivel akaratlanul is a magyar kapitányok értékességét és hadratermettségét bizonyította!

Ha ismerjük a magyar végbeliek szakadatlan támadását, könnyen megértjük Musztafa haragját is. Bizony, őkigyelmenek volt oka haragudnia; mert kevés nap mult el anélkül, hogy a javain és nyájai között a harcosainak kárt ne tettek volna.

Az 1569. év január havában Hosszuthoty uram mint követ Budán tartózkodott. Ajándékot hozott és a békesség ügyében tárgyalt Musztafával. A tatai vitézeket ez nem tartotta vissza attól, hogy éjjel Budán meg ne jelenjenek és 2000 birkát el ne hajtsanak, agyonvervén előbb az őröket és a pásztorokat. Másnap Óbudán jelentek meg és 2500 birkát elvittek. Oly sietve távoztak, hogy a törökök dögölve és lézengve 638 birkát találtak az utakon. Harmadik nap a budaiak legelésző lovait vitték el, agyonvervén az őröket. Az ötödik napon a Fehérvárra utazó törököket fogták el s a székesfehérváriak minden juhát elhajtották. Mindez a magyar követ jelenléte alkalmával történt.¹ A basa az elfogott hajdúkat a követ elé vezettette, hogy ez is meggyőződjék a valóságról. Az elfogott hajdúk azt vallották, hogy őket a kapitányuk küldé Budára birkáért.

A mi Budán történt, az a többi török végháznál is naponkint megesett. S Musztafa egyebet sem tett, mint hosszú levelekben tudatta a bécsi udvarral a végbeliek támadásait és fosztogatásait. Az udvar természetesen nem térítette meg az okozott kárt. Egy ízben történt csupán, hogy Miksa király 800 frt-ot küldött Musztafának a budai török mészárosoktól elhajtott 7400 juh fejében.²

Az 1572. év tavaszán Belz Jakab követ visszatérvén a portáról, Budán töltött néhány napot. Úgy látszik, épen jókor

¹ Musztafa levele Budáról 1569 márcz. 14. és Hosszúthoty követi jelentése. (Turcica: Relatio Georgii Hosszúthoty ad passam Budensem missi.) — Csabý Ákos budai követsége alkalmával is ugyanily dolog történt.

² De Rym követ 1570-ben Budán járván, azzal a mesével állott elő, hogy a birkákat nem a végbeliek hajtották el, hanem a pásztorok. Fogjátok meg őket — felelé a basa. — Nem lehet — mondá Rym — mert elszaladtak!

jött, mert Musztafa öt magyar csata (csapat) népéből állított elébe elfogott hajdúkat. Mérhetetlen harag fogta el Musztafát. Ő maga írja, hogy a dúló, fosztó tolvaj latrok közül kettőnek a lábát a követ előtt megtörette. «Soha bizony — írja — ha tulajdon atyámfia lönne is, az mely ezféle étellel él, tovább nem mögyen vele. De az fölséged kapitányi közül vannak olyak, hogyha mind orrát, fülét elmetélték is, csak úneki vihessen (zsákmányt) s prédálhasson, mind igaz szolgál! De ha semmit nem vihet neki és rabságra jut dolga, azonnal uratlan. Mi is pedig oly igen szépon tudunk afféle uratlanokkal cselekedni!»¹

Kétségünk sem lehet benne, hogy Musztafa basa végső elkeseredésében mívelte ezt. Ókigyelme ugyanis az elfogott magyar vitézekkel igen emberségesen bánt. S ezzel a bánásmóddal akkor sem hagyott fel, mikor a mi kapitányaink a török rabok levágott ujjait, kiszaggatott fogait, füleit stb. küldék neki. Megtorolhatnók ezt — mondá ilyenkor Musztafa — de mi nem élünk ilyen kegyetlenséggel és embertelenséggel.²

Különben Musztafa basa fentebbi eljárásával sem ért el semmit. A panaszlevelet is hiába bocsátá Bécsbe, a végbeliek azért napról-napra megjelentek Buda alatt és a többi török végház környékén. S a mit elkaphattak, azt bizony nem hagyták ott. Musztafának még Budán sem volt miattok nyugodalma. Az 1576. évben ő maga jelenti, hogy szeret a budai hegyek között s a kies Óbudán mulatni. «Szokásunk szerint — írja — möntünk vala az mi kiseded falunkba: Óbudára mulatni, ki oly igen közel vagyon hozzánk, hogy egy nyillal belőhetnénk az város határáról. Mikor barátinkkal mulatánk, egy vizslácska nagyon esedezék egy pincze előtt. Meglátván, oda száguldatánk. Azonban az vizslácska nagy sírással, rívással kijövé az pinczéből sebösen, látánk, hogy valami dárdások vannak ott, úgymint harminczan.» Hát uramfia, komáromi és tatai hajdúk ugrottak ki a pinczéből. Óbudát és a portörő malmot akarták felgyújtani, de a szerencsétlen vizsla elárulta őket. Kemény viadal támad. A hajdúk szokásuk szerint méregdrágán adják

¹ Buda 1572 ápril 25.

² Hosszúthoty követi jelentése 1569 febr. Buda. («molui úti tanta inhumanitate et crudelitate».)

az életüket. Egy részük a Dunának rohan, más részük elesik. Az elfogottak azt vallották, hogy kapitányuk parancsára jöttek Budára; tisztjeik (előljáróik) Horváth György, Beszterczika Mátyás és Horváth Mihály voltak.¹

Hát így folyt az élet Budán! A magyar végbelieknek csatái éjjel-nappal kalandoztak. Az 1578. év tavaszán Musztafa kénytelen bevallani, hogy a végbeliek a száguldástól, a leshányásoktól, a várszállástól és a ragadozástól semmi áron meg nem szűnnek. «Buda környül — írja Musztafa — immár sem barmot, sem juhot ugyan nem tarthatnak; még csak fáért sem mernek kimönni, szőlőkben vagy kertökben nem mernek kijárni.»²

Így festett Musztafa idején a békesség! S a míg ő azt írta Bécsbe: «nincsen lölke arra, hogy a frigy ellen merne valamit tenni», addig a követjeink hosszú lajstromokat vittek Budára és Konstantinápolyba a törökök támadásairól és pusztításairól.³

Ilyen viszonyok között valósággal csoda számába ment, hogy Musztafa el nem veszté a kedvét s itt nem hagyá Magyarországot. Pedig a nagybátyja, Mehemet nagyvezér, elégszer kínálta neki magasabb és nyugodalmasabb állást.⁴ S ő mégis maradott. Sőt állandóan építkezett a hódoltságú városokban s főképen Budán. Sokszor megezirkálta az országot s megjárta a török végházakat. Nagy Szolimán sírjához is többször elzarándokolt. S bárhova ment, bármerre járt, mindenütt tett-vett, intézkedett. Semmi sem kerülte el figyelmét, még a jobbagyok apró-cseprő dolga sem.

¹ Buda, 1576 szept. 25. Musztafa levele Károly főherceghez. (Turcica.)

² 1578 márcz. 23. Buda. Rudolf királyhoz. (Nemzeti Múzeum, személy szerint iratok.)

³ Cs. és k. áll. levélt. Turcica-gyűjteményében vannak a kimutatások. Az 1575. évi például így szól: *Damna, quæ Turcæ a mense septembri, quo oratoribus postremus cathalogus missus fuit in ditionem s. m. fecerunt.*

⁴ «Látja Isten, — írja Musztafa 1570-ben — hogy ez időig minden tehetségünkkel azon voltunk, hogy valami panasz reánk ne jöjjön; mivelhogy ti fölségtök között az frigynek elkezdésében és elvégzésében mi voltunk jó törekedők, kinek elég bosszuságát vallottuk és valljuk. Jóllehet az nagyságos Mehemet basától számtalanszor intettünk, hogy önagysága minékünk jobb nyugodalmunkra való helyt mutat, mi mégis maradtunk, sőt nem vöttük volt eszünkbe, hogy te fölségöd minduntalan az mi kegyelmes fejedelmünknek panaszkodik mifelőlünk.» (Turcica.)

Musztafa mecsetépítései és ájtatos alapítványai világosan hirdetik, hogy őkigyelme buzgó muzulmán volt. A Budán járt követek is jelentik, hogy Musztafa ugyancsak megüli a török ünnepeket. S ez az ember mégis jól bánt a más hiten levőkkel is. Pesten nemcsak megtúrta a katolikus plébánost, hanem érintkezett is vele.¹ Budán a magyar protestáns hitközségnek a templomát (a várban) nem foglalta el. Maga írja egyik levelében, hogy a jobbágysági tanítására prédikátort hozatott.²

A diplomatai tárgyalások és levelezések is mutatják, hogy Musztafa helytartósága idején semmiféle vallási sérelemről nem esett szó.

A budai nagyarányú építkezések idején történt, hogy a végzet nagy csapást zúdított Musztafára. Az 1571. év nyarán nagy tűz támadt Budán s Musztafa palotái is elégték. Ő maga írja Miksa királynak: «Istennek hála, mi jó egészségben vagyunk, de ilyen szerencsétlenség esék rajtunk 19. juli, házaink mind fejünkre égtenek és csak alig az láng közül fiainkkal szabadulhatánk. Valamennyi ékös szép ajándékok fölségedtől és egyéb uraktól (voltak), mind elégtének»³

A gondos Musztafa hamar helyrehozta a tűz okozta pusztítást. A végzet azonban nem engedte, hogy sokáig gyönyörködjék Buda szép mecseteiben és fürdőiben. Az 1578. évben, pünkösd második napján földrengés pusztított Budán. A puszkaporos toronyba pedig villám csapott. A széthulló kövek rettenetes pusztítást vittek véghez. A Musztafa basa építette pompás dunai hajóhíd három helyen elmerült. A szerte repülő kövek még a szőlőket is tönkretették. Buda és Pest nagy része leégett

¹ Csak akkor haragudott meg rá, mikor megjövendölte Buda pusztulását. Egy régi magyar ének alapján Szamosközy azt írja, hogy mikor a pesti plébános jövendölése beteljesült, Musztafa megszidta a plébánost és a fejére köpött.

² Rueber János kassai generálisnak írja 1573-ban Musztafa: «Az prédikátor dolgát azmi illeti, azért küldöttük vala oda majorunkban, hogy az többi között tanítson, de azmint értjük, nem tud nyelvökön. Azért ha más uttal Váczy András (Rueber követe) hozzánk jövend, itt nálunk találja meg.» (Decz. 17. Buda. Turcica.)

³ Buda, 1571 aug. 7.

s állítólag 5000 ember elpusztult.¹ A Csonkatorony bedőlt s az ott őrzött magyar rabokat agyonnyomta. Csak hármat sikerült élve kiásni.

Mikor Musztafa basa látta, hogy annyi esztendők munkája semmivé lőn, keserves könnyeket hullatott Buda romjai felett.² Aztán két gyors lovú csauszszal a portának is tudására hozta a gyászos eseményt.

Mikor Buda pusztulásának a híre Konstantinápolyba ért, Musztafa állása már ingadozó félben volt. Ellenségeinek a szemében az ő hosszas helytartósága már régen tüske volt, tehát felhasználták ellene Buda elpusztulását is. Musztafának rótták fel bűnül azt, a miről ő szegény mit sem tehetett. Ellenségeinek sikerült Murát szultánt is megnyerniök. A budai vezérbasának a sorsa ezzel aztán el is dőlt. Halálos ellenségei: Szinán basa és Kara Ovejsz fődefterdár kerültek a fölszínre s ezek vezették a szultánt is. Mehemet nagyvezér minden követ megmozdított, hogy Musztafát megmentse. Írt a szultán anyjának és előadá Törökországnak tett nagy szolgálatait. A szultán édesanyja — Mehemet és Musztafa rokona — meg is tett mindent, de egyiküket sem sikerült megmentenie.

Sinzendorf Joakim konstantinápolyi követünk jelentése szerint a szultán a templomban Musztafa ügyében ilyen kérdéseket intézett a főmuftihoz: mit érdemel az az ember, a kire az Isten súlyos csapást mért Buda elpusztításával, de a ki az urát azért mégis hamisan informálta? Mit érdemel az a nyomorult rabszolga, a ki a szultán nővéreinek a kezét visszautasítja?³ Halált, — felelé a főmufti. Úgy legyen, mondá erre a szultán.

¹ Az egri püspök jelenti ezt 1578 május 23. (Cs. és k. áll. levélt. Hung.) A budai pusztulásról Forgách Simon is küldött Bécsbe jelentést, 1578 május 20-án. Szerinte a budai vár is oda van. A városban rettentő a pusztulás és a rombolás. A dunai híd is elpusztult. (U. o.)

² U. o. «Bassam Budensem magno eiulatu die sequenti profusis lacrimis hanc stragem deplorassee» (Egri püspök jelentése). Szamosközy is megemlékezik Buda pusztulásáról. A meséit mellőzve, idézzük a Musztafára vonatkozó részt. Szamosközy szerint Musztafa dunaparti palotájából sírva ment a várba. «Aztán sok ideig házából ki nem jött; gyászfekete ruhát csináltatott és azzal siratta Buda veszését.»

³ Musztafának Pialy basa özvegyét (a szultán nővérét) kellett volna elvennie, de erre nem lehetett őt rávenni.

Sinzendorf konstantinápolyi jelentése szerint¹ a szultán 1578 szept. 18-án éjjélkor az imbrahor basát (főistálló mestert) néhány kápicsival és szolgálával magához rendelte s meghagyta nekik, hogy azonnal Budára vágtassanak s Musztafát fojtsák meg. Bármily titokban történt ez az intézkedés, az anyacsászárné mégis megtudta és értesíté a nagyvezért. Mehemet nagyvezér erre halálos sietséggel csauszt bocsátott Budára, hogy megelőzze az imbrahor basát s Musztafát Konstantinápolyba hívja. Sinzendorf jelentése szerint az imbrahor basa is megjelent éjjélkor titokban a nagyvezérnél, tehát aligha fog nagyon sietni. Az a kérdés — írja Sinzendorf — vajjon a csausz, avagy az imbrahor basa ér-e előbb Budára. Mehemet nagyvezérnek és az anyacsászárnénak tán sikerül Musztafa életét megmenteniök, de az állását már vissza nem szerezhetik neki.

Néhány magyar levél s hivatalos jelentés azt mondja, hogy Musztafa október elején már a portán volt, hogy itt az anyaszultánné és Mehemet segítségével életét megmentse. Ez a hír azonban igen valószínűtlen; mert Musztafa vezérbasa október elején már nem is élt.

A királynak küldött budai jelentés szerint a főistálló-mester (Epiaha bég) huszonhárom emberével szeptember 30-án reggel kilencz órakor ért a Gellérthegy tövébe. Innét egyenest Musztafa dunaparti palotájába mentek. A basa udvarmestere jelenté a gazdájának, hogy fekete törökök érkeztek a portáról. Musztafa udvari kapitánya nem akarta őket bebocsátani, de korbáccsal a szeme közé vágta s erővel bementek a palotába. Musztafa basa nyájasan fogadá az idegen törököket, kezet fogott velük s helylyel kínálta meg. A főistálló-mester ekkor átadá a szultán levelét. Musztafa megcsókolván azt, felbontá. Alig olvasott három sort s haragosan kiáltá: a szultán nekem rőjja fel bűnül Buda pusztulását. E pillanatban a hóhérok zsinórt vetettek a nyakába. Musztafa egy pillanat alatt darabokra szaggatta azt. Erre rettenetes küzdelem támadt a fegyvertelen Musztafa és a hóhérok között. A még mindig hatalmas erejű

¹ Cs. és k. áll. levélt. Turcica. A szultán szeptember 18-ika előtt már kinevezte Musztafa utódjának Kara Ovejszt.

budai basa öklével súlyos csapásokat mért támadóira. Ezek nagynehezen újra zsinórt vetettek nyakába s földre rántván őt, mellére térdeltek. Musztafa érezvén, hogy utolsó perceit éli, könyörgésre fogta a dolgot. Fuldokolva csak egy percnyi életet kért, hogy legkisebb fiától, Mehemettől búcsút vehessen. A hóhérok szíve azonban irgalomra nem lágyult. Megfojtották őt.

Sinzendorf november 16-án jelenti Konstantinápolyból, hogy az imbrahor basa, a ki Musztafát megfojtotta, visszaérkezett s magával hozta Musztafa hagyatékát is. A szultán jutalmul janicsáragává nevezte ki őt.

Egy évre Musztafa halála után Mehemet nagyvezért is kivégezték.¹ Törökország legnagyobb államférfiát veszté el benne.

Musztafa basa, még mikor budai helytartósága virágszakaszát élte, írta volt a bécsi udvarnak: «Ha szintén helyünket másnak adja is őfelsége, de mikor aztán más jövend helyünkbe, akkor jutok aztán egynéhányszor gyakorta fölségednek eszébe, kit bizonynyal hiszünk, hogy te fölségednek bántására fog esni!»

Musztafa basának e prófétai jövendőlése hamar beteljesült. A mieink csak az ő nyúzó, fosztogató és hazug utódja idejében vették észbe, mi volt igazában Musztafa basa.² S bizony emlegették őt eleget nemesak nálunk, de Bécsben is. Még az építkezéseit is csak akkor kezdték magasztalni, mikor már nem élt. Az 1584. évben Lichtenstein követ már elragadtatással ír a hévfürdő pompás vetközöterméről, a kápolnához hasonló fürdőről, a márványmedenczéről, a hideg és meleg vizet öntő kutacskákról, a rézzel borított rondelláról, melynek medenczéje tiszta márvány stb.³

¹ Wenzeslaus Budovecz jelentése Konstantinápolyból 1579 okt. 12. (Turcica.)

² Musztafa zsarnok utódja, Kara Ovejsz írta 1579 július 1-én Ernő főhercegnek: «Nyilván vagyon nálunk, hogy az nagyságos vezir Musztafa basával római császár őfelsége és te is nagyságod jó barátságosan értette egymást. De az mennyi szerelme Musztafa basának az frighöz volt, Istennek segítségéből reméljük, hogy sokkal nagyobb becsületben akarjuk tartani.» (Virágos czéger alatt méreg volt ez! Kara Ovejsz ugyanis mesteri módon értette a hazudozást.)

³ Gesandtschaft Heinrich von Lichtenstein zu Konstantinopel 1584. (Cs. és k. áll. levélt. Turcica.)

Vezir Szokolli Musztafa az egyetlen budai basa, a kinek nevét Budán márványba metszették. A Rudas és a Királyfürdő falába illesztett márványtáblán aranyos betűkkel ragyog Musztafa basa neve s magyar, franczia szóval jelenti az utókor-nak, hogy e fürdőket Szokolli Musztafa basa 1556-ban építette. Igaz ugyan, hogy ebben az időben Musztafa még nem volt budai basa, tehát nem is építhetett Budán fürdőket, de azért helyes dolog, hogy emlékét megörökítették. Hiszen az ő hely-tartóságának az ideje Budára nézve a legszebb időszak volt a hódoltság korában. S a többi basa együtt sem épített és szé-pített annyit e városban, mint Musztafa egymaga. S egy sem akadt a budai basák között, a ki annyira szerette volna Budát, mint Musztafa. Nem ok nélkül írta tehát Hammer József: Magyarország és Buda büszkék lehetnek Musztafa basára!

TAKÁTS SÁNDOR.

A FEGYELMI ELJÁRÁS REFORMJA.

I.

A közigazgatás reformja szükségessé teszi a fegyelmi eljárás reformálását is. Nemcsak azért, mert a kinevezés útján a vármegyei tisztviselők is állami tisztviselőkké lesznek és ehhez képest a fegyelmi eljárást az állami közigazgatás összes tisztviselőire nézve egységes alapelvek alapján kell szabályozni, hanem azért is, mivel a fegyelmi eljárás mai alakjában feltétlenül elavult s közigazgatási rendszerünknek egyik szembe-tűnő hiánya. Sajnálatos, hogy a fegyelmi eljárás reformja nem egyidejűleg készült a szervezeti javaslatokkal, és hogy, néhány kisebb jelentőségű változtatást nem tekintve, az 1886. évi XXIII. t.-cikk továbbra is érvényben marad. Pedig egészen más elbírálás alá estek volna a beterjesztett reformjavaslatok, ha egy új fegyelmi törvény elejét vette volna azoknak a vádaknak, mintha a kormány a tisztviselők nagyobb és közvetlenebb függőségével csupán csak a maga és pártja érdekeit kívánná szolgálni. Más alkalommal már kifejtettük az indokokat, melyek szerintünk a közigazgatás tervbevett reformját szükségessé teszik, reá mutattunk a tévedésekre, melyek a mai municipalis szervezetben látják alkotmányos szabadságunk egyik védbástyáját, egyúttal azonban hangsúlyoztuk, hogy a jó közigazgatásnak nélkülözhetlen feltétele a szigorú pártatlanság, mely menten minden pártpolitikai tekintettől, csupán a jognak és törvényes igazságnak szigorú érvényesítésére törekszik. Ehhez képest a közigazgatási reform egyik legfontosabb kérdése olyan szolgálati pragmaticának, illetőleg fegyelmi jognak megalkotása, mely egyrésztől sértetlenül fenntartja, sőt megerősíti azt a függést, mely nélkül helyes administratio nem is képzelhető, másrésztől azonban teljes biztosítékot nyújt a

tisztviselőnek arra nézve, hogy hivatali kötelességeinek megbírálásánál idegen érdekek nem fognak latba esni.

Távol áll tőlünk, hogy a pártos befolyásokat csak egy szempontból kifogásoljuk s azokkal tartsunk, a kik míg egyrésztől állandóan panaszkodnak a hatalmon levők illetéktelen beavatkozása ellen, másrésztől minden perczen ünnepelni hajlandók azt a tisztviselőt, a ki a nekik rokonszenves politikai hitvallással tüntet. A politikai momentumoknak a közigazgatás kérdéseivel való összekapcsolása önmagában véve rossz és a ki ennek a visszásságnak kiküszöbölésére törekszik, az első sorban önmagát javítsa meg. A fegyelmi jognak helyes codificálása nehéz és bonyolult kérdés, melynek megértéséhez tisztában kell lennünk a szolgálati viszony jogi természetével. Az állam és tisztviselői közt a szolgálati viszonyt a szabad megegyezés előzi meg, azaz az állam alkalmazza azt, a ki munkálkodását mint tisztviselő neki felajánlja. Az állam és az egyén egyaránt szabad elhatározás alapján cselekszenek, az alárendeltségi viszony, melybe a tisztviselő az alkalmazó állammal szemben jut, csak a ki nevezés tényével — a hivatali hatáskör átruházásával — veszi kezdetét. Laband a hivatali viszony taglalásánál megkülönbözteti egyrészt az egyénnek tisztviselőként való elfogadását (alkalmazás), másrészt a hivatalnak és az ezzel egybekötött hatáskörnek a tisztviselőre való átruházását. Utóbbi az állami fennhatóságnak egyoldalú ténykedése, mely a tisztviselőt csak kötelezi, a nélkül, hogy egyszersmind a tisztviselő alanyi jogát a hivatalra megállapítaná. Mert Laband szerint a tisztviselő jogosultsága az állammal szemben nem vonatkozhatik magára az átruházott hivatalra, hanem csakis a szolgálati viszony fenntartására. Hivatali teendőinek ellátását illetőleg a tisztviselő az állam fennhatósága alatt áll és az alárendeltség egyik szükséges következménye annak, ha valaki mint tisztviselő szolgálatot vállal. E tekintetben nincs különbség köz- vagy magánalkalmazás között s az állam és tisztviselői közt ugyanaz a jogviszony áll fenn, mint általában alkalmazó és alkalmazott között. Ép ezért az államot a tisztviselőivel szemben megillető fegyelmi jog sem tekinthető az állami hatalom nyilvánulásának és gyakorlása nem az állami teljhatalom, hanem az alkalmazót megillető rendelkezési hatalom alapján történik. Az á-

lam jogosult a rendelkezései ellenére cselekvő tisztviselőt felelősségre vonni, jogosult a kötelességmulasztó tisztviselővel szemben a fegyelmi büntetések kényszerítő eszközét igénybe venni, de mindezzel csak addig élhet, a míg az alkalmazott magát a szolgálati viszonynak és az ebből folyó fegyelemnek alárendeli. A mely perczen azonban az alkalmazott tisztviselő a szolgálati viszonyt fel akarja oldani: az alkalmazó államnak nincs hatalmi eszköze arra, hogy az illetőt hivatala megtartására kényszerítse, a minthogy másrésről a fegyelmi hatalomnak legfőbb nyilatkozása a szolgálati viszonynak egyoldalú megszüntetése, azaz a hivatal elvesztésének a kimondása. Ép ebben a korlátoltságában különbözik az államot tisztviselőivel szemben megillető fegyelmi jog az állami teljhatalomtól, mely utóbbi egyedül képes arra, hogy az egyént akarata ellenére is a szolgálati kötelezettség teljesítésére kényszerítse. (Pl. a katonai szolgálatnál.)

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fegyelmi jog nem válfaja a közönséges büntetőjognak, hanem a szolgálati viszony természetével kapcsolatos specialis büntetőjog, a mi már abból is kitűnik, hogy fegyelmi jog és büntető jog megállhatnak egymás mellett és valamely vétségnek büntetőjogi megtorlása lehetővé teszi a fegyelmi büntetés alkalmazását is a nélkül, hogy ezzel szemben a «ne bis idem»-re történhetnék hivatkozás. A fegyelmi büntetésnek végső célja azoknak a szolgálatoknak kifogástalanságát biztosítani, melyek fejében az állam a tisztviselőt kinevezte azon feltétel alatt, hogy a tisztviselő a kellő ismeretekkel és akaratának latbavetésével fogja a reá ruházott hivatalt ellátni. A fegyelmi jog a jó közigazgatásnak egyik hatásos ellenőrző szerve s gyakorlása az állam által képviselt közérdek megvédésére szolgál. Hangsúlyozni kívánjuk ezt, mikor a fegyelmi eljárás újabb szabályozásáról van szó, mely szabályozás a tisztviselők érdekét is szolgálni van hivatva. De a fegyelmi eljárás szabályozásánál döntő érv marad a közszolgálat érdeke, azaz a tisztviselőknek nyújtott védelem sohasem terjedhet odáig, hogy ezáltal az államot, mint felsőbbiséget megillető rendelkezési jog hatékonyságában csorbát szenvedjen.

Mint minden jogviszony, a szolgálati viszony is jogszabályok által körül van írva; ámde a szolgálati *pragmatica* meg-

alkotásánál a jogkérdés mellett a czélszerűségi és a politikai szempontok is mérvadók, mivel a főkérdés az, hogy a tisztviselők jogos igényei miként egyeztethetők össze az állami igazgatás érdekeivel.

II.

A fegyelmi jog kifejlődése a közigazgatás nagyarányú fejlődésével esik egybe. Az elmúlt század közepéig olyan, kiváltképpen hivatalnoki államnak sem volt különálló fegyelmi büntető joga, mint Poroszország s a fegyelmi vétség a közönséges bűntettek és vétségek sorában szerepelt. A fegyelmi vétségek megfenyítése a közbűntettek és vétségekre megállapított büntetés-nemek alkalmazásával történt, fogház, sőt börtönbüntetés is gyakran szerepelt a pénz- és testi büntetés mellett. A fegyelmi eljárást illetőleg a közigazgatási hatóságok végzései sok esetben pótolták a bírói ítéleteket, így pl. a hivatalvesztést bíróságok és közigazgatási hatóságok egyaránt kimondhatták.

Az 1844-iki fegyelmi törvény volt az első, mely megkülönböztette az ú. n. hivatali büntetteket vagy vétségeket a fegyelem elleni vétségektől s ez utóbbiak megtorlását, a rendes bírói út teljes kizárásával, a közigazgatási hatóságok kizárólagos illetékessége elé utalta.

A további fejlődésnek volt azután fenntartva a fegyelmezés fokozatainak megkülönböztetése, különösen abból a szempontból, hogy a legfőbb fegyelmi büntetésnek — a hivatalos állás elvesztésének — alkalmazása milyen cautelákhoz legyen kötve. A porosz, de különösen a birodalmi fegyelmi törvény e tekintetben messzire megy s az alkalmazott tisztviselőnek azt a jogigényét, hogy tisztviselői minőségében (Zustand) elismertessék, hatékony védelemben részesíti. A német törvény e tekintetben jóval liberalisabb, mint az angol, hol a «durante bene placito» elvéhez képest a hivatali megbízás elvonásának lehetősége mintegy szükségkép folyománya annak a bizalomnak, mely a tisztviselő kinevezéséhez vezetett. Magától értetődik azonban, hogy az angol alkotmányos viszonyok sajátossága és az angol közszellemet átható jogi felfogás kizárják, vagy legalább is korlátozzák annak a lehetőségét, hogy ez a discretionális hatalom ott egykönnyen abusussá fajuljon.

Hazánkban az alkotmányos élet helyreálltával az újra szervezett vármegyékben az 1870: XVII. törvényczikk szabályozza a fegyelmi eljárást. A törvény VI. fejezetében a bizottsági tagok és tisztviselők felelősségéről intézkedik. A 77. § kimondja, hogy «ha a tisztviselő, a segéd- és kezelőszemélyzet valamelyik tagja megsérti vagy hanyagul teljesíti a törvény vagy szabályrendelet által megszabott kötelességét, de tette nem foglal magában a büntető törvények által tiltott cselekvényt, tisztí keresetnek van helye». Feltűnő, hogy a «tisztí kereset» kizárja arra az esetre, ha a tisztviselő vétsége a büntető törvények hatálya alá esik, holott, mint ezt fentebb kifejtettük, a büntető eljárás nem zárja ki és nem is teszi feleslegessé a fegyelmi eljárást — és e tekintetben legfeljebb a sorrend kérdéséről lehet szó.

A tisztí keresetet megelőző vizsgálatot a tisztviselőre nézve a főispán vagy a közgyűlés rendelte el, a segéd- és kezelőszemélyzetre nézve pedig az alispán. A vizsgálatot a törvényhatóság állandó fegyelmi választmánya teljesítette, mely fegyelmi választmány 4 tagjából kettőt a bizottság választott, kettőt pedig a főispán nevezett ki. A fegyelmi választmány maga választotta elnökét, s az elnököt csak abban az esetben nevezte ki a főispán, ha a választmány tagjai az elnök szerepében megállapodni nem tudtak. A vizsgálat eredményéhez képest a tisztí főügyész meghallgatása után a közgyűlés határozott a tisztí kereset megindítása vagy abbahagyása felől. Az állam felügyeleti jogköréből kifolyólag jogosult volt a belügyminister a keresetet hatáskörében is — a főispán indokolt felterjesztésére — elrendelni. A tisztí kereset feletti ítékezés az első folyamodású kir. törvényszéket illette (a területi illetékesség alapján). Az ítélet szólhatott dorgálásra, 500 forintig terjedhető bírságra vagy hivatalvesztésre is.

Sajátos a törvény 84. §-a, mely szerint azt, «hogy mikor válik bűnössé a tisztviselő hivatalos kötelességének elhanyagolása vagy az azzal való visszaélés által, a büntető törvény határozza meg». Ez a szakasz ellentétben áll a fentebb idézett 77. § rendelkezéseivel és a mikor a hivatali hanyagság fegyelmi vétségét — materialiter — a büntető törvénykönyvnek rendeli alá — szem elől téveszti a szolgálati viszony természetét és azt

a különleges mérlegelést igénylő czélt, melyet a fegyelmi büntetés van hivatva szolgálni.

Feltűnő ebben a törvényben, hogy a tisztí kereset feletti ítélkezést a kir. törvényszékek hatáskörébe utalta és hogy csakis a fegyelmi eljárás (tisztí kereset) elrendelését megelőző vizsgálat foganatosítását bízta a vegyes elemekből alakult fegyelmi választmányra. De még a fegyelmi választmány egybeállításánál is az autonóm elem túlsúlyára törekedett, hiszen a négytagú választmány, mely felerészben választott és felerészben kinevezett tagokból alakult, rendszerint maga választotta elnökét. Az állami érdek védelme kifejezésre jutott a belügyminister jogában, hogy a tisztí keresetet a közgyűlés ellenére is elrendelhetette. Mindezt összevéve tehát kétségtelen, hogy ez a szabályozás jóval több védelmet nyújtott a tisztviselőknek, mint a későbbi fegyelmi törvények, és talán ép ez volt az oka a már 1876-ban bekövetkezett újabb szabályozásnak, hogy az 1870: XVII. törvényczikk nem számolt eléggé a szolgálati viszonyból folyó függés szükségességével és a fellettes hatóságok rendelkezését a kellő védelem nélkül hagyta. Hisz nemcsak a tisztviselő minőségét érintő hivatalvesztés kimondását, hanem még a legenyhébb fegyelmi büntetésnek, a dorgálásnak alkalmazását is a kir. törvényszékek illetékesége elé utalta, tehát olyan forum elé, a mely a «közigazgatás» körén kívül állva, nem lehetett illetékes arra, hogy a közzolgálati viszonyból eredő fegyelmi kérdésekben kizárólagosan döntsön. Fentebb láttuk, hogy a törvényszék a köteleességmulasztás tényének megállapításánál a büntető törvénykönyv materialis rendelkezéseihez alkalmazkodott és így mindenképen idegen elemet képviselt ott, a hol pedig a közvetlen rendelkezés és fegyelmezés már a dolog természetéből folyik. Hogy az 1870: XLII. t.-cz. e tekintetben mennyire elhibázott alkotás volt, kitűnik még abból is, hogy pl. a közvetlen hivatalfőnöknek — az alispánnak — még rendbirságolási joga sem volt és a hanyag tisztviselővel szemben legfeljebb azt tehette, hogy a teendők teljesítésével más rendes vagy tiszteletbeli tisztviselőt bízott meg és azt a házi pénztárból a hanyag tisztviselő fizetésére utalványozott napidíjakkal látta el.

Bármiként vélekedjék is egyébként valaki a tisztviselő

szolgálati viszonyait megillető védelemről, abban nem lehet eltérés a felfogások között, hogy a függetlennek és a fegyelemnek kellő biztosítása nélkülözhetetlen kelléke minden jó igazgatásnak, ennek hiányában nem szólhatunk az állam érdekeinek kellő védelmezéséről sem. Pedig a szolgálati *pragmatica* legfőbb kérdése, hogy miként egyeztethetők össze a tisztviselők jogos igényei a közszolgálat érdekeivel, — mely utóbbi mint elsőbbséges cél, már önmagában foglalja a másik célnak szükséges korlátait. Hogy az 1870 : XLII. t.-cz. ezeket a korlátokat nem vette kellőképp figyelembe, ez az oka annak, hogy a gyakorlati életben olyan kevéssé vált be és hogy már az 1876 : VII. t.-cz. kapcsolatban a közigazgatási bizottság szervezésével, a fegyelmi eljárásnak egészen más alapelveken nyugvó codificálását hozta létre. Az 1876-ik évi törvény alapelveihez ragaszkodik a most érvényben levő 1886 : XXIII. t.-czikk is, a mely egyébként csak csekély módosításokat eszközölt az 1876-iki törvényen. Ezekben a törvényekben aztán — ellentétben az 1870-iki törvénnyel — nagyon is kidomborodik a felsőbbség *discretionarius* hatalma, ugyannyira, hogy indokoltnak látszik az a panasz, hogy a fegyelmi eljárás mai alakjában a tisztviselő jogos igényeit sem részesíti többé kellő védelemben. A mi az 1870-iki törvényben hiány volt, abból a jelenlegi törvényben túl sok van és viszont, úgy hogy a fegyelmi jog reformálásánál talán leghelyesebb lesz a középúton haladni. Biztosítani kell egyrészt a felsőbbségnek azt a jogát, hogy a hanyag vagy meg nem felelő tisztviselővel szemben a szolgálat érdeke által megkívánt fegyelmezést kellő nyomatékmal gyakorolhassa, másrészt pedig a tisztviselőt tisztviselői minőségében, illetőleg minőségéből származó jogaiban a mainál hatékonyabb védelemben kell részesíteni.

A mai fegyelmi eljárás nem tesz különbséget a tisztviselő rendbüntetése (nem tévesztendő egybe a rendbírsággal) és a büntetésnek azon neme között, mely a szolgálati viszonyoknak egyoldalú megszüntetésével a tisztviselőt tisztviselői minőségétől megfosztja. A német, illetőleg porosz fegyelmi eljárásban e megkülönböztetés élesen nyilatkozik, mert míg az ú. n. «*Ordnungs strafe*»-k alkalmazása (mihez a dorgáláson kívül a pénzbüntetés is tartozik) a közigazgatási hatóságok illetékessé-

gének van fenntartva, — addig a hivatalvesztés és a büntetésből való áthelyezés kimondását — contradictorius eljárás kapcsán — egy bírói és közigazgatási elemekből alakított hatóság eszközli, illetőleg készíti elő. A bírósági elemek befolyása nagyobb a birodalmi, mint a porosz fegyelmi eljárásban, a mennyiben a birodalmi tisztviselők fegyelmi ügyében az ítélkező fórum mindkét fokon bírói elemekkel vegyes collegium (Disziplinar-Kammer és Disziplinar-Hof). A porosz állami tisztviselők fegyelmi ügyében pedig a végső fórum a Staatsministerium. De a Staatsministerium ítélete meghozatalánál a bírói elemekkel vegyes Disziplinar-Hof véleményéhez van kötve, a mennyiben a Staatsministerium nem mondhatja ki a hivatalvesztést olyan esetben, mikor a Disziplinar-Hof a vádlottat vagy felmentendőnek találta, vagy csakis dorgálással büntetendőnek. A Disziplinar-Hof egy elnökből és 10 tagból áll, legalább négynek a felsőbb törvényszékekhez kell tartozni; a tagokat 3 évre a király nevezi ki; csakis a magasabbrangú tisztviselők fegyelmi ügyében ítélkezik mint első fórum, az alacsonyabbrangúaknál az első fórum a közigazgatási hatóság, ezeknél azonban a Staatsministerium a másodfokú ítélet meghozatala előtt a Disziplinar-Hof véleményét kikérni és bevárni tartozik. Az állam (a közszolgálat) érdekei védelmére a fegyelmi eljárást elrendelő főhatóság az államügyészség egy tagját rendeli ki. Az államügyészt a felelősség joga megilleti.

Más az eljárás az ú. n. autonom tisztviselők fegyelmi ügyében. Ezeknél a közigazgatási bíróság a legfelsőbb fegyelmi fórum, az alsóbbfokú pedig a Kreisausschuss és Bezirksausschuss, mint a contentiosus közigazgatási ügyek alsóbbrendű bírói szervei. Feltűnő, hogy a közigazgatási bíróság beavatkozása az autonom tisztviselőknél a rendbüntetésekre is kiterjed, s hogy még a dorgálás ellen is nyitva áll az út a felettes közigazgatási hatóságoktól a legfelsőbb közigazgatási bíróságig, a mi magyarázatát csakis a választott (községi, városi, tartományi) tisztviselők sajátos szolgálati viszonyaiban lelheti, de semmiesetre sem teheti könnyebbé az állami felügyelet gyakorlását. A német fegyelmi eljárás tehát annyiban hasonló ahhoz, a melyet az 1870 : XLII. t.-cz. életbe léptetett, hogy a legfőbb fegyelmi büntetések alkalmazását a közigazgatási

hatóságoktól független bíróságra bízva. Annyiban azonban különbözik ettől, hogy egyrészt a fegyelmi büntetések alsóbb fokozatában a közigazgatási hatóságok kizárólagos illetékeségét (az autonóm tisztviselőktől eltekintve) fenntartja, másrészt egészen különálló fegyelmi hatóságot szervez, mely bíróság a bírói és közigazgatási elemek összevegyítésével sokkal megfelelőbb szervnek látszik a közigazgatási tisztviselők fegyelmi ügyeiben való ítélezésre, mint a rendes büntető törvényszék. Hasonlót mondhatni a «közigazgatási bíróságokról» is.

A megkülönböztetés alsóbbfokú (rend-) büntetések és súlyosabb fegyelmi büntetések között feltalálható a fegyelmi eljárást szabályozó osztrák szolgálati pragmaticában is. Míg a rendbüntetésszámba menő kisebb fegyelmi büntetések: az intés és a 100 koronáig, illetőleg egy hónapi fizetés erejéig emelkedhető pénzbírság — a hivatalfőnökök által a felügyeleti és az ellenőrzési jogkörön belül közigazgatási úton szabhatnak ki —, addig a súlyosabb fegyelmi büntetések, mint *a)* fokozatos előlépés megvonása, *b)* a fizetésnek 3 év tartamára 25%-ig terjedhető csökkenése, *c)* a kényszer-nyugdíjazás, hosszadalmasabb eljárást tesznek szükségessé. Az osztrák fegyelmi eljárás nem ismer ugyan német és porosz mintára alakított specialis fegyelmi hatóságokat, de azért ú. n. «Disziplinar-Kommission»-jával több biztosítékot nyújt a bírói függetlenség és elfogulatlanság szempontjából, mint pl. a mi «fegyelmi választmányunk». A Disziplinar-Kommission (felebbezésben: Ober-Kommission) elnökét és tagjait 3 év tartamára a hatóság területén működő és jogvégzett tisztviselők sorából a központi főhatóság nevezi ki, de, s ez a lényeges, a bizottság tagjai ebben a minőségükben a bírói függetlenség attributumaival bírnak, azaz felvannak oldva a hivatali engedelmesség kötelessége alól. A felsőbbségnek ehhez képest tilos a bizottsági tagok magatartására befolyást gyakorolni — s ha ezt mégis megkísérelné, a bizottsági tag nemcsak jogosult, hanem köteles is az utasítás ellenére cselekedni, a mennyiben meggyőződése ezt így parancsolná. Tagadhatatlan, hogy mindez csak «lex minus perfecta» és hogy a bizottsági tagok függetlensége csak akkor látszanék igazán megvédettnek, ha a bizottsági tagok megbízatásuk tartamára az elmozdíthatlanság biztosítékával is fel lennének ru-

házva, de azért túlzás volna a fentebbi intézkedést teljesen hatálytalannak nyilvánítani s mindenesetre jóval több annál, a mit mai fegyelmi törvényünk ebben a tekintetben nyújt.

Felemlítendő, hogy a hivatalvesztés kimondásához az ötös tanácsban ítélkező bizottság négy tagjának hozzájárulása szükséges.

Franciaországban, a centralistikus és burokratikus adminisztráció hazájában, a hivatalfőnökök fegyelmezési joga az egész vonalon és a büntetések minden fokozatában érvényesül, de mint minden «actes d'autorité»-val szemben, a jogaiban magát sértettnek vélt tisztviselőnek is nyitva áll a «recours pour excès de pouvoir» útja az államtanács külön senatusához.

III.

Ezek után tegyük vizsgálat tárgyává fegyelmi eljárásunk mai alakját, első sorban pedig azokat a módosításokat, a melyeket a mai eljárással szemben a reformjavaslat tervez.

A javaslat szerint a vármegyei tisztviselőkre nézve az elsőfokú fegyelmi fórum kivétel nélkül a fegyelmi választmány, tehát ez a választmány fog ezentúl elsőfokúlag azokban az alsóbbrendű fegyelmi ügyekben is ítélkezni, mely ügyek eddig az alispán fegyelmi jurisdictiója alá tartoztak. Viszont a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat elrendelését illetőleg a javaslat a főispán hatáskörét lényegesen tágítja azáltal, hogy a főispán ezentúl a vizsgálatot a vármegye területén működő valamennyi közigazgatási tisztviselő ellen elrendelheti, holott a most érvényben levő fegyelmi törvény szerint a közigazgatási bizottság tisztviselő tagjai ellen a vizsgálatot csakis a minister, a törvényhatósági bizottság és a közigazgatási bizottság rendelhették el. Változást szenved a fegyelmi választmány összeállítása is, a mennyiben a javaslat szerint a választmány tagjai — a főispán elnöklete alatt — az alispán, egy másik közig. ágnak a vezetője — végül a közigazgatási bizottság teljes ülése által választott két autonóm bizottsági tag.

A felfüggesztéssel kapcsolatos anyagi hátrányokat a reform enyhíteni törekszik, a mennyiben kimondja, hogy a felfüggesztett tisztviselőtől visszatartott illetmények összege nem

haladhatja meg a visszatartott illetménynek egy hónapra eső részét, ha a tisztviselőt dorgálásra — három hónapra eső részletét pedig, ha a tisztviselőt pénzbírságra ítélték. A mai állapothoz képest a tisztviselő érdekeire nézve a módosítás határozott javulást jelent, bár jobban szerettük volna, ha a bizottság tárgyalásaiból az eredeti szöveg ebben a részben változatlanul került volna ki. Az eredeti szöveg szerint ugyanis «a visszatartott illetmények összege nem haladhatja meg a jogerős fegyelmi határozattal kirótt pénzbírság összegét». A felfüggesztés természetéhez képest sohasem «mellékbüntetés», hanem csak egy, a közszolgálat érdekében foganatosított praeventiv intézkedés. Ehhez képest a felfüggesztéssel egybekötött anyagi hátránynak sem lehet büntetés-jellege s a fizetés levonásának célja tulajdonképp csak az lehetne, hogy egyrészt a helyettesítéssel egybekötött esetleges kiadásokat pótolja, másrészt a vizsgálati költségeket fedezze. A mai törvény szerint a felfüggesztés időtartamára visszatartott illetmény-részletet csak az esetben térítik vissza, ha utóbb a tisztviselőt a fegyelmi vétség vádjá alól felmentik. Minden egyéb esetben azonban, a tisztviselő terhére róható fegyelmi vétség bármily csekély is, a felfüggesztés időtartamára visszatartott (legtöbbször az illetmény kétharmadát tevő) részlet a tisztviselőre nézve teljesen és végkép elvész. Ha meggondoljuk, hogy a fegyelmi eljárás sokszor mily hosszú időt vesz igénybe, s hogy sokszor csekély fegyelmi vétség miatt a tisztviselő hónapokig felfüggesztve maradhat, akkor meg fogjuk érteni, hogy a fegyelmi törvénynek ez a rendelkezése mily alapos panaszokra ad okot. Hisz pl. 3000 koronás fizetést véve alapul és feltéve, hogy a fegyelmi eljárás egy év leforgását venné igénybe, a felfüggesztett tisztviselő tényleges károsodása 2000 korona lenne, ha mindjárt csak dorgálásra ítélték is. Az anomália itt olyan szembetűnő, hogy az orvoslás elől kitérni nem lehetett. A bizottság által módosított szöveg azonban csak fél munkát végez, különösen mert a dorgálás esetében is megengedi, hogy a felfüggesztett tisztviselő illetményéből az egy havi fizetésnek megfelelő részlet visszatartassék. Ezt az intézkedést indokolni bajos volna, a mi kitérünk abból a jelentésből is, a melyet a képviselőház közigazgatási bizottsága e tárgyban bemutat. A bizottság jelentésében azt olvasni, hogy

«a fegyelmileg vétkesnek talált, felfüggesztett tisztviselő ezen idő alatt semmi szolgálatot sem teljesített, nem részesülhet azokkal egyenlő elbánásban, kik ezen illetményeikre tényleges munkájukkal teljes mértékben rászolgáltak». Ez az indokolás pedig nem tekinthető ennek, mivel az, hogy a tisztviselő nem teljesített szolgálatot, nem az ő, hanem a felsőbbség akaratán mult, és ha ezért a munkaszünetelésért akarnánk a tisztviselőt sújtani, akkor már a felfüggesztés tényleges büntetés lenne, mely, mint jelen esetben is, sokkal érzékenyebben sújtaná a tisztviselőt, mint az ítéletileg rászabott büntetés. Ha már a levonás jogosultságáról beszélni akarunk, ezt csupán a helyettesítéssel egybekötött esetleges kiadások kapcsán tehetnők. de a «dorgálással» sújtott fegyelmi vétséget oly csekélynek látjuk, hogy már magában az ítéletben is mintegy befoglaltatik a felfüggesztésnek legtöbbször indokolatlan volta. Önerzetes tisztviselőre nézve amúgy is nagyon lesújtó, ha hivatali teendői ellátásától ideiglenesen felfüggesztik, különösen ha ez olyan csekélység miatt történik, a mi miatt ellene csakis a legenyhébb fegyelmi büntetés alkalmazható. A mi a pénzbüntetéssel sújtott tisztviselőket illeti, ezekre nézve a bizottság azzal indokolja módosítását, hogy nem találta helyesnek a felfüggesztés tartamára visszatartott illetmény-részletnek a pénzbüntetéssel való összekapcsolását, mivel ezáltal egyrészt a pénzbüntetés jellege ment volna veszendőbe, másrészt pedig a fegyelmi hatóságnak módjában állhatna az egész rendelkezést kijátszani azáltal, hogy az általa jogosultnak tartott pénzbüntetés felét jelölné meg pénzbüntetés gyanánt s így a tisztviselő két czímen ugyan, de valójában ugyanazzal az anyagi hátránnyal sújtatnék, mintha tőle a visszatartott fizetés czímén semmi sem vonatott volna le.

Őszintén szólva, a bizottság érvelését nem értjük, főleg abban a részében nem, melyben módosítását a tisztviselők érdekében állónak akarja feltüntetni. Mert hogy mennyiben jelenti inkább a felfüggesztés tartamára visszatartott illetmény-részletnek a pénzbüntetéssel való összekapcsolását az, ha kimondatik, hogy az illetmény-visszatérítés maximalis mérve a kiszabott pénzbüntetés, mint a bizottság által javasolt az a módosítás, mely szerint a pénzbüntetéssel sújtott tisztviselőnél a

visszatartás maximális mérve az illetménynek 3 havi részlete — ezt megérteni bajos. Hiszen a ministeri javaslat s a bizottság módosítása egy és ugyanazon célzt követi abban, hogy a felfüggesztés tartamára visszatartott illetmény-részletnek maximalis határát kívánja megállapítani.

Az eredeti javaslat ezt a határt a kiszabott pénzbüntetési mértékében, a módosított szöveg a három havi illetményrészletben látja.

Szerintünk az eredeti javaslat a tisztviselőre kétségtelenül előnyösebb, nemcsak azért, mert ebben már implicite az is bennfoglaltatik, hogy dorgálás esetében nem lehet helye a visszatartásnak, hanem azért is, mivel e módosított szöveg szerint csekélyebb pénzbüntetési esetében is és feltéve, hogy az eljárás huzamosabb ideig tartana, jóformán ugyanaz a visszás helyzet állana elő, mint melyre a dorgálásnál már utaltunk. Megtörténhetnék, hogy 50 koronás pénzbüntetéssel kapcsolatban a tisztviselő több száz koronára menő károsodást szenvedne, holott a ministeri javaslat szerint a visszatartás maximalis összege az 50 koronát nem haladhatná meg. Ez az eset pedig sokkal gyakrabban fordul elő, mint az ellenkező, hogy t. i. az 1000 koronás pénzbüntetéssel sújtott tisztviselőtől három havi illetmény-részletben kevesebbet tartanának vissza, mint a mennyit a kiszabott pénzbüntetés összege kitesz. Még kevésbé értjük azt az indokot, mely szerint «az eredeti javaslat módot nyújt a rendelkezés kijátszására azáltal, hogy az ítélkező hatóság az általa jogosultnak tartott pénzbüntetésnek csak felét jelölné meg pénzbüntetés gyanánt s így a tisztviselő két czímen ugyan, de ugyanazzal az anyagi hátránnyal sújtatnék, mintha tőle a visszatartás czímén semmi sem vonatott volna le». Itt a bizottság nyilván annak az aggálynak akart kifejezést adni, hogy a felfüggesztés időtartamára eső illetmény-visszatartás esetleg befolyásolhatná az ítélkező hatóságot annyiban, hogy e visszatartási részletnek betudásával kevesebb pénzbüntetéssel sújtaná a tisztviselőt, mintsem azt egyébként jogosultnak tartaná. De sajátságos, hogy a bizottság az ítélkező hatóság számolási képességét olyan alacsonyra értékeli, hogy a betudás lehetőségét csak akkor látja fennforogni, ha ez az egyenlősítés alapján eszközölhető. Hogy a bizottság ezt miképen gondolta,

nem tudjuk, tény azonban, hogy a mennyiben a felfüggesztés időtartamára esedékes illetmény-visszatartás a pénzbüntetés kiszabásánál tekintetbe jöhet, erre nézve teljesen mindegy, hogy a visszatartás milyen számítási alapon történik. Sőt tovább menve, az ítélkező hatóság elfogulatlanságát jobban befolyásolhatja a bizottság javasolta módosított szöveg, mivel a csekélyebb pénzbüntetés alkalmazásánál meg fogja gondolni a hatóság, vajon alkalmazzon-e pénzbüntetést, a mikor ennek kapcsán huzamosabb ideig tartó felfüggesztés esetében a fegyelmi vétséggel arányban nem álló károsodást okozhat a tisztviselőnek. Nézetünk szerint a bizottság által eszközölt módosítás mindenképen hátrányosabb a tisztviselőre nézve, mint a javaslat eredeti szövege; minthogy pedig ebben az esetben csak arról lehet szó, hogy a tisztviselők jogosult panasza orvosoltassék, kívánatos lenne, ha ez az eredeti szöveg visszaállítással történék. A német fegyelmi eljárás szabályai e tekintetben még tovább mennek; ott a felfüggesztés időtartamára eső illetmény-visszatartásnak csakis a hivatalvesztésnél, illetőleg a büntetésből való áthelyezésnél van helye, míg a kisebbfokú büntetés-nemeknél a visszatartott illetmény-részletek — az eljárási költségek levonása után, de a helyettesítéssel egybekapcsolt kiadási többlet betudása nélkül — a tisztviselőnek visszatérítendőek. Felemlítendő újítása a javaslatnak az is, mely a tisztviselők áthelyezését fegyelmi vétség nélkül is a fegyelmi hatóság határozatától teszi függővé.

A jogerőssé vált határozat alapján a tisztviselőt a belügyminister helyezi át. A javaslat ezzel az intézkedéssel újat léptet életbe, mi nem igen fordul elő más államok szolgálati pragmatikájában. Mert a büntetésből való áthelyezés ismeretes és mint ilyen egyik szigorúbb megtorlási eszköze mind a német, mind az osztrák fegyelmi jognak. Viszont a közigazgatás érdekéből való áthelyezés természetszerű folyamánya az állami közigazgatásnak és mint ilyen a reformjavaslat külön szakaszában nyer különálló szabályozást. Nem tudjuk, mi értelme van annak az áthelyezésnek, a mely folyamánya ugyan egy fegyelmi eljárásnak, de azért mégsem tekinthető fegyelmi megtorlásnak, mivel a fegyelmi vétség megállapítása nélkül eszközöltetik. Az eredeti szövegezésben a többi áthelyezéstől való megkülön-

böztetés annyiban kifejezésre jutott, hogy az ilyen természetű áthelyezéseknél az átköltözködési illetmények megtérítése elmarad. Ezzel azután az áthelyezés csakugyan a fegyelmi büntetés jellegét öltötte volna magára, de minthogy fegyelmi vétség megállapítása nélkül mégis csak bajos lett volna a tisztviselőt ilymérvű anyagi károsodásnak kitenni, a bizottság elejtette az átköltözködési illetmények megtagadására vonatkozó rendelkezést és ezt csak arra az esetre tartotta fenn (a saját kérelemre való áthelyezést nem tekintve), ha az áthelyezés fegyelmi büntetés kapcsán történt. A bizottság éles megkülönböztetést von a fegyelmi büntetés és a fegyelmi határozat fogalmai közt és e tekintetben nagyon üdvösen módosítja a javaslat szövegét. Csakhogy a fegyelmi határozat következtében való áthelyezés hátrányainak elejtésével mi a jelentősége az áthelyezés ezen válfajának? Hiszen a közigazgatás érdekében való áthelyezés olyan tág értelmezést biztosít az áthelyezést elrendelő főhatóságnak, hogy fölösleges az áthelyezés lehetőségét a tisztviselő tekintélyét érintő momentumokkal még kiegészíteni, mert ha a fegyelmi eljárás folyamán a tisztviselőt felmentették, mivel ellene fegyelmi vétség megállapítható nem volt, akkor a tisztviselő joggal megkövetelheti a «restitutio in integrum»-ot. Az ilyen tisztviselővel a továbbiakban ép úgy kell elbánni, mint a többiekkel és semmi jogosultsága annak, hogy a tisztviselő továbbra is hátrányait érezze egy olyan eljárásnak, mely az ő felmentésével végződött. Már pedig ki tagadhatná, hogy a fegyelmi határozat alapján elrendelt áthelyezés a tisztviselő tekintélyét közről érinti; hogy egy ilyen áthelyezés rossz ajánló levél számára, mely hatását új állomáshelyén csakhamar éreztetni fogja. Végeredményben tehát megbüntetnének egy olyan tisztviselőt, a kit a fegyelmi hatóság felmentendőnek, mert «nem vétkes»-nek talált. Azzal szemben pedig, hogy lehetnek esetek, mikor a tisztviselő felmentendő volt ugyan, de viszont a fegyelmi eljárás kapcsán oly momentumok merültek fel és nyertek igazolást, melyek a tisztviselőnek szolgálati helyén való meghagyását aggályossá, esetleg kizárttá is teszik: válaszunk az, hogy ebben az esetben mi sem állja útját annak, hogy a kellőképp tájékoztatott minister az áthelyezést a közszolgálat érdekében sürgősen eszközölje, a minthogy a minister

ezzel a jogával felügyeleti jogköréből kifolyólag amúgy is bármikor élhet. A cél tehát ebben az esetben is biztosítva volna, de a nélkül, hogy, ellentétben a fegyelmi hatóság felmentő ítéletével, az áthelyezés a «quasi büntetés» nyilvánvaló jellegét viselné.

E változtatásokat leszámítva, a közigazgatási reformjavaslatok érintetlenül hagyják a fegyelmi eljárást szabályozó 1886: XXIII. t.-cz. rendelkezéseit, így azt a kizárólagosságot is, mely a fegyelmi ügyek elbírálásában a közigazgatás felettes hatóságait ma megilleti.

Fentebb iparkodtunk kimutatni, hogy lényeges különbség van a hivatali rendet és fegyelmet fentartani és megerősíteni hivatott rendbüntetések és a hivatalvesztés büntetése között, s ez utóbbi az egyedüli, mely a tisztviselő alanyi jogát, azt t. i., hogy mint tisztviselő elismertessék — a legközvetlenebbül érinti. Ebből folyólag az ítélkező fórumokat illetőleg is kifejezésre akarjuk juttatni azt a megkülönböztetést és míg az alsóbb fokú büntetések alkalmazását továbbra is a felettes hatóságok illetékességében meghagyhatónak véljük (az eljárási szabályok módosításával), addig a hivatalvesztés jogerős kimondását bírói elemek bevonásával alakítandó önálló fegyelmi bíróság elé kívánjuk utaltatni. Minthogy pedig a közigazgatási bíróságban már is van a bírói függetlenség attribútumaival felruházott olyan szervünk, hol a jogászai (bírói) elemek mellett a közigazgatás gyakorlati kérdéseiben is járatos egyének ülnek — legmegfelelőbbnek látnók, ha a közigazgatási bíróság kebelében alakíttatnék meg az a legfőbb fegyelmi tanács, mely hivatva volna a legsúlyosabb természetű fegyelmi ügyekben a jogerősen döntő szót kimondani. Az állam érdekeinek védelmére, a közvád képviselőjére a királyi ügyészségnek egyik kirendelt tagja szerepelhetne. Ha általában szükséges a legfőbb fegyelmi ügyekben a független fegyelmi bíróság megalakítása, akkor egy különleges esetben ez egyenesen nélkülözhetetlen, ha csak nem akarjuk a reformjavaslatok egyik fontos biztosítékát valódi erejétől megfosztani.

IV.

A vármegyék alkotmányvédelmi fontosságát sokan a megyék (illetőleg a törvényhatóságok) azon «jogában» keresik, mely szerint a vármegyék jogosultak a meg nem szavazott adók behajtására és a meg nem ajánlott ujonczok kiállítására vonatkozó rendeletek végrehajtását megtagadni. Más alkalommal rámutattunk ennek a felfogásnak a tévességére, mintha ebben az esetben a hatóságok egy alanyi természetű jogáról volna szó, holott itt csupán egy objectiv jogszabály alkalmazásáról beszélhetünk, mely jogszabály által az állam a maga alkotmányát akarta hatékonyabbá tenni azáltal, hogy a végrehajtás eszközeit tagadta meg olyan adóbehajtástól és olyan ujonczozástól, melyet törvényesnek nem tekinthet. X. és Y. vármegyék nem saját joguk, hanem az állam által reájuk ruházott illetékesség alapján tagadják meg a törvénytelen rendeletek végrehajtását, mely végrehajtás megtagadásával az állam saját alkotmányát kívánta a vármegyék útján megvédeni. Ehhez képest tévesnek jeleztük azt a felfogást is, mintha a vármegyei tisztviselők kinevezésével szükségképen veszendőbe menne ez az alkotmányos biztosíték, mivel az állam törvényhozói akaratától függ, hogy azt a tételes jogszabályt — bár más formában és a változott viszonyokhoz alkalmazkodva, de továbbra is — fenntartsa. Mint-hogy pedig a vármegyei tisztviselők állami kinevezésével a közvetlenül rendelkező főhatóság — rendszerint azonos lesz azzal a hatósággal, a mely a törvénytelen rendelkezéseket kiadja, magától értetődik, hogy a fentemlített biztosítékot többé a vármegyei tisztviselők felett rendelkező hatóságban sem kereshetni. Ellenben megtalálható a biztosíték a tisztviselők pragmaticájában, mely szerint a tisztviselő általános engedelmességi kötelessége megszűnik a nyilvánvalóan törvényellenesnek minősíthető rendelettel szemben. Ennek a felfogásnak tett eleget «A vármegyei alkalmazottak lényegesebb személyi és szolgálati viszonyairól» intézkedő törvényjavaslat, a mikor 12-ik §-ában a tisztviselők kötelességeit és felelősségét különösebben szabályozza. Ez a szakasz általában kimondja, hogy a tisztviselő kötelességét a jogszabályoknak megfelelően teljesíteni tartozik; kimondja azt is, hogy ha a tisztviselő hivatali feljebbvalójának

utasítása szerint vagy meghagyására cselekedett, a felelősség ebben az esetben a felebbvalót terheli. De ezekkel szemben a szakasz két lényeges kivételt alkot; ezek egyikében kimondja, hogy az országgyűlés által meg nem szavazott adók behajtására és a meg nem ajánlott ujonczok kiállítására vonatkozó rendeletek végrehajtásának tilalma a vármegyei közigazgatási tisztviselőkre is fennáll (mintegy negatív kötelezettség); másikában pedig specialisan erre az esetre megállapítja, hogy a fentebbi tilomba ütköző eljárásért vagy intézkedésért a felebbvaló (rendelkező) és a tisztviselő (végrehajtó) egyaránt felelősek. A biztosíték tehát a szolgálati viszony keretein belől megvolna és a végrehajtás specialis tilalma még inkább súlyosbítottatik azáltal, hogy ennek a tilalomnak az áthágásával szemben nem védi a végrehajtó tisztviselőt a felsőbbség utasítása sem. De ha érdemben akarjuk eldönteni, hogy a gyakorlati életben mennyi értéke van ennek a biztosítéknak, azt csak olyformán tehetjük, ha a szakasz említett rendelkezéseit egybevetjük a fegyelmi eljárásnak ma érvényben levő szabályaival. Járjunk el ebben olyképen, hogy a tisztviselő kétszeres felelősségéhez képest vizsgáljuk meg először, milyen lesz a tisztviselő helyzete, mikor a végrehajtást az idézett szakasz alapján megtagadja, másodsor pedig, hogy milyen lesz helyzete abban az esetben, ha a végrehajtás után a szakasz utolsó bekezdése alapján felelősségre vonják? Ne feledjük, hogy a mai fegyelmi jog szerint a végső döntő fórum a politikai főhatóság — azaz a minister — a mi épen nem teszi valószínűtlenné azt az eshetőséget, hogy ugyanaz a tisztviselő ugyanazért a cselekedetért két ellentétes politikai irányzatú fórum által vonható majd felelősségre (gondoljunk csak 1905—1906-ra). Nézzük az első esetet, mikor a kormány a törvénytelen rendeletet kiadja, melynek végrehajtását illetőleg a szakasz a vármegyei tisztviselőkre «*expressis verbis*» fenntartja. A tisztviselő ehhez képest megtagadja a rendelet végrehajtását, ez szükségképen a tisztviselő ellenében a megtorló fegyelmi eszközök igénybevételéhez fog vezetni. Mondjuk, hogy az elsőfokban ítélkező «*fegyelmi választmány*» a tisztviselő igaza mellett foglal állást, a mi azonban nem gátolná meg a főispánt abban, hogy a fegyelmi ügyet végső fokon a minister ítélkezése alá ne terjeszsze. Hogy a minister ítélete

ebben az esetben aligha lesz felmentő — ennek bővebb indoklása felesleges. E szerint meg fog történni, hogy a tisztviselő, a miért pontosan alkalmazkodott a kötelességeit és felelősségét szabályozó törvény rendelkezéseihez, súlyos büntetést fog szenvedni, ha csak nem látja kezdettől fogva tanácsosabbnak törvényes aggályait a gyakorlatibb érdekek alárendelni. A tisztviselő tehát «re bene gesta» hivatalban marad (esetleg elő is lép), de jön egy politikai változás, és a kormány helyét olyan kormány foglalja el, mely a törvényes rend helyreállítását tekinti kötelességének. Első lépése lesz tehát a törvénytelen rendeletek hatályon kívül helyezése, a mit nyomon fog követni azok felelősségre vonása, a kik a törvénytelen rendeletek végrehajtásában részesek voltak. És mikor ez a kormány a felelősségre vonás tényében az utolsó tisztviselőt sem kíméli, akkor nem üldöz, hanem egyszerűen csak alkalmazza a törvény rendelkezéseit, mely ebben az esetben a végrehajtással kapcsolatos közvetlen felelősséget állapítja meg. És ismét a politikai főhatóság lesz az, melynek ítéletétől a tisztviselő existenciája függ, melyet most annál nagyobb veszély fog fenyegetni, mennél inkább sikerült az első veszély elhárítása. Ott leszünk tehát ismét, hogy a tisztviselő törvényes kötelességei és existenciális érdekei közt lesz kénytelen választani, bár elismerjük, hogy önérzetes és erős jellemre nézve a választás még formai kérdés is alig lehet, mégis helyes, üdvös, megengedett-e ilyen dilemma megnyitása ott, hol komoly és értékes alkotmánybiztosítékot akarunk fenntartani, hol tehát mindent el kellene követnünk arra nézve is, hogy a politika hatalmi tényezőivel szemben a törvényes jog uralma a lehetőségig biztosíttassék? Ez a lehetőség amúgy is korlátolt, mert hiszen kétségtelen, hogy ha valamely kormány arra már egyszer el van tőkélve, hogy magát a törvények rendelkezésein túltegye, akkor aligha fog a végrehajtásra szükséges eszközök megválogatásában fennakadni, és minden valószínűség szerint nem fogja magát céljai keresztülvitelében az alárendelt tisztviselők törvényes aggályai által feltartóztatni. Ámde azért ki tagadná az ú. n. alkotmányos biztosítékok fontosságát? Ki tagadná az erkölcsi erőnek ellentálló képességét a nyers erőszak eszközeivel szemben is? Kétségtelen, hogy a törvényjavaslat tervezői előtt is

ez a szempont érvényesült, mikor az országgyűlés ujoncz- és adó-megajánlási jogát a javaslat 12. §-ában különleges védelemben részesítették. De ha a «legis ratio»-t az eszközök hatékonyságától elválasztani nem tudjuk, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a fegyelmi eljárás mai szervezete ellentmond a törvényszakaszcélzatának, a mivel hatékony biztosíték helyett csak «rott malasztot» nyújt. A legfőbb fegyelmi bíróság elfogulatlan védelme alatt állva, igenis életet és erőt nyert a tisztviselőnek az a «kötelessége», hogy a törvényszakaszcélzat által megjelölt esetben a végrehajtásban való részvétel tilalmának is kifejezést adjon. A mennyiben azonban a fegyelmi eljárás mai alakja változatlanul fenmarad, ha továbbra is kizárólag a közigazgatási felettes hatóságok ruháztatnak fel a fegyelmi bíráskodás összes attribútumaival — akkor lemondunk arról, hogy a közszolgálati viszonyt megállapító jogszabályok formailag is kellő jogvédelemben részesüljenek. Mert ebben az esetben a legcontentiosusabb fegyelmi ügyek végső elbírálásánál nem maguk a jogszabályok, hanem a politikai felfogás fog elsősorban érvényesülni, a jogszabályok pedig csak annyiban, a mennyiben ezek a politikai felfogással összeegyeztethetők. Nem lehet ezzel szemben Anglia példájára hivatkozni. Mert legyenek az angol példák bármily becsesek és tanulságosak, ne feledjük, hogy azok a példák a szó szoros értelmében vett angol példák, azaz olyanok, a melyek bizonyító erővel csak abban a közéleti légkörben bírnak, melyből származnak. Gondoljuk el e példák megől a hatalmasan kifejlődött angol jogfelfogást, a törvénynek feltétlen uralmát, a parlament souverain hatalmát és a mi ezzel összetartozik: a váltakozó parlamentáris kormányrendszert és plántáljuk mindennek a helyébe a mi kormányzati rendszerünket, a mi társadalmi viszonyainkat és az ezen viszonyok által befolyásolt és irányított közfelfogást, gondoljunk egyszóval elfogulatlanul mindarra, a mi hazai viszonyainkat az angol alkotmányos élet specifikus nagyságától elválasztja — és akkor aligha fogjuk állíthatni, hogy az angol példák a mi közigazgatásunk vitás kérdéseiben perdöntő hatásúak lehetnének. Viszonyaink közt kétségtelenül szükségünk van egy fegyelmezett tisztviselői karra, mely a felsőbb hatóság rendelkezései alapján pontosan és lelkiismeretesen rója le a reá ruházott teendőket.

Szükséges azért, hogy a felsőbbség rendelkezék azok felett a kényszerítő eszközök felett is, melyek igénybevételeivel a közszolgálat céljait még a hanyag tisztviselő ellenére is biztosíthatja. E kényszerítő eszközöket a fegyelmi büntetésekben láttuk, ebből folyólag tehát szükségesnek látjuk, hogy a felsőbbség az alárendeltek felett a büntető fegyelmi hatalommal rendelkezék. Mindezt megvilágítani próbáltuk az alkalmazó (állam) és az alkalmazott (tisztviselő) között létrejött szolgálati viszonyból. Egyúttal azonban megkülönböztetni kívántuk a hivatali renddel szorosan kapcsolatos — kisebbfokú — fegyelmi büntetéseket azoktól a büntetési nemektől, melyek a köztisztviselő minőségét közvetlenül érintik és mint ilyenek a tisztviselő alanyi jogát megillető védelem folytán különös eljárást igényelnek. A különös eljárást, a szükséges védelmet pedig abban kerestük, hogy a hivatalvesztés jogerős kimondása (esetleg a büntetésből való áthelyezése is) csakis bírói ítélet alapján legyen alkalmazható. Egyben sajátos természeténél fogva kizárólag a legfőbb fegyelmi bíróság illetékessége elé tartoznék annak a tisztviselőnek a fegyelmi ügye, a kit az országgyűlésileg meg nem szavazott adók behajtása és a meg nem ajánlott ujonczok kiállítására tárgyában kiadott rendelet megtagadása vagy végrehajtása miatt vonnának fegyelmi felelősségre.

Kétségtelen, hogy a szolgálati *pragmatica* szabályozása és ezzel kapcsolatban a fegyelmi eljárás mikéntjének megállapítása is egyike a közigazgatási jog legbonyolultabb kérdéseinek. Merev elméletekkel itt boldogulni nem lehet, hanem lehető elfogulatlansággal arra kell törekedni, hogy a közszolgálat érdekeinek megóvása mellett a tisztviselők alanyi joga is a kellő védelemben részesüljön. Ennek a kettős célnak szolgálatát tűzvén ki feladatunkul, ezzel a közigazgatási reform szempontjából talán nem végeztünk fölösleges munkát.

NÁRAY LAJOS.

VÁMBÉRY ÁRMIN TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA.

Első közlemény.

Fényes csillag hullott le a magyar tudományosság egéről Vámbéry Árminnak másodéve szeptember hó 15-én bekövetkezett elhúnytával.

Bízást mondhatni, hogy az utóbbi félszázad magyar közéletének szereplői közt nem volt, kinek híre-neve az övéhez hasonló mértékben terjedt volna el s jutott volna elismeréshez távoli országokban is. Könyveit olvassák széles e földkerekségen mindenütt, hol művelt emberek élnek s többet közülök lefordítottak az eredeti angol, német, vagy magyar kiadásból franczia, spanyol, svéd, dán, orosz, török, sőt perzsa, japán és guzeráti (keletindiai) nyelvre is. Nagy föltűnést keltett középázsiai fölfedező útjának politikai és gazdasági észleletei világ sorsát intéző fejedelmeknek és diplomatáknak figyelmét vonták magukra s ezeken alapuló páratlanul termékeny publicistikai tevékenysége évtizedeken át volt irányító hatással a keleti események fejlődésére. A mint csak valami jelentékenyebb népmozgalom készült Ázsiában vagy Afrikában, a nagy világlapok és folyóiratok nemcsak Európában, hanem Amerikából is szinte megostromolták tájékoztatását és véleményét kérő felhívásaikkal. E mellett könnyed és vonzó előadásban megírt élményei s úti rajzai a gyermekszobát hódították meg s kedves, tanulságos olvasmányai lettek a serdültebb ifjúságnak. Koronája pedig e népszerű s gyakorlati irányú irodalmi működésnek Vámbéry gazdag és becses tudományos munkássága, mely úttörő volt a keleti törökség nyelvi, irodalmi és néprajzi megismertetésében s fölvetett problémáival, valamint ezeknek bizonyító anyagával figyelmet érdemlő s elmeébresztő volt akkor is, ha főeredményeiben a kritika elismerésével nem találkozott.

Hogy mily becsüléssel értékelték Vámbéry e munkásságát az illetékes szakkörök, azt ékesszólóan igazolja az a sok kitüntetés, melylyel Vámbéryt az európai tudós társaságok elhalmozták. Vámbéryt, a budapesti egyetem tanárát, tiszteletbeli tagjaik közé iktatták a M. Tud. Akadémia, a londoni Royal Society of Literature, a francia philologiai társaság, a firenzei Societa italiana d'anthropologia, a bécsi Orientalische Museum, a finn-ugor tudós társaság, a Magyar Néprajzi Társaság, a magyar, a berlini, londoni, párisi, madridi, római, németalföldi, bécsi, drezdai, majna-frankfurti és genfi földrajzi társulatok, a belgrádi tudós akadémia s több kisebb hazai és külföldi tudományos egyesület. Ugyanő birtokosa volt a tudomány és művészet nagy aranyérmének s tiszteletbeli doctora a budapesti egyetemnek, valamint a dublini Trinity Collegének, több tudományos intézménynél pedig elnöki, illetőleg díszelnöki tisztséget viselt.

S mily különös, hogy az a férfiú, kit ennyi tudós testület dísztagjául érdemesített, nem volt a szó valódi értelmében szakember, nem ült nagy mesterek lábainál, az egyetemet csak mint kész tanár látogatta, sőt középiskolai tanulmányait is csak a hatodik osztályig vihette. Maga mondja életének leírásában: «Minden vagyok inkább, csak tudós nem vagyok és nem is lehetek azzá a szónak ismeretes értelmében; ahhoz, hogy tudós legyek, nem volt meg az előképzettségem, az iskolázottságom és a vérmérsékletem» (*Küzelmeim*, 319.).

S nevezetes tény az is, hogy annak a tudományos munkásságnak, mely Vámbéryt a világirodalom legismertebb alakjai közé emelte s mely oly sok elmét foglalkoztatott, voltakép egy sajátosan magyar érdekű probléma, a magyar nép és nyelv eredetének kérdése, nemcsak a kiindulópontja és hajtó rugója, hanem jóformán gerince; még legvégső posthumus terméke is ebből fakadt. Az irány, melyben e feladat megoldására törekedett s az eredmények, melyekhez jutott, szinte az izgalomig fokozták az érdeklődést ethnologiai munkássága iránt hazájában, míg a külföld inkább munkássága e derékrészének mellékhatásait, a keleti törökséget ismertető műveit méltatta. E tárgykörökben fejtette ki Vámbéry leg-

értékesebb tudományos tevékenységét s a következőkben ennek vázlatos bemutatása lesz feladatunk.

* * *

Vámbéry keleti tanulmányútjai s első szárnypróbálgatásai az irodalom terén kapcsolatban vannak avval a nagyszabású tudományos munkássággal, melyet a mult század közepe táján Hunfalvy Pál indított meg a M. Tud. Akadémiában s mely későbbi kifejlődésében az ural-altaji nyelvek módszeres összehasonlító-búvárlatához vezetett. A nemzeti elnyomatás e szomorú korszakában a hazafias kegyelet előtérbe helyezi a magyar tudományosság feladatai közt a magyar nép és nyelv eredetének, illetőleg rokonságának kérdését s Hunfalvy Pál 1851-től fogva szakadatlan sorban teszi közzé e tárgyra vonatkozó kutatásait. Ezeknek eredménye gyanánt *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása* című, 1855-ben megjelent értekezésében az a véleménye domborodik ki, hogy «a magyar nyelv középett van a finn-ugor és török nyelvek között», sőt hogy tüzetesebben mérlegelve a rokonság fokát, inkább a törököt, mintsem a finnt kell a magyarhoz közelebb állónak tekinteni.

Nyilván ennek a legkiválóbb magyar nyelvészeti tekintélytől eredt nézetnek lehetett döntő befolyása az ifjú Wamberger Ármínak — mert így hívták eredeti nevén Vámbéryt — arra az elhatározására, hogy a keleti nyelvek terén pusztán kedvtelésből szerzett ismereteit török földön meggyarapítva a magyar nyelv kutatás és őstörténet javára fogja értékesíteni. Midőn az 1857-ik év márczius havában Eötvös József báró, a M. Tud. Akadémia elnöke előtt megjelenik, hogy pártfogását s ajánlását kérje szándékbavett konstantinápolyi utazásához, ez útjának célja gyanánt azt vallja, hogy «Ázsiába akar menni, keresni a magyarok őshazáját, eredetét» (*Küzdelmeim*, 107.). Az a meleg támogatás, melyben ugyanez alkalommal Hunfalvy Pál, Ballagi Mór, Toldy Ferencz, Jerney János s más akadémikusok részesítették, szintén arról tanúskodik, hogy Vámbérynek már első keleti útjához nagy várakozás fűződött tudományos és nemzeti szempontból egyaránt. Ő maga a nyilvánosság előtt, talán mivel politikai tekintetből nem volt tanácsos, nem fejtette ki terveit; de alkalma nyílik török tudomá-

nyának bemutatására még elutazása előtt egy *Török akadémia* cízzel megjelent kisebb közlésben, mely az *Új Magyar Múzeum* 1857-ik évfolyamában (150. l.) egy hat évvel korábban kiadott török ujság, a *Dseridei Havadis* (Ujdonságok lajstroma) nyomán fordításban adja Hairah effendi, török akadémiai másodelnöknek 1851-ben mondott megnyitó beszédét. Ez az igénytelen czikkecske kezdete Vámbéry irodalmi pályafutásának. Toldy Ferencz szerkesztő e közlemény kapcsán a következő jóindulatú észrevétellel vezeti pártfogoltját a közönség elé:

«Szolgáljon e beszéd mutatványul a jelenkori török gondolkodás és kifejezésmód némi ismertetésére. Készítette ezt, tán kissé nagyon szóhoz tapadva, csallóközi (szerdahelyi) születésű derék lingvistánk, *Wamberger Ármín* úr, ki e napokban Törökországba indul azon végre, hogy a keleti nyelvek- és tudományban, melyeknek önfeláldozással szentelte ifjúsága több éveit, magát tökéletesítse. Lesz módunk olvasóinkat koronként ottani haladásáról tudósítani.»

A következő 1858-ik év meghozza Vámbérynak első önálló művét, az ő német-török zsebszótárát, melynek *Deutsch-türkisches Taschenwörterbuch von Herrmann Vámbéry aus Ungarn* cízme már a szerző magyarosított nevével jelenik meg. Ez a maga korában számottevő munka állítólag az első német könyv, melyet Konstantinápolyban nyomtattak. Főtulajdonsága, hogy elfordulva a divatos irodalmi nyelvtől, mely a benne hemzsegő s szükség nélkül alkalmazott arab és perzsa szók, illetőleg szó-lások miatt a köznép előtt érthetetlen volt, a közönséges török társalgó-nyelvet vette alapul s így előhírnöke lett annak a modern iránynak, mely a nyelvtisztaság jelszavával csak a következő évtizedekben jut érvényre a török irodalomban. Bár Vámbéry e művével gyakorlati szükségnek igyekszik megfelelni, maga elé tűzött tudományos célját sem téveszti szem elől konstantinápolyi tartózkodásának egész ideje alatt. Egyre búvárolja a könyvtárakat, kutatja a magyarokra vonatkozó történeti munkákat s megismerni igyekszik mind a régi, mind a jelenkori népies ozmán nyelvet. Különös gondja irányul a keleti törökségnek számára hozzáférhető irodalmi forrásai tanulmányára. «Hévvvel szedtem magamba, így írja élettörténeté-

nek vázlatában, a csagataj írások minden foszlányát és örömmnek nem volt határa, mikor engedelmet kaptam rá, hogy kutathassak Aali pasának e tekintetben gazdag és híres könyvtárában» (*Küzdélmeim*, 158.). Időnként módját ejti, hogy személyesen érintkezzék a középázsiai khánságokból Sztambulba menő mekkai zarándokokkal s nem restelli e rongyos és félmeztelen alakok társaságát az előkelőktől, kiknek körében ő egyébként élt. «Hitte és remélte, hogy az Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében fölleli a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehet és jelentékeny módon hozzájárulhat a magyarok eredete kérdésének tisztázásához» (u. o.). E kutatásai köréből egyre küldöz a magyar akadémiának érdekes és tanulmányos közleményeket. Az 1859-ik év egyik akadémiai ülésén Ballagi Móricz felolvassa Vámbéry jelentését *A török-csagatai és magyar nyelvek egybehasonlítására* vonatkozó tanulmányairól s bemutatja ugyanannak *Csagatai-török-magyar egybehasonlító kis szótárát* (*M. Acad. Értesítő*, XIX. évf., 1. sz.). Ugyanez évben Vámbéry gazdag gyűjteményt jegyez össze a sztambuli nép ajkáról török példabeszédekből és sajátos kifejezésekből, melynek azonban egyelőre csak kis részét közzölheti Hunfalvy Pál, *Mutatvány az eredeti török szólásmódokból* czímen a *Magyar Nyelvészetben* (VI : 378.), míg az egész munka csak később láthat napvilágot a *Nyelvtudományi Közleményekben* (I : 269.). A következő évben megjelenik fordításában Pecsevi török történetírónak a mohácsi ütközetről adott leírása (*Új Magyar Múzeum*, 1860) s a *Tarikhi Engerusz*, azaz Magyarország története című török kézirat ismertetése (*M. Acad. Értesítő*, 1860. I : 360), melyet utóbb Budenz is részletesen tárgyal (u. o. 1861. II. : 261.). Inkább curiosum, de azért mégsem tanulság híján való a *Gajretnáme*, vagyis a Szózat törökül, mely a kornak török stílusa szerint «véttetett Vörösmarty Mihály, az ügyes és tökélybíró költő — sülye:szze az Úristen az irgalom örvényébe — műveiből és fordítottatott a szegény és csonka tehetségű Resid által, ki az Engerúsi (magyar) néven ismeretes» (Vámbéryt t. i. törökül Resid effendinek hívták). Örömmel írja Hunfalvy e közleményhez fűzött magyarázatainak élén:

«Íme a mi eddig még nem volt, a magyar Szózat lélekemelő hangjai az eredeti költemény értelmét híven festő, de azért a maga észjárási és irálybeli sajátságait is szorosán megtartó törökséggel adva vissza!» (*Magyar Nyelvészet*, VI: 202.). Ötletes kis munka a következő is: *Egy csagatai-török-magyar mese a török-magyar nyelvrokonság felmutatására* (u. o. VI: 510.). Ebben Vámbéry török-magyar szó- és alak hasonlatokból korának módszerbeli gyarlóságaival oly elbeszélést szerkeszt össze, mely szerinte igen kevés erőfeszítéssel csak némi nyelvészeti műveltséggel bíró, valamint középázsiai tatár, úgy pannoniai magyar előtt egyaránt érthető. Íme itt mutatványul e furcsa nyelvészeti alkotásnak az eleje: *Atam-nǎng* (atyám-nak), *jeti* (hét), *jevruǵ-ü* (gyermek-e), *bol-dǐ*, (volt), *atǐ-szi* (hat-ja), *ejü* (jó), *babam-bile* (atyám-val), *kark-da* (harcz-ban), *ölü-ben* (halván), *men* (én), *ireg* (öreg), *anam-bile* (anyám-val), *kicsik* (kicsi), *badǐm-nǎng* (bácsim-nak), *aul-u-ga* (falujá-ba), *bar-dǐm*, (jártam), *o* (a), *el-de* (hely-ben), *csok* (sok), *edag* (időig), *kicsi-ben* (kés-vén), *uruk-umuz-dǐn* (rokon-unk-tól), *ösz* (ősz), *Kund* (Kund), *dagǐ* (is), *jitti* (jött), *ilej-im-de* (elé-m-be), *ve* (és), *szola-dǐ* (szól-ott).

1.)
AKAD.
SZÉKFOGL.
Tudományos törekvéseinek elismeréseül Vámbéryt a M. Tud. Akadémia 1860 október 9-ikén levelező tagjává választja, mire ő a következő év tavaszán négy évi távollét után visszatér hazájába s megtartja akadémiai székfoglalóját a török történeti irodalomról tájékoztató értekezésével. (*M. Akad. Ért.* 1861., II. köt. 1. sz.). Köszönetet mondva ez alkalommal Eötvösnek, Ballaginak és Toldy Ferencznek azért, hogy «üdvös tanácsaikkal idestova rajongó elméjét biztos útra vezették», ráutal arra, hogy «fejlődjék bármennyire is nyelvünk és történetünk eredetének kérdése, ez már elvitázhatatlan, a döntő feleletet mégis csak Közép-Ázsia népeinél találhatja», továbbá, hogy «a magyar nyelv szóelemzését illetőleg a magyar-török, csagatai és mongol nyelv hasonlítások legszebb reményekre jogosítanak» (u. o. 106. l.). Ez a meggyőződése lelkesíti őt arra, hogy egy középázsiai tanulmányútra vállalkozzék, bár ismeri jól e feladatnak rendkívüli nehézségeit és veszedelmeit. Bátorítja e törekvésében a M. Tud. Akadémia erkölcsi és anyagi támogatása, mely testület előtt 1861 július

29-ikén elmondott *Búcsúszavában* fejti ki részletesebben újal b keleti útjára vonatkozó eszméit és terveit. Összehasonlítva saját vállalkozását a mult hasonló kísérleteivel, úgy találja, hogy «a IV. Béla alatt Nagy-Magyarországba kiment predikátor szerzetesektől fogva egész az újabb Körösi Csomáig a régi magyarok fölkeresésének eszméje nem volt igen eltérő mai törekvésünktől. Csakhogy akkor a nyelv és nemzetiség fogalmát szorosabb kapcsolatban ismervén, nem igen könnyű volt elhíttetni, miszerint néhány század építette válaszfal elég erős lett volna egy ugyanazon törzsből eredt és később két részre szakadt nemzetet egymás előtt ismeretlenné tenni és minden nyelvészeti készület nélkül oly fajrokonaink keresésére indultak, kiknél a jó reggelt, jó estét-féle beköszöntésekre hozta isten feleletet vehetni reméltek». Majd utóbb így folytatja: «Mi a szebb és regényesebb hangzású magyarok ősi hazája helyett nyelvészeti igazságot keresünk; mi ugyan szinte Középásziába utazunk, de ott nem csak emberek jellemét, viselt ruháit vagy fegyvereit, hanem az élő szókat, a nyelveket hasonlítjuk s ezt nem valami önkényszerű eljárás, hanem a nyelvhasznítás felállította biztos, okszerű szabályai szerint.» Hangsúlyozza, hogy «a török-csagatai nyelvek alapos ismerete magyar nyelvészetünknek egyik fő, mondhatni legnagyobb kelléke» s kilátásba helyezi, hogy «a nyilvános könyvtárakban, melyek Szamarkand, Belkh és Bokharában léteznek, valamint magánházakban és a közéletben összegyűjti azt a nyelvkincset, melyet mindeddig nyelvészetünk főtényezőjének tekinteni jogosítva érzi magát». Szemben a keleti nyelveket itthon tanulgató hazai tudósokkal, nagy súlyt helyez a gyakorlati tapasztaláson épülő tanulmányra. «Nem egyszer volt alkalmam, úgymond, az elmélet félszégességét belátnom s az magától annyira visszariasztott, hogy eltökélém inkább a vándor tatárok dsidáitól testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni». (*Akad. Ért.* 1861., 110—5)..

Látnivaló e szavakból, hogy Vámbéry egész józan felfogással ítelt útjának várható eredményeiről s nem igyekezett minden áron vérmes reményeket kelteni. Ugyancsak mérsékelt szellemben állapítja meg Vámbéry keleti útjának célját a M. Tud. Akadémia megbízó levele: «Socius noster Vir

ingenuus honestissimusque Arminius Vámbéry Hungarus eo fine per nos ad oras Asiæ Tartaricas mittitur, ut ibidem studio et disquisitioni linguæ et dialectorum Turcico-Tartaricarum incumbat et sic nova perscrutandæ linguæ nostræ popularis Hungaricæ, familiæ altaicæ cognata adminicula scientifica procuret» (*Küzdelmeim*, 165.).

Hogy kora nyelvészeinek álláspontjából tekintve nem túlzott Vámbéry avval sem, hogy a török-csagatai nyelvek alapos ismeretét a magyar nyelv kutatás főkellékének hirdette: arra nézve igazolásul szolgálhat, hogy Hunfalvy Pálon kívül, kinek nézete szerint, mint ezt már fentebb érintettük, rokonságával inkább húz a magyar a török, mint a finn-ugor nyelvekhez, a módszerességéről és alaposságáról oly híres Budenz József is azt hirdeti *A török-magyar nyelv hasonlítás és hasonlító magyar-altaji hangtanról* 1862-ben tartott akadémiai székfoglalójában, hogy a magyar nyelv abban a középállásban, melyet a vogul, osztják és mordvin nyelvekkel együtt szorosabb rokonsági csoportot alkotva a finn és török nyelvek között elfoglal, nem azon a végen van, mely a finnség felé, hanem azon, mely a törökség felé néz» s így «mintegy átmenetet teszen magából azon középcsoportból a törökségbe». Hogy a szótári egyezés esetei a törökkel még nincsenek oly számban kimutatva, mint a másik részen, annak tulajdonítja, hogy még ismeretlen a keleti törökség; «miért is, úgymond Budenz, csak örülhetünk, hogy akadt ennek is számunkra derék kutatója t. Vámbéry tagtársunkban, kinek lelkes fáradozásaiért is hálával tartozunk, hogy a keleti török irodalom nyelvészeti nyomozására új anyagot és eszközt szolgáltat nyelvtudományunknak». Mint hasonló gondolkozású, jó barátok együtt jelennek meg Budenz és Vámbéry az *Abuška csagatai-török szógyűjtemény* kiadásában (1862.), melynek kéziratát Vámbéry hozta magával Sztambulból, majd itthon lefordította a csagatai szókhöz oszmán nyelven fűzött magyarázatokat, Budenz pedig tartalmas előszót írt a műhöz. Ezt a szójegyzéket, mely a benne elsőül magyarázott abuška «férj» szótól nyerte nevét, egy ismeretlen szerző 1552-ben a XV. század végén élt Mir 'Ali Šir Nevai keleti török nyelven író költő és tudós műveiből kiszedett adatokból állította össze a végre, hogy e művek olvasá-

sát a nyugati török olvasó számára megkönnyítse. Nyelvtörténeti jelentőségénél fogva is igen alkalmas volt e munka előkészületül Vámbérynek keleti útjához, de Budenz a magyar nyelvész olvasónak is nagyon ajánlja, «mint a nyelvtudományunkra oly igen fontos keleti török nyelv tanulmányozására segítő eredeti kútforrást» (*Előbeszéd*, XXII.). Utóbb Vámbéry, midőn visszatért Sztambulba, hozzájuthatott a Fatih (II. Muhammed, a «Hódító») tiszteletére alapított könyvtárban az Abuška forrásmunkáihoz, t. i. Mir 'Ali Šir műveihez is s lefordítván ezek közül a csagatai-török eredetiből a nyelvészeti tekintetben legbecsesebbet, az 1499-ben írt *Muhākemet-ül-lugetejn*, vagyis «A két nyelv (török és perzsa) megbírálása» címűt, kiadta ezt tájékoztató előszóval a *Nyelvtudományi Közleményekben* (I. 112.). Egy harmadik közlemény Vámbéry előtanulmányai köréből az *Északi tatárok dalai* című (u. o. II. 117.), melyben egy *Urus-tatar elif-beji* című 1852-ben, Kazanban megjelent nyelvtanító könyvecske olvasmányáiból 34 tatár népdalt mutat be fordítással és bevezetéssel. Becses s érdekes ujdonságok voltak ezek a maguk idejében.

* * *

Vámbéry 1863 április 11-én lépett először a Kaspi-tenger keleti partján lakó jomut-türkmen népnél a középázsiai törökség földjére s innen Khiván, Bokharán, Szamarkandon és Heraton át körútban haládvá, ugyanez év november 21-én már Perzsiában, Mesed városában volt; útja tehát, az afghánok országában való tartózkodást is beleszámítva, mindössze hét hónapig és tíz napig tartott. Ennek az aránylag rövid idő alatt végbement utazásnak tapasztalataira támaszkodik ezután Vámbérynek jóformán egész irodalmi működése és közéleti szereplése félszázadon át, mi annál bámulatosabb, minthogy Vámbérynek középázsiai utazása tulajdonkép nem volt rendszeres tanulmányút, hanem inkább egy vakmerően kalandos vándorlás, melynek tudás- és dicsőségvágy voltak az ösztönzői s tömérdek nyomorúság, kín és halálfélelem a kísérei. Tudvalevő, hogy Vámbérynek az ő kolduló dervis incognitójában nem volt módjában tudományos megfigyeléseket és följegyzéseket végezni s hogy mindazt, a mit látott és hallott, csak emlékezetének

tárházába gyűjthette. Midőn 1864 május 29-ikén visszaérkezett Pestre, nem is volt vele egyéb látható jele világraszóló utazásának, mint néhány emléktárgy, néhány kevésbbé jelentékeny keleti török kézirat, melyeket készen szerzett és még a magával hozott kungrati özbég ifjú: Mollah Iszhak. Mi másképp történt ez Reguly Antalnál! A magyar nyelvrokonság keresésének ez az igazi martirja oly tömegét hozta haza a teljesen ismeretlen, sok fajta tudományos anyaggyűjtéseknek, hogy ezeknek feldolgozásán és kiadásán immár két nemzedéke a nyelvészeknek fáradozik a nélkül, hogy már a végéhez közellednek. Vámbéry nagyon meg volt ütközve azon a hűvös fogadtatáson, melyet teheráni ünnepeltetése után itthon nemcsak a nagy közönség, hanem tudós körök részéről is tapasztalt. Panaszosan veti ezt egybe életleírásában (*Küzdelmeim*, 240. l.) azokkal a fényes fogadtatásokkal, melyeket Londonban Livingstone, Speke, Grant, Palgrave, Burton és különösen Stanley, szintígy Bécsben Payer és Weiprecht számára rendeztek; de nem veszi figyelembe, hogy útjának lefolyása és eredményei hazájában az ő lelkes 1861-iki búcsúbeszéde után inkább a csalódás, mint az elégedettség érzését keltették. Jellemző tény, hogy Vámbéry abban a Magyar Tud. Akadémiában, melynek megbízásából utazott, mely tőle telhetően anyagilag is támogatta, hazatérése után nem tett jelentést útja tudományos eredményeiről: talán épen azért, mivel az eddig nagyon kiemelt nemzeti szempontból egyelőre keveset jelenthetett. Hol voltak a magyar nyelv és nép eredetét megvilágító keleti török nyelv-kincsek, hol azok a sokat ígérő könyvtári tanulmányok, melyeket Vámbérynak búcsúszava szerint Bokhara, Belkh és Szamarkand városokban kellett volna végeznie?!

De volt még egy fontos körülmény, mely a magyar akadémikusok közömbös hangulatát némileg érthetővé teszi s ez a magyar nyelv rokonságára vonatkozó alapnézetnek nagy Pálfordulása. A hazatérő Vámbérynak sejtelve sem lehetett arról, hogy mialatt ő a távol Keleten járt a magyar nyelv rokonságát keresni, ezt itthon szerencsésen megtalálták s a török-magyar nyelv testvériségnek eszméje, melynek 1861-ben, midőn Vámbéry a magyar fővárost elhagyta, mindenkinél oly magasra tartott becsülete volt, melyért ő Középáziába utazott s annyit

szenvedett, időközben teljesen értékét veszítette. 1862 óta mindinkább előtérbe nyomul Reguly gyűjtéseinek tanulmánya és kiadása: Budenz a csuvas, cseremiszi és mordvin följegyzéseket teszi tüzetes búvárlatainak tárgyává, Hunfalvy pedig a vogul hagyományok kutatásába mélyed, kiterjesztvén vizsgálatait a nyelvészeti eredményekből folyó őstörténeti tanulságokra is. Mind e nyomozások meglepő világosságot derítenek a magyar nyelv rokonsági kapcsolatának kérdésére s már Hunfalvynak 1864-ben megjelent *A vogul föld és nép* című nagybecsű könyve végérvényesen megállapítja, hogy a magyar az ú. n. «ugor», vagyis a vogul és osztják nyelvekkel alkot szorosabb rokonsági csoportot, továbbá hogy a magyar-török nyelvi egyezések részben a közös ural-altaji eredetből folyó jelenségek, leginkább pedig a magyar nyelv külön történeti életében egy csuvasféle török nyelvből átvett elemek, azaz a magyarban török jövevényszók. A feladat, mely e nyelvészeti felfogás szerint Vámbéryra várakozott, az volt, hogy a keleti törökség ismeretével gyarapodott bővebb török tudása alapján állapítsa meg beható kritikai vizsgálattal s lehető kimerítően a magyar nyelv török elemeit, mutassa ki ezeknek viszonylását az élő és letűnt török nyelvjárásokhoz s a mennyire földeríthető, e nyelvi érintkezésnek ethnikai, illetve történeti hátterét. Ennek a feladatnak munkabavétele lett volna az egyenes út ahhoz a nemzeti jelentőségű tudományos célhoz, melyet Vámbéry középázsiai utazása előtt maga számára kitűzött. De sokkal nehezebb s bonyolultabb volt e feladat, hogysem ahhoz a Keletnek bármily szakavatott tudósa is előmunkálatok nélkül hozzáfoghatott volna.

Egyébként Vámbéry már visszatérő útjában tisztában volt azzal, hogy úti tapasztalatainak igazi méltánylását nem Magyarországon, hanem gyakorlati érdekeltségénél fogva Angolországban remélheti. Ezért már Teheránban bőven ellátta magát az angol követségnél ajánló levelekkel a londoni politikai és tudós világ nagyjaihoz s elhatározta, hogy útja leírását legelőbb angol nyelven közli. E tervének megvalósítására rövid pihenés után elhagyta Pestet s Londonba utazik, hol ajánlólevelei s az előtte járt érdekkeltő hírek csakhamar utat nyitnak számára a legelőkelőbb palotákba s tudós társulatokhoz. Dia-

dalmas napok ragyognak most rája s a fényes tiszteletnyilvánítások hosszú sora kárpótolja a sok szenvedésért, melyet átélt, különösen pedig, mi leginkább bántotta, azért a csekély figyelembevételért, mely hazájában osztályrésze volt. A Royal Geographical Society vendége gyanánt válogatott nagy közönség előtt tartja meg első angol előadását, melylyel oly sikert arat, hogy ettől fogva az angol közvélemény a Keleten járt magyar tudóst a világ híres felfedezői sorába helyezi. Különös hatással volt az angol előkelő körökre Vámbéry előadásának az a része, melyben Angliát Középázsiahoz fűződő politikai és gazdasági érdekeire figyelmezteti s arra buzdít, hogy ne nézék az angolok tétlenül az oroszok előnyomulását a turkesztáni khánságban, mert ez nemcsak veszteséget jelentene, hanem veszedelmet is vonhat maga után India birtoklása szempontjából. A következmények nagyszerűen igazolták Vámbéry előrelátását, mert már négy év múlva Bokhara és Khokand orosz birtokokká lettek s nem sokára elfoglalták az oroszok Khivát is, úgy hogy ezek következtében a középázsiai orosz hódítás Afganisztánban egész az angol érdekeltség határához jutott. Az események ily kibontakozása utóbb nagyon növelte Vámbéry tekintélyét az angolok előtt s a bizalmat az ő véleményének és tanácsainak helyességében. Természetes, hogy útját, élményeit és tapasztalatait leíró munkáit rendkívüli érdeklődéssel fogadta a közönség nem csak Angliában, hanem az egész világon mindenütt, a hova csak fordításban eljutottak. Ezek közül már 1864 szeptember havában, tehát csak négy hónappal azután, hogy Keletről visszatért, elkészült a *Középázsiai utazás* angol kiadása: *Travels in Central Asia* (a német *Reise in Mittelasien* címmel s a magyar 1865-ben), mely könyvnek állítólag 24,000 példánya kelt el két év alatt Európában és Amerikában. Egymásután követik ezt a többi hasonló tárgyú népszerű munkák, mint a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* (s német fordítása *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien* 1867-ben), a *Vázlatok Középásziából* (Skizzen aus Mittelasien 1868-ban), *Az iszlám a XIX. században* (*Der Islam im XIX. Jahrhundert* 1875-ben) és a *Keleti életképek* (*Sittenbilder aus dem Morgenland* 1876-ban). Ezekben a művekben tűnik föl legelőbb Vámbérynek kiváló írói ügyes-

sége, melynek jelentékeny része van több későbbi, részben tudományos munkájának sikerében. Előadásának színes elevevessége s a nagy közönséghez alkalmazkodó könnyedsége párosulva tárgyának érdekességével gyakran annyira lebilincselik az olvasó figyelmét, hogy egy hatásos regény sem különben. Elbeszélésének és leírásának módja nagyon emlékeztet Jókai Mór stílusára s nem meglepő, hogy e híres regényíró, midőn egy ízben valamely ujság hozzá, mint a közélet több más nevezetes emberéhez, avval a kérdéssel fordult, hogy melyek a legkedvesebb olvasmányai, erre ekkép felelt: A biblia, Shakespeare és Vámbéry (*Küzdelmeim*, 283). Méltán érte Vámbéryt írói művészetéért később az a kitüntetés is, hogy a Petőfi-Társaság tagjai közé választotta.

Bár e népszerű s nem szorosán tudományos czélt követő munkák eltérítik Vámbéryt kitűzött életfeladatától, a törökségnek magyar szempontú tanulmányától, ez még sem tűnik el tekintete elől teljesen. Fennem hirdeti a világnak *Középázsiai utazásának* angol előszavában: «Az élő nyelvek gyakorlati tanulmányozása által óhajtottam meggyőződni a magyar és török-tatár nyelvek közti rokonság tényleges fokáról, mely az elmélet gyöngé világánál oly meglepőleg tűnt fel előttem» s alább: «Nyelvészeti fürkészeim eredményeit kell utazásom főgyümölcsének tekintenem; ezeket óhajtom én, érettebb előkészület után, a tudományos világ elébe terjeszteni. E nyelvnyomozásokat, nem pedig az e lapokon feljegyzett tényeket fogom mindig valódi jutalmául tekinteni oly utazásnak, mely alatt hónapokig vándoroltam ide s tova, csupa rongyokkal testemen, az életre szükséges táplálék nélkül, s oly veszélyek közt, melyek engemet folyvást kegyetlen, sőt kínos halállal fenyegettek». Még lelkesebben szól e tárgyról a magyar kiadás előszava: «Nyelvészeti tanulmányaim, mondja itt magáról Vámbéry, ezen utat mulhatatlanul szükségessé tették, s fáradságomat a szerzett tapasztalatokban dúsan látom megjutalmazva. A szomj és éhhalál, rabság, kínpad, tikkasztó homokfergeteg és más ezernyi veszély, csak igen csekély árnak látszanak, ha eszembe jut azon örömteljes remény, hogy az őstörténetünk homályát oszlató fáklyához tán még én is járulhatok egy szerény szikrával. Szerény ugyan, de létrehozása

nem egy, hanem százezer étellel felér . . . A török-magyar nyelv-rokonság kérdése iránt már kora ifjúságomtól fogva a legnagyobb érdekeltséggel s előszeretettel viseltetem, s annak tanulmányozását s tisztába hozatalát életem feladatává tettem; immár leghőbb vágyam csak az, hogy az eredményeket, melyekhez eddig is e fontos tárgyban jutottam, hazámnak s a többi tudós világnak minél előbb bemutathassam.» Sok idő telt még el, míg Vámbéry ez eszméjét a számára lehetséges legjobb előkészülettel megvalósította.

Egyelőre a napi megélhetés prózai gondja kezd nála mind szorongatóbb mértékben jelentkezni, mert az angolok bármennyire kitüntették is a tisztelet és becsület jeleivel az ő érdekeiket szolgáló «Great Hungarian Explorer»-t, őt mégis csak «lively foreigner»-nak, életrevaló idegennek tekintették és sem hivatalos, sem magán állással meg nem kínálták (*Küzdelmeim*, 260). Ily körülmények között valóságos mentő horgony volt számára a pesti egyetemnek az a szerényen díjazott «tanítói» állása, mely a keleti nyelvek számára szervezve *Repiczky* János halála óta (1855) üresedésben volt s melyre őt a londoni osztrák nagykövet ajánlatára a király nevezte ki. E nyugalmas állásában, mely már három év múlva rendes tanársággá fejlődött, ezután fokozott buzgalommal szentelhetette erejét a szakszerű munkásságnak is, mely téren első nevezetes alkotása az 1867-ben Lipcsében (Brockhaus kiadásában) megjelent *Čagataische Sprachstudien*. Ez a munka tájékoztatja először bővebben az európai tudományosságot a középázsiai törökség nyelvéről, irodalmáról és szókinéséről. Három részből áll, melyeknek elseje a kínai tatár, özbég és turkomán főbb nyelvjárásokról nyújt általános áttekintést, majd egy nyelvtani vázlatban azokat a hang- és alaktani sajátságokat tárgyalja, melyek a keleti törököt a nyugatitól megkülönböztetik. A második rész a csagatai irodalommal foglalkozik s a tartalom rövid ismertetésével elősorolja azokat a népköltési, történeti, vallási, oktató és tudományos műveket, melyeket a szerzőnek keleti útjában látni, illetve megszerezni, esetleg róluk csak hírt hallani alkalma nyílt. Erre *Chrestomathia* következik, mely nagyszámú mutatványt közöl eredeti szövegben s német fordítással a keleti török népies és műirodalmi termé-

kekből, továbbá közmondásokból és levelekből. Ezek az irodalmi termékek jórészt teljesen ismeretlenek voltak az orientalista tudósok előtt, noha a keleti török irodalom ismertetésének voltak már előzményei A. Jaubert *Éléments de la grammaire turke* (Paris, 1823), A. L. Davids *A grammar of the turkish language* (London, 1832), különösen pedig E. Quatremère *Chrestomathie turk-orientale* (Páris, 1841) művében. Igen becses s jóformán úttörő Vámbéry e könyvében a szótárt tartalmazó harmadik rész, melyben a szerző bő anyagát személyes megfigyelés s élő beszéd alapján közli, mihez saját gyakorlati nyelvismeretén kívül mint eleven forrás állott rendelkezésére a magával hozott kungráti özbég mollah. Főképp az utóbbinak kiejtése volt irányadó az *Abuška* s a hozzá hasonló, csakhogy kisebb terjedelmű *Bedā'i'-ül-lugat* (A szavak különösségei), valamint a teheráni kir. könyvtár példányából lemásolt *Chulāse-i-Abbāsi* (Abbász-féle kivonat) néven ismert kézirati szógyűjtemények, úgyszintén az 1825-ben *Lugat-i-türki* czímen kiadott kalkuttai csagatai-perzsa szótár adatainak átírásában, minélfogva Vámbérynak e közlései hitelesebbek s megbízhatóbbak, mint pl. a Zenker- és Budagov-féle nagy szótáraké, melyek ugyanez irodalmi forrásokat kellő kritika s az élő beszéddel való egybevetés nélkül dolgozták fel s ebből folyólag adataik különösen alaki szempontból gyakran hibásak. Méltán megilleti Vámbéry e művét az az elismerés, melylyel róla Pavet de Courteille, a kiváló francia orientalista az ő *Dictionnaire turc oriental*-ja előszavában nyilatkozik, azt írván felőle, hogy «livre le plus instructif, qui fait grand honneur à son auteur».

Vámbéry ennek a műnek előszavában is említi a török-magyar nyelvrokonságot, mint kutatásainak végeztélját s hogy jelen csagatai tanulmányai ennek előmunkálatául tekintendők. A csagatai szótár bevezetése (197. l.) szintén szól e tárgyról, megjegyezvén, hogy a szerző a török-magyar nyelvi egyezések fejtegetésétől tartózkodott, mivel nem tartotta helyénvalónak, hogy e kiválóan fontos tényekkel csak úgy melleleg foglalkozzék. «Ez volt, úgymond, fő indító oka Keleten való utazásomnak s remélem, hogy nézeteimet amaz egyezésekre vonatkozólag mihamar egy külön munkában tehetem közzé.» Ennek a munkának tervét bővebben és határozottabban tárja fel Vámbéry

abban az értekezésében, melyet *A keleti török nyelvről* czímen *Čatagaische Sprachstudien* művének előzetes ismertetése gyanánt 1866 május havában olvasott fel a Magyar Tud. Akadémiában. «Ha már most, — így szól itten — a tek. Akadémia azt kérdezi, vajon mi haszna lesz a magyar nyelvészetnek utazásom és ennek egyik eredménye, a keleti török nyelvtanulmányokból: azt felelem, hogy mindenekelőtt az oszmanliságban lappangó s a keleti törökségben sejtett nyelvkincs és nyelvalakkal bővebben megismerkedvén, nyelvünknek ezen részre hajlását annál tüzetesebben nyomozhatjuk.» (14. l.) Majd utóbb ekkép folytatja: «Jelen tanulmányaimban, valamint az oszman nyelvre czélzó szónyomozási kutatások, úgy mindenféle magyar-török hasonlítgatástól szigorúan óvakodva, tisztán objectiv akartam lenni; objectiv azért, mert az összes európai tudományosság elébe tárom tapasztalataimat, mely bizonyosan mindent inkább száraz és hű eredetiségben akar látni. Objectiv akartam lenni azért is, mert a török-magyar hasonlatossági viszonyról egy különálló munkát szándékozom adni, melyben az e téren tett észleleteimet összegyűjtöm és e mostani tanulmányaimra, mint leltárra akarok hivatkozni.»

Érdekes, hogy mily nagy reményt fűzött Vámbéry még 1866-ban is a török-magyar nyelv hasonlatok döntő jelentőségéhez a magyar nyelv rokonságának kérdésében. «Ezen munkám létrejövetelével, így hangzanak további kijelentései, úgy hiszem, hazai nyelvészetünk fontos és érdekes korszaka kezdődhetik meg. Míg én a török-tatárság mezején elszórt hasonlatokat összegyűjtöttem, addig, vagy az alatt, Hunfalvy Pál és Budenz József tisztelt tagtársaink is, legalább úgy reményelem, a finn-ugor tanulmányokból merített tapasztalásukat ha nem egészen is, de bizonyosan jó részben elénkbe adhatják. A magyar nyelvet akkor, mint harmadik tényezőt, az egyik vagy a másikkal képesek leszünk összehasonlítani és azon egyik vagy másik részhez közelebb állónak mondjuk, mely rész legtöbb s legbiztosabb hasonlatokat mutathat fel.» (15. l.)

S megvillan ez eszmék kapcsán első czikázása ama villámoknak, melyek utóbb csattogó égi háborúvá fejlődnek a magyar nyelv rokonságának vitájában. «Én jól tudom, így szól Vámbéry, hogy finnistáink eddigelé sem tagadják a magyar nyelv-

nek a török-tatárhoz való rokonsági viszonyát; de ők abban tévednek, hogy azt kicsinyelik s ezen hibás felfogás folytán a magyart inkább a finn-ugorhoz mondják hasonlónak. Ez az, mit rosszallani, ez az, mit elhamarkodott lépésnek nevezni lehet. Várjunk, míg a török-tatár szó- és alakkincset egész terjedelmében bírjuk, legalább oly mértékben, mint az észak-altaji nyelveket; és ha akkor a részrehajlatlanság szemével a két tényezőt összehasonlítjuk, azt hiszem, hogy más eredményre jutunk» (16. l.).

Későbbi nagy könyvének fogamzó csiráit foglalják magukban e sorok. Mintha Vámbéry már itt előre látná, hogy a magyar nyelv rokonságára vonatkozó nézetéért erős harcokat kell majd vívnia s már most tartana attól, hogy álláspontjának igazolását ellenfelei nem fogják «részrehajlatlansággal» megítélni. Készül is nagyon a mérkőzésre s gyarapítja fegyvertárát a törökségnek lehető széles körű tanulmányával. Nem kerüli el figyelmét semmilyen munka, mely e téren a világirodalomban megjelenik. Ekkortájt indul meg Radloff Vilmos nagyszabású vállalata a *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens*, melynek első kötete (1866) egy eddigelé teljesen ismeretlen keleti török nyelvterületről, az Altai-hegység körül lakó altai-, teleut-, lebed-, šor- és szojon-tatárok népköltéséből közöl kiválóan érdekes mutatóanyagokat. Vámbéry nyomában hozzálát ennek átkutatásához s bő ismertetést ír róla *A délszibériai török fajok szépirodalmáról* czímen a *Nyelvtudományi Közleményekben* (1867., VI. köt.). Úgy véli, hogy a délszibériai tájbeszédnek szókincse «idegenszerűségénél fogva a turcologusnak általában, de különösen nekünk magyaroknak roppant hasznúvá lehet; mert ha Radloff kimerítő szótára megjelenik, mi a nyelvünkben rejlő török elemek mennyiségéről határozottan fogunk szólhatni és a magyar-török hasonlatoknak a magyar-ugor hasonlatokkal való egybevetése érdekes munkája is bizton kezdetét veheti» (u. o. 269. l.). Még több eredményt vár az ujjur nyelvemlékek átbúvárlásától s már a keleti török nyelvről írt értekezésében (17. l.) mondja, hogy az ujjur «okvetlenül sok érdekes adattal szolgálhat nyelvészetünknek», miért is «azt tanulmányozni kikerülhetetlenül szükséges». «Azt mondom, így fejezi be nyilatkozatát, hogy meg nem nyugodhatom, míg

tanulmányaimat e mellőzhetetlen pótlékkal ki nem egészítettem».

Ez a vágya 1868-ban teljesedett, midőn a M. Tud. Akadémia közbenjárására megkapta a bécsi udvari könyvtárból az 1069-ben írt *Kudatku Bilik* (Boldogító Tudomány) című ujjur nyelven és nestorianus betűkkel írt nagybecsű kéziratot, hogy ezt tanulmányozza és lehetőleg megfejtse. Rendkívül nehéz feladat volt ez. A szerfőlött tökéletlen, gyakran olvashatatlan kéziratnak ismeretlen volt a nyelve és tartalma, valamely variánsnak létezéséről pedig, melyet a szöveg megállapításában s értelmezésében segítségül lehetett volna használni, nem volt tudomása senkinek. «Ce manuscrit est une rareté littéraire digne de piquer la curiosité et d'exercer la patience des savans», írta róla Jaubert a *Journal Asiatique*-ban (1825., VI : 95.). Nem volt más támasza Vámbérynak e talányszerű kézirat megfejtésében, mint a keleti török nyelvnek alapos ismerete s az a kevés sorközi jegyzet, melyet a kéziratnak későbbi olvasói a saját korukban már elavult és kevésbé értett szókhöz magyarázatul perzsa vagy csagataj nyelven, arab vagy ujjur betűkkel fűztek. «Egy évnél tovább, írja magáról Vámbéry, napról napra órákon át meresztettem szemem a sibillai jelekre, míg végre sikerült helyenkint elolvasnom s meg is értenem a kéziratot» (*Küszdelmeim*, 324. l.). Így jött létre az *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* című nagy feltűnést keltett s kiállításában is igen szép megjelenésű munka, mely a M. Tud. Akadémia anyagi támogatásával 1870-ben, Innsbruckban látott napvilágot. Ebben a szerző ujjur betűkkel, átírással és német fordítással közli a *Kudatku Bilik* könyvnek ama részeit, melyeket elolvasni s nézete szerint megfejteni tudott. A bevezetés, mely *Az ujjurok nyelvemlékei* címen előzetesen magyarul is megjelent (1869. *Nyelvtud. Közlem.* VII : 222.), külön fejezetekben tárgyalja az ujjur népnév eredetét, jelentését, az ujjurok hazáját, régi történetét, társadalmi viszonyait, nyelvét, az ujjur írás bevezetését s annak ismeretes fajtáit. Erre következik a *Kudatku Bilik* eredetének s iratása idejének megállapítása, továbbá a bécsi kézirat minőségének leírása; végül egy igen rövid vázlat azokról a nyelvtani sajátságokról, melyek az ujjurt jellemzik. A könyv utórészében két újabb keletű ujjur írású nyelv-

emlék, t. i. Timurnak egy szabadságlevele található s egy részlet a *Bachtiarnāneh* című könyvből, továbbá az ujgur szójegyzék, mely a szavak jelentését rendesen idézettel, a sorközi glossák közlésével s gyakran még a keleti török, mongol vagy magyar megfelelőekkel igazolja. Ez utóbbiak közül több helyes egveztetés (mint pl. a bor, bosszú, gyász, gyenge, kor, síma és tűn szavaké) itt van először kimutatva. Nagy becsülésben állott Vámbéry e könyve mint forrásmunka is mindaddig, míg Radloff a bécsi ujgur kéziratot teljes egészében ki nem adta előbb facsimilében, aztán ujgur betűs nyomdai átírásban, majd *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bālasagun* (St. Petersburg, 1910) címen phonetikai átírásban német fordítással és számos kritikai jegyzettel. Ezután természetesen Vámbéry műve elveszítette jelentőségét, főképp miután Radloff az egész ujgur szókincset is közzétette *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte* című monumentalis munkájában. De elismeréssel emeli ki Radloff előbb említett műve utószavában (559. l.), hogy «minden hibája és tévedése mellett Vámbéry műve igen nagy mértékben volt hasznára, mert minden tekintetben megkönnyítette neki a nehéz szövegek olvasását». «Első fordításoknak tévedéseit kijavítani, úgymond, sokkal könnyebb, mint először eligazodni valamely idegen s idáig meg nem művelt területen.» Valóban, ha összehasonlítjuk a Kudatku Bilik ujgur szövegének megfejtését a Vámbéry- és Radloff-féle kiadásokban s elgondoljuk, hogy amott jóformán semmi kisegítő eszköz nem állott rendelkezésre, emitt ellenben egy pompás arab betűs átírás s több újabban fölfedezett ujgur könyv a turfáni leletekből, csak csodálkozhatunk azon, hogy a megfejtések rendesen mégis egyeznek, vagyis hogy Vámbéry úgyszólván a sötétben tapogatózva a helyes olvasást s értelmet sikerrel eltalálta.

* * *

Az ősi ujgur nyelvkinés föltárása tetemesen kibővíti Vámbéry ismeretkörét a keleti török tájbeszédre vonatkozólag. miért is immár elérkezettnek véli az időt, hogy munkába vegye azt a feladatot is, melynek kiváló fontosságát a magyar őstörténet és nyelvkutatás szempontjából egy évtized óta hangoz-

tatta s melyet mindenkor útja vezéreszméjének vallott: a magyar-török nyelvhasználatát. Várta is ezt tőle, mint e feladatra leghivatottabb egyéntől, a magyar nyelvtudomány, minthogy Budenz már ekkor befejezte volt *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések* művét (*Nyelvtud. Közlemények*, 1867—9, VI. és VII. köt.) s a további sikeres haladásnak egyik föltétele volt annak a kérdésnek a tisztázása, hogy melyek a magyar nyelv török elemei. Vámbéry sietve igyekszik megfelelni a váráhozásnak s még ujjur könyvének kiadása közben, 1869-ben megírja *Magyar és török-tatár szóegyezések* című munkáját, mely 1870-ben jelent meg (uo. VIII. köt.). Sok későbbi keserűségnek és kelletlen fejleménynek lett kútforrása ez a közlemény, mely a helyett, hogy a kitűzött feladatot ennek helyesen fölismert jelentőségéhez képest a szükséges magyar nyelvészeti előkészültséggel s kritikai gondossággal tárgyalná, úgy látszik nem egyéb, mint minden válogatás és bírálat nélkül való összeírása azoknak a felületes török-magyar szóhasználati ötleteknek, melyeket a szerző tanulmányai közben éveken át följegyezgetett. E szóegyezések alapjára, illetve a török és magyar nyelvek viszonyára nézve Vámbéry nagyjában ugyanazt a nézetet vallja, melyet Hunfalvy Pálnak *Vogul föld és nép* című műve fejteget, noha ez Budenznek fentidézett alapvető munkája után már részben elavult. Vámbérynak is az a felfogása, hogy a magyar nyelv «legkezdetlegesebb alkatrészeiben a turáni nyelvek ugor törzshöz» tartozik s hogy emez «a közvetítőt képezi a finn s a török nyelvek közt» (uo. VIII. 116.). Elismeri, hogy «a magyar első fokon csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll legközelebbi rokonságban»; de e mellett ép úgy, mint Hunfalvy s előbb maga Budenz, «rokonságnak», bár csak «második fokúnak» minősíti a török-tatár nyelvekhez való viszonyt is (uo. 114.). A magyar nyelvnek a törökhöz való rokonsági viszonya szerinte «nem annyira kisebbnek, mint inkább fiatalabbnak mondható, azaz e rokonsági viszony későbbi érintkezésnek, vagy talán összeolvadásnak az eredménye az ugor néptörzsből már elkülönítve álló magyarok s a tiszta török elemek közt» (Uo. 116.). Látnivaló e meghatározásokból, hogy Vámbéry a magyar nyelv török rétegét egész helyes belátással újabb történeti képződménynek

ítéli s ha mind e mellett a magyar és török nyelvek viszonyát «rokonságnak» nevezi, ez részéről kevésbé volt fogalomzavar, mint inkább tökéletlen kifejezése annak a későbbi műveiben oly sokszor hangoztatott nézetének, hogy a magyar alapjában keveréknyelv, melynek kialakulásához ép oly lényeges alkatrészekkel járult a későbbi török hatás, mint a nyelv eredeti törzsökét alkotó finn-ugorság. Ezért emeli ki már ebben a munkájában is, hogy «a rokonsági viszony, mely a magyar s a török-tatár nyelvek közt fennáll, olynemű, a milyent az általunk ismert nyelvek egyikénél sem észlelhetünk». Mutatkozik pedig további fejtegetése szerint e különösség abban, hogy noha a magyar kétségkívül finn-ugor nyelv, mégis «a nyelvészetileg nem eléggé gyakorlott szemnek a török szójárásokkal tett összehasonlítások után, határozottan a török szójárásokhoz tartozó nyelvnek fog látszani», a mennyiben «memcsak a nevek és igék tetemes száma, hanem sok nyelvalak is, különösen a szószármaztatás szabálya mutat a szorosabb rokonság ezen fokára» (uo. 114.). Utóbb is nagy magabizással hirdeti, hogy az az «elmélet», mely szerint «a magyar nyelv eredetében ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti átalakulásánál fogva egyformán ugor és török jellemű, rendíthetetlenül áll» (uo. 120.).

Ez a tudománytalan nézet nem egészen önálló találmánya Vámbérynak, mert szorosan kapcsolatos avval a már fent említett Hunfalvy-féle ötlettel, hogy a magyar nyelv középállást foglal el a finn fajta és török nyelvek közt, miből t. i. természetesen következik, hogy rokonsági foka mindkét irányban egyenemű, illetve, hogy mint Vámbéry mondja, a magyar nyelv «egyformán ugor és török jellemű». Ettől az eszmétől kutató rendszerük hideg tárgyilagosságában könnyű szívvel fordulhattak el Hunfalvy és Budenz, de nem így Vámbéry, ki előtt irodalmi pályájának kezdete óta úgyszólván vezéricsillagképen tündöklött a gondolat, hogy a magyar nyelv és nép bölesőjét a törökségből fogja igazolhatni s kit ennél fogva nem érinthetett közömbösen az a felfogás, hogy a magyar nyelvnek keleti eredetű régi török elemei ép oly idegen jövevények volnának, mint akár a szláv és német elemek. Igaza volt Budenznek, midőn Vámbéry e művéről adott jelentésében arra utalt, hogy szerzője

«a magyar és török viszonyát tárgyaló munkálatához nem fogott hozzá a kellő elfogulatlansággal» (uo. X. 70.); mert kirí annak minden részéből az igyekezet, hogy a török-magyar szóhasonlatok jelentőségét minél kedvezőbb színben mutassa be még a nyilvánvaló igazság rovására is. A török-magyar egyezések benne szinte versenyre kelnek a finn-ugor egyezésekkel s mintha a győztes pálmájáért küzdenének. Fődolognak tetszik a számarány egyensúlya s ha Budenznek 859 finn-ugor egyeztetése ellenében Vámbéry nagy erőfeszítéssel csak 711 török egyezést képes felsorakoztatni, fedezi a hiányt a biztatás, hogy Radloff műveinek teljes megjelenése után a török hasonlatok száma a másik félével «egy fokra emelkedhetik» (uo. VIII. 120.). Ismételten beismeri, hogy a magyar a finn-ugor nyelvek szorosabb rokonságába tartozik, mégis figyelmen kívül hagyja a legmeggyőzőbb finn-ugor egyezéseket s helyettük értéktelen török egybevetéseket állít ki szemlére. Többre becsüli a magyar hal, hat, fül és eb szók gyarló összecsengését a török balik, alti, kulak és it szavakkal, mint azt a szabályos hang-megfelelést, melylyel e magyar szavak a vogul xul, xat, päl', ämp, mordvin kal, kota, pilä stb. alakokhoz viszonylanak. A módszertelenségből s szakbeli tájékozatlanságból eredő sok hiba közt, melyeket Budenz bírálata Vámbéry e munkájáról kimutat, különösen súlyos az az észrevétel, hogy az egybevetett török szavak hangalakja vagy jelentése nem ritkán a valóságtól eltérően van benne föltüntetve a végből, hogy e változtatással az illető török szó a magyarhoz jobban hasonlítson. Vámbéry pl. a török öbül- «kopni» igét obul-nak írja, hogy a magyar avúl-hoz közelebb álljon, szintígy állítja a magyar tart szóra való tekintettel, hogy a török tart- jelentése «tartani, eltartani, húzni», holott igazában csak a «húzni» jelentés helyes, ép úgy, mint a magyar csombok szóval egyeztetett török žumbak értelme nem «talány és csombok, csomó», mint Vámbéry a hasonlítás érdekében föltünteteti, hanem pusztán «talány». Azonban túlzás volt az efféle fogvatkozásokat a bona fides rovására írni, vagy épen tudatos hamisításoknak minősíteni, mert nem egyéb ez, mint kezdetleges módja a föltehető s következtethető alakok, illetve jelentések jelzésének, tehát annak a nyelvészeti eljárásnak, melynek példáit oly sűrűn talál-

juk csillagos szavakkal feltüntetve modern nyelvészeti munkáinkban.

«Eset adál uram, de nincs köszönet benne!» — e mondással foglalja egybe Budenz véleményét Vámbéry török-magyar szóegyeztéseiről (uo. X. 128.), azonban a mai kor higgadtabb ítéletével bátran állíthatjuk, hogy némi köszönet mégis csak volt benne. Vámbéry szóhasonlításainak anyaga nyújtott alapot Budenznek a magyar nyelv török jövevényszavai első hiteles jegyzékének, valamint az ugor-török ősrökonság szempontjából leginkább számbajöhető adatoknak összeállítására s igen figyelemreméltó, hogy maga Budenz e kimutatásában Vámbéry anyagának harmadánál jóval többet (715 szóegyeztetésből 268-at) hasznavehetőnek igazolt. Nagyon megbecsülendőnek kell tartanunk ezt az eredményt, ha fontolóra vesszük, hogy ezek a Budenztől helyesnek elismert szóegyeztések csekély kivétellel máig sem veszítették értéküket s hogy másrészt aligha lenne kedvezőbb mérlegelésünk eredménye, ha az egybehordott s ez idő szerint is érvényes etymologiai anyag arányát Budenznek *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyeztések* munkájában vagy akár a *Magyar-ugor összehasonlító szótárban* keresnők. A méltányos bírálat nem vonhatja kétségbe Vámbéry e művének azt az érdemét sem, hogy nagyobb arányban itt szerepelnek először a magyar-török szóhasonlítások forrásai gyanánt a középázsiai, szibériai és volgai nyelvjárások adatai, továbbá, hogy Vámbéry az előző munkák kevéssé ismert anyagát itt mintegy ötven egészen új s helyesnek elfogadott szóegyeztetéssel gyarapította. Rövid szóval, ha Vámbéry e dolgozata nem is nyújtja kielégítő megoldását a kitűzött nagy feladatnak, sok becses anyagával ennek mégis jelentékeny előmunkálata.

Budenz lesújtó bírálatára Vámbéry egyelőre nem válaszolt, mert a hetvenes évek első felében munkaerejét más irányú s részben napi jelentőségű világpolitikai művek kötötték le, mint *Oroszország hatalmi állása Ázsiában* (*Russlands Machtstellung in Asien*, Leipzig, 1871), *Zentralasien und die englisch-russische Grenzfrage* (Leipzig, 1873), *Der Islam im XIX. Jahrhundert* (Leipzig, 1875), *Keleti életképek* (*Sittenbilder aus dem Morgenlande*, Berlin, 1876) című kiadványai s

nete (*Geschichte Bocharas*, Stuttgart, 1872) angol és orosz fordításban is megjelent kétkötetes könyve, melyeket mint tanulmányunk körén kívül esőket itt csak megemlítiünk. A legközelebbi munka, melylyel Vámbéry visszatér török nyelvi kutatásaihoz, *A török-tatár nyelvek etymologiai szótára* volt, mely a *Nyelvtudományi Közlemények* 13. kötetében s különnyomatban 1877-ben, német fordításban pedig *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* (Leipzig) címmel 1878-ban jelent meg. E munkának igen becses előzménye a török-tatár nyelvjárásoknak Budagov Lázár orosz tudós készítette összehasonlító szótára (*Sravnjitelnyj slovarj turecko-tatarskich narečij*, St.-Petersburg, 1869—71.), melynek dús és rendezett anyagából Vámbéry kényelmesen szemelhetette ki az összehasonlításra alkalmas adatokat, úgy hogy ezeket még csak a jakut és csuvas nyelvek megfelelőivel kellett megtoldania, mire szintén kitűnő segédeszközök állottak rendelkezésére az etymologiai kapcsolatokat is gondosan feltüntető Böhtlingk- és Zolotnjickij-féle szótárakban. A tudomány hálás elismerésére tarthatott volna számat Vámbéry, ha egy török etymologiai szótár igazi rendeltetéséhez képest pusztán az egymásnak szorosán megfelelő adatok módszeres tárgyalására és bemutatására szorítkozott volna, de ő e feladaton messze túl haladva még a több nyelvben egyező alakokkal és jelentéssel igazolt kész szóknak is mindenáron rejtett alapértelmét, etymonját igyekezett kideríteni s e végből mindenféle lehető és nem lehető nyelvészeti fogással oly féktelen szócsaládosítást vitt végbe, hogy ez úton jóformán az egész ismeretes eredeti török szóképzetet 232 főcsoportba gyömöszölhette össze. Őt pl. nem elégítette ki csupán az, hogy az oszmanli ev «ház» szónak az altaji-tatárban eb s a keleti törökben oj, új változatait találta meg, hanem a «ház» jelentésnek előzményét is kikeresi olykép, hogy a hangrendi párhuzam elméletével az oj alakváltozatnak megtalálja mását a köztörök oj «völgy» és oj- «ásni» szavakban, aztán pedig mivel a török j-nek a jakutban többször t felel meg, mindjárt ide vonja a jakut üt «lyuk» szót is (tekintet nélkül arra, hogy ez, mint az ugyancsak tőle idézett kojbal üt «fúrt lyuk» szó alakja mutatja, épenséggel nem új helyett való), majd meg is toldja önkényesen a «lyuk» jelentést a «gödör»

fordítással (hogy az oj «völgy» jelentéséhez közelebb essék), végül ide illeszti a keleti török otog, oszmanli oda «sátor, szoba» szót is s kész az eredmény, hogy a török ev, eb «ház» szónak «nélyedés, lyuk» az ősertelme, mivelhogy az emberek eredetileg barlangokban laktak. Egyszeriben elosztatja ezt az egész lég-várt, ha pusztán arra gondolunk, hogy a sumírban ab a «ház» szava s hogy több török műveltségi szó világosan az ősi elő-ázsiai cultura köréből ered. «Olyan nagy hatással volt reám a fölfedezés ingere, így ír Vámbéry e művének keletkezéséről, hogy hónapokon át éjjel és nappal csak török gyökérszók jártak az eszemben s igaz gyönyörűségemre szolgált, midőn a legnagyobb messzeségekig követhettem ugyanegy fogalom változásait és átalakulásait s megállapíthattam összefüggéseket» (*Küzdelmeim*, 326.). Tömerdek hibába ejtették ez erőszakolt műveletek Vámbéryt, melyeknek mentségére csak azt említhetjük, hogy szerzőnk e szófejtési rendszerével épen az etymologia nagytekintélyű mesterét, Budenzet utánozta, természetesen úgy, hogy mértéktelenül túlozta az utóbbinak módszerbeli gyöngeségeit. Ha Budenznek, így vélhette Vámbéry, helyes és megengedett volt a magyar tát és száj, a magyar csap és mordvin tap- («ver») egyeztetése, illetve családositása, miért ne volna szabad nékie is a csagataj tere- és ser- «kiterjeszteni» (*Etym. szót.* 167—8.), csag. tük- «kiesni, kihullani» és ujjur sőkü- «deesni» (uo. 192.), csag. tal-la-, tal-gala- «himbálni, ide-oda mozgatni» és köztörök sal- «vetni, hajítani» (uo. 146—7), csag. tob «rakás, csomó» és čobul- «csomódni, keveredni» (uo. 184.), csag. tok «tele, jóllakott» és oszm. čok «sok» (uo. 184—5.), csag. töger- és oszm. čevir- «megfordítani» (uo. 176—9.) szók rokonságának egybefűzése?! S ha Budenz egész piramisát építhette föl a szóhalmoknak a hangrendileg párhuzamos finn-ugor kogo-, kege- és jogo-, jege- «menést, haladást» jelentő gyökök alapjára, miért volna reá nézve tilalmas az ugyanily viszonylású török kab-, keb-, kob-, köb- «fölkelni» (uo. 74.), tak-, tek-, tik-, tok- «metszeni» (uo. 164.), tam, tem, tim, tom, töm, tum, tüm stb. «összegyűlt, szoros, szilárd» (uo. 170.) és bag, beg, bog, bik, бүк stb. «kötés» (uo. 197.) gyökökből hatalmasan ágazó terebélyeket sarjasztani?! Meglévén a hangtani változások bő lehetősége, itt-ott csupán a jelentések korlátja szorí-

totta némileg; de erre is akadt jó segítség a képzeleti és föltett jelentések áthidalásaiban, mi magában véve nem volna baj, hiszen minden etymologus úton-útfélen alkalmazza, ha Vámbéry nem követi el azt a gondatlanságot, hogy, mint előbb tárgyalt munkájában is, a való és képzelt jelentéseket megkülönböztetés nélkül összevegyíti, miért is közlései hitelességét minden adatánál az eredeti forrásokból kell ellenőrizni. Nem is szerzett Vámbéry dicsőséget e művével. A hazai irodalom alig vett tudomást róla s a külföldi írók közül is csak Radloff foglal-kozik vele bővebben *Phonetik der nördlichen Türkssprachen* (1882) művének több helyén (141—3., 146—51., 166., 182—4. l.), czáfogatván hangtani nézeteit s élesen gáncsolva különösen módszertelenségét, valamint adatainak hiányos megbízhatóságát. Érdekesen nyilatkozik e tárgyról életleírásában maga Vámbéry: «E sikamlós talajon, úgymond szófejtéseire czélozva, melyen sokszor a nyelvtudomány legnagyobb tekintélyei is megcsúsznak s esetlen zuhanásukkal felbőszítik a szaktudósokat és nagy mulatságot szereznek a világnak, a nélkülözhetetlen szakismeret hiánya miatt én természetesen még több és még nagyobb ballépést tettem; mindamellett nem vonhatja kétségbe még legádázabb ellenségem sem, hogy sikerült kiderítenem jelentékeny számú török szó etymonját és megállapítani elvont fogalmak concrét jelentőségét» (*Küzdalmeim*, 326.). A ki Vámbéry munkásságában ennek nem csak fogyatkozásait hajlandó észrevenni, annak be kell ismernie, hogy ez önbírálatnak valamint előrésze, utóbbi tétele is igaz, mert abban az értéktelennek látszó sok körtörmelékben, melyet Vámbéry etymologiai szótárában az ősi török szókincs aknájából fölhordott és garmadába rakott, van nemes érc is bőségesen. A jövő embere, ki majd alaposabb szakismerettel fogja újból elővenni a török etymologiai szótár feladatát, meg fogja találni ez értékes alkatrészeket s köszönettel fogja megbecsülni.

MUNKÁCSI BERNÁT.

MACZA.

ELSŐ RÉSZ.

I.

Hogyan is volt akkor, mikor még az első asszony élt?

Én azt hiszem, hogy akkor is majdnem épen úgy volt, mint később. 1889 óta mindig egészen egyformán volt. Akkor udvari tanácsos lett a doctor s akkor fordult rosszabbra a szívbaja. Akkor lejött az Adria partjára fürdőorvosnak. A doctor szeretett mindenütt első lenni, tehát olyan helyre jött, melynek első és egyetlen doctora volt, akkor régen, 1889-ben, mert ma már . . . de menjünk sorban. A doctornak úgylis, talán már azóta, 1889 óta, kedvencz mondása: «Chi va sano, va piano, chi va piano, va lontano», tehát kövessük ezt a bölcseséget. Úgylis csak épen azt kell elmondani, hogy hogyan volt akkor, mert azóta minden egészen egyformán volt. Akkor is volt a tenger, voltak a sziklák, s voltak a hegyek, a hegyek tövében pedig egy kicsi, félig olasz, félig horvát, vagy talán egészen szláv falu. Az ember ezt sohasem tudhatta biztosan; mert az idegenek, kik nyáron látják, azt mondják: «Jaj, de szép kis olasz város», a kik télen látják, úgy találják, hogy «barátságos horvát falu», s a kik esőben látják, ráfogják, hogy «egy mocskos szláv fészek». Ennek a kis házcsoportnak a közepén van egy templom, némelyek szerint dom, a dom körül nagy gránit-koczkákkal kirakott tér, ez a tér és a városházának a kapuja határozottan olaszos, aztán néhány nagyon szűk utca, melyeknek nyáron az ablakba akasztott fehérnemű szintén olaszos kinézést kölcsönöz, s aztán, — aztán az utcák végén, minden oldalon kő, kő, sok kő, s a kövek közt esetleg egy gyalogút fel a hegyek közé. A kövekbe, a hol lehet s a hogy' lehet, szelid-gesztényefák kapaszkodnak; csak ezek elég szelidek ahhoz, hogy ezt az életet kibirják, az erőlködéstől teljesen össze-vissza görbült és kipupo-

sodott hátgerinczczel s madárkarmokra emlékeztető gyökerekkel. Az ember, ha rájuk néz, csudálja, hogy nem fáradnak el, kivált télen, mikor kitűnik egész csontvázuk és a csontvázon ez a fájdalmas erőlködés. Ha valakinek jó czipője, jó tüdeje és sok ideje van, az feljebb is mehet, mert a gyalogút nem csupán a gesztenyefákig vezet. Főntebb talál szőlőskerteket és közben, mint a madárfészkeket, egy-egy házat is. S mindenütt azt a furcsa össze-vissza kevert istriai népet, mely, mennél feljebb megyünk, annál zordabb és annál kevésbbé ért akár olaszul, akár németül.

De hagyjuk a hegyeket. A víz mellett mégis csak szebb. Ott egészen lenn, már majdnem a sziklákra építve, van a temető. Nagyon kicsi, talán azért, mert itt az emberek jó része úgylis a vízbe fül. Itt azonban ismét Olaszthonban vagyunk. A kert közepén kápolna s a kápolna körül cyprusok. Ezek az egyedüli szép cyprusok a vidéken. A többi mind beteg; miután egy kicsit megnőtt, visszagörbül a föld felé s meghal. Itt a halottak közt azonban megmaradnak a cyprusok, hiába, ez már régtől fogva így volt, már 1889 előtt is így volt, hogy a cyprusok az élőköt csak néha, de a halottakat mindig szeretik.

A faluhoz nem nagyon közel, de azért nem is túlságosan messze, ép úgy, a hogy' legjobbnak találta, építette az orvos a házat. Az út mellé építette a hegy tövében, onnan volt kilátás a tengerre, de azért még sem volt egészen a tenger mellett; akkor még nagyon nedvesnek tartották ahhoz a tengert, hogy házakat építsenek közvetlenül a partjára. Elvégre elég nagy az Adria és, ha senki sem áll elébünk, akkor messziről is megláthatjuk. Ez végre igaz. A ház emeletes volt. A tetején sok kéményt és a homlokán egy táblát viselt: *Villa Sophie*. Ebből mindenki, kit az ég megáldott némi színérzéssel, sejtheti, hogy a ház csupán sárga lehetett. Milyen is lett volna egy *Villa Sophie*? Sárga volt akkor és most is az, hiszen az egész villa épen olyan maradt, mint akkor volt. Mindjárt akkor költözött be a pinczébe néhány patkány s azok is azóta mindig ott vannak, csak épen az évek során előbb többen, aztán sokan lettek és fel-feljárogattak egész az emeletig, sőt a padlásig is s, mert Isten szabad levegőjéhez minden teremtménynek joga van: birtokukba vették az udvart, s aztán, miután az

építkezéskor letaposott epheu ismét megnőtt s szép sűrű lett, a kertet is.

Az első asszony sem szerette a patkányokat, de mert ő különben okos és jó volt, tehát nem vett róluk tudomást. S a patkányoknak is meg kell adni, hogy csak igen ritkán, nagyon esős, hideg években mentek annyira, hogy megrágták a fehérneműt. Ilyenkor egy kicsit sóhajtozott az asszony s megstoppolta azt, a mit még lehetett, mert ő okos és jó volt. Hogy az orvos szerette-e a patkányokat, azt biztosan nem tudom, ellenben azt tudom, hogy vett egy foxit, azt elnevezte Bursinak és ez a Bursi című foxi nappal mindig a kályha mellett feküdt s aludt, ellenben éjjel vadászni járt, tehát úgy látszik, hogy Bursi szerette a patkányokat. Ha aztán reggel az asszony találkozott egy-egy ilyen nagy, szőrös állattal, melynek át volt harapva a gégeje, akkor kissé felemelte a ruháját, mintha sárban járna, de különben nem akart látni semmit, nem is látott semmit és nem is szólt semmit, mert, mint már sokszor mondtam, okos és jó volt. Kusme, a háziszolga, a ki mindig ott volt a sárga házban, ilyenkor megsimogatta a kályha mellett alvó Bursit és összeszedte a nagy szőrös állatokat.

Aztán mi is volt még akkor? Akkor is fújtt a scirocco, némi évben sokszor és sokat. Akkor is a legszebb napokon előre küldte a szagát, azt a bizonyos scirocco-szagot, melyet csak kevesen éreznek, de a kik érzik, azok reszketnek tőle; egy nagy belső reszketés ez, mely egész az ujjak hegyéig fáj, s ott úgy fáj, hogy az ember összeharapja az ajkát kínjában.

Az első asszony érezte a scirocco-szagot, mindig érezte és mire itt volt az a meleg, üvegházi levegő, melyet már mindenki érez, s megindultak az Adrián a szürke hullámok, akkor az asszony nem nézte a tengert, nem gyönyörködött a zölden bélelt szürke hullámokban, hanem szívgörcsökben feküdt s szeretett volna meghalni és félt, hogy meghal. Ilyenkor az orvos meg volt ijedve, de megszokván a dolgot, nem nagyon; adott a feleségének egy injectiót, megátkozta a sciroccót és elment másoknak, kik ilyenkor szintén feküdtek, injectiókat adni.

Ilyenkor Kusme morgott és haragudott és azt mondta, hogy a nagyságának mindig görcsei vannak, ha törölgetni kell, s elment a rendelő-szobába törölgetni.

Az orvos rendelő-szobája; az is épen olyan volt akkor, mint most és már akkor olyan volt, mintha öröktől fogva lenne. Nagy, de valahogy igen barátságatlan, nem tudom miért, de az; pedig van rajta ablak kettő is, a nap is besüthet, ha épen van nap s horgolt csipkefüggönyökön keresztül süthet be és az asszony olyan okos és jó s úgy diszíti a szobát, de minden szorgalmával sem tudja behorgolni azt, a mi hiányzik belőle. Én azt hiszem, jobban is tette volna, ha nem horgol, hiszen csak a stylust rontja vele, pedig a stylusért kár.

Az első asszony azt szokta volt mondani, hogy olyan ez a hely, mintha egy boszorkánymester lakná, s Macza, mikor először dugta be az ajtón kőzos fekete fejét, úgy találta, hogy bizonyosan ilyen konyhán főzte Wagner a homunculust. Mindkettőjüknek igaza volt, hiszen lényegében ugyanazt mondták. Azonban azt hiszem, sem dr. Faust, sem Wagner és nekik egyetlen collegájuk sem rendelkezett annyi flaskával, a mennyit itt látni. Akkor, régen, nem is volt még ennyi flaska a világon.

Körül a falakon a polczok, a szekrények s a szekrénytetők, az asztal, íróasztal, ablakdeszkák, sőt a mosdóasztal is, szinte leroskadnak a flaskák végtelen tömege alatt. Vannak itt kisebbek és nagyobbak, vannak egészen nagyok s végül egészen kicsinyek s mindenik fajta a színek és formák végtelen sokaságában. Persze, minden flaska visel egy czédulát és nem egy czédula rózsaszín, rajta a mosolygó koponya s a keresztbefektetett két lábszárcsont. Ha az ember jól körülnéz, akkor talál a szobában sok egyebet is, mint flaskát, de a műszerek sokasága elenyésző csekélység a flaskák sokaságához képest. Ezt a rengeteg flaskát minden nap egyenként le kell törölni; ez az asszony dolga, s ha az asszony fekszik, akkor a Kusme dolga. Az orvos nem szereti a port és bár azt hiszem, hogy az asszony a scirocco után mindjárt a flaskákat szereti legkevésbé ezen a világon, azért törölget, mert ő jó. Kusme ugyan azt állítja, hogy az asszony jobban szereti a sciroccót, mint a flaskákat és csak azért fekszik le, hogy ne kelljen törölgetni; de aztán ő is törölget, mert ő meg nem szereti hallgatni azt, a mit az orvos mond, ha port lát a flaskákon.

Mikor Kusme a törölgetésben odaér, a hol az asszony kezdeni szokta, t. i. az íróasztal fölötti polczhoz, melyen az após

és anyós képe, két porcellán angyal és sok horgolt csipke díszlik, akkor megáll, s az asszony szüleinek képe közé beilleszt egy méregflaskát. Erről sohasem lehetett leszoktatni.

II.

Így volt akkor, 1889 óta mindig így volt. Akkor Macza még a világon sem volt, s mire ő 19 éves lett, a sárga házban nem változott semmi, de épen semmi. Az alatt épült azonban sok más ház, sok más emeletes, sőt emeletesebb ház; az emberek kezdtek nem félni attól, hogy az Adria vizes.

A «Villa Sophie» elé épült egy *Villa Hortense*, ez közelről nézte a tengert és a *Villa Sophie* ezentúl már nem messziről nézte a tengert, ellenben közelről a *Villa Hortense* hátát. Az első asszony ezt talán nem szerette, de végre, ha scirocco fújt, akkor ugyis feküdt, s ha nem fújt scirocco, akkor mehetett sétálni. Legalább úgy találta az öreg Malvina kisasszony, a ki a *Villa Hortenset* építtette. Mikor a ház elkészült, ráírta, hogy *Pensio*, aztán elhozta az intézetből Maczát, a ki szép s fiatal és az öreg kisasszonynak mindene volt.

Ő azt mondta, hogy mindene, de a doctorné úgy tudta, hogy semmi mindene, semmi unokahuga, hanem egyszerűen a leánya volt. Hiszen épen ilyen lehetett Malvina fiatal korában! Ezt azonban csupán a doctorné tudta. Ő pedig okos és jó volt, és sohasem mondta el, hogy mit nem szeret és sohasem mondta el, hogy mit tud. Félt a sciroccótól, ha nem fújt s feküdt s félt a haláltól és várta a halált, ha fújt.

Egy nap nagyon fújt.

Macza leszaladt a kert végébe, le egészen a sziklákig, nézni a kéken bélelt, szürke hullámokat. Mikor leért, előbb jobbról, aztán balról felcsavarta fésűjére a haját, mely természetesen ismét a vállán lógott. Furcsa szerkezete volt a frizurájának, egy pillanat alatt elkészült vele s betét nélkül megállt, de aztán minden hevesebb mozdulatra le is esett.

Aztán megtalálván azt a sziklát, melyen ülve úgy képzelte, hogy nem fogja lerontani a táj szépségeit, várta a hullámokat. Azok jönnek nagyon és szürkén s mindenik úgy tesz, mintha el akarna vinni mindent, aztán nem visz el semmit,

hanem elterül a sziklákon s mint egy sistergő habos, fehér szőnyeg közeledik Macza lábaihoz. Ezt azonban csupán addig teszi, míg a szussza tart, aztán visszacsúszik; de nyomban utána jó a másik, az is szürke kívül és kék belül, s habos és fehér, mikor elterül. «Una divina commedia», gondolja Macza és várja a harmadik hullámot; ez nem sikerül, igen hamar borult le s a hab belevész a tengerbe; de a következő! — ez oly hatalmas, hogy Macza kénytelen felugrani, mert az ő sziklája is kell a víznek.

— Una divina commedia! — mondja Macza és felcsavarja a haját.

— Macza! Macza! — hallatszik felülről.

— Tessék?

— Jöjjön fel, így nem tudok beszélni!

— Jöjjön le, így nem tudok beszélni!

— De vizes leszek!

— Még én sem vagyok az, jöjjön, kérem, itt oly szép!

— Tényleg, nagyon szép, — mondja a főhadnagy, miközben leér és megáll Maczával szemben — s minő jól illik a maga fekete feje ehhez a ködös, szürke éghez és szürke vízhez. De a frizura!

— Az most rendben van! Azonban miért jött le? Bizonyára nem csupán utánam vágyakozott!

— A hogy vesszük!

— Tehát nem! — Ez Macza részéről kissé csalódottan hangzik.

— Tehát nem! Malvina hivatja. A feje fáj!

— Nos és?

— És kéri magát, hogy menjen át az orvoshoz valami csillapítószerért.

— Jó, de én nem is ismerem még a doctort.

— Legalább megismeri. De ne ijedjen meg.

— Mitől?

— No, tőle. Legyen elkészülve a legrosszabbra.

— Nem értem!

— Nos, hát a doctor személyét értem. Külsőleg a legrosszabbra és belsőleg a legjobbra, legalább így mondják az emberek. Én csupán annyiban ismerem, hogy tavaly nyáron kihúztá

egy zápfogamat. Augusztusban volt és mindketten igen izzadtunk ennél a műveletnél.

A főhadnagy láthatólag szeretné, ha Macza nevetne ezen a megjegyzésen, de miután nem teszi, hát ő maga próbál nevetni s miután ez is csak félig sikerül, hát letesz róla.

— Abból, hogy magának egy fogát szerencsés volt kihúzni, még nem sejthetem, milyen a doctor, pedig ez érdekelne, — mondja Macza, a főhadnagy érzése szerint bántó komolysággal.

— Istenem, milyen? Milyen? Menjen és nézze meg. Nekem nem állnak rendelkezésemre nagy szavak, pedig őt csak olyan nagy s olyan kövér, olyan . . . no, hogy is mondjam? . . . hát olyan kövér szavakkal lehetne jellemezni.

— Ha nem tévedek, ebből a némileg zavaros előadásból azt veszem ki, hogy a doctor kövér.

— Ez a leány mindig akkor nevet, mikor nem kéne, — gondolja a főhadnagy s kissé zavartan folytatja:

— Hogy kövér-e? Egy vén Falstaff, fehér Ferencz Jóskában. Legalább ilyenkor nyáron olyanban járhatja a felesége.

— Ez azt jelenti, hogy papucs alatt van?

— Nem, dehogy; csak azt, hogy a felesége maga fabrikálja rá a fehér Ferencz Jóskákat. De menjen már, Macza, mert a Malvina mama feje ettől nem lesz jobban!

— Jó, megyek már! Tulajdonképen, kedves Tibor, miért nem megy maga? — kérdi Macza kissé gúnyosan.

— Lássá, eredetileg akartam, de aztán úgy vágytam maga után, hogy gondoltam, előbb megkeresem Maczát, egyúttal megtapasztalom a tengert és aztán megyünk együtt.

— Eddig legföljebb Maczát, de a tengert ugyan nem tapasztalta, tehát tapasztalja most egyedül és ne menjünk együtt.

— Macza, maga olyan furesa! — mondja Tibor és csodálkozva néz a leány után, ki ezalatt már felszaladt a lépcsőn.

— No jó, hát tapasztalom a tengert! Az grandiosus! S aztán . . . aztán rágyújt egy cigarettára, aztán elképzeli, hogy milyen is az, mikor Macza olyan hirtelen a fésűjére csavarja a haját, s aztán miután újra constatálta, hogy a tenger ma grandiosus, tovább képzeleg. Elképzeli a maga katona-phantasiájával egy nagy érzést, egy olyan egészen nagy érzést, milyet is?

Istenem, hát egy olyan romboló nagy érzést, mint például ezek a hullámok; aztán az érzésbe beleképzei Maczát, aztán önmagát, aztán mindkettőjüket és aztán így a helyzet magaslátán bevár két-három hullámot, s aztán bedobja égő cigarettáját a vízbe, letörli lakkcipője orrát, mert az ő katonaszíve azt mondta a katona-phantasiának, hogy: lehetetlen! Szegény Macza!

III.

Aznap nagyon fújt!

Maczának sokszor kellett fölcsavarnia a haját, míg a kertből fel s a doctorhoz átért! Nagyon szaladt, felt, hogy Tibor utána jó; nem, nem, attól nem félt, jobban félt attól, hogy ő tér vissza, s kéri, hogy jöjjön. Miért is mondta, hogy ne jöjjön? A doctor talán nincs otthon, talán várni kell rá, talán soká kell várni, bizonyosan soká kell várni és ezt az egész hosszú időt együtt várhatták volna. Kezdhettek volna egy hosszú beszélgetést, okos dolgokról s Tibor látta volna, hogy ő milyen sokat tud, igen, bizonyára Faustról beszéltek volna. Azt csak most olvasta úgy igazán és olyan sok szépet gondolt hozzá, azt mind elmondhatta volna, s pedig milyen szép és egészen egyéni gondolatok s aztán...

— Ah, édes Istenem, miért is nem akartam, hogy velem jöjjön! Most mire hazaérek, dél van, ebéd után másokkal beszél, aztán alszik, aztán lejön Malvina és bridgezünk, aztán mennek ketten sétálni s aztán megint eltelt egy nap. És már csak négy hétig leszünk együtt, akkor elmegy egy évre, egy egész évre vagy örökre! S én mit csinálok? Belemegyek a tengerbe, egyszer, mikor úgy fúj a scirocco, mint ma. Vagy, vagy nem tudom. — Milyen furcsa ház ez. Mintha senki sem lakná, vagy aludnék, a ki lakja! Ha Csipke Rózsika nem Csipke Rózsika, hanem egy olyan asszony lett volna, a ki reggel babos schlafrokban jár, a két első foga hosszabb a szokottnál és szeret sok tésztát enni, akkor azt gondolnám, hogy ebben a kastélyban alszik. Mit tegyek? Csengessek?

Macza csenget, aztán leül a ház előtti padra. Milyen szép gyümölcs is a szelid gesztenye. A földön ezek a nagy haloványzöld golyók majdnem olyanok, mintha állatok lennének. S furcsa,

olyan mind, mintha nagyon szúrna s ha az ember jól megfogja, akkor selymes és puha. Próbálná az ember csak ilyen jól megfogni a vadgesztenyét! S milyen finom rajza van a leveleknek, ha az ember benéz az ágak közé! Valami leezett! Valami leezett, de ez nem gesztenye! Elfut! Brr, egy patkány! Micsoda nagy szőrös állat s úgy tesz, mintha itt egészen otthon volna. Brr!

— A doctor urat tetszik keresni? — kérdi egy nagyorrú, testes szobalány. — Nincs itthon, pedig már telephonaltam érte mindenfelé, mert a naocságának görcei vannak. Ne tessék várni, most úgysem fogad.

— De én csak egy port szeretnék kapni tőle.

— Akkor tessék várni, jöhet minden perczen. Ugy-e, a kisasszony a Hortenseből? Milyen szép lány! De én megyek a naocságámhoz.

Macza ismét egyedül marad, de annyi ideje sincs, hogy egy újabb patkánnyal találkozzék s jó a rendelőszobából Kusme.

— A kisasszony csengetett?

— Igen.

— A doctor úr mindjárt jó. Tessék beljebb sétálni. Most nincs itt senki, csak épen én törülgetek. Sok itt a flaska, azokat törülgetem. Tessék bejöni.

Ez volt az a pillanat, mikor Macza először dugta be kóczos, fekete fejét abba a furesa szobába s Wagnerre és a homunculusra gondolt.

Kusme örül, hogy társaságot kap, a kinek mesélhet a doctor úrról. Ő nagyon szereti a doctor urat. Már ő öröktől fogva itt volt a doctor úrnál. Akkor, régen, itt minden férfiembernek tengerre kellett menni, s ő úgy félt a víztől és aztán egyszerre úgy jött, hogy lehetett szolga s annak nagyon örült s most azóta mindig szolga, s ha fúj a scirocco, mindig letörli ezt a menkő sok flaskát. Miért csak akkor? Mert akkor fekszik a naocsága. S miért teszi azt az egy rózsaszinczédulását a képek közé? Abban chloroform van, s az méreg s az passzol oda. Miért van itt ez a rengeteg flaska? Azokkal gyógyít az úr. Sok embert meggyógyít? Azokat, a kiket akar, de borzasztó jó szíve van és majdnem mindenkit akar. Ha valakit egészen meggyógyított, akkor sokszor sír örömében. Egyszer egy katona

vak volt s azt mondta, hogy agyonlövi magát, s a doctor úr megcsinálta, hogy megint látott és sokakat megtanított járni s egyet beszélni és egy kis csecsemő fiúnak megcsinálta a szívét, hogy ismét tudott dobogni és . . . jaj, itt a doctor úr.

— Kusme! Kusme!

— Micsoda kövér hang, — gondolja Macza. Tibornak igaza volt. Tényleg igaza volt, mert most már előtte áll a doctor. Most tudja, hogy milyen. Tibornak igaza volt. De miért nem mondta meg Tibor, hogy milyen vastag és piros, s hogy lelóg az alsó ajka?! És miért nem mondta meg, hogy milyenek a kezei?! Ezt meg kellett volna mondania, most mégis megijedt! S mit tart a kezében? Egy fehér vászoncsomag! Sír! Jézus, egy gyerek!

A doctor leteszi a síró gyermeket az asztalra és Maczához fordul.

— Kisasszony, várnia kell. Nézze, lehetetlen. Ez csak most született és meg akar halni, itt a kezeim között. Nem hagyhatom. Várjon, várjon a kertben. Kusme!

— Tessék.

— Operálunk, chloroformot. Hamar. Hol az asszony?

— Fekszik. Természetesen.

— Akkor te segíts. Hamar, mert meghal. Már nem is sír.

— Ezt operáljuk? Én azt néztem, hogy ezt operáljuk? Ezt a szegény csöppet? Nem, azt nem. Hiszen meghal a kezünk közt. Hagyjuk, szegénykét!

— Te ostoba, hisz azt akarom, hogy éljen! Hát pusztulj innen, de akkor ki segít, egyedül nem bírok vele?

Az orvos kétségbeesetten körülnéz és mikor tekintete Macza ijedt, nagy szemeivel találkozik, a kis leány kiegyenesedik és hirtelen elhatározással így szól:

— Én segítek!

— Hát jójjön! Neked pedig mondtam már, hogy eredj!

Kusme kilődül az ajtón, mint egy megvert kutya, de befelé meg lévén arról győződve, hogy ő mégis nélkülözhetetlen, megáll hallgatódzni.

Ekkor jön Czili, a szobaleány:

— Doctor úr, a nacscsága rosszul van.

— Várjon.

— De nagyon rosszúl van.

— Ez még rosszabbúl van. Menj és ne merj visszajönni.

— Én nem bánom, pedig borzasztó rosszúl van! — morogja Czili, de miután Kusme kívül löki és tuszkolja el az ajtótól, hát vállat von és visszamegy a nacscságához. Czilinek igaza volt, a nacscsága borzasztó rosszúl van.

— Az átkozott scirocco! — mondja az orvos.

... És Macza segített.

Két kezébe fogta azt az apró, puha, görcsökben rángatózó kis lényt és aztán, mikor az a chloroformtól merev és halott lett, nézte, hogy mit tesz az orvos. Nézte a kezeit, nézte azokat a formátlan, nagy, kövér ujjakat, melyeknek mindegyike vastagabb volt, mint a gyermek lábacskaí, s csudálkozott, hogy ezekkel az ujjakkal hozzá mer nyúlni a gyermekhez.

Aztán csudálkozott, hogy minő biztosak és óvatosak ezek a nagy, kövér ujjak . . . aztán megint a homunculusra gondolt.

— Megvan! — mondja az orvos és homlokáról csöpög az izzadság.

Macza észreveszi és letörli.

— Megvan! No, most már élhatsz s megnőhetsz, te szegény kis csunyaság!

Macza ismét csudálkozott, hogy a nagy, kövér ujjak minő végtelen, szerető gondossággal pólyálnak be egy gyermeket.

— Kusme!

— Tessék? — mondja Kusme és belép, nélkülözhetetlenségének teljes tudatával.

— Vidd haza ezt a gyereket. A kovács feleségeé. Hagyják csöndesen aludni és ha fölébredt, hívjanak.

Ekkor jött Czili másodszor a nacscságától, de most nagyon sápadt és ijedt arczezal.

Ekkor már bement hozzá az orvos, de nem jött vissza, s Macza Malvinának orvosság helyett azt a hírt vitte át, hogy a doctorné meghalt.

Meghalt a sciroccótól.

Aznap nagyon fújt.

IV.

Tegnap még fújt a scirocco, azóta, pedig annak már négy napja. Még mindig fúj. Ennyit úgysem bírt volna ki szegény doctorné.

Mikor eltemették, úgy fújt, hogy nagyon sietve temették el. Szegény!

Aztán még mind jobban s jobban felkavarta a tengert, az ég egyre szürkébb lett s egyre lejjebb ereszkedett, a hullámok pedig egyre közelebb jöttek, lefoglaltak mindent, a mit lehetett. Macza összes sziklái lefoglalták. Csak a kert végén állhatott meg nézni. S ott a korlátnál állva azt gondolta, hogy ég és víz most egyesültek, egyik felülről, másik oldalról támad, előbb majd csak összeszorítják, aztán megfojtják a földet. S a scirocco fütyül a végpercekhez. A főhadnagy, mikor lejött, azt mondta, hogy grandiosus és hogy egy-egy hullám igazán van akkora, mint egy istálló.

Közben sokszor és sokat esett s mindig félig sötét volt; az emberek már kezdtek félni, hogy elveszett a nap.

Végre éjjel megfordult a szél. Már estve, mikor Macza utoljára szaladt le a hullámokat nézni, akkor már látszott, hogy a bora küzd a sciroccóval. Vajjon melyik lesz erősebb? Ha a bora győz, akkor holnap süt a nap, gondolta Macza. Oh, bár győzne a bora!

A bora győzött.

Tegnap még fújt a scirocco és az ég rá akart feküdni a földre, ma pedig olyan elérhetetlen s olyan kék, a milyennek Macza legjobban szereti. Az éjjel pedig még nagyon esett, az látszik mindenben. Az oleander-bokor még didereg is egy kicsit, de már nem soká, hiszen úgy süt a nap. Ha az ember megrázza az ágakat, még csöpögnek, de már azt sem soká, hiszen úgy süt a nap.

Oh Istenem, mennyi virágot levert az eső! Egy egész rózsaszín szőnyeg. S de sok van olyan, a melyiknek még nem kellett volna lehullania! Macza egy pillanatra a doctornéra gondol, de csupán egy pillanatra.

Gyönyörű ez az összehajló két oleander-bokor. Gyönyörű az ágakon ez a töméntelen virág, de azért tulajdonkép gyönyörű

a földön is ez a töméntelen virág. Az ágon levők hogy örülnek a napnak s a földön levők milyen hamar tönkre fognak menni! Azért most ezeket is megaranyozza a nap. Nagy, aranyos foltok, s még minden vizes s minden úgy igyekszik száradni.

S micsoda erős az illatuk! Még nem olyan meleg és kábító, mint délben, ha soká sütötte a nap, de azért, azért már most is kábító egy kicsit. Egy kicsit, ha az ember soká szagolja.

Azt mondják, a ki az oleander alá fekszik aludni, meghal.

Azért ez egész szép halál volna! Macza inkább a halványabb rózsaszín bokor alá feküdnék, azon talán még sűrűbben van a virág és ha lehull, akkor jobban illik a fekete hajához. Tényleg, annak a színe nagyon jól illik neki. Szeretne egy ilyen színű selyemruhát. Egészen könnyű habosselymet, sok, sok ránczczal és aztán valami nagyon gyönyörűt élni.

Macza most egy pillanatra Tiborra gondol, de aztán úgy megrázza a fejét, hogy lecsavarodik a haja. Aztán csendesen azt mondja:

— És lefeküdni az oleander-bokor alá!

— Jó reggelt, Macza! — a vöröshajú leány köszön. Itt lakik a pensióban és nagyon beteg szegény. Sokat szenvedett most a rossz időtől s ma úgy örül a napnak. Talán már nem is szeret semmit egyebet ezen a földön. Világoszöld a szeme, s tud a napba nézni s nem könnyezik tőle, nem is lát karikákat. Mást nem, mert mást nincs is mit, de ezt a képességet irigyli Macza a vöröshajú leánytól.

— Jó reggelt, Grete! Nézi a napot? Hogy van ma?

— Ma nagyszerűen. Hamarabb is felkeltem és látja, hogy bot nélkül járok.

— Hiszen az nagyszerű! Ugy-e, Grete, most sokkal jobban van?

— Oh igen, sokkal. Én mindég napról-napra jobban vagyok, ez így eltart majd még vagy két évig, aztán már egészen jól leszek. Egy kicsit azért sajnálni fogom itt hagyni a napot.

Macza zavarban van és nem tud mit válaszolni.

— Ugyan, Macza, tegye el azt az arcot halottak napjára és ne nézzen úgy rám. Hiszen nem is mondtam komolyan. Kifoltoz engem még az öreg úr így, úgy, no úgy, a hogy tud.

— Ki az az öreg úr?

— Szemben az orvos, kinek most halt meg a felesége. Nem ismeri?

— De igen. Hogyne. Azaz, hogy tulajdonképen alig; egyszer láttam, épen akkor, mielőtt meghalt a felesége.

— Csak nem maga volt az a kis leány, a ki neki imponált?

— Nem tudom, mit ért ezen?

— Tegnap azt mondta, hogy ép akkor, mielőtt meghalt a felesége, találkozott egy kis leánynyal, a ki neki imponált. Azt mondta, vétek, hogy az a leány szép és fiatal s természetesen máson jár az esze, mert ha az mindig mellette volna, akkor ő sokat, nagyon sokkal többet tudna tenni. Tehát maga volt az a leány, Macza? Milyen hamar megtaláltam. Érdekelt, hogy megtaláljam és beszéljek vele, a mint hogy minden érdekel, a mi azzal a furcsa emberrel összefüggésben van.

Macza egyre jobban csudálkozik, de azért sajnálja, hogy kizavarták az oleander-hangulatból. Grete otromba nagy alakjához és piros hajához nem illik az erős illatú, sűrűn virágzó, nagyon hajlékony s nagyon rózsaszínű oleander.

— Gyerünk le a víz partjára a napra és üljön le, Grete, mert elfárad s aztán kérem, meséljen valamit a doctorról. Maga már oly rég ismeri . . . — mondja Macza, talán, mert csakugyan érdekli őt a doctor, de talán csak azért, hogy megszabadítsa Gretétől az oleander-bokrokat.

Ő igazán sajnálja Gretét s el is határozza, hogy nagyon kedves lesz hozzá ma és ezentúl mindig, de nem a virágzó bokrok alatt. Az lehetetlen.

— Igen, menjünk a napra. — Grete mosolyog és elindul, el a virágok alól, a napra. Bizonytalanul és ingadozva jár, mint a kinek hiányzik kezéből a bot. Ezt látja Macza is és aztán azt hiszi, hogy ezek a gyöngye, vékony lábak egyszer rösszeroppannak a nagy test súlya alatt. Utánaszalad és megfogja Grete kezét. Grete ismét mosolyog, a mosolya határozottan szép.

— Ha érdekli, elmondom a doctorról azt, a mit tudok, de szeretném előbb hallani, hogy maga mivel imponált neki.

— Szívesen. — S Macza elmondja, hogy mivel imponált.

Semmit sem tett, csak fogta a gyermeket és nem szólt semmit.

Bizonyosan azzal imponált, hogy nem szólt semmit.

Milyen szép ma a víz, milyen síma és milyen szerény. Az összes sziklák szárazak. Olyan, mint egy nagy tükör, de csupán a kék ég tükröződik benne. Ettől olyan, mint egy kék tükör, mely még egyébre vár.

Vár a bárkákra, melyek ilyenkor rászállnak, mint apró fehér és sárga lepkék. Van is kinn bárka elég, csak jól oda kell nézni, ott a horizontnál kettő; nem, három; nem, nem, messzebb még négy, s itt egész közel is jó kettő, két csíkos szárnyú. Oh, van kinn bárka elég, csak jól oda kell nézni.

S hogy süt a nap!

— Istenem, hogy süt a nap! — Grete odafordítja arcát és belenéz a napba. A haja réz, nem, a tövénél arany és a szeme ragyog, mint két drágakő. Egészen tele van fényvel. Vajjon, ha most hirtelen sötétség lenne, világítanának-e Grete szemei? S a haja?

— Ma úgy süt a nap, hogy érzem a sugarak illatát. Mert a napnak van illata, de azt mondják, azt csak a vöröshajúak érzik. Azok is ritkán. Fájdalom, nagyon ritkán, de ilyenkor egészen boldog vagyok. Egészen boldog!

— Milyen szép is most maga! — Macza egyszerre bámulja Gretet. A vörös leány mintha elveszett volna, csak a szeme és a haja maradt meg. A szeme és a haja s még valami rejtélyes, valami, a mit ő nem ért, csak érzi, hogy van, s mert nem érti, szinte fél tőle. Ezt a valamit talán csak azok értik, kik a napba tudnak nézni!

Grete lefekszik a székére, mely szép időben mindig ott áll a víz partján s Macza melléje ül. Kissé zavarban van és szégyenli előbbi elhatározását, hogy kedves lesz Gretéhez. Kell is ennek a teremtésnek az ő kedvessége! Szeretne tőle bocsánatot kérni, s miközben a vörös leány hosszú, fehér ujjait simogatja, titokban teszi is azt. Ő most olyan kicsi lett és úgy meg van hatva. Grete hajlandó vele discurálni, holott azalatt a napba nézhetne s érezné a sugarak illatát s teljesen boldog lehetne.

Milyen érzés lehet az, mikor valaki teljesen boldog? Talán olyanféle, mint mikor ő az oleander-bokor alatt a sokránczú selyemruhára és Tiborra gondolt. Talán olyan, vagy még más!?

Most megint irigyelte a vörös leányt, mert az tudta, milyen az, teljesen boldognak lenni.

— Grete, milyen érzés az, teljesen boldognak lenni? Én még sohasem voltam az.

— Nem tudom, kis leány. Erről nem szabad beszélni. Ha az ember sokat szenved, egyszerre megtalálja, s ha egyszer megtalálta, akkor ezekért a pillanatokért hajlandó tovább szenvedni.

— Szeretném én is megtalálni.

— Kis Macza, inkább ne. Maga egészséges és szép, csupa derű, legyen boldog, s adjon meg magának a sors mindent; annyit adjon, hogy sohase legyen ideje ilyenekre gondolni. Minek? A maga kis lelke maradjon ép és egészséges. Ilyen, mint ma. Legyen mindig olyan boldog, hogy ne maradjon ideje a lelke mélységeit kutatni. Hagyja azt nekem, mert mit is csinálnék én egyebet? Milyen lélek is lakozhatik egy ilyen nagy, tehetetlen testben, mint az enyém? Látszólag csupa erő, de oly rosszul van megszerkesztve, hogy tényleg csupa gyöngeség. Én nézem a napot s nézem a vizet s gondolkodom, tanulok s küzdök; kétségbeesett küzdelmet küzdök azért, hogy a lelkem ne maradjon olyan otromba, nagy és tehetetlen, a milyen a testem.

Macza ijedt s zavart és szeretne valamit mondani, de csupa hétköznapi dolog jut eszébe. Tehát nem mond semmit, csak egyre gyöngédebben simogatja a vörös leány kezét.

— Látja, kis Macza, tizenkét éves koromig én is egészséges voltam. Éltem a világban és úgy emlékszem, hogy sohasem gondoltam semmit, s úgy emlékszem, boldog voltam. Nem tudom, bármennyit próbálok gondolni arra az időre, nem maradt belőle semmi más az emlékemben, mint egyetlen derült kép, a mozogni tudás és a könnyedség érzete, azonban teljesen a folytonosság tudata nélkül. Csak mint egyetlen pillanat. Olyan nekem az az idő, mintha sohasem jelen, mindig csupán múlt lett volna. Olyan, mintha a világra magammal hoztam volna az egészség ismeretét, hogy aztán sohase legyenek egészséges.

— Grete, édes Grete, kérem, mondja el nekem, mitől lett beteg? Ne haragudjék, hogy kérdezem, de maga olyan szépen beszél és eddig velem így még senki nem beszélt. Nem is ismerem senkit, a ki ilyen, mint maga.

Macza egészen piros lesz, mialatt ezt mondja:

— Nem ismert senki ilyet, mint én, mert csupa egészséges embert ismert. Mi, a betegek, mások vagyunk és mi ritkán beszélünk a mi világunkról, egészségesekkel majdnem soha. Ők azt hiszik, hogy az ilyen életfogytiglan elítélt lényeknek jól esik a részvét, pedig ha tudnák, hogy a részvét a mi legnagyobb ellenségünk! Az lealáz, kicsinynyé tesz és elénk tárva minden nyomorúságunkat, arra késztet, hogy gyűlöljük azt, a ki adja.

Maczát sok mindenért, a mit eddig gondolt, ha betegeket és nyomorékokat látott, bántja a lelkiismeret. Ezt eddig nem tudhatta, de most tudja, s mindig tudni fogja és most igazán segíthetne a doctornak. Milyen jó is, hogy azt az iczi-piczi babát még nem bántotta az ő részvéte és milyen jó, hogy akkor nem mondott semmit. Talán az is bántja Gretét, hogy a kezét simogatja, de nem, nem lehet; valakinek, a ki ilyen finoman érez, azt is meg kell éreznie, hogy ő ezt nem részvétből, hanem csudálatból teszi. Mert most igazán csudálja Gretét. Olyan szépen beszél, s olyan kétségbeejtően komoly dolgokat mond minden keserűség nélkül; a haja ragyog, a szeme ragyog s a szája mosolyog. A kis hableány történetét mondhatná el ezen a hangon, az ilyen fájdalmasan derült.

— Grete, édes Grete, én olyan hálás vagyok, hogy maga beszél velem, így, egészen komolyan, arról, a mit gondol és érez. Hiszen én olyan kicsi és olyan semmi vagyok maga mellett.

— Nem, ne mondja azt. Maga egy szépen nőtt kis fa, tele tavaszi zöld lombbal, tele vágyakozással és kíváncsisággal. Várjon, Macza, de miközben vár, jól nézzen körül. Maga a doctornak imponált, ezért én ismerni szeretném; de ahhoz, hogy arról beszéljen, a mire eddig talán nem is gondolt, kell, hogy először én beszéljek. Kell, hogy egy kicsit ismerjen, s ne nézzen többé úgy rám, mint egy csunya, nagy, exotikus állatra, a melyet nem ért, de a melyre nem szeret sötétben gondolni. Azt kérdi, mitől lettem ilyen? Tizenkét éves koromban kaptam egy ízületi csúzt. Sokat kínlódtam, de meggyógyultam, azonban a gépezet elromlott. A karjaim és lábaim úgy összehúzódtak, hogy többé mozdulni sem bírtam, s minden tagom oly dagadt s formátlan volt, hogy ha kissé lehúzták róla a takarót, elkezdtem sírni, én, a ki fájdalomtól sohasem sírtam. Ez így tartott évekig. Egészen tehetetlenül feküdtem, s ha már élni kell, sze-

rettem volna legalább süket és vak is lenni, hogy mindig csend és mindig éjszaka legyen. Sokáig szerettem volna vak lenni, míg aztán egyszer egy ilyen csupa fény napon, mint a mai, megtaláltam a napot. Addig csupán a mások napját ismertem, s mi közöm volt nekem ahhoz? De akkor megtaláltam az én napomat. Azóta tudok boldog lenni. Azóta sok minden érdekel és nem fekszik rajtam az idő. Addig mást nem is tettem, csak néztem, hogyan telik, pedig micsoda lassan telik, ha az ember odanézi. Addig mást sem tettem, csak feküdtem, lestem az időt és nőtettem. Kétségbeejtően nőtettem. A testem egyre nagyobb, egyre nehezebb lett s én egyre nyomorékabb és egyre tehetetlenebb. Aztán megtaláltam a napot, az én napomat. S aztán megtalált engem az öreg úr. Ők ketten, a nap és az öreg, nem sajnáltak s nem tértek fölöttem napirendre, hanem kezdtek gyógyítani.

— Jaj Istenem, milyen jól tették! — Macza Grete szép fehér kezét nézi. — Azt mondja, csunya, dagadt volt és sírni kellett, ha ránézett, és az öreg úr ilyen szépet tudott kiformalni belőle! Az ő nagy, kövér ujjaival ilyen szépet formált.

— Igazán majdnem így van. Majdnem ő formálta. Oh Macza, maga nem is sejti, hogy minő ügyesek és minő gyöngédek azok a csúnya, kövér ujjak. Azokkal formálta az én szegény kezeimet. Sokáig nem hittem neki és nem is akartam odanézni, hogy mit csinál. Aztán eljött az idő, mikor már odanéztam és kezdtem megszeretni a kezeimet. Eljött az idő, mikor már nem sírtam, hanem mosolyogtam, ha rájuk néztem. Lassan ment, a lábaimmal még lassabban, de mégis ment előre; eljött az idő, mikor először czipőt húzhattam, s eljött az is, mikor először álltam egyedül. Akkor egyet fordult velem a világ. Olyan messze volt a föld. Én olyan nagy voltam; csak akkor ébredtem teljes tudatára annak, hogy milyen nagy. Ennek már egy éve, de most kezdek már bot nélkül járni.

— No látja, Grete, nem kell magának sem mindig betegnek és szomorúnak lenni. Hiszen süt a nap! Most még csak julius van, még olyan sokat fog sütni és akkor mindig boldog lehet. Aztán az öreg úr meggyógyítja egészen s már nem csak a napon lesz boldog, hanem egészen és mindig.

— Kis leány, hagyjuk ezt. Maga úgysem arra kért, hogy

magamról, hanem hogy a doctorról meséljek. Meséljek, de mit? Egyebet alig tudok róla. Másfél éve már, hogy mindennap látom és mégsem igen tudok egyebet. Bizonyosan nem csupán sokat gondolkodik, hanem sokat is érez; ilyen jó nem lehet valaki szív nélkül, de nekem még mindig fogalmam sincs róla, hogy mit érez. Mindennap egészen egyformán jó és egészen egyformán türelmes. Nem csak hozzám, mindenkéhez, mindenkéhez egészen egyformán. Bizonyosan tud szeretni is, talán sok embert, talán mindenkit, a ki beteg és nyomorult, de hogy valakit különösebben szeretne, azt nem tudom. Egyáltalán semmit sem tudok. A mit tegnap magáról mondott, az volt másfél év óta az első eset, hogy valamit elárult abból, a mit az emberekről gondol.

Sokszor már azt hittem, nem is gondol semmit. Csak valami belső ösztön hajtja őt arra, hogy segítsen ott, a hol tud és úgy, a hogy tud. S mert sokszor nagyon tud, ez kielégíti s ad neki annyi örömet, a mennyire az embernek szüksége van, hogy egyáltalán élhessen. Egy ember, kinek nem okoz gyönyört a napsütés, sem a színek, sem az illatok, alkalmasint a zene sem, egy ember, kiből abszolút hiányzik a szépnek érzése, hiányzik a szépnek szeretete is, s ki mégis jó. Abszolút jó. Őt a betegein és a flaskáin túl semmi, de semmi nem érdekli.

— Biztos maga ebben, Grete?

— Azt hiszem, biztos lehetek. Látja, a feleségét talán szerette, sőt biztosan szerette, hiszen olyan jó volt hozzá és mégis, mikor a ravatalon feküdt, a doctor fogadta a betegeit s egészen olyan volt, mint máskor.

— Lehet. Nem tudom. S mégis, én csak egyszer láttam őt, de akkor nem ezt gondoltam. Akkor, mikor az az alig élő szegény kis kukacz a kezeim között volt. Én azt hiszem, hogy nem vagyok rossz, s bizonyosan tudok szeretni is, s mégis, látja, nekem igen mindegy lett volna, hogy az a csunya vörös kis lény kezd-e megint sírni vagy pedig elhallgat örökre? A doctornak nem volt mindegy, ő talán már az embert látta és az embert szerette benne.

— Macza, ő az anyját látta pár percczel előbb és annak egy élő, nem holt gyermeket akart visszavinni.

— Jó, de egy masinának, kit saját feleségének halála

alig vagy épen semmit sem izgat, igen mindegy lehetett volna ez is.

— Hiszen én állítom a legkevésbé, hogy érzéketlen masina, sőt a legjobb és leglágyabb szívű ember mind közt, kikkel eddig találkoztam vagy kiket a képzeletem megalkotni tudott, én csak azon kezdtem és azon végzem, hogy nem értem őt. És ha beszélek vagy csak sokat gondolok is rá, bizonyos, hogy folyton ellentmondásba keveredem.

— Borzasztóan szeretném megismerni a doctort! — lelkesedik Macza és a rendelőszobában volt jelenet, melyre eddig alig, alig gondolt, egyszerre fölöttébb fontos eseménynyé lesz emlékében.

— Lehet, hogy a maga nagy, barna, őzike szemei belelátnának. Lehet. Minden lehet.

FERENTZI MAGDA.

ZÁSZLÓTARTÓ

miskolczi indulója.

Indul már csapatunk	Virágos az útunk,
Fel Galicziába,	Virágos a sipkánk.
Megmutatjuk ott, hogy	Harsog a dal, vígan
Nem indult hiába.	Ragyog a nap is ránk.
Erős a két karunk,	Három szín a zászló,
Erősebb a lelkünk	Én magam emelem;
Száz ellenséggel is	A hol e zászló jár,
Győztes harcra kelünk.	Ott jár a győzelem.

Köteles hűséget
Esküdtem én neki,
Kezemből őt csak a
Halál ragadja ki.
Örömet meghalnék
Miskolcz városáért,
Miskolcz városában
Egy szomorú lányért;
De legörömetebb
Szép magyar hazámért.

LÉVAY JÓZSEF.

HÁBORÚS IDŐKET ÉLÜNK.

Háborús időket élünk,
Patakokban foly a vérünk,
A merre csak néz a szemünk,
Ellenség áll szembe velünk.

De bármennyi tört is reánk,
A félelem cseppet se bánt:
Akárhogy lesz, akármint lesz,
Megsegít az Isten minket!

Megszolgáltuk mi már régen,
Hogy az Isten velünk légyen,
Velünk légyen kegyelmivel,
Sőt jobban, mint akárkivel.

Viharok sok századán át
Híven védtük szentegyházát,
S ha sújtolt is a vesszője,
Nem fordultunk mi el tőle.

E földet, mit nekünk szentelt,
Megtartottuk becsülettel,
S bár akadott kúfár elég,
El nem adtuk egy porszemét.

Akkor is, ha béke, csend volt,
Minden magyar mindig szem volt,
Hogy földjére észrevétlen
Az ellenség rá ne lépjen.

Ha törpe az ösztörűfa,
Nem bánta a puszták fia:
Felkapott a délibábra
És a rónát úgy vigyázta.

S most hagyna jó kardunk cserben,
Most iontana meg az ellen,
Mikor hírben, dicsőségben
Átgázoltunk ezer éven?

Azt gondolják tán felölünk,
Hogy könnyű elbánni vélünk?
Hogy hava a Kárpáthegynek
Gyáván fehér zászlót lenget?

Szó sincs róla! Minket innen
Ki nem ver más, csak az Isten!
Mit minden szél útra kerget,
Nem vagyunk mi könnyű pelyhek!

Míg a karunk le nem sorvad,
Duna, Tisza bátran folyhat:
Nem delez ott más ló soha,
Csak a magyar csikós lova!

JAKAB ÖDÖN.

SZEMLE.

A kurucz balladák hitelességének kérdése.

A kurucz balladák körül megindult vitával irodalomtörténetünk ismét egy olyan problémával gazdagodott, melynek megoldása még sokáig elhúzódhatik s végleges eldöntésére talán sohasem kerül sor. Mint a magyar hún-mondák vagy Mikes leveleinek ügyében, hogy csak a legfontosabbakat említsem, a kellő történeti adatok híján itt sem várhatunk egyebet sejtéseknél, hozzávetéseknél, föltevéseknél. Már pedig számos tanulságos példánk van arra, hogy a legélesebb vizsgálódások, a meggyőző érvek legügyesebb csoportosítása is gyakran tévútra vezetett és a legszebben fölépített elméletek hamarosan összeomlottak egy-egy előkerülő documentum súlya alatt. A polemia ugyan még nem jutott olyan nyugvópontra, a hol egyelőre újabb szempontok nem igen várhatók, mégis azt hiszszük, hogy a legfontosabb vélemények mindkét részről elhangzottak s így elérkezett az alkalmas idő, hogy a kérdést tárgyilagosan ismertethessük s az adatok és érvek labirintusában tájékozódást keressünk.¹

A kérdést szinte egyidőben Tolnai Vilmos és Riedl Frigyes vetették föl. Tolnai Vilmos elsősorban rámutatott Thaly Kálmán

¹ Irodalom: Tolnai Vilmos: *Kurucz kori irodalmunk szövegeiről*. (Egyetemes Phil. Közlöny. 1913. 408 l.) Riedl Frigyes: *A kurucz balladák*. (Irodalomtörténet. 1913. 418 l.) Fehérváry Dezső: *A kurucz balladák szövegkritikájához*. (Irodalomtörténet, 1914, 253 l.) Harsányi István, Gulyás József, Simonfi János: *A kurucz balladák hitelessége*. Riedl professor érveinek czáfolata. 1914. Sárospatak. (A Sárospataki Református Lapok 1913. és 1914-i évfolyamában megjelent cikksorozat összefoglaló, átdolgozott és bővített kiadása.) Ugyanazok: *A kurucz dalok forrásairól*. (Ethnographia, 1914. 156. és 233 l.) Simai Ödön: *Siktség*. (Magyar Nyelv, 1914. 230 l.) Szily Kálmán: *Mindenki*. (U. ott, 289 l.) Tolnai Vilmos: *A kurucz balladák hitelességéről*. Megjegyzések a czáfolatra. (Egyet. Phil. Közl. 1914. 656. l.) László Zsigmond: *Nyelvmelódia és hangminőség*. (Egyet. Phil. Közl. 1915. 7 l.) R. Prikkel Marián: *A kurucz balladák vitájához*. (U. ott. 71 l.)

szövegközlésének hiányaira, a mi különben megfelelt a kor tudományos fölfogásának: nemcsak nálunk, hanem a külföldön is a régi és népies énekek gyűjtői nem ragaszkodtak a philologiai pontosság követelményeihez, hanem azon voltak, hogy az érdes, darabos, döcögős, töredékes verseket megjavítsák, a többféle változatban fennmaradtakat egybeszerkeszték, szóval, hogy olyan formában adják a közönség elé, akár a modern műköltészet termékeit. Különösen két kurucz ballada szövegét tartja fölötté megbizhatatlannak: a *Bujdosó Rákóczi-ét*, mely Thaly forrásmegnevezése szerint is két népies változathól van összevonva, továbbá az *Esztergom megvétele*-ről szóló balladát, melyen észrevehető Arany hatása, korához képest igen fejlett a verselése és szerkezete, több ritka s először előforduló szót és kifejezést tartalmaz, végül van benne két nyelvújítási szó: mindenki, sikság. (Ezekről ugyan kiderítették, hogy a XVIII. században már meglehetősen közhasználatúak voltak.)

A mit Tolnai csak sejtet velünk, azt Riedl aprólékos gondnal megszerkesztett s minden kétes adatra részletesen kiterjeszkedő tanulmányában határozottan kimondja, t. i. hogy ezek a költemények még más nyolczezzel együtt (*Oeskai Lászlóval való ének, Bezerédy nótája, Nagy Bercsényi Miklós, Balogh Ádám nótája, A kölesdi harcokról, Német sas ver fészket, Ujváriak dicséreti, Dunántúli bujdosó kuruczok éneke*) nem hitelesek, hanem Thaly Kálmán alkotásai. A mi elsősorban feltűnő bennök: egyrészt a kiszámított műgond, a verselés technikai fejlettsége, másrészt a tudatosnak látszó archaisálás. Ezeken kívül a kisebb jelentőségű érveknek egész sorát szólaltatja meg föltevése mellett. Egyenként ezek nem döntő fontosságúak, de együttesen valóban meglepően meggyőző erővel hatnak.

Thaly költői fejlődése sem mond ellent Riedl állításának. Thaly ifjúkorában a kor divatjának hódolva, Arany hatása alatt a balladákat művelte, kurucz tanulmányai, a lelkesedés és rajongás, melylyel csakhamar Rákóczi alakja és története felé fordult, a kurucz kori költészet utánzásába vitték. Ódon modorban írott, ügyesen archaisáló költeményei azt mutatják, hogy költői tehetsége leginkább ezekben érvényesült s így nem kell csodálnunk, ha forma és nyelv tekintetében olyan kiváló termékeket is tudott létrehozni, mint az említett kurucz balladák.

De milyen érvek meríthetők magukból a gyanúsak mondott balladákból hitelességük ellen? Mivel a legtöbbnek eredetijére a legszorgosabb kutatás után sem lehetett ráakadni, elsősorban a

nyelvi és lélektani argumentumokat kell tekintetbe vennünk. Fel-tűnő a balladák egyezése egymás között, valamennyi szinte idealisál-tan népies és régies, egyes soraik, kifejezéseik, szavaik teljesen meg-felelnek egymásnak. Fontosabb: egyezésük újabb költők műveivel; különösen Arany hatása észlelhető rajtuk, mint Thaly eredeti költe-ményein is. Megtalálható bennük a rokonság Thaly egyéb költemé-nyeivel, szókinsük fölkuatható Thaly kuruczkori gyűjteményei-ből és történeti műveiből, meglátszik rajtuk Thaly kedves, régi költőinek, Balassinak, Gyöngyösinek befolyása. Kettőben végül egy-egy kisebb anachronismus kerül elő. A tanulmány végén Riedl a balladákat egyenként szövegkritikai vizsgálat alá veszi s különö-sen négyet (*Esztergom megrétele, Ocskai-ballada, Bezeredy nótája, Ujváriak dicséreti*) gazdag nyelvi és tárgyi commentárokkal lát el.

Alig hogy elhangzott Riedl ítélete, máris megkezdődött a *Sárospataki Református Lapok* cikksorozata, mely csakhamar könyvalak-ban is megjelent, főként a nyelvi érvek részletes czáfolgatásával. Harsányi, Gulyás és Simonfi óriási munkát végeztek, hogy Thaly és a kuruczballadák jóhírét rehabilitálják. Rengeteg forrásmunkát kutattak föl s alig maradt a balladákban egy-két szó, melyet számos adattal ne tudtak volna támogatni. Döntésre természetesen nem birták vinni a kérdést, mert épen a legfontosabb érveket nem czáfol-hatták meg kellőképen. Legnagyobb hibájuk az, hogy kutató buzgó-ságukban minden módszer nélkül jártak el s így érvek néha inkább ellenük, mint mellettük szólnak, a mint majd erre később rá-térünk.

Czáfolatukra összefoglaló választ eddig csak Tolnai adott. Ez a felelet nemcsak azért fontos, mivel a sárospatakiak módszerbeli hibáira rámutatva sikerült a kérdés legfontosabb szempontjait ki-emelnie s így a további kutatások számára a helyes útat kijelölnie, hanem több új érvet is fölhozott a balladák hitelessége ellen.

Legújában László Zsigmond hozott a vitába egy új szempontot: a balladák kérdését a Sievers és Rutz-féle hangmelódia-elméletek szerint akarja végkép eldönteni. Mivel azonban ez az elmélet még annyira hypothetikus és egyelőre állítólagos eredményei mellett is minden tudományos indokolás nélkül szűkölködik, nem tart-hatjuk alkalmasnak arra, hogy föltevésével egy másik föltevést dűlőre vigyen.

Nem terjeszkedtünk ki eddig a bizonyítás és czáfolás adataira részletesen, mert a vita anyagát rendszeresen összefoglalva úgvis rá fogunk térni a legfontosabbakra.

Az első probléma, a mely Riedl részletes lélektani fejtegetései

mellett is elénk tolakszik s melyet eddig eléggé tisztázva nem látunk, kétségtelenül a személyi kérdés: összeegyeztethető-e Thaly Kálmán egyéni jellemével és történetírói működésével az a föltevés, a mely őt — mondjuk ki kereken a szót — hamisítással vádolja.

Riedl ugyan ügyesen beállította Thaly költői fejlődésébe, Tolnai pedig a kornak a népköltészetéről való felfogásába ezt a lehetőséget, mégis ez a kérdésnek az első nagyobb bökkenője s nem kell csodálkoznunk, ha a sárospatakiak is elsősorban ezen ütköztek meg.

Andrew Lang az irodalmi hamisításokról írott szellemes essay-jében (*Literary Forgeries, a Books and Bookmen* cz. könyvében, 1886) végigtekint mindazon lelki indító okokon, a melyek irodalmi hamisításokra vezettek, de ezek közül alig találunk a mi esetünkhöz hasonlót. Riedl ugyan fölhozza a skót balladahamisításokat, de ezek csak tárgy tekintetében hasonlóak, szerzőiket egészen más okok vezethették, a milyeneket Thalyról föl se tehetünk (pénzkeresés, hírnév, megtréfálás). Hacsak vissza nem akarunk térni a régi egyházi és politikai célú, jámbor, mondhatni «közérdek»-ből történt csalásokra, legközelebb talán a Shakespeare-kutató J. Payne Collier esete áll Thalyéhoz, a ki komoly és egyébként megbízható tudós létére annyira meg volt győződve egyik föltevése helyességéről, hogy kellő adatok híjján maga gyártott egy régi folio-kiadás szélére jegyzeteket, melyekkel állításait igazolta. Ennek felelne meg az, hogy Thaly az Ocskai-ballada adatait fölhasználta későbbi Ocskai-életrajzában.

Ha Riedl bizonyítékait elfogadva, Thaly tettének lelki rugói után kutatunk, nem szabad valami hirtelen elhatározásra vagy esetleg jellembeli fogyatkozásra gondolnunk, a mely őt a hamisításra rávitte, hanem ezt csak lassú fejlődés eredményének tekintetjük, melyben bizonyára a legnagyobb szerepet az ő tudományos meggyőződésének fanatismusa vitte, mint az említett angol tudós-nál. Nézzük csak első gyűjteménye (*Régi Magyar Vitézi Énekek*, 1864) bevezetését: mennyire fáj neki az a gondolat, hogy régi irodalmunk «vitézi és történeti énekekben, más nemzetekéhez mérve, fölötte szegény». Ez sarkalja arra, hogy a legnagyobb szorgalommal vesse rá magát a régi dalok gyűjtésére, változatok keresésére és elsősorban az a legfőbb gondja, hogy az egyes töredékeket kiegészíthesse. Kétszer is rátér a töredékekre, szinte fölsóhajt: «És e töredékeket épen nem lehetne-e kiegészíteni? . . . » (2. l.); vagy: «sőt a homályos töredékek kiegészítése még tán eclatánsabb nyereség» (mint t. i. variánsok kutatása). Helyezzük be őt ezzel a gondolatával és gondjával a kor engedékenyebb tudományos fölfogásába, vegyük hozzá

nyelvi és tudományos készültségét, mely őt erre a munkára följogosíthatta, tudományos meggyőződése erejét, mely szinte azt suggerálhatta, hogy művét eredeti formájához híven, valóban sikerült rekonstruálnia.

Akkor könnyen megérthetjük, hogy a *Bujdosó Rákóczi* főm-maradt népies töredékeit maga egészítette ki, sőt hogy a *Bezerédy-nóta* két valóban hiteles sorából egy egész 14 szakos költeményt tudott helyreállítani, szinte azzal a merészséggel, a hogy Cuvier egy fossilis csont-töredékből az őskori állat egész alakját vissza tudta idézni.

A töredék kiegészítésétől pedig egy egész ballada költését csak egy lépés választja el. Különbösen sem tudjuk, épen az eredeti hiányában, hogy egyéb költeményeiben is csak egyes töredékek kiegészítéséről vagy egész költeményhamisításokról lehet-e szó. Riedl és Tolnai érvei épügy szólnak az egyik, mint a másik lehetőség mellett. Végül az sem lehet, hogy az «ódon modor»-ban készült balladák egyike-másika csak véletlenül tévedt át az *Adalékok*ba, mint Goethe *Heidenröslein*-ja Herder népdal-gyűjtésébe. A lehely fictiója ebben az esetben jóhiszemű utólagos tévedésre vagy emlékezeti hibára vezethető vissza.

A másik személyi kérdés, a melyet Riedl fejtegetéseiben nem látunk eléggé tisztázva: e balladák költői szépsége. Thálnak, mint harmadrangú költőnek tollából származhatnak-e ezek a műremekek?

Itt azonban, azt hiszem, inkább stilus-tévedésről lehet szó. E balladák eddig csak azért tűntek föl szemünkben abszolút becsüeknek, mert visszavetítettük őket a múltba. Ha valóban utánzatok, melyek már Arany és Petőfi verstehnikájának nyomait árulják el, akkor értékük nagyon relativ, mint minden utánzaté, még a legsikerültebbé is. Míg a múlt költészetének fejlődésébe beleállítva, természetesen szembeszökően kiemelkednek társaik közül.

De térjünk rá magukra az érvek sorára. Hol vannak először a balladák eredeti szövegei vagy másolatai? Minden más argumentum nélkül ezek egyedül eldönthetik a kérdést. Egyeseket a legszorgosabb kutatások után sem lehetett előkeríteni, míg másokat (*A kölesdi harc*ról, *Újváriak dicséreti*, *Bujdosó kuruczok*), melyek állítólag az Aspremont-Rákóczi és Barkóczi levéltárakban rejtőznek, eddig nem is kerestek. Igaz ugyan, hogy Thaly körülményes forrásmegnevezései magukban is gyanút keltenek, a mint erre Tolnai rámutatott, s igen hasonlítanak a hamisítások tipikus meghatározásaihoz (régí könyv szabad lapja, öreg emberek közlése, l. a skót balladák, az újabb Luther-kéziratok hamisítóit J. A. Farrer könyvében: *Literarische*

Fälschungen, 1907, továbbá a mi Somogyi Antalunk hamisításait, Tóth Béla *Magyar ritkaságok* cz. könyvében: *A Karacsay-codex és a rovásírás.*)

Mégsem szabad azt hinnünk, hogy az eredeti hiánya magában véve döntő erejű érv. A sárospatakiak nagy szorgalma és fáradhatatlan kutatása több olyan értékes kéziratot hozott napfényre, a melyet már végkép elveszettnek tartottunk (így Petrőczy Kata Szidónia verseinek másolatát). Furcsa azonban, hogy épen e tiz gyanús költeménynek eredetije hiányzik. A sárospatakiak azóta előkerítették Thaly hagyatékából egy kézirat ívét, melyen többek között a *Bujdosó Rákóczi* egy változata olvasható (l. az *Ethnographia* idei évfolyamának 157—160. lapját), abban azonban igaza van Tolnainak, hogy ez inkább egy sebtiben odavetett fogalmazvány, mint másolat jellegével bír. Különös az is és szinte megmagyarázhatatlan, hogy épen e szebb költemények nem maradtak ránk több változatban, holott a kevésbbé értékesekből sokszor nem egy variáns áll rendelkezésünkre.

Marad tehát hátra, mint legfőbb bizonyíték: a költemények nyelve. A kutatók itt nem könnyű feladat előtt állottak: Thaly annyira ismerte a régi nyelvet s annyira beleélte magát a mult szellemébe, hogy nem igen hagyhatott nyomot a legügyesebb irodalmi detektivnek sem. Egyedül az *Esztergom megvétele* és az *Ujváriak dicséreti* az, melyben egy-két nyelvújítási szó került elő, de a sárospatakiaknak ezekre nézve is sikerült legalább valószínűvé tenniök, ha korbeli adattal nem igazolták is, hogy a népnyelvben már régebben, a XVIII. század előtt is, lappanghattak. (Magánközlésből tudom, hogy a mindenki szó, melyet pedig kétségtelenül Faludi alkotásának tartottunk, azóta előkerült egy XVII. századi Bánfi Dénes ellen írott gúnyversben, Tört. Tár 1888 : 278, ha ugyan Komáromy András szövegközlése pontos.) Különben is egyes anachronikus szavak nem döntik el az egész költemény hitelességét, esetleg csak a másoló javítására vagy toldására vallanak.

Sokkal fontosabb Riedlnak az a bizonyítéka, melylyel kimutatja, hogy a balladákban nincs önálló archaizmus: «azaz nincs bennök egyetlen egy ódon kifejezés, fordulat, melynek mását ne lehetne kimutatni Thalynak valamely kiadványában vagy Thalynak valamely kedvencz költőjében, kit ő maga is idéz tanuként. De itt — azt hiszem — Riedl bizonyításában ellenmondás mutatkozik, mert hiszen épen az előbbi fejezetben emeli ki, mint azt régebben Tolnai is tette, hogy kivált az *Esztergom megvételében* van egynehány ritka szó (dombol, garanát, mindgyárst, magyarfi, stb.), melyek a kurucz-költészetben

s általában a régiségben nem igen fordulnak elő. Mik ezek, ha nem önálló régiségek? Hiszen különben az összes kurucz költeményekről be lehetne bizonyítani, hogy nem hitelesek; ha szókincsüket két részre osztjuk: 1. önálló archaismusok, melyek az illető költeményben mint egyszeri, máshol elő nem kerülő kifejezés (ú. n. hapax legomenon) szerepelnek, 2. nem önálló archaismusok, melyekben e régi költemények, mint egy kor, egy mozgalom termékei, egymásnak megfelelőnek, egymáshoz hasonlítanak.

Szerencsére azonban, segítségére jönnek Riedlnek a sárospatakiak, a kiknek módszertelen buzgalmukban sikerül kimutatniok, hogy ezek a gyanus szók és kifejezések a régiségben egyáltalában nem ritkák s így ajtóstul belerohannak Riedl és Tolnai legsúlyosabb argumentumába: e költeményeknek épen az a legjellemzőbb vonásuk, hogy koncentráltan népiesek, mint Riedl mondja, vagy «sűrített kuruczság»-gal vannak telítve, Tolnai kifejezése szerint. S épen ez a hamisításoknak egyik legjellemzőbb kritériuma, a mely a képzőművészetek terén is nagy szerepet játszik. Hiszen a hamisító és utánzó pszichológiájából önként következik az a túlzásba vitt törekvés, hogy alkotása mennél jobban magán viselje az eredeti bélyegét; így annyi jellemző vonást halmoz föl benne, a mennyi épen elég, hogy munkáját gyanússá tegye. Valóban elmondhatni, hogy ezek a balladák annyira kuruczok, a mennyire semmi más kurucz költemény sem. Ezért olyan furcsa, hogy annyit verik bennük a rézdobot, mint másutt sehol. Hiába bizonyítják a sárospatakiak tengernyi adattal, hogy a rézdob hányszor zördül a kor történeti documentumaiban; hiszen ép annyira ismeretes volt a tárogató is, mégsem fordul elő a kurucz dalokban, ellenben annál gyakoribb a mai kuruczos költészetben, mert a kornak egy jellemző, hangulatos tárgyát látják benne, melylyel színezní és jellemezni lehet. Mindenesetre gyanús volna ép azért olyan esetleg előkerülő régi költemény, a mely gyakran alkalmazná.

Végül a költemények nyelvének nyelvjárási színezete, a mit szintén a sárospatakiak vetettek föl, de nem bizonyítottak, Tolnai hozzászólása után nem bizonyíthat a hitelesség mellett: a szegedvidéki és székely szövegből összeszerkesztett *Bujdosó Rákóczi* semmi különösebb nyelvjárási sajátságot nem árul el.

Annyi kétségtelen ezek után, hogy a vita a nyelvi érvekkel holtpontra jutott: ugyanazon adatok egyformán szólnak a hitelesség mellett és ellen.

Már az irodalmi befolyás érve inkább a hitelesség ellen hajtja a vizet. Arany hatása egy-két helyen valóban észlelhető és a sáros-

patakiak ezekről az adatokról nem tudják bebizonyítani, hogy Aranyval közös forrásuk a népköltészet. Nincs bizonyító erejük kivált újabb népköltési adatoknak, mikor tudjuk, hogy mennyi részen át szivárog ki a műköltészet vize a népköltészet folyamába, mikor adatunk van rá, hogy még idegen termékek is (pl. Grimm-mesék) eredeti tulajdonneveikkel átkerültek a magyar népköltészetbe.

A verselés és a rímelés fejlettsége, Tolnai meggyőző érvelése szerint, Arany verstechnikájára vall. S legyen szabad ezzel kapcsolatban egy olyan szempontra is rámutatni, melyet eddig nem igen vettek figyelembe: az irodalmi fejlődés elvére. Ha megengedjük is azt a lehetőséget, hogy a kurucz balladák írődeák vagy katona szerzői Balassi és Gyöngyösi nyelvi és verselési vívmányai után és az ő hatásuk alatt olyan hirtelen magaslatra tudták emelni a magyar népköltészetet, ha a fejlődésben ezt a hirtelen lendületet elismerjük is, az a kérdés támad, miért nem folytatódott és fokozódott ez a fejlődés tovább, ha nem is olyan merész ívben? Miért látjuk, hogy a népköltészet ilyen tökéletesség után hirtelen lehanyatlik s mi ennek a hanyatlásnak oka? Ha fölteszszük, hogy e föllendülés a kurucz mozgalmak hazafias lelkesedésének, a nemzeti érzés első hatalmas megnyilatkozásának köszönhető, s azzal együtt ismét elenyészett, miért nem látunk hasonló föllendülést a 48-as szabadságharc vitézi és katonaköltészetében, holott ebben a nemzeti érzés még magasabb ívbe szökkent s a népnek sokkal szélesebb rétegeire terjedt ki?

De haladjunk tovább az érvek során. Elérkezünk az anachronismusokhoz. Mindössze kettőt találunk, az *Esztergom megvétele*-ben és az *Ocskai*-balladában, azonban egyik sem annyira jelentős, hogy a kérdésben döntő szerepet játszhatnék.

Végül nem is az a lényeges, hogy az érveknek egyenként nincs döntő erejük, hanem az, hogy mindezek az apróbb furcsaságok és gyanúokok épen e pár költőibb balladánál halmozódnak össze. E tekintetben különösen három, a *Bujdosó Rákóczi*, *Esztergom megvétele* és az *Ocskay-ballada* az, a mely nem hitelesnek látszik. A többi azonban még kétségtelenül bővebb megvizsgálásra szorul.

Mi tehát a kérdés mai állása? Mit lehet a legnagyobb óvatosság és tárgyilagosság mellett bizonyosnak elfogadni?

Kétségen kívül van néhány kurucz balladánk, ha nem is annyi, a mennyit Riedl és Tolnai fölvesz, a mely számos jel szerint gyanús, melyek hitelességéhez szó fér.

Nincs eldöntve azonban, vajon egészükben Thaly költeményei, vagy csak töredékek kiegészítéséről van szó, vagy pedig eredeti

kurucz-költemények átalakított, csiszolt, művészbibb formában állanak előttünk?

Hogy melyek a kutatás további teendői, azt Tolnai Vilmos pontosan megállapította: mindenekelőtt az összes kurucz-kori költemények szövegeinek a philologiai módszerek minden eszközével való gondos megvizsgálása, az újabban előkerült gyűjtemények kiadása, a részletes összehasonlítás, főként a tudományos érdekeknek, az igazságnak minden más tekintet fölé helyezése.

Semmi esetre se szabad azzal az előzetes sajnálkozással a munkához fognunk, hogy ezzel esetleg régi költészetünk legszebb gyöngyei mennek veszendőbe. Magam részéről nem is hiszem, hogy ezek a kurucz költészetnek legértékesebb termékei. Régebben, mikor idegen (német és francia) népies és régi költeményeket forgattam, mindig feltűnt, hogy föl-fölcsillámló ragyogó tűzük mellett mennyi érdes, csiszolatlan alkatrész található rajtuk. Sőt mondhatnám, épen ez az egyenetlenség adta meg igazi bájukat. Ezzel szemben nem egy magyar költeményen néha a legkisebb darabosság sem volt észlelhető, úgyhogy már hajlandó voltam a magyar népköltészetet egyenesen az idegen fölé helyezni, mikor megtudtam, hogy a javítás és csiszolgatás divata még újabb gyűjteményeinkből sem szorult ki. Nem lehet természetesen nagyobb mérvű átalakításról beszélni, legföljebb egy-két simításról, a mely azonban mégis csak meghamisítja a népies költemény szellemét.

Így van ez kurucz költeményeinkben is. Nem kell azt hinnünk, hogy a fényesre csiszolt, de valószínűen talmi drágakő a legfőbb ékessége régi költészetünknek. Meggyőződésem szerint sokkal értékesebbek azok a csiszolatlan, sokszor érdes, de mélytűzű kövek, melyeket a hiteles régi kéziratok lapjai őriztek meg számunkra, mint a *Buga Jakab éneke*, a *Bujdosó ének*, *Oláh Geczi nótája*, *Te vagy a legény*, *Csinom Palkó* s a kurucz kor költészetének más igazgyöngyei.

Király György.

ÉRTESÍTŐ.

Kinek büne a háború?

Gróf Andrássy Gyula : *Kinek büne a háború?* Budapest, Franklin-Társulat, 1915. 8°. 109 l. Ára 2 K.

Hazánkban, sőt hazánk határain túl is kialakult már az a vélemény, hogy gróf Andrássy Gyula azon elsőrendű államférfiúi és diplomatiái tehetségek sorából való, kik a világpolitikai kérdések összefüggésének legalaposabb elemzői, legtisztábban és legtávolabb látó mesterei, a külügyi politikai gondolkodás legemelkedettebb képviselői. Nagy történeti tudása, széles területeket átfogó műveltsége, nemes tartózkodása minden keresettségől, előkelő irtózása a nagyhangú szavak és a dagályos pathostól, kerülése mindennemű hatásvadászatnak, lelkének előítéletektől ment teljes függetlensége, ítéletének biztonsága és rendületlen bátorsága, lángeszű atyjának nagy külpolitikai tradícióiban való elmélyedése mind oly tulajdonok, melyek őt a legerőteljesebben vértetik fel a külpolitika szövevényes világában az események logikai összefüggésének, ezek jövőre való hatásának megítélésére és ezzel az okos, bölcs megítéléssel a külpolitikai cselekvés irányítására.

Mindenki örömmel fogadja ebben a hazában Andrássy Gyula egyes napi külpolitikai fejtegetéseit és a közérdeklődést csak fokozza, ha oly összefoglaló művel gazdagítja irodalmunkat, mely gróf Andrássy Gyula külpolitikai talentumának egyik legfényesebb megnyilatkozása. Örömmel csak fokozza az, hogy e mű több külföldi nyelven is megjelenik és a haza határain messze túl elhangzik arra a határozott kérdésre, kinek a büne a háború, az a határozott válasz, melyet az objectív történelem ítélőszéke is helyben fog hagyni. A válasz az, hogy a felelősséget elsősorban Oroszország, másodsorban szövetségesei viselik, mi pedig szövetségeseinkkel együtt csak létérdekeinket védjük. Mi csak Szerbiával akartunk leszámolni és nem akartuk a világháborút. Szerbiával való leszámolásunk igazságosságához szó nem fér. Ennek ellenére még itt is elkerülhetőnek tartottuk a fegyveres beavatkozást, az entente hatalmak mindegyike azonban a «békeszeretet» jegyében csak azon dolgozott, hogy a gyalázatos merénylettel és területi integritásunk ellen irányzott forradalmi

mozgalmakkal megindult nagy válság a kettős monarchia megalázásával végződjkék.

Miért felelős elsősorban Oroszország? Oroszország a japáni kudarcz után az ázsiai ambíciókat félretette és a Balkán politikájának oly irányt adott, mely a mi monarchiánk létkérdésével jött összeütközésbe. Felkarolta a nagy-szerb állameszmét, mert más állam a Balkánon már nem állott rendelkezésére. Oroszország bátorítása nélkül Szerbia moczcanni sem mert volna. Orosz biztatásokkal pedig féktelenül kiterjesztette ellenséges izgatását a mi államunk területére. A szerajevói gyalázatos tett után az önérzet végleges megtörését jelentette volna, ha a kettős monarchia a legmesszebbmenő erélylyel nem lép fel. De még ekkor is felajánlottuk a békés megoldást. Ki akadályozta ezt meg? Talán Szerbia? Korántsem. Szerbia — most már a közzétett okmányok igazolják — utasításra dolgozott. Oroszországban a vezető politika úgy gondolkozott, hogy ha Szerbia ebben a nagy összeütközésben megalázáson megy keresztül: akkor Oroszországtól elfordul és megbukik az orosz «két-tűz» politika, melyet oly nagybecsűnek tartanak Szentpéterváron. Ez a két-tűz politika az, hogy a megerősödött nagy Szerbia és az orosz hatalom két tűzének lángján égjen meg a kettős monarchia életereje. Ezért Oroszország csak oly megoldásba egyezett volna bele: mely Szerbiát tőle el nem idegeníti. Az orosz politika célja az volt, hogy az összeütközésből megerősödve kikerülő Szerbia tovább is ellenségünk legyen és Oroszország a megerősödött Szerbiával továbbra is feltétlenül rendelkezessék. És mikor Oroszország látta, hogy mi oly megoldást el nem fogadhatunk, mely Szerbiát az ellenünk irányzott eddigi agresszivitására csak még inkább felbátorítaná, Oroszország régen kialakult politikai útját követve azonnal a háború mellé állott.

Azt minden áron el akarta kerülni, hogy a nagy összeütközés idején Szerbia is elforduljon tőle.

A mi egyetlen célunk az volt — mondja Andrassy — hogy belső békénket biztosítsuk és megszüntessük a határainkon belül folytatott agressziót. Oroszországgé, hogy azt fenntartsa és ezzel a későbbi háború kilátásait javítsa. Ezért vált a háború szükségszerűvé.

Nem állítja Andrassy azt, hogy Oroszország esetleg még a háborúval nem várt volna. Szívesebben vette volna, hogy a nagy összeütközés idejére a nagyszerb propaganda még nagyobb réseket üssön a kettős monarchia cohæsióján, de midőn a tárgyalások alatt Oroszország olyan javaslat elfogadását kérte, mely Szerbiát az eddigi út követésében csak felbátorította volna, már tudta, hogy ebből csak háború lehet, mert akkor oly eszmét tett magáévá, mely csak

a mi bukásunk által valósulhatna meg és ezért a háború kikerülhetlen.

De ha Andrásy azt állítja is, hogy a háború kitörésének kérdésében minden Oroszországon fordult meg, ez nem azt jelenti, hogy szövetségeseiket a részesség bűnössége alól fölmenthetőnek tartaná. Csak azt akarja ezzel kiemelni, hogyha Oroszország nem akarja a háborút, — akaratára pedig az volt a döntő, hogy különben a jövőre Szerbia támogatását elveszti, — úgy Franciaország nem sürgeti már most a revanche politikájának érvényesítését, Franciaország nélkül pedig Anglia sem mozdult volna.

A közzétett hivatalos okiratokból megállapítható, hogy habár az orosz keleti expansiv politika volt a világháború vezető oka, ezt mégis csak Anglia és Franciaország magatartása tette lehetővé. Semmi kétség, hogy a japán kudarc után Oroszország azért merte európai keleti expansiv politikáját érvényesíteni, mert Angliában és Franciaországban a németellenes hangulat oly nagy méreteket öltött. Oroszországot különösen az bátorította, hogy eddigi európai keleti politikáját csak Anglia letörése után valósíthatta volna meg, mert hisz Anglia nem engedte eddig az orosz keleti expansivitás érvényesülését. Mikor a csár azonban biztosítva volt, hogy Anglia Franciaország miatt melléje fog állani, sőt Anglia miatt Japán sem háborgatja, akkor már Oroszország a nagy világháború kockáját teljes bátorsággal vetette el. Ekkor már a tárgyalások folyamán Szerbia tekintélyének főntartásáról beszélt. Tudta egész biztosan, hogy a kettős monarchia nem tűrheti el, hogy Szerbia tekintélyének integritásával kerülhessen ki a nagy válságból.

A munka mindegyik fejezetéről elmondhatom, hogy azok mes-teri kéz veretei. De az Angliáról szóló fejezet nézetem szerint a legkiemelkedőbb része a munkának. Ez a fejezet az oxfordi professoroknak szól, a kik Anglia védelmére a közismert munkát írták. Az oxfordi tudósok Belgium semlegességét állítják előtérbe. Anglia — mondják — az igazság mellett harczol a durva túlerő ellen, a kis Belgium és a benne megsértett jog mellett a német militarismus ellen.

Anglia jelszava állításuk szerint az, hogy «jogom az érdekem is», a németé ellenben az, «érdekem a jogom is». Valóban a legemelkedettebb történeti felfogással mutatja ki szerzőnk, hogy Anglia multja más volt, mint azt az oxfordi tudósok látják és a jelene is egészen más.

Kimutatja Andrásy, hivatkozva Clive és Warren Hastings hódításaira, az indiai birodalom megalakulásának bűneire, melyeket Maculay örökített meg, a Sypoyok forradalmánál tanusított drákói szigorra, a burok ellen követett eljárásra, hogy nagy lehet Anglia

tisztelete a kis nemzetek joga iránt, de ennél a tiszteletnél saját érdekeit és az aranybányákat talán mégis nagyobbra becsüli.

Csakhogy Andrássy ezzel nem akar vádolni, hanem azt állítja, nem is lehet másképen. Nagybritannia a legnagyobb birodalom, a melyet eddig emberek alapítani képesek voltak. Nagy Sándor, Julius Cæsar, Nagy Károly, Dzsingis kán, Tamerlan és I. Napoleon egy perczig sem uralkodtak olyan nagy területen, mint a minőt Anglia következetes, lassú, századokig tartó munkájával magának alávetett. Csak Oroszország közelíti meg Angliát hódításainak arányában. Ezért természetes is, hogy e két államnak volt a legtöbb háborúja az utolsó századokban és hogy külpolitikájukban a legkevesebb scrupulitást bizonyították. Valóban nagyon leköteleznének az oxfordi tudósok, — mondja Andrássy — ha megmagyaráznák, hogy hogyan és honnét szerezhette volna Anglia a világ minden sarkán azokat a kétségbevonhatatlan jogokat, a melyeknek pusztá védelmével a világ legnagyobb birodalmát alapította, ha nem rablás-sal, mint minden más hódító és hogy melyik volt az a nemzetközi jogtétel, a mely a brit oroszlánnak a világ területe nagy részét és csaknem az összes tengereket megszerezte, ha nem az erősebb joga?

Egyszerűen mulatságosnak mondja Andrássy azt az állítást, hogy Angliát a jelenlegi háborúban a gyengék és kicsinyek védelme vezette, a mikor az óriás Oroszország, Franciaország és Japánnal szövetkezett aránytalanul kisebb államok ellen, a mikor 7—800 millió emberrel támad meg 140 milliót.

Az oxfordi uraknak odakiáltja a röpirat, hogy kár idealista mázat keresni nemzeti typusuk számára, legnagyobb tulajdonságuk épen nem az idealismus, hanem a gyakorlatias szellem.

Megezáfolja a röpirat az oxfordiaknak azt az állítását is, melylyel Németországra lelkiismeretlen hódítási vádat fognak. A német hódítási vágy réme régen kísért Angliában. Ott folyton német invasióktól remegtek. Ezért Bülow is az általam e folyóiratban ismertetett munkájában történelmi adatok bővebb tárgyalásával erőteljesen megvédi a német politikát a hódítási politika és a világoraalomra törekvés vádjá alól is, és szembeállítja a német politika traditionalis önvédelmi politikáját az egyes nagyhatalmak valóban világhódító politikájával, melynek célja tényleg világbirodalom alkotása volt. Méltóan sorakozik Andrássy védelme Bülow magas-szárnyalású védő okai mellé.

Hogy Nagybritannia Belgium miatt keveredett volna harciba, ezt már — talán az oxfordi urakat kivéve — az angolok maguk sem hiszik, de Andrássy világosan az angol tudósok által közölt adatok-

ból mutatja ki, hogy Anglia nem Belgium miatt avatkozott a harcba, sőt Belgiumot egyenesen belerántotta abba a veszélybe, melyből megmenteni képes nem volt. Ha Angliát csakugyan a kis Belgium érdeke vezette volna és csak a nemzetközi jogot akarta megvédeni, akkor Lichnowsky ajánlatát két kézzel kellett volna megragadnia, akkor általában úgy kellett volna Angliának eljárni, a mint azt 1870-ben tette.

Ha az Anglia védelmére kieszelt megokolást nem is fogadja el Andrassy, kijelenti, hogy azt a magyarázatot sem tudja egészen magáévá tenni, a melyet nálunk széles körökben Anglia politikájáról adnak. Nem hiszi, hogy Anglia ma tudatosan elő akarta idézni a háborút. Nem tudja elhinni, hogy Albion irigy kalmárszelleme miatt tudatosan kereste a világháborút azzal a czéllal, hogy a német versenyt vérbefojtsa.

Alig képzelm, — mondja Andrassy — hogy az olyan gazdasági versenyben, a mely nem alapul hódítással szerzett monopóliumokon, hanem a tudomány, szorgalom, munka eszközeivel folytatódik, Anglia előre megfontolt szándékkal vassal és dinamittal akart volna résztvenni, mert a háború olyan irtózatossokba kerül, annyi anyagi áldozatokkal jár és kimenetele annyira bizonytalan, hogy fel sem tétélezhető, hogy gazdasági verseny miatt egy jól számító állam a maihoz hasonló összeütközést kockáztasson meg.

Történelmi és gazdasági adatokkal mutatja ki, hogy a német gazdasági emelkedés józanul nem indokolhatta meg a háborút Németország ellen. Andrassy nem ismer olyan politikai érdeket sem, mely Angliát Németország ellenségévé tenné. Nagybritanniának eddig mindig csak Franciaország vagy Oroszország volt az ellensége, soha Ausztria, vagy Poroszország. Franciaországban küzdöttek I. és III. Eduárd és a Black-Prince legenda alakjai; Franciaország nemzeti érzületének a legelső megnyilvánulása Anglia elleni harcban, Jeanne d'Arc zászlója alatt történt. Franciaországgal verekedett III. Vilmos, Marlborough, Nelson és Wellington, Franciaország legyőzésére törekedett mind a két Pitt, Franciaországtól foglalták el Indiát és Kanadát, Franciaország volt a fővetélytárs Egyiptomban, Anglia Poroszország vagy Ausztria ellen csak akkor harcolt, a mikor egyikük Spanyolország, vagy Franciaország szövetségese volt, sohasem azért, mert direct érdekellentét kényszerítette. Érdekese a fejtegetésnek az a része, melyben utal Andrassy arra, hogy Franciaországnak suprematiája a legkomolyabban veszélyezteti Anglia biztonságát, mert igaz ugyan, hogy 1870 óta a francia fölénytől nem volt mit tartani és azt történelmi multnak lehetett tekinteni.

de ez a helyzet könnyen megváltozhatnék a francziák győzelme után, a mely a francia geniének újra megadhatja azt a szárnyalást, azt az önbizalmat és öntudatot, azt a merész röptőt, a melylyel korábban rendelkezett.

Bülow is rámutatott erre a kérdésre, de ő Franciaországot figyelmezteti, hogy Anglia azonnal ellene fordul, mihelyt tengeri hatalmi körét Franciaországtól féltetheti. Bülownak okoskodása az, hogy Anglia traditionalis politikája az, hogy mindig a tengerparttal bíró legerősebb continentalis hatalom ellen fordul, mert ennek tengeri hatalmi expansivitásától tart és így mindig azok barátságát keresi, sőt azokat az államokat iparkodik saját érdekében fel is használni, a melyek a legerősebb continentalis állammal ellenséges hangulatban vannak. Igen helyesen egészíti ki egymást e különböző nézőpontból kiinduló érvelés.

Oknyomozólag mutatja ki Andrassy azt is, hogy az orosz győzelem még veszedelmesebb lehet Angliára nézve, mert Oroszország Nagybritannia legfontosabb gyarmatait fenyegeti. Elsősorban Indiát, a hová a győzelmes csár ma sokkal könnyebben küldhet százezrekre menő tömegeket, az épülő vasúti összeköttetés miatt, mint küldhetett Palmerston vagy Disraeli idejében, vagy mint küldött Mandsuriában a japánok ellen. Azután Egyiptomot is fenyegeti a csárok túlhatalma, a legyőzött Törökországon és a Dardanellákon át, Perzsia és Arábia egy részének annectálása sem fogná ezeken a harcztereken Anglia kilátásait Oroszországgéval egyenlővé tenni, mert Oroszországnak ott ellenállhatatlan erőt kölcsönözne birodalmának egysége.

Az orosz győzelem különben a csárok tengeri hatalmát is félcemesen megnövelhetné. Ha a német legyőzése után az orosz a Sundnál és a török leverése után a Dardanelláknál megvetné a lábát, úgy flottájának kifejlesztésére északon és délen egy-egy zárt tenger állana rendelkezésére. Egy-egy bevehetetlen sáncz védené tengereit, és kikötőit, míg hatalmas offensiv kapuiból magát az angol szigeteket és legfontosabb tengeri positióját, a Suez-csatornát is megtámadhatná.

Andrassy hatalmas érvekkel sujt le a mai angol politikára és szemükre veti, hogy a közelmúltig általánosan elfogadott dogmája volt az angol politikának, hogy szüksége van Ausztria-Magyarország ellensúlyozó hatalmára és a török birodalom fennmaradására. Nem értem, — úgymond — hogy mi okozhatta Anglia teljes frontváltozását és miért akart volna Asquith és Grey véráldozatot annak megvalósításáért hozni, a mi ellen Palmerston és Russel angol vért ontani mertek?

A logika zuhanya alá állítja Andrassy Asquith és Grey urakat,

midőn egész tárgyilagosan elmondja, hogy ma is fennállanak azok a motivumok, a melyek miatt monarchiánkat 1876 és 77-ben az angolok arra akarták bírni, hogy avatkozzék be az orosz-török háborúba és ne engedje meg, hogy orosz seregek a Balkánon átkeljenek, vagy Konstantinápolyt akárcsak egy napra is megszállják. Ma is fennállanak azok az okok, a melyek miatt Anglia az ellen tiltakozott, hogy az oroszok hadművelésüket Gallipoliig, a Perzsa öbölíig, vagy a Suez-csatornáig terjeszszék ki.

Mindezeket azon állítás támogatására hozza fel Andrassy, hogy a keleti politika motivumai nem vezethették Angliát arra, hogy ellenünk és Törökország ellen foglaljon állást: az oroszok mellett. Ellenkezőleg: Ezek mind a velünk való szövetséget kívánták.

Mínthogy az oxfordi tudósok — Belgium szabadságán kívül — a hatalmi egyensúly fenntartásának szükségével indokolják Anglia politikáját, ennek az okoskodásnak logikátlanságát is alaposan mutatja ki.

Ezek után azt látjuk, hogy sem a nemzetközi jog, sem Belgium, sem saját hatalmi, vagy gazdasági érdekei, sem Európa egyensúlyának védelme, sem Németország agressziója nem vezették Angliát a harcba; akkor minek tulajdonítja Andrassy gróf Anglia beavatkozását? Erre a kérdésre így válaszol: Irigység, félelem, a vetélytárs iránt érzett ellenszenv és a nagy áldozatoktól való tartózkodás birták arra, hogy igazi szükség nélkül, nagy államérdek kényszerítő nyomása nélkül németellenes politikát folytasson és a németellenes szövetséghez közelítsen s az így keletkezett helyzet szorította arra, hogy félelemből kezdjen háborút, attól való félelméből, hogy a német győzelem veszélyes következményekkel járhat reá. Pedig az ilyen háborúk szoktak a legveszélyesebbek lenni. Míg a tervszerűen támadó fél rendesen jól választja meg az alkalmat, rendesen erős és a hideg ész tanácsára hallgat, addig a félelem gyengeségre vall és az idegességet juttatja győzelemre a számító ész fölött. Így jellemzi Andrassy Anglia harczbakelésének psychéjét.

Alighanem a jövődjő Maculay is így fog reáolvasni hazája gyenge államférfiaira, kik VII. Eduard hazajáró szellemének hódolva, meg gondolatlan háborúba keverték Angliát, félreértve teljesen Anglia traditionalis politikáját.

A munka minden fejezete meggyőzheti az olvasót, mennyire tárgyilagosan iparkodik Andrassy ellenfeleinknek is megmagyarázni az ő szempontjukból való helyes politikát. Nincs ebben az iratban a szenvedélyeskedésnek semmi nyoma. Egy szenvedély sugárzik csak ki Andrassy minden sorából: hazájának szeretete. De ezt nem

az ellenfél ócsárlásával szolgálja, hanem az igazság keresésével és annak bebizonyításával, hogy mi lételünkért küzdünk, mi védjük magunkat. A hivatásos történetíró pártatlanságáig emelkedő érzéke vezeti okfejtését. Az ő erőteljes, de arányos lelkéhez nem fér az ócsárló, türelmetlen, igaztalan vádaskodás, melyből bőven ontanak reánk ellenfeleink. Ő inkább arra törekszik, ha Angliáról, Oroszországról, Szerbiáról, Franciaországról beszél, hogy az ő számukra leghelyesebb politikai útát objectív érvek alapján jelölhesse meg. Egészen beleéli magát az ellenfeleink életérdekeibe és ebből a milieuból rajzolja meg a helyes politika útjait és a helytelen politika tévedéseit. Még legnagyobb ellenfelünk, Oroszország hagyományos expansív politikáját is teljes megértéssel tárgyalja. Ez az előkelő hang, az oknyomozás komoly logikai következtetései megszegyeníthetik a híres oxfordi urakat, kik «magas vesszőparipáról itélkeztek elevenek és holtak fölött». Olvassák csak el ezek az urak azt a hatalmas érvelést, melylyel kimutatja, minő üres hangulatsínálás a «militarismus ellen» való harczolás felkapott jelszava, melylyel Poroszországot akarják gyűlöletessé tenni.

Erre lakonikusan válaszol Andrásy.

A mikor a czár s a francia szocialisták és Lloyd George egy úton járnak, — úgymond — akkor nevetséges kísérlet a háborút belpolitikai irányokra visszavezetni akarni. S ki hiheti egy másodpercig is azt el, hogy a czárismus a polgárság uralmát akarja a militarismus felett biztosítani? Az érvek és történeti tények egész sorát zúdítja arra az állításra is, hogy Németországot azért kell letörni, mert azt a fegyverkezési versenyt, a mely olyan nyomasztóan hat a világ gazdasági életére, Németország okozta. Kimutatja Andrásy, hogy ez a nagy fegyverkezési láz tulajdonképen 1886-ban indult meg Franciaország fegyverkezése által. Franciaország politikai életének azon új phasisa által, a mely akkor indult meg, a mikor Jules Ferry colonialis politikájával megbukott és a francia közvélemény azt követelte kormányaitól, hogy ne engedjék, hogy a távoli kalandok vágya a revanche gondolatát háttérbe szorítsa, hanem fordítsák az egész figyelmöket a continentalis politikára. Ekkor adták ki azt a jelszót, hogy a hadsereget meg kell erősíteni Franciaország európai súlyának biztosítása miatt. Kimutatja azt is, hogy hamis az az állítás is, hogy Németország vezet a fegyverkezés terén. Franciaország aránylagos erőfeszítése sokkal nagyobb az övénel, mert 40 millió lakossal az új véderőtörvény a hadsereg hadilétszámát $4\frac{1}{2}$ — $4\frac{3}{4}$ millióra, békelétszámát pedig 900,000-re, holott Németország 60—70 millió lakossággal hadseregét körülbelül 4 millió hadilétszámmal és

800,000 békelelétszámra akarta emelni.} És reámutat arra is, hogy Angliának nincs joga Németországot túlságos fegyverkezéssel vádolni, mert Angliának a dogmája az, hogy flottájának a két legnagyobb flottával rendelkező hatalom flottájánál nagyobbnek kell lennie.

Erélyesen száll síkra az ellen a föltevés ellen, hogy Németország oka a háborúnak, mert hisz ultimatumával ő idézte elő a háborút. A felhozott tény igaz, de a következtetés hamis, mert a német ultimatum nem volt politikai offensiva, az csak a stratégiai offensívát akarta bevezetni, azt akarta megakadályozni, hogy az úgymint reménytelen tárgyalásokkal az ellenség időt nyerjen, hadseregét elkészítse és Németország elveszítse azt az előnyt, a mely a gyorsabb mozgósításban rejlik. Felhossa különben Andrássy a hétéves háború esetét, az 1859-iki olasz háborút, melyekben — mint köztudomású — nem az akarta a háborút, a ki megizente.

Föltárja szerzőnk a német szövetségi hűségen kívül azokat az érdekeket is, a melyek szükségessé tették, hogy Németország teljes erővel felvegye a harcot, mert nyilvánvaló, hogy a szláv győzelem Ausztria-Magyarország felett a germán fajra végzetessé vált volna, Ausztria-Magyarország letörése elszigetelte volna Németországot, Ausztria-Magyarország hatalmi állására Németországnak is szüksége van. Ezen meggyőződés vezette Bismarckot is, a mikor a nikolsburgi békében 1866-ban osztrák területet nem hódított.

A német császár mindent elkövetett, hogy világháborús complicatiók nélkül oldhassuk meg a szerb kérdést, de természetesen kellő biztosítékokat követelt, melyek az eddigi szerb üzelmeket megakadályozzák, és egy percig sem akarta a kettős monarchiát visszatartani a teljes jogos követeléstől.

Mihelyt nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország Szerbiát biztatja és érte kész háborúba menni, akkor már igen helyesen a német császár úgy vezette a tárgyalásokat, hogy a döntés gyorsan bekövetkezzék. Németország velünk együtt tisztán, felemelt főllhat a történelem ítélőszéke előtt, mert a háborúért a felelősség Oroszországot és szövetségeseit terheli. A jelenlegi háborúban — így szól Andrássy — mindig vállaltam volna a felelősséget könnyebben, mint azért a politikáért, a mely a dolgokat odáig hagyta jutni, hogy Szerbia agresszivitásából világháború keletkezzék és ezért a működésért, a melylyel a diplomátia a jelenlegi háborút előkészítette. Így tesz hitet a lelkiismeret tiszta és nyugodt tudatában önmagáról Andrássy Gyula gróf, és ezt a hitet hirdette a háború kitörésének első pillanatától kezdve, mert mindig azok közé tartozott, kik már

a háború kitörése előtt figyelmeztették a nemzetet, hogy a szerb agresszivitás mögött Oroszország áll és a háború kikerülhetetlen.

Nem végezhetem ismertetésemet szebb szavakkal, mint a melyeket röpirata végén intéz Andrásy Gyula gróf nemzetéhez:

Merítsünk bátorságot lelkiismeretünk tudatából a kitartásra, erélyes és kiméletlen harcra a békéig, azon békéig, a mely csak istenitélet lehet azok fölött, a kik a legnagyobb bűnt követték el, a melyet a civilizált világ ismer, mert az egész világtörténelem legpusztítóbb és legkárosabb háborúját indították meg kellő jog és ok nélkül, nem azért, mert másképen nem teheték, hanem azért, mert úgy akarták.

Wlassics Gyula.

Ferentzi Magda.

Ferentzi Magda: *Fehér árnyékok*. Budapest. Singer és Wolfner, 1914.
8°. 190 l. Ára 3 K 50 fl.

Ferentzi Magdában komoly írói tehetség tünt föl s lobbant el hirtelenül. Nevét csak egy könyv viseli, de ez a könyv föltűnést keltett. Egy-két komoly hang felhívta rá a figyelmet; az irodalom ingyenczei sokat beszéltek róla. A részletesebb kritika azonban hallgatott; a tágabb közönség érdeklődését külső körülmények keltették föl: hogy a szerző nő, sőt fiatal leány, író leánya, ki nővérevel egy időben bocsátja közre első kötetét s mindjárt ez első munkája föltűnik; ehhez járult a részvét, hogy a könyv megjelenését írója nem érte meg, s e fiatal tehetség első munkája — hagyaték. Sokak szemében mindez összeolvad a könyv hatásával. Pedig e műnek nincs szükségére külső segítségre, hogy érdeklődést keltsen; magában oly becses, annyi tehetségről tesz tanúságot, hogy joggal elvárhatja a kritika elemzését s méltánylatát.

Meséje egyszerű, de ha rövid szavakban próbálnánk elmondani, azzal nemcsak fogalmat nem adnánk róla, de sőt hamis képet nyújtanánk, oly finoman szövi szerző az egészet, oly sajátos rugók mozgatják embereit s annyira külön színe van ez egész világnak. Pedig minden való, reális, a mi a megszokott mindennapiságból kiemeli, az vele jár a tárgygyal, mintegy alapja, s két szerves pontban gyökerizik, honnan az egészet áthatja; egyik a környezet, a színhely, — másik a jellemek.

A színhely Davos, egy sanatorium. Megfagyott, fehér világ, a melyet sokszor betemet a köd s végigszánt a ködöt szétvágó, ideg-roncsoló déli szél, a Föhn; — egy utcából álló parányi világváros, a hol az erkélyeken fekvőszékek sorakoznak s melyben csak egy-két

virágüzlet kirakata tarkállik, hol villanyfényben a Dél meghalni hozott színei s illatai dideregnek, míg az utcán ló-húzta henger mángorolja le a magas havat, melyen nesztelenül lebegnek a járókelők, fehér árnyékok a sűrűn szállongó hóban; — mindez eleven vonásokkal van rajzolva a könyvben, jellemzőn és festői módon. Ép ily élethű a közelebbi környezet, a sanatoriumi élet rajza, a hol az élet forgószele oly különböző embereket sodor össze a világ minden sarka felől, s a kiket mégis oly egyformákká gyúr a közös nyomorúság. Bajos is volna túlozni ezt a külön világot, melynek tagjai elszakadtak a külső társadalomtól, többnyire tulajdon multjoktól is; saját törvényeik és szokásaik szerint élnek, vagy mint önkénytes askéták, magukba mélyedve s mintegy előre elválva mindentől a világon, vagy ellenkezőleg, minden szeszélyüknek hódolva, rövidre taksált életüknek minden elérhető öröme után kapva. E különös milieuből fakad részben az egész műnek különössége, melyet a pontos leírás mégis mindig valónak fogadtat el.

A megfigyelés, leírás erős oldala szerzőnek, sőt uralkodó képessége. E tehetség nála csaknem ellentétes két elemből olvad össze; szeme roppant éles, rajza realis, leírása nyomán oda lehetne találni egyes házakhoz — mégis mindig bizonyos emelkedettség, a képzelet belévegyülése, mondhatni költőiség jellemzi. Elsősorban igen választékos; kerül minden fölösleges durvaságot, csupán a jellemzőt választja ki s inkább a szép érdekli; csak azt írja le, a miben hangulatot, lelket lát, a mi művészi. Az emberi nyomorúsággal való üzérkedést, a részvénytársasági humanismust, a gyógyítás kufárait, a nappal s levegővel való uzsorát háttérben hagyja, mindebből csak annyit éreztet, a mennyi alakjainak lelkére tartozik. A mellett leírásaiban mindjárt erős erkölcsi érzék érvényesül, valóságos ítélet. Finom gúnynyal rajzolja a sanatoriumi életet a nélkül, hogy torzítna vagy gúnyolódnék.

Általában lelket önt leírásaiba; nem pusztá külsőségeket ír le, hanem mindjárt a hatást is, beleszövi a maga hangulatát, gondolatait. Nemcsak külső megfigyelő, hanem önmegfigyelő is; e kettő összeolvad nála. A pontosan rajzolt részletek magukban is a valódiság, átéltség bélyegét viselik; azzal, hogy szerző mindent magán szűr át, a maga hangulatával vesz körül, — maga is folyvást előttünk van, előadása csaknem az Ich-roman-hoz közeledik, s ha nem is épen a mesében, legalább egyes vonásaiban, a hangulatokban, a környezetben szinte önéletrajzot sejtet.

Szerző rendkívüli ügyességgel juttatja érvényre leíró tehetségét; azt viszi át úgyszólván mindent erre. Előadása, mondhatni,

elejétől-végig leírásból áll, a jellemrajz szintén, sőt a cselekvény is hangulatok mozaikképeiből van összetéve; azonban a rövid időre sűrített, változó képek olykor mégis eleven erejűek.

Eleinte valóban úgy tetszik, mintha az egész csak rajzok sora volna s nélkülözné a szigorúbb szerkesztést; pedig nagy műgond rejlik minden ízében. A leírásokból élénk toppanó alakok, a kiszivódó hangulatok mind hozzájárulnak a főalak megvilágításához s a cselekményhez; az egész milieu részt vesz abban. Itt van Daisy, a sanatorium régi lakója; nem képes magában élni, mindig ragaszkodnia kell valakihez; mindenkivel barátkozik, mindenről tud; a szerző hírharangnak használja, tőle halljuk a sanatorium ujságait. Rajta át ismerünk meg egy kis görög leányt, «a kicsit», a ki három év óta él ott, azóta egészen elárvult; folyvást fekszik, nemsokára meg is hal. Ő jelenti a betegséget, a halál közelségét; koporsója sötét jelként vonul át az események fordulópontján. Vele szemben ott egy víg bécsi lány, ki körül egy lengyel herczeg udvarlása a csábítás hálóit szövi. E lány életkedve, flirtje ellentéte Márta jellemének s Wernerrel való kölcsönös vonzalmuknak. Minden a főalakra vonatkozik, az ő lelki élményét szövi s ez által bele torkollik a cselekvénybe.

A cselekvény inkább benső, mint külső eseményekből áll, s egy pár nagy hangulati képből alakul ki. Az első kép: Márta és Werner kocsizása a tó körül s rövid pihenő egy kirándulási hajlékban. Az egésznek mintegy előképe ez: a rövid együttlét, fagyban, ködben, mely elfödi az utat, ez a meleg szoba, mely a más otthona, övék csak az emléke. Azután egy estve, karácsony előtt, Werner egy virágzó fácskát visz a Márta szobájába. A tavasz élni képtelen álmát itt a hó-világban. Így érzik ezt mindketten, pedig ez est, megindultságában, az ő néma eljegyzésük. Míg Mártát e szomorú menyasszonyság gondolata tartja ébren, ezen az éjen hal meg «a kicsi». S a merre Márta reggel, mintegy önmagát keresni jár, az ő nyomán sétálva rabol csókot a herczeg a kis bécsi lánytól. A nem is bő milieu-rajz így mutatja az élet sokféleségét.

Ez a nap már a fordulópont. Wernernek az izgalomtól tudóvérzése volt. Szobája előtt a folyosón, melyen végigsikoltoz az idegkorbácsoló Főhn, nesztelenül kiosonnak «a kicsi» koporsójával; durva idegen emberek viszik az éjszakába; a padlón egy pár rózsalevél marad utána. A folyosó másik oldalán a herczeg lopózik a kis bécsi lány ajtajához, melyet zárva talál. Mártát a halálra vált Wernerhez hívják. Ez az éj megtöri a Márta lelkét; végső energiájával elmenekül erről a helyről.

Nem a mű meséjét vázoltuk ebben, csupán arra akartunk rámutatni, hogy az író, fölismerve tehetségének természetét, a cselekvényt egy pár nagy képből állítja össze, melyeknek külső keretei az elmondottak. Így elmondva, vajmi vékony cselekvény volna ez; de úgy összeszöve, annyi részlettel, benső mozzanattal fölruházva, oly lélektannal rajzolva, mint szerző teszi, mindez esemény, sőt élet. Csakhogy benső, lelki élet. Nem igen nyilatkozik külső eseményekben, inkább benső élményekből áll, de ezt a szerző szándéka, sőt a tárgya hozza magával. Az író nemcsak hogy az eseményeken belül a lelket akarja rajzolni, hanem beteg embereket fest, a kik nem élnek kifelé, csak bensőleg, s a beteg emberek beteg lelkét akarja föltárni. A sanatoriumi életnek nem csak külsejét figyelte meg, hanem a betegek lelkivilágát is. Jól megfigyelte, mert köztük élt, s át is érezte, beteges érzékenységgel, hiszen, sajnos, maga is beteg volt. Épen abban van könyvének érdeke és becse, hogy oly híven tükrözi a betegek elváltozott lelkét, ezt az anima Hyppocraticát. Élethíven rajzolja, mily gyöngék, idegesek, érzékenyek, — Márta egész telepathikusán az —; milyen szűkkörű akaratok, czéljuk; mennyire rabjai a hangulatoknak; mint törnek utat az egyéni természetek lappangó különcz vonásai, szinte rögeszméi, semmivel sem törődve magukon kívül. Legélesebben Werner alakján rajzolja a betegek fölolvadását képzelődésükben, az öntudatlan önzést, mohó vágyat, az erőszakos akarás és fásult lehangoltság váltakozását. A ki ezt a lélektant nem érti, ne olvassa e könyvet, mert üresnek fogja találni, főként pedig befejezetlennek. Pedig nem az. Ezzel a lélektannal mérve: mi volt az ő élményük? Wernert, a szép férfit, a multnak árnyai vonszolták ide; itt sem tud meglenni szerelem nélkül. Egész lelkéből szereti Mártát, mert ő jelent számára mindent: szórakozást, vágyat, czélt, boldogságot, az egész életet; megváltást remél tőle. Viszont Márta, az épebb, erősebb fél, inkább csak száналomból szereti, mert szerelme meghatja s maga is szeretetre szomjazik; de érzi, hogy erre az érzésre nem vár élet, jövő, azon az éjszakán lelkében eltemeti Wernert, s menekül kísértete elől; az örvény szélén nem bírja hozzáláncolni magát, feláldozni neki; az élet hívja, a maga még biztató élete, a gyógyulás, a jövő, s a maga életét, a maga nap-sugarát keresni indul. Ők ketten egészen egyformán cselekszenek. Közös parancs-szóra hallgatnak, az élet szavára, ösztönére.

Szerző második műve, melyet halála előtt pár héttel írt (s melyet most közlünk), rokon az elsővel. Ugyanaz a tehetség nyilvánul itt: az a finom részletrajz, azok a mély hangulatok, az az átéltség (a milieu rajzban, itt-ott a cselekvényben is, akad némi hasonlóság);

de az író általában bátrabb, rajzában néhol több a lendület, egy-egy leírása színesebb, változatosabb.

Hiszszük, sokan fogják e művet gyönyörűséggel olvasni, sokan gondolnak megilletődve a szerzőre — s e gondolatokból virágok nőnek sírján.

v. g.

Arany János angol nyelven.

John Arany: *Toldi. Toldi's Eve. Ballads. Selected. Lyrics.* Translations from the Hungarian of John Arany by William N. Loew. New York 1915. 8°. 192 l.

Évtizedek lelkes munkájának legújabb gyümölcse az a kötet, mely nagy gyönyörűségünkre Arany János *Toldiját, Toldi estéjét* és válogatott kisebb költeményeit tartalmazza angol fordításban, a külföld számára. William N. Loew, New-Yorkban nagy tekintélynek örvendő hazánkfia, számos kötetével nagyban hozzájárult ahhoz, hogy irodalmunk legszebb termékeit idegen országokban is megismerjék és megszeressék. Petőfit főleg ő tette hozzáférhetővé és népszerűvé, ezzel a kötetrel Arany is közelebb jutott a magyarul nem tudók megértéséhez s a fordító jelzi, hogy nemsokára Vörösmarty angol fordítását fogja közrebecsátani. Hálánkat, őszinte becsülésünket már ez a neki természetesnek mutatkozó szeretet, ez a lelkes munka is megérdemli, ha a fordítások, mint művészi termékek nem érnék is el az eredetit. De e fordításoknak irodalmi értékük is van.

A fordító maga utal arra, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie. Feladatát most nehezebbnek érezte, mint mikor Petőfit fordította s többször hangoztatja, hogy ő nem az a költő, ki e nagy geniusok teremtő ihletével az eredetinek megfelelő művészi alkotást tudott volna létrehozni. S ebben igaza van. Az ily geniusok ritkák s tudjuk, hogy idegen nyelvből anyanyelvünkre fordítani is mily költői érzéket, művészi fáradságot s körültekintő gondot kíván. Hát még mennyivel nehezebb anyanyelvünkről ültetni át költői alkotást idegen nyelvre, mely, akármennyire tudjuk is, mégsem a mienk, mert szelleme, belső melege nem hatotta át a mi lelkünket.

Vegyük kezünkbe a könyvet, mint olvasók. Mi, a kiknek lelkünk e magyar költemények minden szavától át van itatva, kiknek e csodaszép művek melódiaja művészi életösszhangunk egyik accordja teszi, mi bizonyára más érzéssel vesszük fel és teszszük le e művet, mint ez idegen olvasó. A fordítás nagyon jó; mint költői munka — mint látni fogjuk — hogy kívánni valót, de csak azt, a mit a fordító ismételt hangszól, az eredeti, született nemzeti költő zenei érzékét,

a népies zamatot. Talán ezért sikerültebbek a nagyszerűen visszaadott leírások s ezért halványabb a fordítás ott, a hol kedélyállapotról s tisztán érzésről van szó.

A kisebb költemények közül legszebbek a *Bards of Wales*, a formai tekintetben is kiváló *Szondi's Two Pages* és *Bor the Hero; Ladislaus V., Beggar's Song, To my boy*. Kár, hogy a refrain az utóbbinál nem nagyon szerencsés az eredetinek keresetlen, nemes egyszerűségével szemben. Nagyon szép a *Captive Stork, Mistress Agnes, Midnight Duel, The Mother of Mathias Hunyadi*; a *Családi kör* azonban nem teszi az eredetinek benyomását, a mit a fordító máshol nem egyszer majdnem a csalódásig elér. Kevésbé szerencsés a *Tetemrehívás. Zách Klárában* nagyon is nélkülözzük az eredeti hangját is, formáját is. Még bántóbb a versmérték megváltozása a *Vigasztaló, az Évek, ti még jövődő évek* cz. versekben.

Toldit rimes jambusokban fordította. Húség tekintetében nagyon elvétele eshetik kifogás alá s ott is könnyen lehetne segíteni. A IV. 14. énekben «fájós beszédet» pl. így fordítja: *flowing speech*, II. 5. «kérdi fanyalogva» helyett ezt találjuk: *asks indifferent*. Ilyen kis eltérést többet is találunk. Néha a legkitünőbb részekbe is belekerülnek idegenszerűen érintő szavak vagy sorok: ez teszi a sikerült részeket helyenként halványabbakká, színtelenné. Erőtlenebb az eredetinel pl. a *T. Est. V. 18.*

..... If my knighthood I
Did not esteem, this mace I now hold high,
I'd hurl at you! Your whelping cubs should know
What reverence to my gray head they owe,

(Király, ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném héttollú botomat,
Mászor megfeddenéd apró kölykeidet,
Hogy meg ne csúfolnák vitéz vén fejemet.)

Gyönyörű részei mindenért kárpótolnak. Vessük pl. össze a következő sorokat, melyeket úgy olvashatunk, mintha az eredetiben lennének:

I feel a mighty strength within my arm,
I shall not waste it here upon the farm.
I have been told my sire was bold and brave,
Shall I disgrace the race, turn out a knave?

(Nagy erőt érzek mind a két karomban,
Nem vesztegetem azt szérűn és malomban;
Édes apámnak is hallám vitézségét:
Hát csak én gyaláznám meg a nemzetségét?) Toldi VI 15.

Migrating bird, — my soul, well dost thou know
That soon thou to a fairer clime must go ;
For thee all here on earth is icy cold,
My bent form is a poor place thee to hold . . .

(. . . Vándor madár lelkem : jól érzi magába',
Hogy maholnap indul melegebb hazába.
Neki már e földön minden olyan fagyott!
Néki én leroskadt hideg hajlék vagyok.) Toldi Estéje I 31.

A kötetet élvezettel forgattuk; bár szeretne mennél több újabb barátot irodalmunknak.

Rózsa Dezső.

A HÁBORÚ EDDIGI MÉRLEGE.

Az országos hadsegélyző-bizottság feladatai közé sorolta a tél folyamában oly előadások rendezését, melyekben politikai, társadalmi, irodalmi és tudományos életünk jelesei szóljanak a nagy közönséghez s a háború actualis kérdéseit a legkülönbözőbb szempontokból világítva meg, nyujtsanak tájékoztatást, irányítást és buzdítást.

A vezetésem alatt működött albizottságnak szerencséje volt az eddig megtartott tizenhat előadásra oly férfiakat nyerni meg, kik nagy érdeklődést és mély hatást keltve világították meg előttünk a háború erkölcsi tényezőit és hatását épúgy, mint gazdasági és pénzügyi vonatkozásait és következményeit; a háború viszonyát a valláshoz, a culturához, a költészethez, a sociológiához; nemzetünk s a többi nemzetek történetileg kifejlődött szerepét e háborúban s a külpolitikában általán, végül a kötendő béke jóságának föltételeit és az utána reánk váró föladatokat is. Ezekhez a fővárosban tartott előadásokhoz sorakoztak azután előadóinknak egyes nagyobb vidéki helyeken szintén a mi kezdeményezésünkre közérdeklődés közt megtartott fölolvasásai.

Midőn az összes előadóknak, valamint a rendezés körül közreműködött tisztelt barátainknak és érdeklődő közönségünknek a bizottság nevében e helyről is őszinte köszönetet mondok, legyen szabad megbízatásomnak megfelelő befejezésül visszapillantanom azokra a vészes és véres hónapokra, melyeknek mintegy commentárjait nyujtották előadásaink s megkísérlesem eddigi küzdelmünknek mérlegét állítva föl, a jövő felada-

¹ Az Országos Hadsegélyző-bizottság kebeléből kiküldött albizottság által rendezett sorozat befejezésül folyó évi márczius hó 30-án tartott előadás.

taiba részemről is néhány szóval bevilágítani. Azzal az elfogulatlansággal és tárgyilagossággal akarom ezt tenni, melylyel a helyzet komolyságának, valamint közönségem iránti tiszteletemnek tartozom.

A háború kitörése nálunk általános és őszinte lelkesedést keltett. Nem volt ez a nehezen féken tartott harci kedv, vagy épen hódítási vágy fölszabadulása; a megkönnyebbülés érzete volt azért, hogy nem kellett többé ökölbe szorított kézzel, fogcsikorgatva és szemet hűnyva tétlenül nézünk, miként igyekeznek ellenségeink egész szemérmetlen nyíltsággal összeszorítani a hurkot a nyakunkon. A legellentétesebb politikai pártok vezetői teljesen egybehangzóan elismerték, hogy ez a háború reánk volt kényszerítve, hogy az elkerülhetetlen, és mert a monarchia léte s a mi nemzeti létünk volt benne kockára téve, az élni akarónak nemcsak elszántságával, hanem annak lelkesedésével is fogtunk fegyvert. Lelkesedésünket fokozta az a mindjárt kezdetben szerzett tapasztalás, hogy a monarchia népei e megpróbáltatásban egységesebbeknek bizonyultak, mint valaha, hogy a mozgósítás gyorsasága, az önkéntes jelentkezések száma igazolták a nemzet harcckészségét s hogy seregeink és hatalmas szövetségesünk serege úgy északkeleten, mint nyugaton hamar kimutatták fölnyüket a harcban.

Ez a lelkesedés, mely zajos tüntetésekben is nyilatkozott, nem tarthatott hónapokon keresztül; nemcsak a háború elkerülhetetlenül változó esélyei, maga az emberi természet hozza magával, hogy a felajzott idegzet meglankad s csak újabb behatások alatt tud ismét nekilendülni. El nem maradhattak a skepsis, a sötétenlátás jelenségei sem. Az olyan világeseemények, a minők életünk utolsó hónapjaiban rohamosan váltották föl egymást, nemcsak a lelkeket rázkódtatják meg, hanem a képzeletet is fölizgatják s a jövőmondás versenyében azután azok érzik magukat legfölnyesebbeknek, a kik a legrosszabb eshetőségeket is előre vélték láthatni.

Ily időkben különösen fontos szerep jut, mint a közhangulat irányítójának, a hadi hírszolgálatnak és általában a sajtónak. Ezért — ezt mindenki kénytelen elismerni — a sajtót ily viszonyok között egészen szabadjára hagyni nem lehetett. Ellenzékünk egyik vezéralakja, gróf Andrássy Gyula, a háború alkal-

mából tartott előadásai egyikében nézetem szerint tökéletesen helyesen jelölte meg az e tekintetben követendő elveket, mondván, hogy szükséges censura alá venni «minden a háborúra vonatkozó híradást, szigorúan ellenőrizni kell, hogy koholt híreket ne hozhasson és hogy egyes szerkesztők esetleges idegessége ne mételyezhesse meg a nagy közönséget». De ugyanő ráutalt arra is, mily hiba oly tények tagadása, melyeket előbbutóbb be kell vallani; mert az ország közelében vagy az országban magában történő események akkor is kiderülnek, ha a hivatalos communiquék hallgatnak róluk, s a legnagyobb panique okozója az volna, ha a közvélemény egyáltalán nem hinne többé a hivatalos jelentéseknek, mert mást tud, mint a mit neki hivatalosan mondanak.

Ezt tartva szem előtt, nem akarom közelebbről vizsgálni, vajon az e részben kétségkívül nagyon nehezen eltalálható mértéket egyszer-másszor el nem tévesztettük-e. Azonban constatálom, hogy e jelenségekbe beléjátszanak a sajtó pszichológiájának bizonyos törvényei is, melyeknek hatását legvilágosabban bizonyítják Francisque Sarceynnek most újra divatba jött, Párizs 1870—1871-iki ostromáról szóló naplóföljegyzései.

Hogy a sajtó ily mozgalmas időkben mindenütt a kedvező eseményeket túlbecsülni, a kedvezőtleneket elleplezni vagy lekicsinyelni szokta, az nem mindig a censura nyomásának hatása. A sajtóban magában, melyet utóvégre is a közönségével azonos érzelmeiktől, vágyaktól és aggodalmaktól hányatott emberek írnak, megvan az az ösztönszerű törekvés a közönségnek azt adni hírül, a mit ez vár, kíván, szinte követel tőle. Így aztán a lapok egymást kergetik belé a tetszetős túlzásokba s nem veszik észre a csömört, melyet ez kelt, a közönség kedvetlenségét, melylyel végre az igazi igazság keresésébe belefáradva elfordul az újságoktól s a gazdátlanul szárnyaló híreket hajhászsa.

A hangulat csapongásához lényegesen hozzájárultak az elkerülhetetlen csalódások, melyeket a háború hosszú folyama alatt nekünk is hozott. Hangsúlyozva mondom, hogy nekünk is, mert ha ezt a háborút egykor talán a csalódások háborújának fogják elnevezni, ezt az elnevezést sokkal inkább fogják ellenségeink tapasztalásai igazolni, mint a miéink.

Ellenségeink először is csalódtak azokban a szolgálatok-

ban, melyeket kölcsönösen vártak egymástól. Csalódtak továbbá azért, mert a monarchia szertezüllésére számítottak az első fegyveres támadás hatása alatt. Azok után a kiegyenlíthetetleneknek látszó ellentétek után, melyek nálunk a parlamentben, Ausztriában főleg a nyelvi kérdésben dúltak, az ellenséges külföldön senki sem hitte, hogy Ausztria-Magyarország megtámadtatása esetében egyetértő és egységes védekezésre lesz képes. Nekünk magyaroknak is kevésbé megtisztelő módon pártütői szerepet szántak s még Oroszország részéről sem hiányoztak az együgyű ámítási kísérletek. Már a háború első hetei alkalmasak voltak ellenfeleink éktelen dühét kelteni föl e furfangos számításuk teljes meghiusulása miatt, s a hadi kölcsönrel elért siker a pénzügyi gyöngeségünkre épített reményeket is megdönthette.

De valljuk be, csalódás ért bennünket is, német szövetségünket is, már a háború első kialakulásakor. Sokan joggal számíthatni véltek Anglia semlegességére, ellenben Olaszország és Bulgária síkraszállására ügyünk mellett. Megdöbentő meglepetés volt Japán fegyveres állásfoglalása, nem — mint vártuk — régi ellensége, Oroszország ellen, hanem a Triple-Entente mellett. Csalódtunk összes ellenségeink erejében is az egy Belgiumot kivéve. Németország küzdelmét a francziák ellen bizonyára nemcsak ezeknek szövetsége az angolokkal, nem is csak a németek egyidejű keleti hadakozása, hanem a francia seregnek az 1870-iknél sok tekintetben jobb minősége is nehezíti meg. A szerbek, a mily alacsony lelki kvalitásokat nyilvánítottak bombavető munkájuk szervezésében, oly vitézeknek bizonyultak a fegyveres védelemben. Az európai sajtó egy nagy része — érthető gyűlöletből — éveken át váltig hirdette, hogy Oroszország agyaglábú colossus, melyet a zarnokság elleni visszahatás, a forradalmi szellem, a corruptio teljesen megőrölt, úgy hogy az első erős támadás megdöntheti. Nos, a kik ezt híresztelték, hogy Oroszországnak ártsanak, csak nekünk ártottak vele, mert ennek az ellenségünknek erőforrásai minden pazarlás mellett majdnem kimeríthetetleneknek bizonyultak. Az entente belső egyenetlenségeire is kár volt számítanunk, mert látjuk, hogy a nyugati hatalmak legrégibb külpolitikai tradícióikkal szakítanak Oroszország további közreműködésének biztosítása érdekében.

Végül általános csalódást okozott a hadjáratnak nem várt rendkívüli hossza. Az ember joggal hihetni vélte, hogy az öldöklés mai eszközei mellett a harc szükségkép gyorsan jut a döntés stádiumába. Most látjuk, hogy az öldöklés tökéletesítésével lépést tart a védelem tökéletesítése s a mozgásba helyezett erők óriási szaporítása, és a hadviselés a multhoz képest inkább hosszabbodik, mint rövidül.

A háború folyamában szerzett sok keserű tapasztalást igyekeznünk kell mint tanulságot a jövőben javunkra fordítani, mint a hogy Dante a maga tanításáról azt mondja, hogy annak első íze keserű ugyan, de megemészteve életadó táplálékot hagy hátra.

A külföld, a «művelt nyugat» mértéktelen csodálatából a most átélt idők alatt alaposan kijózanodhattunk, látva, hogy micsoda lelketlenségekre képesek a «civilisatio élén haladó» nemzetek és érezve, hogy mi, kiket azok culturájok magasztaláról lenézni szoktak, nem volnánk képesek az emberiségről való hasonló megfélemezésekre.

Ha nem akarjuk is e jelenségekkel bebizonyítotttnak látni Emersonnak azt a fájdalmas mondását, hogy az emberi civilisatio nem egyéb, mint gonosztettek láncolata, el kell szomorodnunk annak láttára, hogy a legnagyobb nemzetek vezető szellemei a háború szenvedélyeinek lángolásában mekkora elfogultságra, az igazság mekora megtagadására s mily vakmerő valótlanságok befogadására képesek. El kell keserednünk, ha látjuk, hogy a nemzetek közbecsülete föl nem lázad az ellen a nép ellen, mely magának követeli a világ összes tengerei fölötti uralmat és nem átallja hajóival idegen semleges államok zászlói mögé rejtőzni, hogy azok mögül csalárdul védekezve, orvul támadja meg ellenfelét. Ha látjuk, hogy nyugati ellenfeleink — mint budapesti egyetemünk tudós rectora csattanósan mondta — a civilisatióért való küzdelmet hirdetik, mikor le akarják törni a legnagyobb műveltség hazáját, Németországot, mikor segédkezet nyújtanak ahhoz, hogy a kozák- és szibériai hordák ellepjék Némethont, Ausztriát, hazánkat s a mikor idecsődítik Afrika és Ázsia barbár tömegeit s még a sárga veszedelmet is, Európa sok ezer éves culturájának megsemmisítésére.

Hogy a valótlan állításokban milyen világreccordot érnek el

mai nap ellenségeink, azt főleg az ellenünk és Németország ellen támasztott vádak tanúsítják. Nem is foglalkozom azokkal a képtelen állításokkal, állítólagos vizsgálatokkal és vallomásokkal, melyekkel különösen a francziák a németek atrocitásait és szándékos, barbár pusztításait vélik bebizonyíthatni. A már említett Sarcey igazolja, hogy a gallok heves vérű népe ugyanígy vádolta barbársággal a németeket negyvenöt évvel ezelőtt is, pedig azóta hányszor elismerték culturájok becsét, sőt, hogy ők ugyanakkor gyűlöletöknek nem kevésbbé kiméretlen kifejezéseivel ostromozták az angolokat is, mostani kedves szövetségeseiket. Ép oly nevetséges a «militarismus» sokat hangoztatott vádja és az így elnevezett rémkép, melyet Európa elé festenek. Német militarismusról beszélnek, mikor a saját hiányzó militarismusukat a kozákok, gureák, pápuák és senegali négek katonai erényeivel igyekeznek pótolni. Az igazság pedig az, hogy a míg háborúk lesznek, lesz militarismus is, mert minden állam, különösen minden szárazföldi állam, még az olyan is, a mely nem gondol mások megtámadására, csak a maga védelmére, kénytelen lesz a maga haderejét olyan mértékben fejleszteni és tökéletesíteni, a minőben azt szomszédai teszik; e tekintetben teljesen hiábavaló a kezdeményezés felelősségével való vádaskodás. Ha ellenben a militarismus oly politikát jelent, mely az állam összes feladatait az értelmi és gazdasági cultura körül alárendeli a hadseregfejlesztés kizárólagos céljainak, s amazokat ezekért elhanyagolja: ezt a vádat Németország ellen emelni valóban a legnagyobb igazságtalanság volna. Nagy tévedésben vannak ellenfeleink, mikor azt hiszik, hogy Németországban a katonai szellem azért erősebb, mert az egész polgári lakosság a katonai szervezet békójába van verve; a németeknél is, nálunk is erősebb a katonai szellem ebben a háborúban, mint valamennyi ellenségünkénél, mert csak nálunk és szövetségeseinknél — ideértve a derék törököket is — igazán nemzeti ügy ez a háború, a nemzet életének, jövőjének ügye, mert még sokkal több joggal, mint régen az osztrák költő mondta Radetzkyről: «In deinem Lager ist Österreich!», mondhatjuk mi hadvezéreinkről, hogy táborukban ott vagyunk mindnyájan, ott van az egész nemzet!

Az igaztalan vádak között legközkeletűbb, legkedveltebb s a

melynek éle különösen ellenünk van irányozva, az, mely a háború okozásának, előidézésének felelősségére vonatkozik. A mióta a világ áll, soha még hadviselő fél azt be nem ismerte, hogy ő akarta a háborút, mindig a másik félre toltta az odiumot, a mi igen figyelemreméltó momentum a háború egész erkölcsi világának megítélésénél. De oly cynismussal és — fájdalom — oly meg nem érdemelt sikerrel a közvélemény félrevezetésében talán még sohasem játszott a farkas az ő mesebeli szerepét a bárányyal szemben, mint most a mi ellenfeleink.

Természetesen mi vagyunk Európának, a világnak béke-rontói, mi Ausztria-Magyarország, a kik rárohantunk a szegény, kis, ártatlan Szerbiára, meg Németország, a mely negédesen erőszakot vett Belgium nemzetközi oltalom alatt álló semlegességén. Magyar közönség előtt s ma már, mikor az egész vonatkozó diplomatiái anyag közkézen forog és gr. Apponyi Albert s gr. Andrássy Gyula ezt a kérdést oly alaposan megvilágították, igazán fölslegesnek látszik e vádak czáfolatába bocsátkozni. De legyen szabad rámutatnom egy tényre, mely napnál világosabban mutatja ellenségeink képmutatását. Mind egytől-egyig — Belgiumot kivéve — elárulták, sőt nyíltan vallják azt, hogy támadó czélzatuk volt, mert hisz valamennyien valami új előnyt akarnak e háború által elérni: Szerbia és Montenegro terjeszkedni akarnak, osztozni akarnak Bosznián, Hercegovinán sőt Dalmácián is; Franciaország legalább is vissza akarja hódítani Elsasst és Lotharingiát, Anglia le akarja törni Németország expansiv erejét, flottáját, külkereskedelmét, elvenni tengerentúli birtokait; Oroszország zsákmányt keres balkáni védenzei számára, proclamatiói szerint a maga uralma alá akarja «fölszabadítani» Ausztria és Magyarország északi szlávjait s még mindezekon kívül el akarja foglalni Konstantinápolyt, hatalmába akarja keríteni a Hellespontost s ily módon végkép meg akarja állapítani fennhatóságát a Balkánon. Hogy Japán Ázsiában mit akar magának e háború zavarosából kihalászni, azt most már ijedezve látják szövetségesei. Csak reánk és szövetségeseinkre nem foghatja ránk senki, hogy mai birtokunk oltalmán s zavartalan békés fejlődésünkön kívül a magunk számára valami egyebet akarnánk biztosítani. Az igazság tehát az, hogy mi küzdünk a világ hivatástervező, megátalkodott béke-

rontói ellen, hogy mi védekezünk rabló és gyilkos szándékú támadások ellen!

A mi különösen Németország állítólagos világhatalmi törekvéseit illeti, oly fényes elme, jeles hazafi és tekintélyes tudós, mint a berlini büntető és nemzetközi jogász, Liszt Ferencz tanár mutatta ki egy röpirat alakjában is megjelent háborús előadásában, hogy Németországot egész megalkotása, fejlődése, helyzete képtelenné teszi arra, hogy politikai értelemben olyan világhatalommá váljék, a minő Anglia, Oroszország és Amerika; hogy a Német-birodalom legfőlegb jegecedési központja lehet a kisebb államok védelmi szövetségének ama három óriás összeűző ereje ellenében.

És különösen mi magyarok egész történelmünk tanuságát szegezhetjük ama vádak ellen, a melyek monarchiánkat terjeszkedési, hódítási szándék gyanujával terhelik. A mi harczos multunk legdicsőbb hősi emlékei: a cserhalmi ütközet, a kenyérmezei csata, Szigetvár, Drégely, Eger védelme, az 1849-iki «szent tavasz» mind, egytől-egyig saját földünkön, saját földünkért vívott védelmi harczok voltak. Mert bennünket soha élni sem akartak hagyni, azért kellett mindig küzdenünk, ezért küzdünk ma is. Ha ez a háború nem volna jogos védelmi harcz, nem volna — mint költőnk mondja — «a védelmezett népjog csatája», a magyar nem volna annak legönfeláldozóbb katonája, — pedig ma az!

De az ekserítő és fölháborító tapasztalatok mellett hozott ez a háború számunkra olyan jelenségeket is bőven, a melyek alkalmasak fölemelni lelkünket s belénk bizalmat önteni a jó ügy s az emberiség jobbainak sorsa, jövője iránt. Saját katonáink vitézsége, a kétfelé óriási küzdelmet folytató nagy német nemzet példátlan szilárdsága a fegyveres és a pénzügyi helytállásban, török barátaink elszánt, hősi védekezése három világhatalom flottája ellen, méltó bámulatra ragadnak. De általános emberi szempontból is el kell ismernünk, hogy a hadviselés mai módja, mely minden eddiginél összehasonlíthatatlanul nagyobb próbára teszi a küzdőknek testi és lelki erejét, bebizonyította, hogy nemzedékünk sem izom-, sem ideg-, sem lelkierő tekintetében nem áll mögötte elődjeinek, sőt — ha lehet — fölülhadjá azokat. Hogy ugyanazok a

katonák gyakran napokig, sőt hetekig legyenek minden igazi pihenés nélkül éjjel-nappal tűzvonalban: erre a multban példa nem volt s a hadakozás módjához képest nem is lehetett. A hősiség ama neméről, a melyre szükség van, hogy valaki, mint a vízalattjáró hajók személyzete vagy a hadi léghajók, repülőgépek pilotái, órákig, sőt napokig legyen egy ellenséges elem ölében, folytonos megtámadtatásoknak kitéve, állandó, soha egy perczig nem szünetelő életveszélyben és teljesítse így terhes, a legnagyobb léleknyugalmat, körütekintést, higgadt-ságot igénylő kötelességeit: az ily önfegyelmzésről és kitartó hősiségről a mult nemzedékeknek fogalmuk sem lehetett.

És ép oly fölemelő a harcban nem részes közönség oda-adása, áldozatkészsége katonáink, sebesültjeink, üldözöttjeink iránt; e téren különösen nővilágunk bizonyította be újra, hogy «magyar hölgynek születni szép és nagy gondolat». De föladata magaslatán állott és áll egész társadalmunk, melyet be nem szennyezhet néhány hitvány üzér visszaélése; föladatuk magaslatán állottak különösen azok, a kik vezető szellemökkel példát adtak arra, hogy most minden «gyűlöletnek és bizalmatlanságnak el kell némulnia a kötelesség parancs-szava mellett», a kik megteremtették azt az összetartást, azt a közszellemet, a mely nélkül a jelen óriási feladatait képtelenek volnánk teljesíteni.

Valahára fölismertük azt, hogy a hadsereg mi magunk vagyunk, hogy öngyilkosságot követ el az a nemzet, mely hadserege harczképességének teljességétől bármit elvon, mely bármi okból bizalmatlanságot, visszavonást támaszt a katonai és polgári elem között. Valahára fölismertük s különösen horvát testvéreinkhez való viszonyunkban győzedelmeskedik ennek kölcsönös belátása, hogy gyűlöletünket nem egymásra kell pazarolnunk, hanem annak egész sujtó erejét igazi ellenségeink ellen kell harcba vinnünk; van elég ellenségünk a világon, bűn volna, ha még egymás közt is egyenetlenkednénk és gyűlölködnénk.

Általán az erkölcsi jobbulásnak, a lelki megújulásnak erős forrásait fakasztotta föl e háború. Nem kell békeszeretetünket, nem kell a béke nemes, áldásos művei iránti odaadásunkat megtagadnunk, hogy ezt az igazságot elismerjük. Hiszen még ellenségeink is hasonló beismerésekre eszmélnek rá; Haldane,

angol lordkancellár mondta a minap, hogy a háború legnagyobb jótéteménye az lesz, ha Angliát megtanítja saját fogyatkozásai megismerésére. A bölcsészet egyik legjelesebb művelője hazánkban, Alexander Bernát, egy előadásában világosan kijelölte a háború szerepét erkölcsi újjászületésünkben, mely egyrészt a megszokás hatalmát megtörő élményekben, másrészt az emberi élet igaz értékének fölismerésében és e fölismerés gyakorlati érvényesítésében áll. Magyarország miniszterelnöke fejezte ki kőbe vésni való szavakban e háború tanulságaképen az igazi erkölcsi érték mérőjét, a mely nem más, mint az, hogy ismerünk a mi saját egyéni hajlamainknál, vágyainknál, szenvedélyeinknél nagyobb igazságokat és tudjuk ezeket egész lényünkkel önfeláldozóan és híven szolgálni.

A háború nagy nevelője lelkünknek és ítéletünknek. Megtanít megkülönböztetni a valóban nagyot a kicsinytől, a lényegest a jelentéktelentől, a valóságot a képzelettől. Midőn koczánk forogni látjuk életünk legnagyobb érdekeit, akkor átérezzük, mily hiúk és haszontalanok gyakran a valóságban azok a dolgok, a melyekért máskor fölbuzdultunk, izgultunk, búsultunk vagy viszálykodtunk!

Azonban a háború egyúttal a hazaszeretet nagy iskolája is. Ha látjuk, hogy ezt a mi hazai földünket, gyermekkorunk bölcsőjét, szüleink sírját, legédesebb emlékeink helyét, legdrágább reményeink táplálóját, hogy ezt a földet idegen, vad harczosok hordái akarják ellepni, akarják elpusztítani és tőlünk elragadni, alá akarják vetni egy idegen zsarnok hatalmának s bennünket elűzni ősi örökünkéből: oh akkor érezzük csak igazán, mennyire drága nekünk e föld, mennyire szeretjük, mennyire hozzánőtt szívünk s mennyire megsemmisítene elvesztése.

Végül a háború szigorú iskolamestere a népeknek, a ki megtanítja őket a maguk és egymás megismerésére. Sok kiábrándulást hoz ez a tanítás: azok a szép reményeink, a melyeket az emberiség közös érdekeinek fölismerésébe, a nemzetek közeledésébe és békés együttműködésébe, az erkölcsöknek a művelődés általi szelidülésébe és nemesbülésébe helyeztünk, bizony megingottak e háború rettentő tapasztalatainak hatása alatt; de e helyett jobban ismertük meg a saját értékünket, visszanyertük hitünket, bizalmunkat saját erőnkben, magasabb,

tisztább légkörbe emelkedtünk, a melyben világosabban látjuk a mult hibáit s a jövő feladatait.

Látjuk azt is, hogy mik a mi feladataink, kik a harcban közvetlenül részt nem vehetünk, hogy — mint ugyane helyről hallottuk egyszer — «a harctér az egész ország s rajta mindenkinek jut kötelesség.» Látjuk, hogy napjainknak kétféle hősiségre van szükségök: az egyiket azok a testvéreink, fiaink tanusítják, a kik a harctéren ontják vérüket értünk, a másikat joggal követelhetik ők tőlünk, kik itthon maradtunk. Mert nekünk is hőökké kell válnunk, a kötelességteljesítés hőseivé, midőn arról gondoskodunk, hogy a nemzet élete egy perczre se zsidadjon meg, egyetlen pontján se, hogy az az óriás ellenállási erő, a melyet ki kell fejtenünk, megtalálja szilárd alapját, a nemzet egészséges, zavartalan életműködésében. Belé kellett szoknunk annak a szükségességébe, hogy míg a világtörténet kerekének zúgását halljuk fejünk fölött, míg szívünk elszorul a harctéren folytonos veszélyben forgó, nélkülözésekkel, fáradalmakkal küzdő kedveseink sorsára gondolva, iszonyú kockázatok, izgalmak, veszteségek fájdalmai között nyugodtan, mintha semmi sem történt volna, végezzük tovább mindennapi, gyakran kisszerűnek látszó, egyforma, szürke teendőinket, nem csak a máért, a mely elmulik, nem is csak miattunk, a kik szintén elmulunk, hanem a hazáért, a melynek nem szabad sohasem elmulnia! És nem szabad zúgolódnunk az osztályrészm miatt, melyet nekünk a sors juttatott. Petőfi azt mondta 1849-ben egy barátjának: a korszellemnek ma nincs szüksége boldog emberekre. Ebbe kell belényugodnunk nekünk is; sőt büszkéknek kell lennünk rá, hogy a nemzetünk élete fölött őrködő gondviselés ezt a mi nemzedékünket elég erősnek, méltónak és képesnek találta arra, hogy a múlt nemzedék helyett, a mely elkerülte e sorsot, s a jövő helyett, a melyet mi váltunk meg tőle, teljesítse ezt a mindennél kínosabb és terheesebb, de egyúttal minden egyébnél dicsőségesebb föladatot!

A mit azonban ma nem láthatunk, a mi Isten kezében van, a mit mi csak remélhetünk s érte fohászkozhatunk, az ennek a rettentő világháborúnak a kimenetele. Ha erre ma csak némileg realis következtetéseket akarunk vonni, azok alapjául nem szolgálhat egyéb, mint a hadviselő államok tény-

leges erőviszonyainak és máig elért eredményeinek tárgyilagos mérlegelése.

Bismarck azt mondja leveleiben egy helyen: «Nichts wird so schlimm oder so gut in der Welt, als es vorher aussieht». Ennek a mondásnak az igazságát szívlelhetnék meg azok, akik egyoldalú vágyaik és reményeik szempontjából színezik ki a háború végeredményének a képét. A merész combinatióknak mindenesetre szárnyat ad az a körülmény, hogy a mai háború méreteire nézve minden példa és előzmény nélkül áll a történelemben és így a multból következtetéseket vonni reá csakugyan nehéz. Még az orosz-japáni háború döntő küzdelmeiben mozgásba hozott haderők létszáma is eltörpül a ma egymással szemben állók mellett; hiszen a ma egymással hadakozó államok haderőinek eredeti összes száma elérte egész Magyarország lakosságának a számát, a húsz milliót. Persze, hogy a mai helyzetet tisztán lássuk, ismernünk kellene számszerűen az eddig az egyes hadviselők részéről szenvedett veszteségeket és az azok pótlására fordított csapatok létszámát is; de épen különösen ez utóbbi az, a mire nézve megbízható adatokat szerezni a lehetetlenséggel határos. Az ellenünk küzdő összes államok népességeinek száma valamennyi gyarmatukat is beszámítva, meghaladja a 700 milliót, a melylyel mi és szövetségeseink csak mintegy 154 milliót állíthatunk szembe. De tudjuk, hogy Angliának csak igen csekély álló serege van, általános védkötelezettsége nincs és hogy úgy az angol, mint a francia gyarmat-államok katonai contingensei nem egészen egyenértékűek az európai központi hatalmak jól szervezett hadseregeivel. Azonban mi mindenesetre katonai téren is nagy számbeli túlsúlylyal állunk szemben, melyet csak technikai, szellemi és erkölcsi fölényvel ellensúlyozhatunk.

Nem mi akarjuk, ellenfeleink akarják e háború által Európa földabroszát átalakítani; ez a törekvésök pedig bizonyára nem fog sikerülni, vagy legalább semmiesetre sem oly irányban és oly mértékben, mint kívánják és várják. Ha Európa földabrosza e háború után lényegileg változatlan marad, ez ellenfeleinkre nézve vereséget jelent, ránk nézve győzelmet, mert hiszen bennünket akartak birtokunkból kiforgatni, bennünket és szövetségeseinket remélték e világháború által leteríthetni, a

mi pedig hogy nem fog sikerülni, azt már ma, minden optimizmus és minden különös jóstehetség nélkül előre mondhatni véljük.

A háborúk jelentőségének különben is nem egyedüli fokmérője az a változás, melyet a területi, uralmi viszonyokban létrehoznak. A hétéves háború lezajlott és a hubertsburgi békét 1763-ban megkötötték úgy, hogy a hadviselő felek kölcsönösen visszaszolgáltatták egymásnak az összes elfoglalt területeket; mindenben helyreállították a status-quo-antét, egyetlen határczölöp nem változtatta meg helyét, és mondhatja valaki, hogy e háború nem birt nagy jelentőséggel? Tagadhatja valaki, hogy a porosz állam föllandulásának, sőt a német birodalom későbbi hatalmi állásának nagyrészben nem a hubertsburgi béke tette le alapjait?

Ha eddig a túlerő ellen való hadakozás szükségkép változó esélyekkel folyt is, a területileg kimutatható eddigi eredmények épen nem hátrányosak, sőt nagyon előnyösek ránk nézve, ha azokat a két hadviselő csoport szerint összesítve állítjuk egymással szembe.

Itt természetesen alig lehet ügyet vetnünk azokra a kisebb határszéli benyomulásokra, melyek orosz, szerb és montenegrói csapatokat koronkint és ideiglenesen keletporoszországi, északmagyarországi, bosznia és hercegovinai, vagy dalmát határterületekre hoznak, valamint viszont azokra a nehezen körülhatárolható foglalásokra, melyeket török csapatok és mohamedán fölkelők a Kaukázusban, Perzsiában és Egyiptom körül tettek. Tény, hogy Németország afrikai és ázsiai gyarmatai nagy részét legalább ideiglenesen elvesztette; de az ilyen gyarmati birtokváltozást, melynél rendesen nagyon csekély támadó erő győz le még csekélyebb védő erőt, nem lehet az európai harcok mértékével mérni. Ha Németországnak nem sikerülne a maga gyarmatai visszaszerzését már a békekötésben biztosítani: a mint egyszer a keze odahaza fölszabadult, könnyű lesz a távoli birtokaiba betolakodottakkal vagy ottani uralmától elszakodottakkal végeznie. Másrészt ne feledjük, hogy ellenfeleink, különösen Anglia gyarmati birtokaiban is veszélyes lázadások, elszakadási törekvések mutatkoznak.

A háború mai területi mérlegét tulajdonképen a nyugati és keleti európai harcvezonalon mutatkozó foglalások alapján

kell fölállítanunk. Itt azt látjuk, hogy Németország elfoglalva tartja Flandria legnyugatibb csücskének kivételével, egész Belgiumot, tehát mintegy 28,000 □ kilométer területet és Franciaország északkeleti, ipari tekintetben talán legjelentősebb s legsűrűbben lakott részét, mintegy 20,000 □ kilométert; ezzel szemben a francziák elfoglalva tartanak Elsass határszélén néhány helységet, legföllebb talán 1000 □ kilométer területtel. Keleten a németek és a mi seregeink elfoglaltak Oroszország nyugati határszéli tartományaiából, és pedig Kalis, Petrikau, Kielce, Radom, Varsó, Plock, Lomza és Suwalki kormányzóságokból, a legújabb kimutatás szerint 53,000 □ kilométer területet. Ezzel szemben áll — miután ma már Bukovina visszahódítottnak tekinthető, — Galicziának — fájdalom — legnagyobb része, levonva csupán a Dunajecztől nyugatra eső területet, úgyszintén Zalycin, Szandecz, Gribow, Gorlice vidékét és a Stanislautól nyugatra és délre eső részét az országnak. Mondhatjuk tehát, hogy Galicziának kereken 78,000 □ kilométernyi összterületéből ma körülbelül 58,000 □ kilométer van orosz kézben és 20,000 □ kilométer a mienkben. E szerint mintegy 101,000 □ kilométer a német és osztrák-magyar seregektől elfoglalt, gazdaságilag összehasonlíthatatlanul értékesebb ellenséges területtel szemben áll 59,000 □ kilométer tőlünk elfoglalt terület, úgy hogy ha ma kerülne békekötésre a dolog, mi követeléseinknek mindenestre jóval nagyobb nyomatókat tudnánk adni, mint ellenfeleink.

Nekünk azonban nemcsak a háború közvetlen eredményeivel s a békekötés eshetőségeivel kell foglalkoznunk, hanem — remélhetőleg nem a távoli jövő számára — fontolóra kell vennünk a lezajlott háború valószínű hatását és következményeit úgy bel- mint külviszonyaink terén.

Valószínűnek tartom, hogy a változások, melyeket ez a háború nem a területi, uralmi viszonyokban, hanem a lelkekben és a gondolkozásban, a politikai, közgazdasági életben és a nemzetközi érintkezésben elő fog idézni, sok tekintetben fölül fogják mulni az utóbbi évszázadok összes nagy átalakulásait. Új korszak küszöbét fogjuk átlépni, mely meg fogja változtatni Európa egész ideológiáját s melybe nekünk, kik e változást őszülő fejjel érzük meg, a multnak csak megőrzést érdemlő hagyo-

mányait, céljait, törekvéseit szabad átvinnünk. Különösen hazánknak megújnodva kell e nagy megpróbáltatás tisztító-tüzéből kikerülnie. Adja Isten, hogy azok a drága áldozatok, kiket e rettentő küzdelem követel, ne csak hazájok életeért és becsületeért vérezzenek el, hanem hogy életök föláldozása árán hazájok jövője boldogabb, szebb, nagyobb legyen a múltnál; hogy hazánk földje dúsabban termő legyen a honfivértől, mely megöntözé. Azokba a sírokba, melyek most a harcztereken megnyílnak, ne csak hőseink holttesteit temessük el; azokba el kell földelnünk mindenkorra közéletünk minden nyomorúságait, visszasságait és fogyatkozásait, hogy azoktól menten munkálhassuk ezentúl nemzetünk jövő nagyságát.

A háború tapasztalatai első sorban bizonyára a hadiszervezetben fogják éreztetni hatásukat; e tárgyra kiterjeszkedni nem akarok, ez a szakemberek dolga. Véderőnkért valószínűleg jövőben is áldozatokat fog kelleni hoznunk, azokon fölül, melyeket e háború követel tőlünk. Reméljük, hogy a jó és tartós béke, melyet magunknak biztosítani akarunk s az erőteljes megújulás minden téren nagy gazdasági föllendülésre fog vezetni, mely lehetővé tegye áldozataink elviselését.

Egyébként a belpolitikára nézve nem szeretném, ha már most sietnénk a háború tapasztalataiból következtetéseket vonni. Ez először is könnyen idézhetne föl ma szerencsésen és bölcsen háttérbe szorított ellentéteket, másrészt nem látunk ma még eléggé tisztán arra, hogy következtetéseket vonjunk. Ha majd egyszer szabad lesz és lehetséges lesz mindent világosan látni és tudni, a mi a háború alatt történt, akkor lesz idején való jutalmazni a hűséget és eltiporni minden törekvést, mely magát a monarchiával e nagy megpróbáltatásában nem azonosította. E tekintetben mindkét irányban «oportet esse memorem!» Azt mindenesetre remélhetjük, hogy e háború, a hősiségnek benne megnyilvánult lélekemelő példáival, tisztító és nemesítő hatással lesz közéletünkre. Megtanít az igazi áldozatkészség és nemzeti vértanuság ismeretére és megbecsülésére és sok üres phrasist és hiú pose-t fog a maga valódi értékére leszállítani.

Csak a köznevelés és közoktatás problémáira nézve akarom megjegyezni, hogy azok megoldásánál mindenesetre szintén meg kell szívlelnünk a háború tanulságait. Különösen a test-

nevelés ügyét kell fölkarolnunk s az ifjúságban meggyökereztetnünk azt a tudatot, hogy a maga erejét a haza védelmére kell fejlesztenie, kiképeznie. A tömegképzés, önfegyelmezés és a testi erőnek összhangzatos, általános fejlesztése azok után a megpróbáltatások után, melyeknek a katonákat a modern háború kitette, azt hiszem, most már ellenmondás nélkül fog érvényesülni az erőkifejtési specialistaság és recordhajászat irányzatával szemben. Teljesen elhibázott dolog volna azonban a polgári nevelést és oktatást a ma minden fölött uralkodó honvédelmi szempont nyomása alatt egészen elkatonasítani akarni; ezt jeles katonai szakférfiak is teljes joggal perhorrescálják, mert ebből az iskolának sokkal több kára származnék, mint a mekkora haszna a honvédelemnek, s az a kitünő mód, a hogy a mi tartalékos tiszteink a jelen háborúban beváltak, mindent inkább igazol, mintsem azt, hogy iskolai képzésünk fölött katonai szempontból pálezzát törjünk.

A mit azonban föltétlenül el kell érnünk, ha e háború tanulságait köznevelésünkben érvényesíteni akarjuk, az az, hogy az iskolában biztosítsuk ifjúságunknak amaz erkölcsi értékek megszerzését, melyekre a haza védelmében legnagyobb szüksége lesz: a vallásos, erkölcsös és hazafias nevelést; a hazaszeretetet, a hazához való föltétlen hűség és a nemzeti összetartás érzületét. Minden befolyást, mely ez erkölcsi értékek képződését az iskolákban akadályozza, azokból el kell távolítanunk.

A háború külső, nemzetközi következményeit illetőleg is legyen szabad két oly szempontot kiemelnem, melyekhez egyénileg legközelebb állok.

Az egyik az a nálunk is sokat vitatott kérdés, vajjon kívánatos-e és sikerülhet-e a tudomány, irodalom, művészet terén a művelt nemzeteknek egészen napjainkig oly erőteljesen kifejlődött közösségét és együttműködését a háború után ismét visszaállítani? A kívánatosság, azt hiszem, alig lehet vita tárgya; csak elvéve olvastam oly véleményt, mely azt a tudományra nézve egyenesen tagadásba vonja, mondván, hogy a mi tudományosságunk már oly kifejlett s e mellett az irántunk barátságos német tudomány annyira fölölel ma már mindent, hogy mi a többi nemzetek szellemi életével szemben egyszerűen az elzárkózás álláspontjára is helyezkedhetünk.

Szeretem hinni, hogy ez épen csak elszigetelt vélemény. Ma jól esik átengednünk magunkat a tapasztalt sok méltatlanság fölötti elkeseredésnek s ma a gyűlöletre, mint a háború egyik hajtóerejére, szükségünk van; de nem szeretném, ha a mi tudományos köreink is olyan önmagukról való megfélemlésekre ragadtatnák magukat, a minőkre különösen a francziák rossz példát adnak. Nekünk valamennyire mégis meg kell őriznünk hidegvérünket és nem szabad felednünk, hogy a ma dúló gyűlölet első sorban nem is nekünk szól, hogy a mi szellemi életünknek szüksége van arra, hogy mihelyt ismét lehetséges, érintkezést keressen az egész művelt világéval és ne helyezkedjék egyetlen, bár még oly magasan álló cultura befolyása alá.

Hiszen, szemben a francziákkal és angolokkal, maga a német tudományos világ adja nekünk a mérsékletre és elfogulatlanságra a legszebb példát. Így Wilhelm Bode, a ki nyugodtan fejezte ki azt a meggyőződését, hogy a háború után igyekezni fogunk a külföld együttműködésének megszakadt szálait újra összefűzni; Willamowitz—Möllendorf, a ki egyenesen a tudományos testületek föladatául tűzi ki a munkaközösség visszaállításáról való gondoskodást; Lammasch, a ki szerint épen a tudomány lesz hivatva a nemzetközi érintkezés jegét újra megtörni.

Egy másik általános szempont, melylyel foglalkoznom kell, az, vajjon e háború keserves tapasztalatai után s azok után a felháborító jogtiprások után, melyeket a nemzetközi jog codificált szabványai szenvedtek annak folyamában, lehet-e még ezentúl egyáltalán szó a nemzetközi jog s különösen a nemzetközi béke intézményeinek sikeres műveléséről és fejlesztéséről? Én abban a nézetben vagyok, hogy az az ideális békeállapot, a melyben — a szentírás szavai szerint — a szablyákból kaszákat és a dárdákból sarlókat fognak csinálni, bekövetkezni ugyan sohasem fog, de a jog és béke uralmának a nemzetközi viszonyokban való megszilárdítására irányzott törekvés csődjéről beszélnünk még mai benyomásaink hatása alatt sem szabad. Sőt megköczkázthatni vélném azt a paradox állítást, hogy ezeknek a törekvéseknek a jelen háború bizonyos tekintetben szolgálatot tesz, mert ad absurdum viszi magát a háborút. Ad absurdum viszi már méreteivel. Hová fejlődjék

még jövőben a háború, ha már ma ezer kilométeres harcsvonalakon milliókat számláló seregek folytatnak egymás ellen nem hosszú hadjáratokat, mert hiszen hosszú hadjáratok a múltban is voltak, de hetekig, hónapokig úgyszólván szakadatlanul tartó csatákat? Mit várjunk a jövőtől, ha már ma kiterjed a harc a föld alá, a víz alá, a felhők magasságába, az ellenfelek láthatatlanul mérnek egymásra megsemmisítő csapásokat; ha már ma az emberáldozatoknak sohasem látott hekatombéi mellett a hadifoglyoknak is oly tömegei gyűlnek össze, a melyekkel egy-egy kis országot be lehetne népesíteni? Ha már ma többé nemcsak várak és városok, hanem országok, birodalmak körülzárolása és kiéheztetése van napirenden? És ha egy ily méretekben folytatott, ily irtóztatós áldozatokkal és — mondhatni, az egész művelt emberiségre nézve — szenvedésekkel járó világháború, minő a jelenlegi, a maga tulajdonképeni célját teljesen mégsem érheti el teljes győzelmet vagy teljes vereséget egyik félnek sem tud hozni: akkor ez voltaképen minden eddigi tapasztalásnál nagyobb ok az összes nemzetek becsületes és lelkiismeretes gondolkodóit jövőre a háború elkerülésére való igyekezetben egyesíteni.

És ha nem hiszünk is az örök békében, kivétel nélkül kívánnunk kell a hosszú, biztos, zavartalan békét e háború befejezése után. Ez azonban az én véleményem szerint igazán biztosítható csak akkor lesz, ha sikerül a közép- és déleuropai államokat egyszer már arra a közös meggyőződésre hozni, hogy békéjüket, jogos érdekeik védelmét és erőik természetes kifejtését csak két állandó ellenségtől kell félteniök: Oroszország és Anglia telhetetlenségétől és viláгурalmi törekvéseitől. A mily mértékben sikerül ezeket a hatalmakat elszigetelni s azok ellenében az összes többi európai államokat függetlenségök és egyenjogúságuk minden sérelme nélkül szövetségbe egyesíteni, oly mértékben fog a béke állandósítása is sikerülni. Franciaország egyes, kiváltságos szellemei már a múltban belátták, hogy nemzetöknek kezet fognia, nem harcban állania kellene keleti nagy szomszédjával; talán mégsem kell kétségbeesnünk a felől, hogy ha a ma lobogó szenvedélyek elhamvadtak, ez a belátás a francziák szélesebb köreiben tért fog foglalni. Még inkább fog ez Olaszországban bekövetkezni, ha egyszer a mai

olcsó nemzeti jelszavak hatása elenyészett. És a mint e két nemzet meg lesz nyerve az ügynek, Európa nyugalma is biztosítva lesz az önző és zsarnoki északi békerontók ellen.

A mi nemzeti hivatásunk érzete csak megtisztulva és megerősödve kerülhet ki ebből az óriási küzdelemből. Gróf Apponyi Albert szép szavainak, hogy «a történelem kérlelhetetlen génusza kipusztítja a fölöslegeseket és megjutalmazza azokat, a kik gondviselészerű kötelességet teljesítenek», egész igazságát nyugodtan alkalmazhatjuk magunkra; mert mint történelmünk folyamában annyiszor, sikerült e küzdelemben is, annak minden viszontagságai közt bebizonyítanunk nemcsak életrevalóságunkat, hanem gondviselészerű szükségességünket is.

Reméljük, hogy azokkal a kételyekkel és azzal a bizalmatlansággal, melyeket a multban sokfelől kellett tapasztalunk, ezentúl többé találkozni nem fogunk; de viszont az iránt sem szabad, ezután még kevésbé, mint eddig, kételyt hagynunk fenn, hogy nemzeti önállóságunk és egységünk követelményeiből semmit sem engedünk. S mint e háborúban megérthették ellenségeink, úgy jövőben is meg kell értenie mindenkinek, benn és künn, közel s távolban a költő és katona Zrinyi Miklós mondásának megtörhetetlen igazságát és érvényét, hogy:
«Ne bántsd a magyart!»

BERZEVICZY ALBERT.

A HÁBORÚ ÉS AZ IPARI ÉLET.

Az az óriási küzdelem, mely a mostani világháborúban folyik, a nemzeti élet minden terén s kivált közgazdaságában érvényesül. A közgazdaság van hivatva a hadviselést anyagi eszközökkel ellátni; felszerelést, élelmezést és a hozzá való pénzt szolgáltatni; a hadsereg alapját, a népet táplálni és fenn tartani. A hadikészültség ép ezért nemcsak a katonai létszám biztosításában, felszerelésének, élelmezésének lehetőségében; nemcsak a pénzügyi, bank és hitelügyi szervezet czélszerűségében, hanem és kivált a közgazdasági élet helyes működésének biztonságában áll.

Ezt igazolja a most folyó háború, mely küzdelmeivel nemcsak a harctéren, nemcsak a tengeren, hanem a nemzetek vagyoni és életfenntartási viszonyaiban is rendkívüli munkára hív fel. A nemzetközi forgalom megbénul, kereskedelmi tilalmak gátolják az árúk szabad kicserélését, a szabadalmak védelmének megtagadása megsemmisíti az ipari jog érvényesítését, a világforgalomhoz és a szabadsághoz szokott közgazdaság megdöbbenve áll és nem akarva is kénytelen új viszonyokhoz szokni.

Ily körülmények közt az ipari életnek nehéz feladat jut. Neki is ki kell zökkennie a szokott kerékvágásból, de neki is új alakulásban vagy új viszonyok közt feladatáról, a közszükségleteknek és főkép a hadifelszerelések kiegészítésének fedezéséről gondoskodnia kell; az ipart is a hadikészültség színvonalára kell emelni; az is fontos tagja nemcsak a nemzeti életnek, hanem a hadviselésnek is.

A midőn ipari életünket háborús viszonyaiban vizsgáljuk, mindenek előtt utalnunk kell arra, hogy az utolsó hat évben közgazdaságunk, és benne az ipar a pangás bizonyos

állapotában volt. Egyrészt a világpolitikai helyzet, Marocco, Tripolis s az angol-német feszültség a pénzpiaczen támasztott zavarokat, másrészt Bosznia és Hercegovina annectálása 1908-ban és a balkán-háborúk 1912-ben mozgósításra készítették a monarchiát, a háborútól való félelem megszibbasztotta a vállalkozást és ez az iparra természetesen kedvezőtlen hatással volt. Azt lehet mondani, hogy ha az utolsó hat év nem volt is válságos, de kedvező sem volt a magyar iparra; csak pangott ugyan, élt, de nem virágzott.

Az 1914. év kezdetén a lendület némi jelei mutatkoztak és abban a hitben voltunk, hogy most már a pangás korszaka megszűnt. Ebben az állapotban tört ki július utolsó napjaiban a háború, mely a közgazdaság és az ipar terén valóságos riadalomban nyilvánult. Ez a riadalom azonban nemcsak nálunk, hanem a világ minden más nemzeténél is jelentkezett. Az ijedtség fokmérője a hitelgazdaság jelen korszakában a jegybankok kamatlába. Ez a kamatláb az osztrák-magyar banknál július 27-én 4-ről 5-re, július 31-én 6-ra, augusztus 3-án 8-ra emelkedett és csak augusztus 21-én szállt vissza 6%-ra; a gazdaságilag is erős szervezetű Német-birodalomban a bankkamatláb július 31-én 4-ről 5-re és augusztus 1-én 6-ra emelkedik; a változatlan bankkamatlábhoz szokott Franciaországban a bankkamat július 30-án $3\frac{1}{2}$ -ről $4\frac{1}{2}$ -re, augusztus 1-én 6-ra emelkedik és augusztus 20-án száll csak le 5%-ra; a háborúba szövetségeseinek nyomása folytán belesodort Belgiumban a bankkamat július 30-án 4-ről 5-re, július 31-én 6-ra, augusztus 1-én 7-re és augusztus 3-án 8%-ra szökött; a kormánya által háborúba űzött Angliában a riadalom óriási mérvét az angolbank kamatlába következő számokkal jelzi: a kamat július 30-án 3-ről 4-re, július 31-én 8-ra, augusztus 1-én 10-re szökött, hogy azután augusztus 7-én ismét 6-ra és 8-án 5-re szálljon le, de még így is Angolország viszonyai szerint hallatlan magas fokon maradjon meg.

Augusztus hó első heteiben, a bizonytalanság első napjaiban, mikor az ország lázas tevékenysége csak a katonai mozgósításban összpontosult, a mikor napról-napra újabb hadüzenetek, s végül Angolország váratlan fellépése lepte meg a közönséget: az ipari élet is hirtelen megdermed. A bizonytalanság és a vele

járó zavar megbénítja az üzleti életet. A tőzsdét be kellett zárni, nehogy e zavarban az árak hivatalosan jegyzendő bukása a riadalmat fokozza. A reclam az üzleti élet fokmérője. Ha valaki napilapjaink hirdetési részeit július utolsó előtti hetében az augusztus első heteinek lapjaival összehasonlítja és látja, mennyire megfogytak a hirdetések, — következtetést vonhat az üzleti viszonyok állapotára.

Az ipari élet a riadalom első heteiben igazán szomorú képet mutat. A hatóságok komolyan foglalkoztak azzal, nem kell-e rendkívüli eszközöket alkalmazni a minden oldalról érkező panaszok folytán az ipar felségítésére. A kereskedelmi ministeriumban augusztus 12-én bizalmas értekezlet volt, melyben a kereskedelmi, a pénzügyi és a földművelésügyi miniszterek részvétele mellett az ipari üzemek további működésének föltételeiről volt szó. Ezen értekezlet után a kereskedelmi ministerium szükségesnek látta, hogy az iparegyesületek útján augusztus 19-iki köriratával fölkérje a nagy iparvállalatokat üzemük fenntartására.

Budapest iparáról augusztus első heteiben hivatalos felvétel készült, s így a háború által okozott riadalom hatása meg van rögzítve.

Bárczy István polgármester 1914 augusztus 14-én körlevéllel szólította fel nyilatkozásra az ipari szervezeteket az ipar helyzetének állapota felől. Ez az írásos enquéte az egyes iparágakat teljes pangásban tünteti fel, a mint ez a következő összevonásból kitűnik.

E közlések szerint:

az építőiparban a munkák jóformán teljesen szünetelnek; az építőiparnak számottevő megrendeléseik vannak, a conjunctura július hóban kezdett épen emelkedni; a szükséges munkások a mozgósítás ellenére fölös számban vannak; a munka megszüntetésének legfőbb oka a szükséges tőke hiánya;

a falazó téglagyártása s az égetett mész termelése teljesen megszűnt; elenyésző csekély a megrendelés; azon esetben, ha a gyárak megrendeléseket kapnának, üzemüket fenntartatnák;

a fuvaros-ipart a háború úgyszólván teljesen megbénította, megállította; a pangás okai: az építkezések szünetelése; a

vasúti forgalom nagymértékű korlátozása, a vasúthoz és a vasúttól való árúfuvarozások is szünetelnek; ugyanez áll a gyári fuvarozásokra;

a vasiparnak részben van megrendelése; pangásról még egyelőre nem lehet szó, csak üzemcsökkenésről;

az elektrotechnikai ipar — néhány céget nem tekintve, mely hadi célokra kapott rendeléseket — majdnem teljesen szünetel; új megrendelések egyáltalában nincsenek; a pangást az építkezések szünetelése okozza, valamint az, hogy azon gyárak és iparüzemek, melyeknek az elektromosság máskor fontos segédeszköze volt, most saját üzemük megfogyatkozása folytán fogyasztókként nem szerepelnek;

a lakatos-iparban a háború következtében az üzleti forgalom teljesen megbénult, igen sok, főkép nagyobb üzem szünetel; megrendelések alig számbavehetők; szükséges tőke nem áll rendelkezésre, mert sem a magánvállalatok, sem közmunkákért nem fizetnek;

az asztalos-iparban úgyszólván teljes pangás állt be; új megrendelések nincsenek; a régi megrendeléseket jóformán mind visszavonták; a szállítandó bútorokat át nem veszik;

a szobafestő-, czímfestő-, mázoló-, aranyozó- és fényező-ipar súlyosan érzi a háborút; megrendelés nincs;

a kárpitós-, gombkötő-, paszományos- és paplan-iparok nagyobbbrészt luxuscikkeket készítvén, most majdnem teljesen szünetelnek; újabb megrendelés nincs, régi megrendelések nagyobbbrészt visszavonattak, vagy a háború tartamára fel vannak függesztve;

a férfisabó-iparban teljes a pangás; megrendelés nincs, tőke nincs;

a nőiruha készítő iparban teljes munkaszünet állott be; a pangás oka a tartózkodás minden nem mulhatlanul szükséges kiadástól; ez a jelszó: «ne öltözködjünk új divat szerint, hanem adjuk azt a pénzt jótékony célra» — 1600 önálló női szabót és fűzőkészítőt és több mint 16,000 munkást fosztott meg a kenyérkereset lehetőségétől;

a szűcs, sapkás, kalapos helyzete határozottan rosszabbra fordult; megrendelés nincs; a pangást főkép a pénzhiány okozza;

a czipész-ipar évek óta rossz pénzügyi és gazdasági viszonyok alatt szenved, a háború szintén teljesen megbénította;

a szijgyártó, nyerges, bőrröndös, keztyűs, sérvkötő és timár-iparokban általános a munkahiány; megrendelések nincsenek, a régiék visszavonatnak; nyersanyag nem áll rendelkezésre, bőryanag a hadiszükséglet folytán nem kapható;

a mészáros-iparban pangás állt be, több üzlet megszűnt; a fogyasztás nagy mértékben csökkent, a pecsenyehús teljesen értékét veszti; munkások hiányzanak; a vásári felhajtás elég nagy, azonban a conservgyár és a katonai szállítás a felhajtásnak háromnegyedét absorbeálja, s így az árakat, főkép a gyengébb minőségeknél, felferik; legnagyobb baj a bőr és fagygyú értékesítése körül forog fenn, mert e cikkekben nincs kereslet;

a hentes-iparnál pangás mutatkozik, minek legfőbb oka az, hogy a hentescikkeket leginkább fogyasztó munkásosztály nagy része háborúba vonult;

a pék-iparnál 50%-os pangás észlelhető; a szükséges nyersanyag nem áll rendelkezésre; a malmok az előre lekötött lisztmennyiséget nem szolgáltatják ki;

a czukrász- és mézeskalácsos iparnál 25%-os pangás mutatkozik; a szükséges nyersanyag, különösen czukor, nem áll rendelkezésre; a czukor ára nagyban emelkedett;

a sokszorosító és rokon iparokban (könyvkötés, könyomda, chemigraphia) a háború folytán teljesen megszűnt a munka, kivételt azok a vállalatok tesznek, melyeknél napilapok és folyóiratok állíttatnak elő; a pangást a kereskedésnek, az iparnak és általában a vállalkozásnak a háború következtében beállt csökkenése okozta;

a bőriparban a háború folytán kiadott nagyarányú hadseregszállítási megrendelések kedvező hatást gyakoroltak egyes üzemekre; ezek eladhatták teljes készletüket és még mindig nagy megrendelésekkel vannak ellátva; ellenben a rendes kereskedelmi forgalom a közlekedés és szállítás teljes lehetősége folytán megakadt;

a vegyészeti ipar minden ágában többé-kevésbé súlyos zavarok álltak be; több jelentékeny vállalat kénytelen üzemét megszüntetni, a vasúti forgalom megakadása, a segédanyagokban, szénben és munkásokban beállt hiány folytán;

az arany- és ezüstmíves, ékszerész-ipar az egész vonalon szünetel;

Az iparnak ez a szomorú képe lassan-lassan megváltozik. A riadalom augusztus vége felé szünni kezd. Az iparosok is megszokják a háború rendkívüli izgalmait és alkalmazkodni kezdenek a szokatlan helyzethez.

Kétséget sem szenved, hogy a háború erősen megzavarta az iparosok működési feltételeit.

Első sorban a mozgósítás következtében mindjárt a háború kezdetén az ipari munkások 30%-a vonult el a békés foglalkozásból. Ott, hol az üzem feje volt kénytelen bevonulni, legtöbb esetben kellő helyettesítés hiányában az egész üzem szünetel. Ez állt be kivált a mesterembereknél s főképp a vidéken, hol üzletvezető nem volt könnyen kapható. Nagyobb üzemekben és gyárakban a hadbavonulás különösen akkor nagy baj, ha a vezető elemek, vagy csoportvezetők és főmunkások vonattak el, és ezáltal a még munkában maradó munkások összeműködésükben megzavartattak, melyhez szokva voltak. A pangás bizonyos neme áll be ilyenkor, a munka rendetlenül folyik, a vezető pótlásáról kell gondoskodni és míg ez nem sikerül, az üzem működése meg van akadva, legalább is rosszul folyik és költségesebben termel.

Más súlyos nehézség sujtja az ipari életet a hitelviszonyokban beállt rendkívüli állapot folytán. Már magában véve az, hogy a kamatláb emelkedett, terhes a termelőre, de roppant megzavarta az üzleti élet rendes folyását a moratorium. A kormánynak a moratoriumi rendeletben foglalt azon intézkedése, hogy a pénzüzetek a betétek- és letétekből csak 200 koronát kötelesek kiszolgáltatni, egy csapásra megszüntette a hitelbe-adás és vevés rendes szokását, és a forgalomban ép úgy, mint az üzleti életben, a készpénzzel való kiegyenlítést erőszakolta be. Az iparos hitelbe nem kap nyersanyagot, és ha ezzel szemben készfizetés feltétele mellett akarná csak szállítani cikkeit, a megrendelő nem köti meg az üzletet és így az iparos a hitelviszonyok megváltoztával egyrészt azért jutott nehézségbe, mert készpénzen kell nyersanyagait megszerezni és másrészt szenved, ha csak készpénzen kívánja árúit értékesíteni. A moratorium ellensúlyozására nagy üzletek és vállalatok

adósaikkal szemben körözüvényekben kihirdették, hogy ha a tartozást bizonyos ideig meg nem fizetik, 8—10%-os késedelmi kamatot számítanak. Kivált a kisipar szenved a moratorium ezen hatása alatt, neki nincs hitele, és elveszti rendes vevőfeleit, ha nekik hitelezni nem akar, vagy nem tud. Künnálló követeléseit nem hajthatja be, mert a moratorium a fizetés elhalasztását megengedi.

További súlyos baj sujtja az ipari életet a háborúval kapcsolatos közlekedési akadályok folytán. A mozgósítás, a csapatok szállítása, a hadiszerek és élelmiczikkek fuvarozása a harczterekre, utóbb a sebesültek és a foglyok szállítása a rendes forgalmat teljesen megakasztja, napokon át szünetel a vasúti közlekedés; a kocsik elhelyezéséről a hadügazgatás rendelkezik s így a polgári szükséglet számára hetekig tartó kocsihány keletkezik. Már pedig a nyersanyagok, első sorban a kőszén rendszeres szállítása a gyáriparnak nélkülözhetetlen követelése s a kész cikkek pontos tovaszállítása nélkül az iparos feladatát nem teljesítheti. A vasúti forgalom megbénításához csatlakozik a hajózás terén beállt rendkívüli állapot. Az alsó Dunán, a Száván és a Dráván a rendes hajózás teljesen megszűnt; az ezen közlekedési utakkal kapcsolatos vagy megbarátkozott iparágak egészen elestek megszokott fuvaruktól. Mindehhez járul a lovak és szekerek hadicélokra való elvonása következtében a helyi fuvarozásban beállt nehézség vagy legalább is a fuvarozás erős megdrágulása. A közlekedési eszközökben beállt zavart tetézi még a posta, telegraph és telephon terén mutatkozó s a dolgok menete folytán talán menthető rendetlenség. A hírek szállítását hadügyi célokból ellenőrzés alá veszik; számok és titkos iratú táviratok nem továbbíttatnak, bizonyos vonalokon táviratok nem vétetnek fel, az interurbán telephon hadiszolgálatra foglaltatik le, postaküldemények és levelek censuráltatnak, a hadicensura a táviratok főczélját, a gyors hírszolgáltatást teljesen megakasztja. Mindez a gyors hírszolgáltatást lassúvá, sőt sok esetben lehetetlenné teszi. Az iparos élet ezen forgalmi gátlásokat működésében nagyon is megérzi és tevékenysége megbénul.

Felette súlyosan hat az iparra a szükséges nyers- és segédanyagok hiánya vagy legalább is nagyfokú megdrágulása.

Első sorban a szén és a Diesel-motorok fűtésére szükséges kőolaj és benzin veendő figyelembe. A szén a szállítási akadályok folytán hozza zavarba a gyárakat, ára pedig határozottan emelkedett a háború tartama alatt. A kőolaj a galicizai forrásoknak az oroszok által történt elfoglalása óta nemcsak árban emelkedett rendkívüli módon, hanem sok esetben és sok helyütt megszerezhetése is lehetetlenné válik. A nemzetközi forgalom megbénítása következtében a pamut, a gyapju, a juta, a kender, a ruggyanta, fémek, különösen a vörösréz, szóval a gyáripar legfontosabb anyagai rendes megszerzési forrásukat veszítették és vételük bizonytalanná vált annál is inkább, mivel e czikkeknek nagy része még Németországból, Olaszországból és Romániából, tehát szövetséges és semleges államok területeiről is kiviteli tilalmak alá esik és csak külön tárgyalások útján vált lehetségessé korlátolt mennyiségeket az osztrák-magyar monarchiába szállítani. Hogy mindezen czikkek, ha nagy nehezen megszerezhetők is, legalább árukban megdrágultak, az a rendkívüli állapot természetes következménye.

Ha mindezekhez a nehézségekhez hozzáveszszük még azt, hogy legtöbb iparágnál az eddigi vevőkör megszűkült, a mennyiben egyrészt a hadbavonultak nagy száma mint rendes fogyasztó most nem áll rendelkezésre s az összes lakosság a háború nyomása és aggodalmi közepett rendes szükségleteiben takarékosabban jár el: az ipari életben természetesen a megfogyatkozásnak bizonyos neme állott be, mely kivált augusztus hóban nyilvánult legélénkebben.

A pangás, mely az ipar terén augusztusban mutatkozott, szeptember óta enyhült, sőt némely iparág vagy legalább egyes gyárak és vállalatok a háború rendkívüli követelései következtében szokatlan lendületnek indultak. Az általános riadalmat lassan előbb a megszokottság s azután a megnyugvász érzése váltotta fel. A hitelviszonyokban javulás állt be; a moratorium újabb rendeletei gondoskodtak arról, hogy az iparvállalatok nyersanyag beszerzésére szükséges összegeket bankjaiktól kivehessék; a pénzintézetek nemcsak a védelmük alatt álló vállalatoknak, hanem üzletfeleiknek egyáltalában, könnyebben adnak hitelt, annyival is inkább, mert az osztrák-magyar bank is a riadalom első napjai után a monarchia közgazdasági

követelményeinek megfelelő intézkedéseket tesz. A nagyközön-ség is visszatér régi életmódjához, ha nem pazarol is, de tesz megrendeléseket. Fődolog azonban az, hogy most a hadikormány lép fel megrendelőnek és veszi igénybe a közgazdaság termelő erejét. A háborúnak a gondoltnál sokkal nagyobb mértékben való kifejlődése, a csapatoknak a kezdetben kiszámítottnál sokkal nagyobb számú igénybevétele, a háború pusztításai folytán is, de főképp a háború valószínű tartamának hosszú időre nyúlása megkövetelte, hogy a hadfelszerelések gyorsan és nagy mértékben utánrendeltessenek. Ez okból a textilgyárak, a ruházati iparok, a bőrgyárak, a cipőgyárak, a szűcsök, az automobilkészítők, malmok, conserv-gyárak, lőszer-gyárak, fegyver és egyéb hadikészülék gyártói, a szénbányák, a chemiai iparok megrendelésekkel túl vannak halmozva. Ezen vállalatok és üzemek nagymérvű foglalkozása áthat más vállalatok helyzetének javulására; de az a körülmény, hogy azok a milliók, melyeket a háború naponkint igényel és melyeknek nagyrésze mégis csak forgalomba jön és elhelyezést keres, újabb és újabb megrendelésekre ad alkalmat a hadifelszereléssel közvetlenül összeköttetésben nem álló vállalatoknál s jótékony és ébresztő hatással vannak. Az ipar helyzete ekkép bizonyos kedvező képet nyer, a mi azonban nem zárja ki azt, hogy egyes iparágak még most is erős pangásban szenvednek és munkához jutni nehezen tudnak, s hogy főképp a kisipar, mely a helyzet előnyeit nem tudja oly gyorsan fölhasználni, súlyosan szenved a háborús helyzetben még ma is.

Az ipar helyzetét a háború közepett eléggé jellemzi a munkáspiacz. Sok szó esett ezen napokban a munkanélküliségről és arról, hogy a munkanélküliek száma a háború folytán erősen megszaporodott. Egyes foglalkozási ágakra nézve tényleg ma is fennáll a munkahiány, de nagyjában inkább munkáshiány észlelhető és munkahiány nem mutatkozik.

A munkanélküliség figyelemmel kísérésére az Országos Hadsegélyző-bizottságban külön albizottság működik, mely a fővárosban épűgy, mint az ország különböző vidékein, tüzetes vizsgálatokat tartott és eredményként megállapította azt, hogy néhány iparág kivételével az ország ipari életében

munkanélküliség nem mutatkozik, sőt sok tekintetben munkahiánnyal kell küzdeni.

Figyelembe kell venni, hogy a háború az ipari munkásoknak erős számát vonta ki a polgári rendes foglalkozás köréből. Mindjárt a háború kezdetén az ipari munkások 30%-a, novemberben már 40% maig 50% vonult be katonának. Ez már magában véve inkább munkahiányt, mint munkanélküliséget teremtett.

A kerületi betegsegélyező munkáspénztárak novemberi jelentései szerint csökken a munkások száma:

a komáromi kerületben	55 %-kal
a pécsi kerületben	53 «
a nagyváradai kerületben	52 «
a soproni kerületben	35 «
a debreczeni kerületben.....	31 «
az aradi kerületben	30 «
a budapesti kerületben	29 «
a szombathelyi kerületben	28 «
a nagybecskereki kerületben	26 «
a váci kerületben	22 «
a győri kerületben	18 «

Olyan statisztikai adatok nem állanak ugyan rendelkezésre, melyek alapján számszerűen lehetne föltüntetni a munkapiacot az egész ország területén, de azokból az adatokból, melyek rendelkezésre állanak, a munkapiac kedvező állapotára lehet következtetni.

A budapesti állami ipar és kereskedelmi munkásközvetítő intézet igazgatójának 1914 november végéről szóló jelentése szerint «közmegegyezésre megállapítható, hogy a munkapiac állapota a háború fergetege dacára elég kielégítő; a munkanélküliek száma alig nagyobb a normalis viszonyok közt is mutatkozó számnál, a munkáskeresleti viszonyok tehát nem rosszabbodtak olyannyira, a mint azt a szakkörök bekövetkező háború esetére általában s elég indokoltan várták».

A budapesti munkaközvetítő hivatal adatai szerint 100 munkaalkalomra esett kínálgató:

Hóban	1913. évben	1914. évben
julius	287	242
augusztus	264	317
szeptember	285	151
október	265	85
november	370	150
december	203	123

E szerint Budapesten csak a riadalom havában, augusztusban volt több kínálkozó, mint a tavalyi év hasonló időszakaiban és már szeptember havában csökkent az arány, sőt október havában már határozottan munkahiány mutatkozik, miután nagyobb volt a kereslet a kínálatnál.

Budapest közvetítő hivatalának most említett adatai majdnem ugyanazt az arányt tüntetik fel, melyet a munkás-piaczra vonatkozóan Németországban állapítottak meg. Az ottani hivatalos adatok szerint 100 munkaalkalomra esett:

Hóban	1913. évben	1914. évben
julius	133·3	118·2
augusztus	130·5	225·7
szeptember	121·1	158·2
október	142·7	159·6
november	170·8	133·8
december	159·2	112·8

Az, hogy a munkáshiány a háború alatt kisebb volt, mint máskor, részben onnan ered, hogy sok munkás háborúba vonult, de jelzi azt is, hogy az iparban a dolog elegendő volt.

De nemcsak Budapesten nem uralkodik általában a munkánélküliség, hanem a vidéki városokban sincs e tekintetben panasz. Nagyobb vidéki városainkban az építőmunkások kivételével inkább munkáshiányról panaszkodnak. Pozsony, Kolozsvár, Sopron, Brassó, Temesvár iparossága munkáshiányról szól.

Egyes iparágakban a munkások tényleg nem kapnak foglalkozást: a sokszorosító ipar, a butorasztalosok, a vasöntők, aranyművesek nagy része munkát keres.

A munkáspiacz más évek hasonló időszakához képest kedvezőbb volt a mészáros, hentes, pék, cipész (hol munkás-

hiány mutatkozik), bőr-, katonaszabó-, szűcs-, szijgyártó- (hiány), kéményseprő (h.), ács (h.), vasesztergályos (h.), borbély és fodrász (h.), iparokban. Kedvezőtlenebb volt az asztalos, szabó, könyvkötő, nyomdász, szobafestő, kőműves, szerelő, arany- és ezüstműves, ékszerész iparágakban.

Az ipari élet a vázolt körülmények hatása alatt különböző ágaiban és vállalataiban különböző módon érzi a háború hatását. Vannak üzemek, melyek a hadiszükségletek rohamos kereslete folytán éjjel-nappal, rendkívüli erővel és kivételes mértékben dolgoznak, viszont mások a megrendelések teljes hiányában erősen panganak, sőt működésükben szünetelnek; ép ez okból, ha az ipari élet helyzetét háborús viszonyaink közt le akarjuk írni, mulhatlanul szükséges az ipar egyes ágaival külön foglalkoznunk. Pontos adatok ugyan nem állnak rendelkezésünkre, de az Országos Iparegyesület, a Gyárosok Országos Szövetsége és az Országos Hadsegélyző-bizottság feljegyzései alapján a következő képet alkothatjuk magunknak.

Kellemetlenül hatott a háború az építőiparra (melyben az 1910. évi népszámlálás szerint 166,400 kereső talál foglalkoztatást). Az építőipar nálunk erősen függ a hiteltől. Épületeink legnagyobb része hitellel — jelzálog alapján — épül. Ez a hitel a háború kitörésével teljesen elapadt és ezzel az építkezés tökéletesen szünetel. Budapesten az építőmesterek munkaközvetítőjének följegyzései szerint rendszeren 5000 kőműves foglalkozik, a pangás idejében 3500—4000 kőműves, a háború kitörése után leszállt ez a szám 1250—2500-ra. Sajnos, hogy a hitelmegvonással kapcsolatosan a középítkezések, az államiak épügy, mint a községiek, szintén abbahagyattak és a tervbe vettek elodáztattak. Pedig ha az építkezés szünetel, egész sereg iparág, mely az építkezéssel kapcsolatos, milyen az építőasztalos, lakatos, bádogos, üveges, mázoló, festő, kályhás, szobafestő, tapétás, szerelő stb., szintén szünetelésre kényszerül. A háború kitörése más országokban is erősen érezteti súlyát az építőiparban; így a gazdaságilag jól szervezett Német-birodalomban is az építkezés augusztus hóban szünetelt.

Helyesen mondja a Conréd-féle *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* egyik szemleírója: „minél jobban sorvad a magánépítkezés, annál jobban kellene az államnak

és a községeknek gondoskodniok arról, hogy a munkaalkalmak az építőiparban ne csökkenjenek nagyon mélyre. Nem szabad nekik kevesebbet építkezniök a háború okából csak azért, hogy a kiadásokat lehetőleg korlátozzák, hanem ellenkezőleg, most mintegy készletre kell építkezniök. Tervek, melyek a legközelebbi években kerülnének végrehajtásra, most minél előbb megvalósítandók. Nincs város, mely nem volna abban a helyzetben, hogy ma épületeket emeltessen, melyek nem állának már a legközelebbi évek építkezési programjában, legyen az iskola, kórház, vágóhid, városház. És még pénzügyi szempontból is tanácsos a háború alatti építkezés, miután olcsóbban lehet építeni. Az állam, kivált katonai és vasúti célokra, számos építkezést végezhet; a mobilisatio alkalmával elég építkezési tárgynak szükséges volta merül fel.»

Németországban tényleg rendkívüli építkezéseket rendeltek el s így az építőipar foglalkozást nyert. Nálunk némiképp segített a bajon a barakkok, kórházak és hadifogolytáborok építkezése, valamint a főváros erődítményeinek készítése. Ezek a rendkívüli munkálatok kivált az építőiparban különben elfoglalt munkásoknak és egyes iparágaknak nyújtottak erős foglalkozást, annyira, hogy sok esetben a polgári életben szükséges munkák végzésére nem jutott munkás és iparosaink nem tudtak megfelelni az élet rendes követelményeinek.

A faipar csoportjában (129,000 keresővel) a fűrésztelepeknek az a része, mely kivitelre dolgozik, a háború kitörésével megszűntette működését; a fűrésztelepek részben a barakkok építése révén, részben a csomagoláshoz szükséges ládák készítésében kaptak a hadimegrendelések útján foglalkozást; de rendes üzemük a forgalomban beállt zavarok és rendetlenségek s azonkívül munkásaik nagy részének bevonulása folytán szünetel. Az asztalosipar, még pedig az építőasztaloság épúgy, mint a bútorasztaloság, erősen pang; az építkezés szünetelése, megrendelések hiánya és a hitelviszonyok sujtják az iparnak ezen ágait. A faiparok közül az ácsipar a rendkívüli hadimunkálatok következtében elég foglalkozást talált.

A sokszorosító iparban (24,000 keresővel) erősen érzik a háború kellemetlen hatását. A nyomdák a kisebb térfogatra összevont lapokon, a hivatalos kiadványokon és a folyóiratokon

kívül alig készítenek nyomtatványokat. Az ú. n. kereskedelmi árú, valamint a könyvek kiadása majdnem teljesen elmaradt, úgy hogy a nyomdászemélyzet nagyrésze a korlátozott üzemidő mellett is munkahiányban szenved és a nyomdászemélyzet szakszervezeteinek erős támogatását veszi igénybe. Természetes, hogy a nyomdákkal kapcsolatos iparok, kivált a könyvkötőipar teljes pangásban van és a nyomor ebben az iparban nagy. Maga a papirosipar (12,000 keresővel), ámbár külföldi piacaira nem szállíthat és számos munkását a hadbavonulás által elveszíti, eléggé el van foglalva. Az állami szükséglet erős, cellulose- és csomagoló-papirosban nagy a kereslet, holott ellenkezőleg az ú. n. kereskedelmi árú és iskolai cikkek terén a megrendelések kisebbek.

Szenvedő iparok azok is, a melyek fényüzési czélokra szólnak, a melyenek elsősorban az arany- és ezüstárú, az ékszerkészítő, a bronzipar és iparművészet különböző ágait művelő iparok; itt megrendelések hiányában teljes munkaszünet állt be, melyen némileg enyhített a jótékonyág által felkarolt emlékjelek készítésének lehetősége. Megérzi a háború nyomását a divatárú, nőruhák és kalapok készítése, miután a divatirány teljes hiánya, a háború komolysága, legtöbb családnak közvetlen érdekelttsége: bevonult hozzátartozóinak sorsa, sebesülése, sőt kimulása folytán a divattal való törődést teljesen letörte.

A kő-, föld-, agyag- és üvegcsoport (67,000 keresővel) erősen szenved, főképp a szállítási nehézségek és a forgalom teljes rendszertelensége folytán. Erős cementiparunk már a háború előtt pangást mutat, az építkezés teljes megszűnésével itt is legtöbb vállalat megszűnt működni; a hadiszükséglet kevés új megrendelést ad s a nagy verseny folytán az sem nagy haszonnal jár. A cementárúgyártás már augusztus vége felé rendes működésbe jött, sőt a barakkok építése folytán egész erővel dolgozott. A téglagyárak az építkezés szünetelése folytán hasonlóképp szünetelnek. Az agyag-, majolica- és porcellánipar pang; hadiszükséglet, különösen kórházi és egészségügyi cikkek készítése, csak kevés foglalkozást ad. A Zsolnaygyár, csak hogy hadba nem vonult munkásai el ne széledjenek, heti három napra szállította le munkaidejét. Az üvegipar már

előbb is nagy nehézséggel küzdött, ma a háború minden nyomorát érzi. A munkások hadbavonulásával itt érzik legjobban azt a nehézséget, hogy a főmunkás elvonásával a vele kapcsolatos munkáscsoport dologképtelen. A táblaüveg készítése — habár a belga üveg a háború folytán nem versenyez — felére szállt le; a palackgyártás legtöbb gyárban abban hagyatott és az öblösüveg gyártása is kevesbedett.

Az iparcsoportok legnagyobbika, a ruházati ipar (356,000 keresővel), a háború folytán rendkívüli munkafeladatot végez. A szabóipar (112,000 kereső) mindjárt a mozgósítás kezdetén rendkívüli keresettel állt szemben, a tisztí ruhákban nagy hiány mutatkozott; szeptember óta pedig a hadifelszerelések oly tömegben rendeltettek meg, hogy munkáshiány mutatkozott; tekintettel arra, hogy polgári körökből is, bár a rendesenél talán kisebbek, de mégis a szükséglet kielégítésére voltak megrendelések: a szabóipar helyzete kedvezőnek mondható. Ez nem zárja ki azt, hogy egyes, főleg kisebb mesterek, kik nem juthattak a hadifelszerelések munkáihoz, panaszkodnak, vagy hogy a hadifelszerelésnél a fővállalkozók részéről történő munkakiadásoknál az iparosok a keresettel nincsenek megelégedve; de nagyjában a szabóipar a háború alatt bőven el van foglalva. Ugyanez áll a cipésziparról (132,000 keresővel), a hadfelszerelés ezen iparnál is oly tömeges megrendelésekkel lép föl, hogy munkáshiány mutatkozik és a hadbavonult cipészeket szolgálattételre a cipőgyárakba kellett rendelni. Budapesten már október végén a cipészipar túl volt halmozva hadimegrendelésekkel. A szíjgyártó- és nyergesipart is túlhalmozta a hadfelszerelés szükséglete munkával; igaz, hogy ezzel szemben azok a megrendelések, melyeket főuraink és a sportsmen-ek rendszeren tesznek, ezúttal elmaradtak. A varrással foglalkozók (26,000) a katonaság számára megrendelt fehérneműek készítésénél találják a rendesenél nagyobb foglalkozást. A szűcsipar (9000 kereső) a téli hadjárat következtében bárányprémes mellények s egyéb prémes ruházatok és prémes takarók megrendelése folytán óriási mértékben nyert foglalkozást és részben munkáshiányról panaszkodik. A nőiruhaszabók üzlete nem kedvező. A divat szünetelése, a közéletből való visszavonulás miatt a szokott megrendelések elmaradtak;

maga a háború pedig itt hadfelszerelési tárgyakat nem nyújtott.

A ruházati iparral kapcsolatban a fonó- és szövőipar (51,600 keresővel) sorsa a háború alatt javult. A pamutfonó- és szövőipar a háború kitörése előtt már két év óta szomorú viszonyokkal küzdött, úgy hogy a fonás 40, a szövés 60%-kal apadt, a háború folytán szükséges mindenféle pamutárú, nevezetesen gyógyvatta, fehéreneműre való vászon, ruházati cikkek, sátrak stb. oly tömegben rendeltettek meg, hogy valamennyi vállalat bőven el van látva munkával. A pamutzakból egyik szakértő abban a véleményben van, hogy a háború a pamutipart teljesen talpra állította; minden készlet nemcsak a gyárakban, hanem a kereskedőknél is teljesen elfogyott. A pamutipar ezek szerint a háború következtében előnyös helyzetbe jutott. A pamutiparból csak a színnyomatozó vállalatok válnak ki, ezek, mint a divattal és leginkább a női ruházattal kapcsolatos üzemek, a megcsappant megrendelések folytán munkájukban nagyon korlátoztak, a nyers szöveteket nem kapják, összes segédanyagaik, főképp a vegyszeti cikkek, megdrágultak, a külföldi piacok nagyrésze, főképp a keleti országok, elzárkózik s így számukra a háború hátrányos. A gyapjuipar, miután hadifelszerelésekkel túl van halmozva, örvendetesen dolgozik, nyersanyagban és gyakran munkásokban hiányt érez, az ú. n. kereskedelmi cikkek készítése teljesen szünetel. Nem előnyös a háború a kenderfonó- és kötélárú-gyárakra. Ezek a vállalatok nyersanyaguknak legnagyobb részét külföldről szokták beszerezni és pedig 70%-ot Oroszországból és 10%-ot Olaszországból, a mitől a háború alatt elesnek. Ez okból működésüket erősen kisebbitették.

A ruházati iparral kapcsolatos bőripar-csoport (20,000 keresővel) a háború folytán el van halmozva munkával, mind a bőrgyárak, mind a ruggyantagyár túlnagy megrendeléseknek örvend, mindkét üzletnél a nyersanyag drágasága és hiánya okoz némi bajt; a magánfogyasztás a bőrnél némiképp csökkent, de ezt bőven kárpótolja a hadiszükséglet erős gyarapodása.

A vas- és fémipar (158,400 keresővel) és a gépgyártás (112,500 keresővel) a háború által inkább kedvező helyzetbe jutott. Ezekben az ipari üzemekben a háború előtt bizonyos

nyomott helyzet uralkodott és mindenki várta a Balkán-háború után beállandó javulást; a háború kitörése ezt a reményt megsemmisítette és így erős pangás állt be mindaddig, míg a háború folyamatában és a rombolás következményei után október havától kezdve rendkívüli hadiszükségletek nem támadtak. Tábori konyhák, lövegek, gyújtók, gyújtóalkatrészek, gyújtócsavarok, vasúti kocsik, hídrészek, hajóalkatrészek, automobilok és alkatrészeik, shrapnellszekrények, munitiókocsik, gránátok, drótfonadékok nagy tömegekben rendeltetnek meg; úgy hogy a gépgyárak rendes foglalkozásuk helyett ezeket a hadifelszereléseket készítik, mivel a fegyvergyár a megrendeléseknek munkás hiányában alig tud megfelelni. A gépgyárak közül csak a varrógép- és kerékpár-gyár szenved megrendelés hiányában. Az e csoportba tartozó kocsiiipar a szállítási nehézségekkel küzd és némileg pang; budapesti gyárosok zokon vették, hogy a háborúban megrongált kocsik és automobilok javításánál őket a hadikincstár nem veszi igénybe és így a háború által nyújtott ebben az előnyben nem részesülnek.

Az élelmiszerek nagy ipari csoportja (168,500 keresővel) a háború kitörésekor első pillanatban meg volt lepve, s főképp a munkásoknak nagyszámú behívása és a készfizetés követelése megzavarta a viszonyokat. De csakhamar beállt a megszokottság állapota, az élelmiszerekkel való ellátás szüksége, sőt a háztartásokban a netán bekövetkező túlságos drágaság vagy esetleges hiány félelméből származott nagymérvű vásárlás. A hadsereg kellő élelmezése is nagyobb megrendelésekkel járt, úgy hogy az élelmiszerek iparaiban a háború erős lendületet teremtett. Ebbe a csoportba tartoznak a malom-, cukor- és szesziparok, tehát az ország legkiválóbb nagyiparai. A malomipar (47,000 keresővel) a háború folytán több tekintetben új viszonyok közé került. A tőzsde bezárása folytán megszűnt a határidős üzlet, s így ép akkor, midőn a gabona- és liszt-árak emelkedésére nézve rendkívüli állapot állt be, esett el attól a megszokott üzlettől, melylyel ügyleteit biztosítani szokta. Egy másik körülmény szintén megzavarta az üzem rendes menetét és ez a háború első heteiben beállt forgalmi zavar következtében a gabonaszállítványoknak elmaradása, úgy hogy

őrlésre nem volt elég gabona és attól kellett tartani, hogy az üzemet meg kell szüntetni. A közlekedés rendesebb menete és a ministerium külön intézkedése után e baj megszűnt és a malmok üzeme ép a hadiszükséglet és a közönség nagy kereslete következtében élénk. Nem kellemesen érintette a malmokat a kormánynak az az intézkedése, melylyel a finom liszt készítését korlátozta s árpának és kukoriczának a búzához való keverését rendelte el. De mindaddig, míg gabona elég mennyiségben áll rendelkezésre, még ha ez a gabona requisitio útján kerül is a hatóság kezébe, a malomüzem helyzete, ha rendkívüli is, nincsen veszélyeztetve. A malomiparnál a zsákok hiánya is érezhető és ez is megnehezíti az üzleti viszonyokat. A czukoripar (7500 keresővel) piaczaiban károsodik; a kivitel ép azokba az országokba lehetetlen, hová (Keletre, Angliába) rendesen nagy mennyiségek szállítatnak; a belföldi piac és főkép a hadiszükséglet nagyobbodott. A szeszipar (6000 keresővel) némi módosítást szenved azáltal, hogy a gabonaneműeknek szeszszé főzése megtiltatott. Szállítási nehézségek, a külföld elzárása s így a kivitel lehetetlensége a szesziparra súlyosan hatottak. A sör- és maláta-gyártás (5200 keresővel) elvesztette külföldi piaczeit, azonban a belföldi fogyasztás számára eléggé el van foglalva. Február havában korlátoztatik az árpának felhasználása malátagyártásra, a mi a rendes üzem megszorítására vezet. Az élelmiszerek közül a sütemények- és a húsneműekkel foglalkozó iparágak a háború alatt folytatják, sőt fejlesztik üzemüket. A pékek (22,900 kereső) a háború első heteiben részint munkásaik bevonulása, részint a liszt erős megdrágulása folytán szorult helyzetbe jutottak, sőt a gyöngébb vállalatok kénytelenek voltak üzemüket abbahagyni; de ez az idő elmúlt; a pékek a katonai szükséglet (kenyér és kétszersült) fedezésére nagyobb mérvben vétetnek igénybe, a közönség fogyasztása sem apad és a liszt drágasága ellen a sütemény nagyobb árát és kisebb súlyát alkalmazzák védelmükre. A mézárós- és hentes-ipar (34,000 keresővel) erősen igénybe van véve, üzeme épúgy, mint a szalámi-gyáraké s a conservgyárak, a csokoládégyárak a rendes fogyasztáson kívül a katonai nagymértékű szükségletet kénytelen fedezni és túl van halmozva munkával, úgy hogy munkáshiányban szenved.

A vegyészeti iparvállalatokat (24,000 keresővel) a háború különböző módon érinti. Legtöbb vállalat cikkeire a kereslet a rendesnél nagyobb, habár vannak egyes vállalatok, melyek megrendelőik iparának pangása következtében szintén szenvednek. A vegyészeti iparágak azonban leginkább abban találják e háborús viszonyok kellemetlenségeit, hogy a szükséges nyers- és segédanyagokat kellő mennyiségben és rendszeren nem tudják megszerezni. Nem említve a szénszállításnál felmerült akadályokat, itt elsősorban a nyerskőolaj elmaradása, illetőleg megszerzésének nehézségei említhetők. A külföldről rendszeren jövő cikkek: a chillei salétrom, pyrit, foszfat, bórmész, gyanta, gummi, parafa, részint a szállítási akadályok, részint a tilalmak miatt vagy egészen elmaradnak vagy áraik nagyban emelkednek. Különbözik mind a hadifelszerelések, mind a polgári szükséglet elegendő foglalkoztatást adnának a vegyészeti vállalatoknak. A gyufagyárak is elég keresletnek örvendenek, de munkások hiányában és a nyersanyag nagy megdrágulása folytán nehezen dolgoznak, sőt a gyöngébb vállalatok üzemeiket meg is szüntették.

Ezen szemle alapján ipari életünket a háború alatt akkép jellemezhetjük, hogy nagyban és egészben leküzdötte azokat a nehézségeket, melyekkel a háború az üzleti viszonyokat meglepte. Iparunk a hadfelszerelés rendkívüli követelményeinek épúgy, mint az ország rendes szükségleteinek kielégítésére elég erősnek mutatkozott és kielégítően munkálkodik. A háborús viszonyok számos iparágban rendkívüli lendületet idéztek elő, úgy hogy a gyárakat éjjel-nappal üzemben kell tartani és katonai kötelessége teljesítését sok hadbavonult munkás itt végzi. Ezzel szemben az építési ipar, a divattal kapcsolatos és a fényűzési cikkek előállításával foglalkozó iparok megrendelések hiányában panganak. A többi ipar elég jól túri a háborút és ha nem is fényes, de megfelelő üzletet folytat.

Ipari életünk közigazdaságunk testében egészséges és a háborút veszteségek nélkül kibírja, úgy hogy a bekövetkezendő béke nem romokat, hanem fejlődésképes iparokat fog találni.

Arra a kérdésre, milyen lesz az ipar helyzete a háború bevégeztével s a béke beálltával, határozottan azt kell mondani, hogy az egész üzleti élet és az ipar lendületesen jövőnek néz eléje.

Tagadhatatlan, hogy a háború anyagi és erkölcsi tekintetben sok veszteséggel jár; az állami adósságok erős növekedése az adósságok kamatterhét nagyban fokozza; azok a károk, melyeket az ellenség magántulajdonban tett, az állam által fedezendőek; a háborúban elesettek családjairól és a keresetképtelen katonák eltartásáról az államnak kell gondoskodni; mindez az eddigi állami bevételekből nem lesz födözhető és nagyobb adóterhek fognak az országra és így az iparosokra is nehezedni. A háború alatt beállt nagyobb drágaság sem fog elmúlni azonnal, hanem a beálló béke első idejében továbbra is fog hatni és meg fogja nehezíteni az iparosok helyzetét, mindaddig, míg a nemzetközi forgalom útján lassan-lassan az árképződésben beáll a rendes állapot.

De ezen, az ipari életre nézve kellemetlen viszonyok mellett a békével oly helyzet áll be, mely az üzleti életre föllendülést hoz.

A hitelviszonyokban be fog állani a rendes állapot. A moratorium rendkívüli helyzete meg fog szűnni. A pénz elhelyezést keres, a hitelforrások megnyílnak; a bizalmatlanság, mely a háború kitörésével a készpénzzel való fizetést követelte, lassan eloszlik és a megszokott hitelezési alakok fognak ismét az életben gyökeret verni. Egy nehéz kérdés lesz ép a hitel terén megoldandó és ez az építési hitel kérdése. Az építési hitel nálunk a jelzáloglevelek piaczával kapcsolatos. A háború ezt alapjaiban megingatta. A külföld és kivált Franciaország vette zálogleveleinket; visszaszerezni ezeket a vevőket és állandó piacot teremteni zálogleveleink számára nem lesz könnyű feladat. Építőiparunkat és a vele kapcsolatos iparágakat, tehát az iparnak jelentékeny részét, ez okból csak akkor fogjuk a béke után is feléleszthetni, ha állami és községi építkezések nagyobb mértékben rendeltetnek meg, és ha a magánépítkezés számára a zálogleveleken nyugvó hitel pótlására esetleg állami támogatással mesterséges, új hitelforrás nyitattik meg. A háború dülése a vasúti testeken számos építkezést tesz szükségessé, de ezeken kívül állami építkezésekről kell gondoskodni, főképp a fővárosban, még pedig annyival inkább, mert a háborúból visszajövő munkások nagy számát foglalkoztatni kell, különben a munkanélküliek száma a béke beálltával tényleg oly nagy

lesz, hogy a munkanélküliség szomorú állapota fog beállani.

A hitelviszonyok javultával a megrendelések, az ipar éltető eleme, nagy számban fognak feltűnni. Maga a hadifelszerelés jelenik meg itt legelső helyen. A háború a hadfelszerelés készleteit nagyobb rész tönkretette vagy legalább is annyira megrontotta, hogy újra készítése szükségessé válik. Milliókról van itt szó, melyeket vas- és fém-, gépgyárainknak, fonó- és szövőiparunknak, bőrgyárainknak, ruházati iparunknak és a velük kapcsolatos iparágaknak szolgáltatniok kell; hadfelszerelési vállalataink és fegyvergyáraink, lövegeket készítő vállalataink hosszú időn át el lesznek foglalva megrendelésekkel.

Meg kell gondolni, hogy a katonaság összes szükségleteinek és azonkívül a rendes hadikészültséghez megkívántató összes tartalékkészleteinek előállításáról van szó. A háború erősen megdészmálta vasutainkat; egyes vonalak, hidak, áthidalások, állomáspályaudvarok, waggonok, locomotivok millió értékben lesznek pótlandók. A vasutak helyreállításán kívül a mostani háború megmutatta, hogy stratégiai szempontból vasúthálózatunk hiányos. Ezeket a hiányokat új vasutak építésével szükséges lesz minél előbb pótolni. Nagy vasuti építkezésekről lesz tehát szó. Automobilonok és közönséges szekerek nagy számban mentek tönkre; ez mind szaporítja a megrendelések számát.

A háborúból visszatérők nagy számának mindenféle szükségletét ki kell elégíteni és a fogyasztóknak ez a százezerekre menő csoportja azonnal igénybe veszi az ipar tevékenységét.

Mindezekhez járul a háború alatt visszatartott megrendelések utólagos megjelenése. A háború alatt mindenki, a mennyire lehetséges volt, takarékosan élt; divat nem volt, a divat mintegy megmerevült; ezzel kapcsolatban ruhákat nem, vagy a szokottnál kisebb mértékben vásároltak. A béke beálltával ez az óvatosság megszűnik, sőt nemcsak a rendes állapot fog beállani, hanem az emberi természetnek megfelelően, annak ellenkezője, a könnyelműség, a pazarlás fog bekövetkezni.

A megrendelések nagyobb száma már csak azért is valószínű, mert a háború alatt sok pénz jutott magánkézbe. A mezőgazdasági cikkek magas ára vagy a gazdák, vagy a kereskedők, de mindenestre a népesség nagy részének zsebeit megduz-

zasztotta. A hadfelszerelési cikkek milliókra rúgó pénzüsszegei gazdagították az illető vállalkozókat s az általuk igénybe vett iparosokat és munkásokat. A nép kezébe került ezen pénz multhatlanul elhelyezendő; az elhelyezés pedig leginkább tárgyak vásárlásában, cikkek megrendelésében nyilvánul. Ennek a pénznek nagy része bizton az iparosok kezébe megy át. A gazda gépeket és szerszámokat fog rendelni, az iparvállalatok jobb felszerelésekről fognak gondoskodni, a háztartások új vagy szebb bútorokra törekszenek, a nők új és szebb ruhákat, kalapokat, ékszereket követelnek és mindez az iparnak ad lendületet.

A történet mutatja, hogy az újabb idők minden háborúja után az illető ország közgazdasága és ipara erős lendületnek indult. Nagyszerű példa erre az 1870/71-iki német-francia háború, melynek befejeztével nemcsak a győztes és milliárdos hadisarczczal meggazdagodott német birodalomban láttunk nagy fellendülést; hanem a háború minden baját elszenvedő, legyőzött Franciaország is a németnél majdnem nagyobb vagyoni gyarapodással jelent meg.

Iparunk a háborúban megfelelt nemzeti hivatásának. Vannak ugyan egyes iparok, melyek a háború nyomását erősen érzik, egyes üzemek főképp a kisipar körében életükben megvannak támadva és a társadalom erős támogatását igénylik; de nagyban és egészben az ipar hatalmas munkát végzett a hadfelszerelés és a hadiélmezés nehéz terén és a nemzet követeléseit a polgári élet mezején is teljesen kielégítette.

Iparunk megélt egészségben a háború alatt és a győzelem után bekövetkezendő békében nagy lendületnek fog indulni.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

LENGYEL-MAGYAR VONATKOZÁSOK A TÖRTÉNELEMBEN.

Évekkel ezelőtt egyik kiváló magyar államférfiúval, a ki ismételten s akkor is minister volt; eszmecserét folytattam a lengyel kérdésről. Én azt vitattam, hogy végzetes politikai hibának és nagy kárnak tartom Magyarország szempontjából Lengyelország feldarabolását és önálló állami életének megszüntetését, mert ezáltal elvesztettük évszázados és természetes északi szövetségesünket, a mely bennünket az orosz birodalomtól elválasztott. E mellett azt a reménységemet fejeztem ki, hogy eljön az idő, midőn Lengyelország még feltámad, a közel 20 milliónyi lengyelség visszanyeri nemzeti életét s ez az újjászületés bennünket megszabadít a muszka hatalom nyomásától és állandóan fenyegető veszélyétől.

Az illető államférfi azt felelte erre, hogy a történetíró kombinálhat és ábrándozhat a messze jövőről is, ő azonban mint gyakorlati politikus, a lengyel nemzetet nem veheti a számottevő tényezők sorába, ő Magyarország jövődjé biztosítását a német szövetségben keresi és látja.

Ennek az akkor akadémikus eszmecserének tárgya, a lengyel kérdés (előbb mint magam is hittem volna) a világtörténelem színpadján előtérbe lépett s azt hiszem, hogy most már az activ politikusok sem tartják többé a lengyeleket számba nem veendő tényezőknek. Hatalmas szövetségesünk, a német császár, legutóbb nyíltan színt vallott s az orosz Lengyelország felszabadítását programjába vette, s szövetséges hadaink ágyúí immár ott dörögnek Varsó falai alatt, hirdetvén a feltámadást a letiport Lengyelországnak.

Ezekben a történelmi nagy időkben nem lesz talán érdektelen és tanulság nélkül való végigtekintenünk a magyar és lengyel nemzet évszázados történelmi érintkezésein.

I.

A lengyeleknek van egy régi daluk a magyar nemzettel való testvériségről, melynek kezdő sora az: Wenger Polák dwa bratanki! Első versszaka ezt mondja:

Magyar és lengyel jóbarát
 Karddal s pohár közt egyaránt.
 Vitéz, bátor mind a kettő!
 Áldd meg őket óh Teremtő!

A történelem tényleg azt tanítja, hogy mindkét nemzet jellemében, multjában sok a rokonvonás. Mindkettő büszke, lovagias, pompa- és vendégszerető. A lengyel közmondás szerint: vendég a házban, Isten a házban! Mindkettőnek éltető eleme volt a szabadság szeretete, az alkotmányhoz, a függetlenséghez való ragaszkodás. Politikai ideáljuk volt a nemzeti fenség eszméje, a mit nálunk a szent korona, királyt és nemzetet magába foglaló eszménye, a lengyeleknél az államélet jellegét kifejező lengyel királyság köztársasága cím jelképezett.

Nemzeti hibáink is hasonlatosak voltak: a jó szerencsében elbizakodás, a pártoskodás, a politikai szenvedély féktelensége. Mi is rendszeren két malomkő között őrlődtünk, mint ők. Azzal a különbséggel mégis, hogy minket a balsors, a haza veszedelme rendszeren összekovácsolt, míg a lengyelek akkor sem tudtak egygyé forni, midőn az ellenség a haza lételét fenyegette; ott mindig akadt párt, mely az ellenséggel is szövetekezett az ellenpárt legyőzésére, a mivel alkalmat adtak a prédára leső szomszédoknak az ő belügyeikbe avatkozásra, a zavarosban való halászásra s állami létük megsemmisítésére.

A lengyel a szabadságból bálványt csinált. Náluk a nagy szabadság nem akart túrni semmiféle korlátot, semmi engedelmességet, a mi végül a szabadosság fertőjébe sülyesztett államot és nemzetet.

Minket ettől megóvott a Gondviselés s a magyar nemzetnek a válságos időkben sokszor érvényesülő politikai józansága.

II.

A magyar és lengyel, mint nemzet, egy időben tűnik fel a történelem színpadján.

Midőnnálunk az Árpádok hazát alkottak, a lengyel Piasztok ugyanakkor alapították a lengyel államot. A koronáért is egyszerre s egymással versenyeztünk. A mi Szent Istvánunk ugyanazt a koronát kapta II. Sylvester pápától, melyet ő eredetileg a lengyel hittérítő herczegnek készíttetett. A legenda szerint az Úr angyala éjjeli látományban adta tudtára a pápának, hogy ne a lengyel, hanem a másnap megérkezendő magyar követnek adja a koronát, mert ennek a küldője még méltóbb arra, mint amaz, mert Szent István valóban Krisztus apostola, ki oly nagy nemzetet térített a keresztyén vallásra.

A keresztyén vallást tehát egyidőben vette fel a magyar és a lengyel.

Legfőbb hittérítőnk is ugyanaz volt: Szent Adalbert, prágai érsek, a ki a mi uralkodó családunkat megkeresztelte s tőlünk Lengyelországba menvén, ott vértanuságot ért s hamvai az egykori lengyel primási székesegyházban, Gnesen templomában nyugsznak, művészi ezüst koporsóban.

A lengyel királyság megalkotója, a hős Boleszláv, sógora volt az első magyar királynak, Szent Istvánnak. Ő terjesztette ki Lengyelország határait Posentől Kiewig, a Keleti tengertől a Kárpátokig.

A két uralkodó család ettől fogva sokszoros rokoni kötelekbe lépett egymással. Az Árpádok leggyakrabban a lengyel Piaszt s ezek viszont a magyar uralkodó család tagjaival házasodtak össze.

A két ország állandó véd és dacszövetségben állott egymással, együtt harczoltak kelet és nyugat felé. Magyar politikai menekültek, királyfiak (Endre, Béla és Levente) Lengyelországban, a lengyelek (Kázmér, II. Boleszláv stb.) viszont nálunk találtak menhelyet. Versengés is fordult elő közöttük. Így Halics tartománya felett, mely eredetileg a kiewi kisorozz nagyhercegek birtoka volt, de melyet III. Béla királyunk 1187-ben elfoglalt, felvévén királyi czímébe a Galiczia királya czímet. A lengyelek is jogot formáltak erre s nem egyszer a fegy-

verek ereje döntött e tartomány bírása felett, orosz, lengyel és magyar hadak között. Ehhez tartozott Przemysl város is, a Szán folyó mellett, melyet az oroszok most részben e messze múltba visszanyuló kétes történelmi jog alapján ostromoltak, több mint százezer emberük életét áldozván e történelmi fictio oltárán.

A magyar történelmi jog erején csatolta vissza ezt az északkeleti magyar vidéket Nagy Lajos királyunk (1370) Magyarországhoz, midőn a lengyel trónra jutott. Mária Terézia Lengyelország első felosztásakor (1772) szintén a magyar királyok régi jogcímén vette birtokába keleti Galicziát, melyhez a harmadik felosztáskor (1795) kapta Ausztria kiegészítésül nyugati Galicziát, Krakkó városával együtt.

Nem mellőzhetjük azt a bájos legendát, mely Szent Kunegundához fűződik. IV. Béla királyunk e leányát «szemérmetes» Boleszláv lengyel király vette nőül 1239-ben s vele testvéries viszonyban élt. A lengyelek Kinge (Kincse) néven becézgették, valószínűleg a magyar Kincsem után. Ez menyasszony korában azt kérdezte a lengyel követektől, hogy mivel szerezhetne örömet új hazájának. Egy sóbányával — felelték — a miből Magyarországon annyi van s nálunk egy sincs. Kincse beledobta a mátkagyűrűjét a máramarosi Kunegunda-tárnába s Krakkóba érve, a szomszéd Wieliczka területén ásatni kezdett. S inese só bukkant fel s az első koczkából Kunegunda gyűrűje került elő.

Így vitt a magyar királyleány sóbányát a leoda, a hol nem rég a Krakkót felszabadító győzelmes harcok megindultak.

Szent Kunegunda hamvai ott nyugosznak a magyar határ közelében fekvő Ó-Szandecznek általa alapított apácza-zárdája sírboltjában. Emléktárgyait, köztük arany evőkanalát, nemrég még ott őrizték kegyelettel. Vajon nem esett-e ez is áldozatául az oroszok zsákmány-szomjának, mint a hogy az életrajzát tartalmazó codexet bizonyára elrabolták a lembergi gr. Osołinski-könyvtár és muzeum kincsei között.

Ebben a könyvtárban, melyet az oroszok Szentpétervárra (az új Petrográdba) vitettek, a magyar történelemnek sok kézírata is őriztetett.

A XIV. évszázad folyamán még szorosabbra fűződött a két ország szövetsége.

Anjou-házi első királyunk, Károly Róbert, a lengyel király («Kurtalábú» Ulászló) leányát, Erzsébetet vette nőül. E házasság messze kiható jelentőségű volt. Magyar és lengyel fegyverek együtt harcoltak északon a litvánok, keleten a tatárok ellen. Magyarország ekkor Kelet-Európa legnagyobb hatalmassága volt, melynek szava és kardja döntő súlylyal esett a kelet-európai egyensúly mérlegébe. Nálunk, Visegrádon tartották 1335-ben azt a fejedelmi congressust, melyen Kelet-Európa uralkodói vitás ügyeiket elintézték. Hogy az ott jelen volt fejedelmi személyek (magyar, lengyel, cseh király, morva őrgróf, bajor, szász, sziléziai hercegek stb.) mekkora kísérettel jöttek: kitetszik abból, hogy egy napi ételmükre 4000 kenyér s italukra 180 hordó bor kellett.

Visegrádon, e fényes fejedelmi palotában máskor is szívesen mulattak a rokon lengyel hercegek. Itt szövődött a lengyel trónörökös, Kázmér és Zách Klára szomorú regénye is, mely a Zách Feliczián végzetes tragédiájára vezetett.

Az apák szövetsége a fiak uralkodása alatt még szorosabbá vált.

A mi Nagy Lajos királyunk s a lengyelek ugyancsak Nagy melléknévvel tisztelt Kázmér királya egy időben uralkodtak. A véd- és dacszövetség következtében magyar hadak gyakran jártak Lengyelország segélyére. 1351-ben Lajos király maga vezetett hadat Budáról Krakkó, onnan Szandomir és Lublin felé a lengyeleket szorongató litvánok ellen, Brzest-Litewski tájáig. A diadalmas hadjáratban elfogták a litván fejedelem testvérét, a kinek kiszabadítása végett maga a fejedelem (Kieystut) sietett a magyar király táborába s azt fogadta, hogy Budára kíséri őt s ott megkeresztelkedik. Vissza is indultak e békés megegyezés után, de a litván herceg a harmadik éjjel kíséretével együtt megszökött.

Lajos király ez esküszegés megbosszulására a következő évben (1352) most már a Szán felé s onnan Belc vára ostromára indult, melynek vívása közben a vakmerő király maga is megsebesült. Lodóméria fővárosa: Lemberg körül folytak a harcok akkor is, mint mostani háborúnk elején s ott,

hol hős huszáraink a kraszniki, komarowi stb. győzelmeiket aratták.

Ugyanakkor (1352) az unokatestvér magyar és lengyel királyok szerződést kötöttek Halics és Lodomeria felől, mely szerint azok a magyar koronát illetik ugyan, de Lajos király ideiglenesen Kázmérnak engedi át, azzal a kikötéssel, hogy ha Kázmér fiürökös nélkül hunyna el, egyszerűen visszaszáll Magyarországára, ha pedig fia születnék, ettől a magyar korona 100,000 forinton válthatja vissza.

Ezeknek az érdemeknek jutalmául fogadták el a lengyelek a Kázmérban utolsó fisarjadékú Piaszt-ház kihalása esetére a magyar Anjou-ház trónöröklési jogát 1355-ben, melynek alapján Nagy Lajos 1370-ben Lengyelország királya lett s 12 évig kormányozta együtt kettős királyságát.

Ekkor érte el a magyar király hatalmának kiterjedése legmesszibb határát. Erről a kettős birodalomról zengi a költő:

Oh, nagy volt hajdan a magyar,
Nagy volt hatalma, birtoka;
Magyar tenger vizében hunyt el
Éjszak, kelet s dél hulló csillaga!

E három tenger (az Adria, Keleti, Fekete) azóta sem igen került olyan szoros történelmi kapcsolatba egymással, mint a mostani világháborúban, midőn a három szövetséges hatalom (a magyar-osztrák, német és a török) mindenike egy-egy tengert tart ezek közül hajóhadaival megszállva.

Nagy Lajos halála után (1382) Lengyelország elvált Magyarországtól, mert arra a meggyőződésre kellett jutniok, hogy ilyen nagy birodalmat egy helyről, Budáról kormányozni nem lehet. De elfogadták a lengyelek királynéul Lajos fiatalabb leányát, Hedviget, azzal a föltétellel, hogy menjen férjhez a litván fejedelemhez, Jagellóhoz, a ki országát Lengyelországhoz csatolja s áttér a keresztényen vallásra.

A magyar királyleány keze révén egyesült tehát az addig ellenséges Litvánia Lengyelországgal; úgy alakult a Jagelló-dynastia, mely ettől fogva 200 éven át adott királyokat Lengyelországnak s két-három izben nekünk is.

Ebből a lengyel-litván uralkodó családból került a magyar trónra szabad királyválasztás útján 1440-ben I. Ulászló, a ki

a várnai csatában (1444.) ifjú életét áldozta a két nemzet élet-érdekének. A Mátyás király halála után fejedelmünkké választott II. Ulászlónak fia is, II. Lajos (a harmadik Jagello) a mohácsi vésznapon a Cselepatakba fulva, vértanúja lett a magyar-lengyel államszövetségnek.

Utolsó nemzeti királyunk, Szapolyai János is a lengyel királyi Jagello-dynastiából vette feleségül Izabellát, kinek fia, János Zsigmond, a választott magyar király, egyszersmind a lengyeleknek kiszemelt trónörököse volt, nagybátyjának, Zsigmond Ágostnak, az utolsó Jagellóházi lengyel királynak utód nélküli halála esetére. A végzet azonban úgy akarta, hogy a nagybátya túlélje az unokaöcsösöt és sírba vigye magával a Jagello-dynastiát (1572).

III.

 A Jagellók kihaltával a lengyelekre visszazállt a szabad királyválasztás joga. Ám ez a jog a milyen eszményinek látszik az elméletben, éppen olyan végzetesnek bizonyult a gyakorlatban. A királyválasztások vezettek azokra a zavarokra, pártharcokra, politikai ádáz küzdelmekre, melyek az országot végül a szerencsétlenségek és a bukás örvényébe sodorták.

Első választott királyukül meghívták a trónra Párizsból Valois Henriket, a ki azonban csakhamar búcsúvétel nélkül megszökött, hogy az időközben megüresedett francia trónt foglalja el.

Utána (1575) megválasztották a Varsó melletti Wola-mezőn (a lengyelek Rákosmezején, hol most a mi s a németek ágyúi dörögnek) Báthory Istvánt, az erdélyi fejedelmet.

Az ő királylyá választására nagy befolyással volt (egyéni érdemein kívül) magyarsága. Berzeviczy Márton és Blandrata György a választó-országgyűlésen tartott szónoklatukban a fejedelem lelki tulajdonai mellett élénken hangsúlyozták a két ország rokonságait. «Mindkét nemzet szokásai, törvényei, életmódja, viselete, fegyverzete, hadszervezete, vallása, szabadsága és társadalmi élete sokban hasonlít egymáshoz; összeköttetésük régi: ezért voltak eddig is közös királyaik, ezért lehetnek legkönnyebben szövetségben és egymásnak segélyére.»

Az erdélyi követek ezzel nem mondtak semmi újat a lengyeleknek, a kik Tokaj-Hegyaljáról hozatták boraikat, az erdélyi fejedelmi udvarban járatosak voltak, a határszéleken Trencséntől Máramarosig élénk összeköttetésben és rokoni kötelékekben állottak a magyarokkal.

A főnemesség (a senatus) nem tudván megegyezni a sok jelölt között s végre Miksa római császár és magyar királyban állapodván meg: a köznemesség nagy tömege Báthory Istvánt kiáltotta ki lengyel királylyá.

Lengyelország a XVI. évszázad közepén Európa egyik leghatalmasabb állama volt. Határai a Keleti-tengertől a Kárpátokig s az Odera-folyótól a Dnyeperig terjedtek s Kiew is hozzátartozott. De az utóbbi időben erős vetélytársa akadt keleten az újabban egységessé vált orosz birodalomban.

Oroszország a középkor folyamán több herczegsége volt feldarabolva, melyeket a Volga mellékén a mongol-tatár arany horda, délen a doni és dnyeperi kozákok és a krími tatárok tartottak rettegésben és részben iga alatt. A XV. század második felében a mi Mátyás királyunk kortársa, III. «Nagy» Iván moszkvai nagyherczeg, mint a mongol-tatárok hűbérese kezdette uralkodását (1462) s mint az orosz földek egyesítője végezte azt (1515). Ő alapította meg a moszkvai fejedelmek egyeduralmát. Született kényúr volt (írja Karamsin orosz történetíró), ki birtokában volt az önkényuralkodás titkának s úgy tünt föl az oroszok szemében, mint egy félelmetes félisten. Egy pillantása ájulásba ejtette a nőket s rettegésbe a bojárokat. Halálbüntetés, válogatott kínzások, csonkítás és megkorbácsolás voltak rémuralmának eszközei; két ellene összeesküvő lengyelt a Moszkva partján vaskalitkában égettetett meg. Már neki megadták a «Rettenetes» nevet, melyet unokája még méltóbban visel.

Ez az unoka, Vasziljevics IV. Iván, kortársa volt Báthory Istvánnak s ő fejezte be nagyatyja művét, a minden oroszok egyesítését s ő vette fel először a bizánczi császárok czímének megfelelő czár nevet. Birodalma határait kiterjesztette az Uralig és a Kaspi-tengerig, meghódítván Kazánt és Asztrakánt, a mongol-tatár khánok fővárosait s ezek alattvalóit, a finnugor néptörzseket. Aztán nyugat felé fordult s Lengyelország

rovására hódítgatott Litvániában s a lengyel főhatóság alatt lévő balti tartományokban, főként Livóniában, elfoglalván Polock várát (1563) a Dvina mellett, s még előbb (1558) Narva, Dorpat, Venden s más városokat a Balti-tenger közelében. Ő megelőzte Nagy Pétert abban a törekvésében, hogy «ablakot akart nyitni» Európa felé.

Vasziljevics Iván czárt «Rettenetes»-nek nevezte el a történelem. Gonosznak és kegyetlennek született (írja az orosz történetíró, Karamsin), a ki átengedvén magát szenvedélyes dühének, borzalomba ejtette birodalmát és Európát vérengző kegyetlenségeivel. Még a kik jóindulattal írnak róla, azok is azt mondják, hogy jelleme sajátságos vegyülete volt a nagyságnak és barbárságnak. Kegyetlen, kicsapongó, babonás, majd a legocsmányabb tobzódásba merült kegyeltjeivel, majd megszerzetes csuhába öltözve vezette az egyházi körmeneteket.

Birodalmában elnémított minden szabad szót, vérfürdőket rendezett, ezrekre merő alattvalóit végeztette ki, köztük 1505 novgorodi polgárt. Hirtelen haragjában vita közben úgy ütötte meg botjával trónörökös fiát, Ivánt, hogy ez belehalt s hét felesége közül nem egy halt meg erőszakos halállal. Így idegen örökösökre szállott az annyi vérontás, annyi veszedelem árán megalapított kényuralom. Nemsokára (1613) a most uralkodó Romanov-ház ült a rettenetes czár örökébe.

Ez a szörnyeteg alapította meg a muszka czároknak azt a föltétlen és korlátlan hatalmát, melylyel (Rambaud szerint) a czár atyja és ura volt alattvalóinak és pedig sokkal korlátlanabb, mint a tatárok khánja, vagy a konstantinápolyi szultán. Alattvalóinak személye és vagyona az ő tulajdona volt; a legnagyobb urak, a rokon hercegek is csak rabszolgái voltak. A birodalom nagyjai is reszketve közeledtek a czárhoz s földre borúltak a nagy bot előtt, melylyel Iván mindig föl volt fegyverkezve.

Míg Oroszországban a czári despotismus tetőfokát érte el: Lengyelországban éppen ellenkezőleg, a nemesi szabadság kezdett a királyi hatalom fölé emelkedni. A királyválasztási föltételek (az ú. n. pacta conventa) arra törekedtek, hogy a királyi hatalmat korlátozzák s a nemesek szabadságát kiterjeszszék. A királyt 1548-ban «első polgár»-nak nevezte Leszczynski

Rafael s a két uralkodó rend (a senatus és a köznemességet alkotó lovagrend) mellett a harmadik rendnek tekintették az államban, melynek hivatalos neve köztársaság volt (Respublica) királylyal az élén.

Az első választott király (Valois Henrik) vonakodott a szigorú választási föltételeket elfogadni, de a Párizsba hozzá küldött követek azt felelték, hogy «vagy esküszöl, vagy nem uralkodol» (aut jurabis, aut non regnabis!). Báthory Istvánnak is azt vetette oda az egyik országgyűlésen egy követ, hogy addig vagy király, míg az ország törvényeit megtartod, máskülönben nem vagy többé király, hanem csak Báthory, mint én Niemkowski.

István király azonban megmutatta, hogy megkötött kézzel is tud igazi király lenni. Legelőbb is rendet teremtett az országban, megfékezte az anarchiát (egypár elbizakodott zsarnok főúr feje bánta), reformálta a hadügyet, pénzügyet és igazságszolgáltatást s újjá teremtette Lengyelországot.

Nem ment ez nehézség nélkül. Őt is gáncsolták a híres lengyel szabadság bajnokai; de ezeken is diadalmaskodott. A legelső országgyűlések egyikén tartott olyan szónoklatot a királyi méltóság védelmére, a minőt a lengyelek még alig hallottak s a mi a zajos ellenzéket elnémította. «Nem istállóban, hanem fejedelmi palotában születtem. Volt mit ennem és ruházatom, mielőtt ez országba jöttem is. Ti választottatok királylyá és tettetek koronát a fejemre. De ha királylyá tettetek: nem leszek sem festett, sem költött király (nec pictus, neque fictus rex), hanem uralkodni és parancsolni akarok s királyi méltóságomat megőrzöm, ha kell, karddal is!» S ezzel megsörgette kardját az erőslelkű, bátor király.

Az erélyes szavak embere a már sülyedni kezdő országnak újjáteremtője lőn. Szavának állott békében és harczban egyaránt. Lengyelországot erőssé és hatalmassá tette. Ellenégeit megalázta. A rettegett hódító czár hadait három esztendei véres háborúban legyőzte s az elfoglalt várakat, városokat visszafoglalta. Végül a gőgös czár, a ki eleinte szóba sem akart állani a lenézett választott királylyal, maga könyörgött békéért, közvetítőül kérvén fel a római pápát, megigérve neki, hogy népével együtt áttér a katolikus vallásra.

A lengyel-orosz (1579—81) háború közben, melyben nagy

számmal harcoltak magyar hadak is (a Dvina mellett és feljebb, melynél északibb vidéken magyar még nem harcolt) érdekes tollharc is folyt a csár és király között. A csár durva szemrehányásokat tett Báthorynak, mire ő önérzetesen válaszolt (1581). Egyebek közt így ír: «Szidalmakkal telt leveledre nem is kellene válaszolnunk, de nehogy félremagyarázd — válaszolok mégis, mert miként az oktalan állatot, szamarat vagy ökröt, ha a mocsárba sülyed, könyörületből kihúzzák: úgy én is ki akarlak húzni a rágalom fertőjéből. Csalárdságnak nevezed, hogy váraidat tűzzel emésztettem meg és rontottam le! Arról nem tehetek, hogy te nem ismered a hadakozás módját és eszközeit; de azzal még kevésbbé tartozom, hogy téged hadakozni tanítsalak! Kérkedsz vitézségeddel, de nem talállak sehol a harc mezején. A leghitványabb tyúk is védelmezi csibéit, de te, kétfejű sas (mert ezt használod czímerül), elbujsz és sehol sem mutatod magadat. Dicsekszel őseiddel és örökölt fejedelemségeddel s mintegy lekicsinyled azt, hogy én választott király vagyok. Hát én nem irigylem tőled, hogy téged nem az emberek ítélete, hanem az anyai méh (uterus muliebris) tett a muszkák uralkodójává. Téged bizony királylyá nem választottak volna meg, mert erkölceid inkább kanászszá vagy rablóvá érdemesítenének! Azzal fenyegetőztél, hogy lándzsáddal fogod át-szúrni mellemet. No hát ha olyan vitéz vagy, fogd azt a lándzsát, én kiállok veled párviadalra, vívjunk meg ketten és ne folyjon miattad az ártatlanok vére. Ha visszautasítod kihívásomat, magad mondasz magadról ítéletet, hogy nemcsak nincs igazad, de még gyáva is vagy! Akárhogy határozol, nem kétlem, hogy Isten velünk lesz s a mi igaz ügyünket diadalra, a tiedet végromlásra vezérli!»

Mintha csak a mai idők szelleme szólna e szavakból, midőn ártatlan százezrek vére festette pirosra a fehér havat s a «béke-csár», a királygyilkosok pártfogója, mossa kezeit, hogy ő ártatlan a népek pusztításának előidézésében.

A muszkaverő Báthory István uralkodását Lengyelország aranykorának nevezi a történelem, bár csak 10 évig tartott. A krakkói vártemplom sírboltjában lévő koporsóján máig is olvashatók a szentírás szavai, melyekkel népe elsíratta: «Leesett a mi fejünk koronája, jaj nekünk, mert vétkesek vagyunk!»

IV.

Báthory István után gyöngé uralkodók következtek, kik alatt a nemesi anarchia, a szabadsággal való visszaélés mindinkább elharapózott.

Báthory korának nagy történetírója, Cromer Márton, előre látja a veszélyt, ezt mondván: «Nagyon lehet attól tartani, hogy a követek és nemesek korlátlan hatalma s a féktelenséggé fajult szabadság, mely nem az állam javára válik, hanem az egyesek külön érdekeit szolgálja, a lengyelek pusztulására vezető anarchiát készíti elő.»

A politikai küzdelmekre bőséges alkalmat nyújtottak a sűrűn következő királyválasztások, melyek tág teret nyitottak az idegen hatalmak beavatkozására. Ezekben a XVII. század folyamán az erdélyi fejedelmek is részt vettek.

A lengyel királyság lidérczfénye állandóan csábította Báthory István erdélyi fejedelmi utódait s nem egy szerepelt ezek közül a királyjelöltek közt. Báthory Boldizsárnak és Zsigmondnak kevesebb, de I. Rákóczi Györgynek 1648-ban már számottevő pártja volt. Ő a dissidensek (a protestánsok) s a Báthory István által szervezett ukrainai kozákok jelöltje volt, de éppen a választás előtt halt meg.

Fia, II. Rákóczi György 1657-ben, egy lengyel párt által a királyságra hívatván, haddal indult Lengyelországba, a máramarosi havasokon át, Halics és Przemysl felé, a mostani hadak útjain. E már akkor is erődtített város hadi sarczczal váltotta meg magát és térítette tovább az erdélyi hadakat. A városi főtemplom falán ugyan egy hatalmas méretű festmény azt ábrázolja, hogy Rákóczi hada a város védszentjének ereklyéivel templomi zászlók alatt processióra kivonuló papok és polgárok fegyvertelen seregétől ijed meg és rohan fejedelmestől a Szán folyó vizébe.

Rákóczi György további útjában bevette Krakkót, majd egyesülve szövetségese, X. Károly svéd király hadaival, átkelt a Visztulán (Zawichostnál, a Szán torkolatán felül), kiostromolták a litván Brzestet, majd elfoglalták Varsót. A svéd királynak azonban hirtelen haza kellett sietnie, hogy országát a dán király támadása ellen védelmezze. Rákóczi egy-

magában nem állhatván ellen vetélytársának, János Kázmérnak, szintén visszavonult (a Visztulán Szandomirnál átkelve) Tarnopol felé, Ukrajna határán a kozák hetman seregével egyesülést remélvén. A kozákok is megcsalták, s midőn hazafelé sietett, Stryjnél a tatárok útját állották és 10,000 főnyi seregét a fővezérrel, Kemény Jánossal együtt fogságba hurczolták Krimbe, honnan tetemes sarczot fizetve, apródonként váltották meg magukat az erdélyi szerencsétlen tatár rabok.

Rákóczi Györgynek ez a balvégzetű lengyel expedíciója erdélyi fejedelemségébe, majd életébe is került, mert a török e miatt támadta meg s a szászfenesi csatában (1660.) kapott sebében halt meg.

Lehet, hogy az ő szerencsétlensége tette oly óvatossá unokáját, II. Rákóczi Ferenczet, midőn 1707-ben egy tekintélyes lengyel párt és Nagy Péter czár neki a lengyel királyságot felajánlotta. Ő úgy nyilatkozott, hogy előbbvalónak tartja hazája felszabadítását, mint a lengyel korona megszerzését és inkább védekezett az ellen, mintsem óhajtotta. Ő azt kívánta, a mi be is következett, hogy a francia király, XIV. Lajos apósa, Lesczynski Szaniszló személyében nemzeti királyuk legyen a lengyeleknek.

Rákóczi Ferencz jól ismerte az áldatlan lengyel politikai viszonyokat, hisz ott élt szabadságharcza előtti bujdosása idején és oda menekült, midőn másodszer is hontalanná vált.

V.

A lengyel alkotmánynak volt egy végzetes kinövése: az egyhangúság követelménye a törvényhozásnál. Ha csak egy követ ellentmondott, törvénytényé a többség akarata nem válhatott. Ez volt a hirhedt liberum veto: a tiltakozási jog. «Nie pozwolim» (nem egyezem belé), kiáltotta egyetlen követ s ez megakasztott minden törvényalkotást. 1662—1764-ig 55 országgyűlés közül 48-at tett meddővé és szakított félbe ez a végzetes tiltakozási jog s csak hét fejeztetett be rendesen. Ez a kerékkötő megakadályozott mindenféle haladást a közügyekben.

Ez idézte elő másrészt azt a másik végzetes szokást, hogy a lengyelek a törvényes haladás lehetetlenné tétele miatt mind-

egyre a fegyveres szövetkezések, az ú. n. conföderatiók kiegészítő eszközhöz folyamodtak, a mi az anarchiát még inkább állandóvá tette az országban.

Conföderatiót, azaz becsületszóra bizonyos időre kötött szövetséget lehetett alkotni Lengyelországban a rend fenntartására, a szabadság megóvására, az állam biztosítására, vagy bármely más célra. Még a királyok is beállottak a conföderatióba, melylyel szemben rendszeren ellenconföderatiók alakultak.

A királyválasztási zavarok, a pártviszályok, a tiltakozási jog, a conföderatiók bő alkalmat nyújtottak az idegeneknek, főként az orosz szomszédnak, hogy mindegyre beleavatkozzanak Lengyelország belügyeibe.

Katalin csárna, az «északi Semiramis», — ki férje megöletése révén ragadta magához a főhatalmat s Oroszországnak egyik leghatalmasabb uralkodója lett, meghódoltatta a doni, azowi és dneperi (zaporogi) kozákokat, bekebelezte Krimet, országa déli határát kiterjesztette a Fekete tengerig s a Kaukázus fölé — főtürekvését arra irányította, hogy Lengyelország rovására nyugat felé is kiterjessze birodalma határait. Evégből mindegyre beleavatkozott Lengyelország belügyeibe.

1764-ben Lengyelországba küldött orosz seregek nyomása alatt választotta meg lengyel királylyá régi kegyenczei egyikét, Poniatowski Szaniszlót. Később a dissidensek (görög keletiek) védelmének ürügye alatt avatkozott a lengyel ügyekbe s megnyervén Nagy Frigyes porosz királyt is szövetségesül, 1772-ben megtörtént Lengyelország első felosztása, melyből Galiczia keleti részét Ausztriának juttatták, harmadfél millió lakossal.

Mária Terézia nehezen egyezett belé a neki kellemetlen ügybe, melyet égbekiáltó igazságtalanságnak tartott, mely — úgy mond — a józan ész és méltányosság ellen történik, de mert tanácsosai úgy kívánták, könnyes szemmel bár, aláírta a meg egyezést, de mintegy előre látva a jövődőt, megjósolta, hogy «ha majd én már a sírban leszek, tapasztalni fogják, hogy mi lesz annak a következménye».

Az első felosztást két évtized múlva követte a második és harmadik.

A lengyel hazafiak az országukat ért első megcsönkítés

után a megmaradt részt alkotmányuk újjáalakításával próbálták megmenteni. 1791-ben teljesen új alkotmányt készítettek és fogadtak el az országgyűlésen, mely eltörölte a királyválasztást s Poniatowski halála esetére a szász fejedelmi házat (melyből előbb már két királyuk volt) kinálták meg az örökös királysággal. Eltörölték a liberum vetót s minden téren üdvös reformokat létesítettek.

Katalin czárnő azonban nem akarta kiereszteni kezéből a kész zsákmányt s a régi alkotmány védelmére létrehozta a targovici confœderatiót, s ennek védelmére 80,000 orosz és 20,000 kozák hadat küldött Ukrajnába.

Kosciuszko a lengyel hadsereg élén eleinte sikeresen állott ellent, de a porosz király hadai is bevonulván nyugati Lengyelországba, a két szomszéd ismét kiszakított egy-egy részt a szerencsétlen országból 1793-ban.

A lengyel hazafiak tovább harcoltak. Krakkó elűzte az orosz őrseget. Kosciuszko Raczlavica mellett győzelmet aratott az oroszokon. Varsó és Vilna kiűzte az oroszokat; de a porosz király, II. Frigyes Vilmos, a Rajnától maga sietett Varsó alá, hogy személyesen vezesse Varsó ostromát és bombázását. Az oroszok is visszafoglalták Vilnát, az osztrákok bevonultak Lublinba s Kosciuszko a Visztula mellett Macejovicenél (Varsó és Lublin között) vívta utolsó kétségbeesett harcát, melyből a megsebesült hőst félholtan vitték orosz fogságba. Lengyelország még fennmaradt részét most már harmadszor osztották fel 1795-ben, ismét három felé, melyből Poroszország kapta Varsót, a nyugati részekkel, Ausztria Krakkót és Szandomirt, Lublin és Chelm környékét, Oroszország a keleti részeket.

A bécsi congressus 1815-ben szintén meghagyta a lengyel királyságot (congressusi Lengyelország, Varsó fővárossal), de már orosz fennhatóság alatt. I. Sándor czár, mint lengyel király, alkotmányt, önkormányzatot s minden jót ígért, de semmit sem teljesített. Az 1825-től uralkodott Miklós czár alatt az elnyomatás még súlyosbodván, a zsarnoki iga a lengyeleket 1831-ben forradalomba sodorta, melynek elnyomása után országukat teljesen bekebelezték Oroszországba.

A magyar nemzet rokonszenve ekkor is nyilvánult a szabadságért küzdő lengyelek mellett. A pozsonyi országgyű-

lésen nem kisebb ember, mint Deák Ferencz, emelte fel szavát remek szónoklatban a szerencsétlen nemzet érdekében.

A lengyel nemzet háláját a magyarok iránt 1848/49-iki szabadságharcunk alatt mutatta meg, melyben külön lengyel legio küzdött a magyar honvédek között. Nehány harczedzett tábornokot is nyertünk az 1831-iki harcosok sorából, kik közül Dembinski egy ideig fővezérünk volt s «Bem apó»-nak, az erdélyi hadak fővezérének hőstetteit adjutánsa, Petőfi Sándor, énekelte meg s emlékét ércszobor örökíti a székely főváros, Maros-Vásárhely főterén.

Miklós orosz czárt a magyar szabadságharcz elleni beavatkozásra épen az sarkallta leginkább, hogy ennek diadala esetén lengyel alattvalói felkelésétől is méltán tarthatott.

A legutóbbi orosz-török háborúban, 1877-ben Konstantinápolyban lengyel légio és magyar légio szervezése folyt s fegyverek szállítottak titokban az orosz-lengyel határszélre s a Székelyföldre. De mielőtt a lengyelek és a «székely légio» hátba támadhatta volna az orosz, a titkos fegyverszállítást és toborzást felfedezték és csirájában elfojtották.

VI.

A mostani világháborúnak kellett jönnie, hogy a lengyel nemzet ismét életjelt adjon magáról a világtörténelem színpadán.

A legádázabb harcok ott folynak a lengyelek lakta földeken. Az orosz milliók áradata legelőbb is Galicziát özönlötte el. Feldúlták a lengyel falvakat, városokat, kirabolták a kastélyokat, udvarházakat, felégették a paraszt házakat, elhurezolták a muzeumok, könyvtárak kincseit s földönfutókká tették a lakosságot.

Az elkeseredett lengyel harcosok ott küzdenek a mi világhírűvé vált honvédeink sorában s a gymnasiumoknak még nem hadköteles zsenge ifjúságából lengyel légiók alakultak, a kik büszkén viselik a lengyel szabású sapkán az ősi lengyel czímer fehér sasát s halálmegvető elszántsággal harcolnak a Kárpátok rengetegeiben s a szármata síkságon az orosz hordák ellen. A napoleoni harcokból származó nemzeti daluk zeng ajkukon:

Nincs még veszve Lengyelország,
Élni fog mi általunk.
A mit elvett a zsrnokság,
Visszavívja hős karunk!

Az oroszföldi lengyelség virágokkal fogadta a mi hős huszárainkat, a kraszniki, tomasowi, komarowi győzőket. Az ősi lengyel búcsújáró kolostor, Csensztochowa falai között magyar bakák táboroznak; a Dunajecz, Nida, Pilica folyók mellett a mi tüzeink rettentő ágyúit tartóztatják fel és verik vissza az oroszok nyugat felé törő áradatát. A Kárpátok északi lejtőin honvédeink s a lengyel ősfolyó, a Visztula partjain német, magyar és osztrák hadak együttes erővel törnek előre s már ott dörögnek az ágyúk az ősi lengyel főváros, Varsó közelében, a királyválasztásoktól egykor hangos Wola mezőn, a hol Báthory Istvánt királylyá választották; ott, a hol az utolsó nagy, Bécszet felszabadító, diadalmas lengyel királynak, Szobjeszkinék gyönyörű nyári kastélya, Willanow pompázik; ott, a hol későbbi orosz czárok vadászkastélyában, Skierniewicén most a mi hadaink vezérei táboroznak s a czárok vadaskertjében most a mi fiaink úzik, lövik s élvezik a királyi vadak állományát.

Száz évvel ezelőtt, a bécsi congressus után, 1815 junius 15-én ágyúk dörgése hirdette Varsóban Lengyelország visszaállítását, s egyúttal kihirdették az új lengyel király kiáltványát, a wolai síkon összegyűlt hadsereg letette a hűségesküt. Ez akkor rövid pümkösti királyság volt. A czárok nem túrnek szabad népeket.

Réméljük, hogy ennek közelgő százados évfordulója most meghozza a lengyel nemzet és királyság új életre kelését, melyért nemzeti himnusuk oly esdekelve fohászkodik, leborulva Isten oltára előtt:

Szabad hazánkat óh add vissza nekünk!

Annál inkább remélhetjük ezt, mert még az ellenfelek táborában is sokan óhajtják Legyelország visszaállítását.

A f. é. február havában Londonban tartott socialista congressus, melyen angol, francia, belga és orosz socialisták vettek részt (köztük két francia activ és egy belga nyugalmazott minister), egyebek közt azt határozta, hogy kívánják a

lengyel kérdés megoldását, a lengyel nép óhaja szerint: akár úgy, hogy önkormányzatot kapjanak, ha Lengyelország egy másik állammal marad egyesítve, akár pedig úgy, hogy teljes függetlenséget nyerjenek.¹

Az orosz kormány erre mintegy ellensúlyozásul — írja egy entente-párti francia ujság — elhatározta, hogy önálló lengyel hadsereget szervez, nemcsak gyalog-, hanem lovas- és tüzérezredekéből, lengyel vezényszóval, önállósággal — alárendelve azonban az orosz fővezérségnek.²

Ez persze csak mézes madzag, de mégis az idők jele. Ideiglenes csalétekül alkalmasnak vélik.

Hozzon bármit a jövő, az kétségtelen, hogy a lengyelek is elmondhatják velünk együtt, hogy «megbűnhötte már e nép a multat, jövendő». Az ő feltámadásuk a mi megváltásunk is lenne az északi colossus nyomása ellen. Az ő nemzeti életükkel és királyságukkal mi is visszanyernők leghívebb, állandó északi szövetségesünket.

Hiszszük és reméljük, hogy az igazságért és a népek szabadságáért küzdő hadaink visszavívják Lengyelország szabadságát is s hogy a győzelmes harcok után elkövetkező béke napja egy új, dicső Magyarország és szabad Lengyelország ege felett fog felragyogni. Adja Isten, hogy a történelem Muzsája a századok régi közös történeti emlékeihez az újabb együttes harcok dicsőségéből fonjon hervadhatatlan babérkoszorút a két testvérnemzet honvédő és honért küzdő hős fiainak diadalmas homlokára!

SZÁDECZKY K. LAJOS.

¹ *Journal de Genève* febr. 20. számában.

² U. o. febr. 23. szám.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG A HÁBORÚ ALATT.

Az az élet-halálharcz, a melyet nemzetünk most vív, temérdek értéket termelt, temérdek bálványt összetört. Igazság most sok olyan dolog, mit ezelőtt figyelemre sem méltattunk, viszont mosolygunk sok olyanon, a mit ezelőtt közkeletű igazságnak tartottunk. Annak a nagy renaissance-nak, mely úgy fogja követni ezt a véres küzdelmet, mint Széchenyi reformkora követte a napoleoni háborúkat, egyik legkimagaslóbb alakja lesz a magyar földműves. A béke hosszú korszakában az ő kemény öklét, őserejét, szívós, verejtékes munkáját közhelyenként sokszor emlegették, de nyomot alig hagyott az irodalomban, érdekképviselőhöz alig jutott a politikában és mestersége, a földművelés, szinte háttérbe szorult a gazdasági életben. Közgazdasági felfogásunk a tőkék gyarapodásában, az ipari fejlődés haladásában látta azt az utat, a melyen Magyarország a culturnemzetek becsüléséhez eljuthat. A béke éveiben két kézzel szórtuk azokat a kincseket, a melyek a háború napjaiban olyan drágák nekünk: a magyar földműves aczélos karú ember-anyagát, s bizony a mezőgazdaság szolgáltatási képességének emelésére is kevés gondot fordítottunk, pedig a magyar mezőgazdaság nélkül ma ugyancsak szorult helyzetben volnánk minden katonai készülségünk ellenére is. A némettől sok mindenfélét elsajátítottunk, de arra a gondolatra, a mely Németország nagystylú agrárpolitikájában mindenkor irányadó volt, hogy tudniillik katonai szempontból kell a hanyatló földművelést és a földműves-osztályt fenntartani, nálunk még agrár-politikusaink sem mutattak rá, holott ez sok gazdasági tárgyalásnál a magyar álláspont legfőbb erőssége lett volna. A hosszú béke s az a tévhit, hogy az emberiség culturfejlődése, szövevényes gazdasági élete a XX. században egy európai

háborút teljesen kizár, egyébként is naiv álmodozónak tün-
tette volna fel azt, a ki a magyar agrár-politika érdekében ezt
a szempontot hangoztatta volna.

A magyar földműves katonai értékében egy pillanatig sem
kétkelkedhettünk. A bátorság, hidegvér a halál- és fájdalommal
szemben, ép úgy nemzedékek átöröklött tulajdonsága, mint a
physikai erő. A ki a magyar mezőgazdaság történetét ismeri,
az előtt az lett volna csuda, ha a magyar paraszt katonai értéke
e háború folyamán csökkent volna. De a lelki motivumok, a
bátorság, a katonai erények mérlegelése impressio és felfogás
dolga. Van azonban kézzelfoghatóbb mérték is valamely faj és
foglalkozási ág katonai értékének megítélésére. A németek sokat
és alaposan foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Ők állították fel a
mérték különböző egységeit is arra nézve, hogy mit kíván a
hadviselés valamely foglalkozási ágtól és e foglalkozást űző
társadalmi osztálytól. Előbbbitől azt kívánja, hogy a hadsere-
get a szükséges anyagokkal lássa el, utóbbbitől azt, hogy katonát
adjon. Ebből a két szempontból kell nekünk is vizsgálnunk a ma-
gyar mezőgazdaság és a magyar földműves szolgáltatási képes-
ségét.

Valamely nép katonai értékét első sorban physikai
ereje határozza meg. Ennek mértéke a születés és halálozási
arányszám, a természetes szaporodás és a fegyveres szolgálatra
való képesség. Sajnos, nálunk épen a legérdekesebb kérdésre,
tudniillik a katonai alkalmasságra nézve semmiféle számszerű
adatot nem tudunk találni, mert a hadvezetőség a 80-as évektől
kezdve a sorozások eredményét nem hozza nyilvánosságra.
Németországban évenként a birodalmi gyűlés elé terjesztik a
sorozás eredményét, s így ott messzemenő következtetések
alapjául szolgálhat a közreadott statisztika. Meg vagyunk
győződve és a köztapasztalás is e mellett szól, hogy nálunk
még kedvezőbb a falu részesedése a katonai szolgálatban, de
ha csak a németek mértékét érzük el, már ez is döntő bizonyíték
a mezőgazdasági népesség katonai ereje mellett. Az itt közölt
adatokat Dade dolgozatából vesszük, melyet Roscher *Natio-
nalökonomie des Ackerbaues* 14-ik kiadásához függetlenül
fűzött hozzá.

Dade relativ és absolut fegyverképességet különböztet

meg. Előbbi szerinte az alkalmasoknak az állításkötelezettekhez való arányszámát tünteti fel, a második azt, hogy a falu és a város, továbbá a foglalkozási ágak között milyen a fegyveres szolgálatra alkalmasok arányszámának megoszlása. Dade csak a második viszonylatot vizsgálja. E szerint 100 állításköteles közül a Német-birodalomban alkalmasnak találtatott:

Év	Falun született és Városban született mezőgazdasági fog- és más foglalkozást		Összesen
	lalkozást üző :	üző :	
1902	58·64	53·52	56·75
1903	57·59	51·78	55·39
1904	59·12	52·64	56·42
1905	60·21	51·34	56·30
1906	60·18	50·49	55·88
1907	58·73	49·87	54·90
1908	58·69	49·60	54·51
1909	57·91	49·01	53·55
1910	58·20	47·87	53·00
1911	58·13	48·94	53·44

E szerint a városi lakosság fegyverképesége az utóbbi évtizedben állandóan hanyatlott 53·52%-ról 48·94%-ra, míg a falusi lakosság fegyverképesége állandó maradt. 1910-ben a besorozott 296,081 ujoncz közül 60·65% kétezren aluli lakosságú községben született és csak 39·35%-a városban. Dade még egy másik számítást is végzett (i. m. 864. l.), a melyben az 1885. évi lakosságot és az 1906. évben sorozott katonaságot hasonlítja össze, külön csoportba véve a 2000 lakoson aluli községeket, a 2000—100,000-ig terjedő városokat és a 100,000 lakoson felüli nagyvárosokat. E számítás alapján megállapítja, hogy a túlnyomóan falvakból álló, mezőgazda Keletporoszország mint ujonczforrás Berlint háromszorosan felülmulja (Arányszámuk 146 : 49.). Az egész birodalomra nézve a falu és a város ujonczozási arányszáma 114 : 65. Kétségtelen, hogy ebben a természetes szaporaság is kifejezésre jut, nemcsak a physikai erő.

A mi most már a physikai erő másik ismertető jegyét, a születések és halálozások arányszámát és a természetes szaporodást illeti, arra vonatkozólag már vannak magyar statisztikai adataink is. Az 1912. évi magyar statisztikai évkönyv adatai szerint Magyarország területén az élve-születések száma

1912-ben 1000 lélekre 36 volt. (Németországban 1910-ben csak 30·7.) Leszámítva a Dunántúli egykézű vármegyéket (Baranya, Somogy, Tolna stb.), továbbá azokat a területeket, a hol az amerikai kivándorlás következtében a férfiak száma megfogyott (Árva, Hont, Turócz), végül az erdélyi szász megyéket, a születések azon arányban emelkednek, a mily mértékben foglalkoznak földműveléssel valamely megye lakói. Sajnos, a mi statisztikánk nem szolgáltat annyira részletes adatokat, mint a német, s így nem tudjuk kimutatni, hogy a kisebb falvak milyen szerepet játszanak ez arányszám kialakulásánál. Közvetve azonban ez a statisztika is elegendő útmutatást nyújt a mezőgazdasági népesség életerejére mellett.

Még az egykézű Baranya megyében is az élveszületések arányszáma 27·5, Pécssett ellenben 23·1. A többi megyékben és a területükön fekvő törvényhatósági városokban az 1000 lakosra eső élve-születés 1912-ben a következő volt:

Megye		Város	
Fehér	37·1	Székesfehérvár	27·3
Győr	34·8	Győr	27·1
Komárom	38·3	Komárom	21·5
Sopron	35·2	Sopron	28·5
Hont	30·5	Selmezbánya	26·9
Pozsony	36·3	Pozsony	28·6
Csongrád	37·5	Hódmezővásárhely	25·0
		Szeged	34·3
Abauj	35·1	Kassa	32·6
Borsod	38·2	Miskolcz	29·5
Bihar	44·5	Nagyvárad	29·1
Hajdu	40·3	Debreczen	33·4
Szatmár	41·3	Szatmárnémeti	33·1
Arad	38·3	Arad	26·7
		Temesvár	25·4
Temes	29·9	Versecz	28·2
Torontál	36·4	Pancsova	25·9
Kolozs	42·2	Kolozsvár	31·0
Marostorda	41·6	Marosvásárhely	31·5

Legérdekesebb azonban Bácsbodrog és Pest megye statisztikája, mert ezek területén olyan törvényhatósági városok is vannak, a melyeknek lakossága túlnyomóan iparos és keres-

kedő s olyanok, a melyeknek lakói túlnyomóan mezőgazdálkodást űznek. Bácsbodrog megye születési arányszáma 36·8, Szabadkáié, a hol a lakosság fele tanyán lakó földműves, 39·5, Zomboré, a hol sok a hivatalnok, 30·4, Ujvidéké már csak 28 és a nagyrészt kereskedő és iparos Bajáié csak 26·2. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye születési arányszáma 39·3, a földműves Kecskemété 38·5 és Budapest székesfővárosé 25·9. Azt hisszük, ezek a számok elég érthetően beszélnek.

A halálozások tekintetében már sokkal kedvezőtlenebb a falu helyzete. Baranya, Hont, Pozsony, Bácsbodrog megyét leszámítva, egy-két %-kal mindig jobb a megye területén fekvő törvényhatósági város halálozási arányszáma, mint a megyebeli községeké. Pécsét, Baját, Szabadkát, Ujvidéket, Kecskemétet, Nagyváradot, Verseczet, Kolozsvárt leszámítva, a többi törvényhatósági város lakosságának halálozási arányszáma az országos átlagon (ezerre számítva 23·9-en) alul marad. Ez egyébként nem a városi lakosság nagyobb életerejének tudható be, mert hisz köztapasztalás szerint nálunk ép úgy, mint külföldön, a falusi ember átlagos élettartama hosszabb, mint a városié, hanem a jobb közegészségügyi intézményeknek. Faluhelyen különösen a gyermekhalandóság borzasztó nagy, mert orvos nem igen van, sőt szülésznő is csak a legutóbbi időben áll nagyobb számban rendelkezésre.

Ha összevetjük a születések és halálozások arányszámát, a természetes népszaporodás mérlege ismét a falu és a mezőgazda felé fordul. Bernát István a magyar tudományos akadémiában 1912 december 4-én tartott előadásában a nemzeti erő forrásáról szólva, a következőket mondja: «Milyen különbség van a város és vidék között, azt leginkább feltüntethetjük, ha a törvényhatósági városokat szembeállítjuk az illető vármegyékkel, a melyeknek a területén fekszenek. Ekkor a legnagyobb ellentéteket látjuk kifejlődni a városok kárára. Így Székesfehérváron a természetes szaporodás 8·5, Fehérmegyében 13·7, Győrben 8·6, a vármegyében 14·2, Komáromban 4·2, a vármegyében 15·1, Sopronban 8·2, Hódmezővásárhelyen 6·2, Szegeden 11·8, Csongrád vármegyében 13. Bácsban az átlagos természetes szaporodás 12·8, ellenben Szabadkán csak 9·2, Ujvidéken 5·5, Zomborban 4·2, Baján 1·3. Fel kell emlí-

tenünk azt is, hogy Nagyváradon 3, Biharban pedig 14%, Baranya megyében 7·5, Pécssett 0%. Nagy az eltérés Arad város és vármegye közt: 2·4—12·5. Temes vármegyében 7·6 a szaporodás, Temesvárott pedig csak 1·1%. Torontálban 9·2, Pancsován 0·7%. A városok tehát felszívják és fel is emésztik a környező vidék népességének tetemes részét».

Azóta a helyzet még romlott, a mennyiben Sopron, Szabadka, Zombor és Temesvár kivételével, a hol némi emelkedés észlelhető, a legtöbb törvényhatósági város természetes szaporodása 2—3%-kal csökkent, sőt Pécssett 3·9%-kal haladja fölül a halálozások arányszáma a születéseket. Az erősen tanyai lakosságú Szeged, Szabadka, Kecskemét városokat leszámítva, alig van törvényhatósági város, a mely szaporodásban az országos átlagot (ezerre számítva 13·6-ot) megközelítené, a legtöbb mélyen alatta marad ennek az átlagnak. Az okra Bernát István imént idézett akadémiai értekezésében, továbbá ennek folytatásául az 1914. évben tartott akadémiai előadásában *A népesezés problémájáról*, eléggé rámutatott. Az erkölcsi erők és a vallásosság hiányát, a jólét okozta elpuhulást tekinti a városi népesség hanyatló szaporaságának oka gyanánt és e tekintetben számos külföldi író hasonló véleményére hivatkozik. Azt hiszszük azonban, hogy nemcsak erkölcsi, hanem fizikai oka is van annak, hogy a születések arányszáma falun kedvezőbb. Hiszen az életviszonyok, sőt maga az életfelfogás is egészen más volt ezelőtt 40 esztendővel, mint ma és már akkor is így volt ez. Dade (i. m.) erre vonatkozólag porosz statisztikai adatokat hoz fel. Ott ezer 15—45 évig terjedő életkorú asszonyra a következő élve születési átlag esik:

Év	Városban	Faluhelyen	Összesen
1876—1880	161	183	175
1881—1890	145	179	165
1891—1895	141	182	164
1896—1900	137	183	162
1901—1905	129	179	155
1906—1910	119	169	144

Azt hiszszük, ezekből az adatokból nem nagy phantasiával ki lehet olvasni, hogy mit jelent a falun lakással szorosan kapcsolatos mezőgazdasági foglalkozás az ország haderejére nézve.

Ma, a midőn minden férfirra szüksége van a hadviselésnek, valóságos áldás mind hazánkra, mind a monarchiára nézve a magyar földműves osztály erős népszaporasága. Ha a városok lassú menetét követték volna a falvak is, ma aligha tudnók kiállítani az orosz túlerővel szemben milliós védőseregünket, még kevésbbé pótolni a támadt hézagokat. A magyar paraszt vallásossága, önzetlensége, a mely a gyermekben nem terhet, hanem Isten-áldást lát, s a magyar földműves-asszonyok physikai ereje biztosíték arra, hogy a majdnem 350,000 fiú születt, a mely évente Magyarországon világra jő, pótolni fogja a háború folytán beállott hiányokat s földműves népünk új életre kelt katonai szelleme az ifjabb generatiót is áthatván, a magyar nép katonai értéke nemcsak nem csökken, hanem idővel erősen emelkedni fog.

A hadviselésnek azonban nemcsak emberanyagra, hanem élelmiszerre is föltétlen szüksége van, ezt pedig a mezőgazdaság állítja elő. Tehát nemcsak a földműves dönt a háború sorsáról, hanem a mezőgazdaság is. Teljes mértékben elismerjük, hogy azok a tőkék, a melyeket a nemzet béke idején félretett, a háború sikeres viselésére nagy befolyással vannak. Fejlett ipar szintén előfeltétele a háború sikeres vitelésnek; az ágyúgyártás, a kézfegyverek és a lövedékek készítése, a ruházati és más felszerelési czikkek pótlása nagy fontosságú; háború esetén e tekintetben is reá vagyunk utalva a belföld termelésére. A háborúban szükséges felszerelési tárgyakat béke idején fölötte bajos mind raktáron tartani, nemcsak azért, mert a bennük fekvő tőkének kamatvesztése óriási volna, hanem főként azért, mert egyrészt a romlandóságnak erősen ki van téve, s a hadfelszerelés terén mindig újabb és újabb tapasztalatokat tesznek, ehhez mérten pedig a raktáron levő felszerelési tárgyak jórésze értékét veszti. Az iparnak és ipari készségnek tehát már békeidőben olyan fejlettnek kell lennie, hogy a háború folyamán jelentkező milliós szükségleteket jól és lehetőleg gyorsan ki tudja elégíteni. Ha mégis ennek ellenére más szerepe van a magyar mezőgazdaságnak, mint a magyar iparnak és kereskedelemnek a jelen óriási háborúban, az szövetségeseink gazdasági helyzetéből folyik. Sem Németország, sem Ausztria nem mezőgazdasági, hanem elsősorban iparos ország

s így élelmiszerben kisebb vagy nagyobb bevételre szorul. A szövetségesek között egyedül Magyarország az, a mely nemcsak élelmezni tudja saját katonáit és polgári lakosságát, hanem mezőgazdasági terményeinek fölöslegét szövetségeseinek rendelkezésére bocsáthatja. Hogy ez mily döntő szempont a jelenleg dúló világháborúban, azt mindenki könnyen megítélheti, ha tudja, hogy az entente egyenesen Németország kiéheztetésére alapította győzelmi terveit és az angolok minden eszközzel igyekeznek az élelmiszerbevitt Németországba megakadályozni. Az sem tévesztendő szem elől, hogy míg az iparnak és kereskedelemnek csak egy része szolgálja a hadi műveleteket, a mezőgazdálkodásnak minden ága, minden talpalatnyi földje, minden darab állatja. A mezőgazdaság ugyanis elsőrendű szükségleti czikkeket állít elő, a melyeket sem a katonaság, sem a polgári lakosság nem nélkülözhet a háború tartama alatt sem.

Hogy a magyar mezőgazdaság jelentőségével a mostani világháborúban tisztába jöhessünk, Magyarországot, Ausztriát és a Német-birodalmat önmagára utalt, zárt területnek kell tekintenünk, mert hiszen némi bevétel búzában és kukoriczában Románia, rizsben Olaszország, élőállatban és vágott húsban Dánia, gyarmatárúkból Hollandia részéről javít ugyan a helyzeten, de nagyban és egészben a közéletmezést maguknak a különböző oldalról megtámadott államoknak kell ellátniok. Az esetleges bevittel szemben áll az egy millió hadifogoly, a melynek élelmezéséről a kettős szövetségnek kell gondoskodnia. Ott van továbbá az elfoglalt Belgium lakossága, a mely rendes körülmények között szintén külföldi bevételből él. Igaz, hogy a németek Franciaország egy részét és pedig elég termékeny területét meghódították, ezt azonban ismét kiegyenlíti az a veszteség, a mely Galiczia orosz megszállása folytán mezőgazdasági terményekben minket ért. Épen ezért nem esünk túlságos számítási hibába, ha a szövetségesek hódításait, a hadifoglyok élelmezését és a külföldi esetleges behozatalt teljesen kiegyenlítettnek tekintjük és a számításból egészben kihagyjuk. Czelünk egyébként sem az, hogy arra a kérdésre válaszoljunk, lesz-e elegendő ennivalója vagy sem vitéz katonáinknak és polgári lakosságunknak. Mi csak a magyar mezőgazdaság szől-

gálatási képességére vonatkozólag akarunk összehasonlításra alkalmas adatokat nyerni, feltételezvé mindég azt, hogy a népesség és az élelmiszerek arányának változása egyforma volt mind hazánkban, mind Ausztriában és Németországban. Adataink ugyanis 1912-ből származnak, minthogy a statisztikai évkönyvek rendszerint egy-két évvel később szoktak megjelenni, ez alatt pedig mind a terméseredmények, mind a népesség létszáma jelentékenyen változik. Bizonyos fokig azonban előnyünk ez a késedelem, a mennyiben fejtegetéseink a hadviselés érdekét nem érintik s így a feltett kérdést bátrabban tárgyalhatjuk.¹

Ha Magyarországban és szövetségeseinek népélelmezését akarjuk megismerni, mindenekelőtt tisztában kell lennünk a népesség számával, a megművelt területtel és a terméseredményekkel. Magyarország lakosainak száma 1912-ben megközelítőleg 20·5 millió, mezőgazdaságilag hasznosított területe 23·8 millió hektár, Ausztriának 29 millió a lakossága, 18·35 millió hektár a gazdaságilag hasznosított területe, Németországnak 65 millió lakossága és 35 millió hektár gazdaságilag megművelt területe volt, az erdő- és tisztán legelő-gazdaságok leszámításával. Csak a magyar növénytermesztés főbb adataiból is könnyű következtetni az osztrák és a német termelés arányaira. E szerint Magyarországon 1912-ben termett:

Gabona neve	Összes termés millió métermázsákban	Átlagos termés hektáronkint
Búza	50·25	12·97
Rozs	14·44	11·76
Árpa	15·70	14·06
Zab	11·66	10·63
Tengeri	50·99	17·83
Burgonya	59·73	85·54

Ezekből az adatokból csupán a két elsőt, tudniillik a búza és a rozs összegét vesszük, mint a népesség élelmezésénél szá-

¹ A nyert adatokat az 1912. évi *Magyar Statisztikai Évkönyvből*, az osztrák 1912. évi statisztikai kézikönyvből és a német császári statisztikai hivataltól kiadott *Német mezőgazdaság* című statisztikai könyvből vettük, mely szintén 1912-re vonatkozik.

mottevé, figyelembe. Mert igaz ugyan, hogy hazánk egyes vidékein ezt a két terményt az árpa, zab, burgonya és a tengeri pótolja, viszont azonban Németországban, sőt Ausztriában is ez utóbbi termények főként takarmányozási célokra szolgálnak, itt azonban több húst, halat, tejet, sajtot, hüvelyesveteményt, zöldséget, gyümölcsöt fogyasztanak.

Az abszolút népélelmezés szempontjából különben is egyre megy, hogy az élet fenntartásához szükséges tápszert növényi vagy állati eredetű táplálék formájában veszi-e magához az ember. A tápszer ára persze nagyon különböző, de itt nem relatív, hanem abszolút értékekkel vagyunk kénytelenek számítani s így az árra tekintettel nem lehetünk.

Magyarország a fönti adatok alapján 1912-ben 64·69 millió métermázsa búzát és rozst termelt. Ebből hektáronként 2 mm vetőmagot leszámítva, tápanyagul 54·29 millió métermázsa búza és rozs marad, a mit a lakosság számával elosztva, évente és fejenként 2·65 métermázsa felhasználható gabonamennyiséget nyerünk. Ausztriában termelt összesen 48·76 millió métermázsa búza és rozs, vetőmagszükséglet 6·6 millió métermázsa; Németországban termelt 159·59 millió métermázsa búza és rozs, vetőmagszükséglet 16·39 millió métermázsa. Ez adatok figyelembe vételével az egy főre eső belföldön termelt búza- és rozsmennyiség (kétszerest is hozzászámítva) az 1912-iki termésévet véve tekintetbe:

Magyarországon	2·65 mm.
Ausztriában	1·45 «
Németországban	2·20 «

A physiologia egy férfinak napi élelmiszerszükségletét mérsékelt munka mellett 3000 calóriára becsüli, a mi nagyban és egészben egy kilogramm búzának és rozsnak felel meg. Ha tehát az egész ország átlagos szükségletéről van szó, vagyis ha a nőket és gyermekeket is számba veszik, 2400 calóriát számítanak minden egyes főre, a mi 0·8 kilogramm gabonával egyenértékű. Tudvalevőleg azonban normális körülmények között az ember nemcsak kenyérrel él, hanem állati stb. eredetű táplálékot is vesz magához. A vagyonosabbak köztudomás szerint kevesebb kenyeret és több húst fogyasztanak, a szegényebbek éppen megfordítva, bár ezeknél ismét a burgonya és a főze-

lék (bab, zöldség stb.) játszik nagy szerepet. Hogy mennyi állati eredetű táplálék áll egy-egy fő rendelkezésére, azt nagyon bajos kiszámítani, mert a húsfogyasztásról csak egyes nagyobb városok vezetnek megbízható statisztikát s ezeknek adatait nem lehet az egész népeiségre általánosítani. A meghatározásnál azonban kitűnő segédeszköz a katonaság élelmezése. Erre vonatkozólag Dade a Roscher-féle munka 3-ik függelékében közöl figyelemreméltó adatokat. Szerinte a négy milliós német hadseregnek egy évi szükséglete 30,000 tonna búza, 860,000 tonna rozs, 1.740,000 tonna zab, 860,000 tonna széna és 1.110,000 tonna szalma. Háború esetén ez a szükséglet $\frac{1}{4}$ -el emelkedik. Ezen adatok alapul vételével a német katonaságnál az egy főre számított rozs- és búzamennyiség évi 2·225 mm., a háborús szükséglet pedig 2·78 mm.

Nem tételezhetjük fel, hogy az igen alapos német hadvezetőség akár többet adna a katonáinak, akár kevesebbet, mint a mennyi a teljes munkaerő fenntartásához szükséges. A 3000 calóriás számítást véve tehát alapul, láthatjuk, hogy a német hadvezetőség a napi calóriaszükséglet 70%-át fedezi kenyérrel és tésztával és 30%-át állati stb. eredetű élelmiszerekkel. Háborúban természetesen nagyobb erőkifejtésről lévén szó, a calóriaszükséglet is emelkedik, de ez a növényi és állati eredetű tápanyagok arányában aligha idéz elő változást. Ez adatok alapján könnyen megállapíthatjuk most már az össznépeiségből egy embernek szükséges gabonamennyiséget is. Főntebb átlagosan 2400 calóriát véve számításba, 0·8 kilóban állapítottuk meg egy főre és egy napra a gabonamennyiséget, ha a polgári népesség csak kenyeret ennék. Ennek azonban 30%-át kell levonásba hozni állati eredetű tápláléokra, főzelékre, tejre stb.¹ A polgári népesség gabonaszükségletét ezen az alapon fejenként napi 0·56

¹ Természetes, hogy ez csak élettani alapon eszközölt számítás, a melytől a tényleges fogyasztás nagy eltérést mutat. A német statisztikai évkönyv pl. évi 230—250 kg. fogyasztást mutat ki, a római nemzetközi mezőgazdasági intézet kimutatása szerint pedig a Magyar birodalom fejenkénti búza és rozs-fogyasztása az 1906/7. gazdasági évben 234·6, az 1907/8. évben pedig csak 117·5 kiló volt. (Annuaire internat. de statistique agricole. 1914.) Nyilvánvaló, hogy itt csak a termés s behozatal vétetett számításba, az esetleges készlet pedig nem. Épen ezért az élettani alapon eszközölt számítás helytállóbb.

kilóra becsülhetjük, ez pedig egész évre kerekszám 205 (204.4) kiló. Ezek szerint rendes termésű évben Magyarország lakossága fejenként kerekszám 60 kiló, Németországé 15 kiló fölöleggel rendelkeznek, viszont Ausztria lakossága fejenként 60 kiló hiányt szenved, a békelétszámú katonaságot a lakosságba beleszámítva. Másként: Magyarország normálisabb évben több mint fél métermázsa búzát és rozsot nélkülözhet fejenként, a mi 10 millió métermázsa kivitelnek felel meg. Németország feleslege is visszatükröződik a rozskivitelben s bizonyára teljesen függetlenné is tenné Németország kenyérrel való ellátását a külföldtől, ha ott állati takarmánynak nem használnának fel jelentékeny mennyiségű rozsot. Németországnak jelentékenyebb mezőgazdasági bevitele csak búzából 1912-ben majdnem 20 millió métermázsa volt, ebből azonban $4\frac{1}{2}$ milliót örölt állapotban ismét kivittek, a mi körülbelül 6 millió métermázsa gabonának felel meg. Ha ehhez hozzászámítjuk a 4.74 millió métermázsa rozskivitel, körülbelül arra az eredményre jutunk, a mire Dade főntebb ismertett dolgozatában, hogy tudniillik 10 millió métermázsa búzakészlettel minden háborús időben, Anglia mindenemű elzáró törekvése ellenére is lehetséges Németország rendes, normális élelmezését biztosítani. Természetesen azt a nagymérvű árpabehozatal, a mely a német sörgyártást és állattenyésztést fölvirágoztatni hivatott, a számításból teljesen ki kell küszöbölni, mint a hogy' ez a termés rendes időben nem is érinti a polgári lakosságnak kenyérrel való ellátását.

Természetes, hogy háborús időben, a mikor egyrészt a hadsereg szükséglete $\frac{1}{4}$ -el emelkedik s így itt egy főre évi 2.78 métermázsa búza és rozs számítandó, a polgári lakosság élelmeszer készlete is jelentékenyen megcsökken. De így is, ha a német hadsereget 7 millió főre becsüljük, a mi körülbelül 20 millió métermázsa gabonának elvonását jelenti a polgári fogyasztástól, az 1912. évi adatokat véve figyelembe, egy főre még mindig 1.90 métermázsa gabona jut, vagyis napi 0.04 k. gabona, azaz 3 deka liszt híján annyi, a mennyinek normális viszonyok között pazarlás és szükség nélkül egy főre rendelkezésre kell állania. Természetes, hogy az állattenyésztés megérzi ezt a csekély hiányt, az is természetes, hogy a búzakenyér fogyasztásához szokott társadalmi osztályok megsínnylik a hadiállapotot, de

okos beosztással Németország kenyérszükséglete külföldi behozatal nélkül is körülbelül fedezve van, s erről a német kormány bölcsesége készletek gyűjtése nélkül is tud gondoskodni.

Másként áll a helyzet Ausztriában. Itt normális időben is deficit van kenyérmagvakban. Igaz, hogy az árpa-, bizonyos mértékig a kukorica- és a burgonyafogyasztás némileg javít a helyzeten, de az osztrák kiviteli és beviteli statisztika bizonyossága szerint ez a javítás épenséggel nem jelentékeny. Az 1912-ik évről szóló osztrák statisztikai kézikönyv adatai szerint Ausztriának búzából 5·37, rozsból 3·63, lisztből 7·86 millió métermázsa bevitele van, a mivel szemben csupán lisztből visz ki nem egészen 110,000 métermázsat külföldre. Megemlítendő még, hogy Ausztria 1912-ben gabonából, malátából, hüvelyes veteményekből, lisztből és rizsből összesen 31·08 millió métermázsa bevételre szorult, a melynek legfőbb tétele a kukorica (6·57 millió métermázsa) és a búza, ezzel szemben ugyanezen cikkek közül mindössze 3·18 millió métermázsa a kivitel. A majdnem 28 millió métermázsa többletből Magyarország évenként 25 millió métermázsat szállít. Béke idejében, a midőn külföldről könnyen lehet élelmiszert beszerezni, sokan, még magyar közgazdák is, különös szerencse gyanánt emlegetik hazánkra nézve, hogy van hol elhelyeznie mezőgazdasági terményeinek fölöslegét. Háború idején azonban ez a szerencse kizárólag Ausztria részén van, mert csakis így képes a kiviteli tilalmak és szállítási nehézségek ellenére is, megnövekedett élelmiszerhiányán segíteni.

Egy rövid számítás igazolja ezt a tételt. Alig hihető, hogy a monarchia kevésbbé jól élelmezze katonáit, vagy többet költsön rájuk, mint Németország. Ha már most az osztrák-magyar hadsereget 3·5 millió főre becsüljük, s ebből a quota aránya szerint 2 millió főnyi katonaságot számítunk Ausztriára és 1.500,000-et Magyarországra, akkor a föntebb részletesebben közölt számítás adatai szerint (évi 2·79 métermázsa egy katonára) a hadsereg 5·58 millió métermázsa gabonaszükségletét levonva, a polgári lakosság élelmezésére Ausztriában háború esetén csak 36·59 millió métermázsa búza és rozs maradna, a mi 27 millió fővel elosztva (katonaság levonásával) csupán évi 1·35 métermázsa gabonát eredményez, ez pedig jóval alatta

marad annak a calóriamennyiségnek, a melyet a tudomány az ember napi fogyasztása számára szükségesnek ítél.

Ezzel szemben lássuk Magyarország helyzetét. Hogy béke idején mennyi gabona áll lakosságunk rendelkezésére, ha fejeként hozzuk arányba a szükségletet és a termést, azt föntebb láttuk. Igaz, hogy Magyarország búza- és rozstermésének jelentékeny részét kiviszi s ez a kivitel 8—10 millió métermázsára becsülhető, ha a lisztet számításon kívül hagyjuk, a melynél a kivitel és bevétel körülbelül kiegyenlíti egymást. De ha ezt a kivittelt leszámítjuk, akkor is minden egyes főre nálunk körülbelül évi két métermázsa fogyasztható mennyiség jut búzából és rozsból, és ez, tekintettel arra, hogy egyes vidékeken árpát, zabot, sőt kukoriczát fogyasztanak kenyérmag gyanánt, és tekintettel arra, hogy sok helyütt a kenyérsütéshez burgonyalisztet is használnak, körülbelül megfelel az orvosoktól megállapított calóriamennyiségnek. De lássuk Magyarország gabonatermésének eredményét háborús időben. A monarchia hadseregéből körülbelül másfél millió katonát lehet Magyarországra számítani. Ha saját katonáinkat saját magunknak kellene ellátnunk, élelmezésükre 4·18 millió métermázsa buza és rozs lenne szükséges, s a polgári lakosságnak 50·11 millió métermázsa állana rendelkezésére, a mi annyit jelent, hogy egy-egy főre 2·44 métermázsa gabona jutna, vagyis még mindig 20 kilóval több, mint a mennyit racionálisan egy-egy főre számítani kell, feltéve természetesen, hogy Magyarország egyetlen más államnak, tehát Ausztriának sem adna által terményeket.

Az alábbi táblázat ezen számítások alapján összeállítva mutatja a szövetséges országok mezőgazdaságának szolgáltatási képességét háború és béke idején absolut számokban, a midőn tudniillik 100-nak vesszük azt a fogyasztható mennyiséget, a mely szükséges, hogy az úgynevezett calóriaelmélet szerint valamely ország minden egyes lakójának kenyérből, illetőleg kenyérmagvakból rendelkezésére álljon.

	Békében	Háborúban
Magyarország	129	119
Ausztria	71	66
Németország	107	93

Természetes, hogy az egyes országok kormányai a közfogyasztás megszorításával, az egyes főre eső kenyérmag-adagoknak meghatározásával, szükség esetén gabonamonopoliummal az éhínséget megakadályozhatják. Ennek azonban feltétele, hogy, ha nem is túlságos bőségben, de nagyobb mennyiségben, fölös élelmiszereket termeljen a hazai mezőgazdaság. A termelőktől ugyanis lehetetlen azokat a készleteket elszedni, a melyekre maguknak és családjuknak föltétlen szükségük van. Az állami gazdálkodás csupán a piacra kerülő élelmiszerek észszerű elosztásánál kecsegtet sikerrel és épen ezért a kormányintézkedések szempontjából az a 8—10 millió métermázsa gabona, a melyet Magyarország évente a külföldnek elád, az a biztos alap, a melyre, mint könnyen beosztható, könnyen kezelhető mennyiségre, az összes takarékosági intézkedéseket építeni lehet. Ha ehhez a mennyiséghez hozzászámítjuk Ausztria termésének belforgalomra kerülő mennyiségét és a saját termelésünknek azon részét, a mely a városi népesség ellátására szolgál, olyan tekintélyes erőt nyer a kiéheztetés ellen védekező és a hadsereg-ellátást biztosító kormánypolitika, a melyet számokkal fel sem lehet becsülni, s a mely alkalmas arra, hogy embertelen ellenségeinknek a kiéheztetésre alapított haditervét halomra döntse.

A mint a föntebbi táblázat mutatja, német szövetségesünk kenyér tekintetében nem szorul közvetlen segítségünkre. Az ő erőssége egyrészt az, hogy aránylag kicsiny mezőgazdaságának szolgáltatási képességét olyan bámulatos nagyra emelte, hogy az utóbbi éveknek czéltudatos termelési, szövetkezeti, de különösen vámvédelmi politikájával kenyérszükségletét túlnyomó részben fedezni tudja békeidőben is, háború idején pedig a megszorított és hatóságilag szabályozott fogyasztás mellett bátran szembenézhet a kiéheztetési tervekkel. A hatósági intézkedéseket Németországban nagy mértékben megkönnyíti, hogy a lakosság $\frac{2}{3}$ része fogyasztó s így a termelt gabona nagy része kénytelen a forgalom rendes eszközeit igénybe venni, ezt pedig a kormány ellenőrizheti, s így a takarékoság, az adagolás stb. segédeszközét teljes mértékben kihasználhatja. Végül nem lehet kicsinyelni azt a körülményt sem, hogy Németország majdnem 5 millió métermázsa rozsot termel kivitelre. Ez egyrészt a kormányintézkedéseknél nagy súly-

lyal esik a mérlegbe, másrészt lehetővé teszi, hogy e fontos élelmiszereért Németország a monarchiától más élelmiszereket, különösen hüvelyesveteményeket, zöldségfélét, tojást és takarmányt stb. cseréljen, a mint ez az utóbbi hónapok leforgása alatt meg is történt. Magyarország mezőgazdaságának fontossága Németországgal való viszonylatunkban épen e pontnál domborodik ki. Ha mi kenyérmagvat nem adunk is Németországnak, mert hiszen fölöslegünk a hozzánk sokkal közelebb eső Ausztriának szükséges, bizonyos fontos élelmiszerekben segítsük Németországot, annak fejében, hogy ő viszont Ausztriának rozsot juttat s így a magyar termelés feladatain bizonyos csekély mértékben könnyít. Viszont Ausztria élmezése ezekben a nehéz napokban nagyrészt a mi feladatunk, erre vonatkozólag a fent közölt statisztikai adatok elegendő tájékozódást nyújtanak. Hogy a germánság Magyarország mezőgazdasága nélkül képes lenne-e élet-halálharczát a szlávokkal megvívni, az szinte kétséges. Hiszen napról-napra világosabbá lesz, hogy katonai tekintetben csekélyebb értékű ellenfeleink gazdasági fegyverekkel igyekeznek bennünket legyőzni s ezért húzzák-halasztják a döntést. Ha ilyen hosszadalmas háborúban Németországnak még Ausztriát is élmeznie kellene, lehetséges volna-e akármilyen fényes hadikészültség mellett győznie? De a magyar mezőgazdaság terméstöbblete lehetővé teszi, hogy Németország csupán önmagával gondoljon s a monarchia is, bár szűkösebben, mint máskor, meg tud a maga és a magyar mezőgazdaság emberségéből élni.

A magyar mezőgazdaság befolyását a harczkészésre még szembetűnőbben kidomborítja az állattenyésztés adatainak vizsgálata. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság intenzitásának fokát béke idején az állattenyésztés határozza meg. A régi legeltető gazdaságnak ma már vége, a tehenészetek, hizlalók állatállománya ma már nem munkaerőmegtakarításra és tőkehiányra s ezzel kapcsolatban olcsó földre utal, hanem épen azt jelenti, hogy a föld értéke nagy mértékben emelkedett, s így kihasználása érdekében nagymennyiségű tőkét és munkát fektetnek be. Épen ezért Németországnak és Ausztriának mezőgazdasága az utóbbi évek folyamán a sokkal külterjesebb szemtermelés rovására állattenyésztő gazdasággá kezdett átalakulni. Ezt a fejlődést

a mezőgazdasági termelést kevésre becsülő közgazdák is tudták értékelni, s midőn az intenzitás fejlesztéséről volt szó, mindig Dánia példájára utaltak, a mely a gabonatermesztéssel ma már majdnem teljesen felhagyott és tiszta állattenyésztésre tért át. A vámpolitikai tárgyalásoknál egészen a legutóbbi időkig mindig szembe állították az állattartó és növénytermesztő gazdák érdekeit. A jövő gazdasági fejlődést akként képzeltek el, hogy a gabonát s első sorban a takarmányt behozatallal fedezzék a gazdák, maguk pedig igyekezzenek a gabonatermesztés jövedelmezőségének hanyatlásáért kárpótlást találni a friss hús, a tejtermékek stb. sokkal magasabb árában. Körülbelül 50%-os kiegyezés volt ez az ipari és városi lakosság olcsó élelmezése és a mezőgazdasági foglalkozás fenntartásához fűződő honvédelmi és társadalmi érdekek között. Ennek az irányzatnak a mezőgazdák körében is sok híve akadt, mert hiszen ki gondolt volna arra, hogy valamikor és pedig nagyon is közel jövőben a hazai gabonatermesztés szolgáltatási képességén fordul meg népek és birodalmak sorsa. A gazdák többsége tehát az állattenyésztés sokkal jövedelmezőbb iránya felé fordult, különösen azon állatokat tenyésztvén, a melyekben a tőke gyors és jó kamatozást nyer. A szarvasmarha- és a sertésenyésztés lett a modern mezőgazdaság kedves tárgya, míg ezzel szemben a lótenyésztés csak mérsékelten fejlődött, a juhtenyésztés pedig rohamosan hanyatlott. Ha a szövetkezett középeurópai hatalmak állattenyésztési viszonyait vizsgáljuk, majdnem mindenütt fejlődést tapasztalhatunk az utóbbi évek folyamán. Még Ausztriában is, a hová pedig évente majdnem 800,000 vágó, igás állatot és sertést visznek be, (ennek Magyarország $\frac{9}{10}$ -ét fedezi) határozottan fejlődött az állattenyésztés.

A mint azonban a mezőgazdaságnak nem a béke idejében való értékét, hanem háborús szolgáltatási képességét tesszük mérlegre, rögtön kitűnik, hogy a mezőgazdálkodásnak egyirányú, helyesebben a gabonatermesztés rovására, az állattenyésztés irányába való terelődése a hadviselés jelenlegi érdekeinek nem mindenben felel meg. Bizonyos arányszámig igen üdvös háborúban is e termelési ág fejlettsége. Ha azonban az intenzív állattenyésztés csak külföldi gabonabehozatallal, illetőleg ha csupán a belföldön termelt kenyérmagvaknak takarmányul felhasználá-

sával érhető el, akkor nemcsak nem mozdítja elő a gazdasági harcot egyidejűleg megvívó ország érdekét, hanem bizonyos mértékig gyengíti is annak erejét. Neves német tudósok több ízben kifejtették, hogy az állatállománynak egészen más jelentősége van egy ország közéletéhez, mint a gabonatermesztésnek. Utóbbinál, csekély készleteket leszámítva, csak az évi hozadék lehet a fogyasztás tárgya, ezzel szemben az állatállomány maga is tökejellegű, a melynek évente csak bizonyos hányada kerül fogyasztásra, de rendkívüli szükség esetén, s ilyen a háború, magához a tőkéhez is hozzá lehet nyulni. Abszolút hiányról tehát itt szó sem lehet, mindaz ideig, míg csak egyetlen elfogyasztásra alkalmas állat marad az ország területén. Természetesen az már más kérdés, hogy az állatpusztítás folytán beállott nagymértékű kárt hogyan és mi módon lehet majd pótolni. A mezőgazdaság egy évtizedig megsínyli ezt az állatpusztítást, viszont azonban hússzükségleténél fogva kiegészíteni nem lehet egy országot sem. A belföldi mezőgazdaságnak túlfellett és külföldi takarmánybehozatalra utalt állattenyésztése azonban háború esetén könnyen azzal a veszedelemmel fenyegetheti az ország lakosságát, hogy a kenyérmagvak, vagy az ezek pótlására szolgáló takarmánymagvak (árpa, kukoricza) fogyasztása terén versenyt okoz az embernek és a rendelkezésre álló készletet jelentékenyen apasztja. Épen ezért vetődött föl Németországban az az eszme, hogy a háború tartama alatt a tehénállományt 10, a sertésállományt pedig 30%-kal kell csökkenteni. Pedig a mint az itt közölt táblázat mutatja, Németország állatállománya a lakossághoz viszonyítva és 100 lélekre átszámítva, alig valamivel nagyobb mint Ausztriáé, a hol pedig a mezőgazdasági termelés fejletlenebb. 1912-ben esett 100 lélekre :

	Magyar- országon	Ausztriá- ban	Német- országban
Szarvasmarha	35·04	32·06	30·73
Ló	11·26	6·31	5·37
Sertés	36·29	22·51	29·02
Juh	40·98	8·50	13·72
Kecske	2·04	4·40	5·62

Magyarországon, a mint ez a táblázat mutatja, az állattenyésztés meglehetősen fejlett. Igaz ugyan, hogy ha nem a lakosság fejszáma szerint, hanem az egy hektárnyi megművelt területre eső állatállományt vizsgáljuk, Németország és Ausztria határozott fölényben van hazánk felett; azonban ez az előny, mint föntebb kifejtettük, háborúban kétes értékű, ha az illető ország maga is mezőgazdasági bevitelre szorul és így az állatállomány tulajdonképen nem a területtel, hanem az emberrel kerül vonatkozásba, mint annak segítője vagy versenytársa az élelmezésnél. Magyarország mezőgazdaságának egész jelentősége akkor tűnik csak ki, ha nem csupán az emberi élelmet, hanem az állatállomány takarmányozását is figyelembe vesszük. Az 1912. évi statisztikai évkönyv szerint 1911-ben Magyarországon 7·31 millió szarvasmarha, 2·35 millió ló, 7·58 millió sertés, 8·54 millió darab juh volt. Igaz, hogy ebből az állatmennyiségből jelentékeny tömeget vittünk ki, főleg Ausztriába, de az évi szaporodás még mindig elegendő volt mind a belföldi szükséglet fedezésére, mind a jelentékeny kivitelre. Bár figyelem nélkül hagyni nem lehet, hogy Magyarország egyes vidékein a húsfogyasztás igen csekély, a magyar mezőgazdaság katonai szolgáltatási képességét ezekben a nehéz időkben mi sem bizonyítja inkább, mint hogy állatállományának törzse érintetlen, mind a belföld, mind Ausztria húsellátását rendesen tudja lebonyolítani és az a veszedelem, hogy állataink takarmányozása még télviz idején is nehézséget okozott volna, komolyan szóba sem került. Sőt maga a földművelésügyi minister becsájtott ki a tenyészállatok levágására vonatkozó tilalmakat, nehogy a hadsereg bősükségletétől is befolyásolt magas árak által csábítatva, a kisebb gazdák túladjanak állataikon.

Statisztikailag ugyan fölötte bajos a szövetséges országok takarmánytermelésének és készleteinek összehasonlítása, mert az egyes állatfajok természetűl fogva nemcsak növényevők, hanem mindenevők és még a növényevők között is különbség van állatfajok s ezeken belül az egyes fajták táplálási módja között. Ezt tekintetbe véve, a legtöbb statisztikai évkönyv a takarmányozás céljaira szolgáló terményeket nem is csoportosítja külön, legföljebb a szalastakarmányokat, pedig tudjuk, hogy még a tisztán növényevők is megkívánják az erőtakarmányo-

zást. Különben sem sok értelme volna a takarmányanyagok csoportosított termelési kimutatásának, ha az egyes állatfajokon belül nem tudjuk, mennyi a nyugati fajta s mennyi táplálékot szolgáltat a legelő. Így tehát a külkereskedelmi statisztika gyér adataira vagyunk utalva. E szerint Németország 1912-ben zöldsztakarmányban, bükkönyben stb. 0·62, zabban 2·82, burgonyában 6·98, árpában 29·68 millió métermázsa beviteli többletre szorult, megjegyezzük azonban, hogy az utóbbi két terménynek túlnyomó része a sör- és szeszgyártás közvetítésével, részint pedig mint emberi táplálék, nagy részben nem takarmányozás céljára szolgált. Ausztria kereskedelmi statisztikájában a zöldsztakarmány és bükköny stb. nem szerepel, zabból 2·81, árpából 1·6, tengeriből 6·57 millió mm. beviteli többlete van. Ezzel szemben a magyar kiviteli statisztika a következő kivitelről tesz említést 1912-ben: zab 2·98, árpa 2·75, takarmányliszt 0·60, széna, szalma 1·24, korpá 0·36, burgonya 0·67 millió métermázsa. Tengeriből ez évben kivitelünk nem volt, sőt félmillió mm. bevételre szorultunk, az előző évek statisztikája azonban 2·3 millió mm. rendes kiviteli többletet mutat.

Ha eddig a magyar állattenyésztés hadi értékéről relatív adatokat közöltünk, két olyan állatfaj tenyésztésénél pozitív eredményekről is beszámolhatunk, a melyre a hadvezetőségnek feltétlenül szüksége van. Ez a ló és a juh. Utóbbi a katonaságnak téli ruhával ellátásánál s a gypjűbehozatal megszűnte folytán a katonai-posztó gyártásánál fontos. Németország legutolsó helyen áll a szövetségesek között, ha a lovak számát a lakosság lélekszámával hozzuk viszonylatba. Igaz, hogy azok számát a gazdaságilag hasznosított területhez viszonyítva, utóbbi években haladása tekintélyes, mert a míg 1882-ben 100 hektár gazdaságilag hasznosított területre csak 9·8 ló esett, 1907-ben már 11, de ez a béke idején kellőleg nem is értékelhető haladás háborús időben számítási alapul nem vehető, a mennyiben ekkor csakis a katonaságot szolgáltató összlakosság viszonyozása irányadó, ez pedig kedvezőtlen eredményt ad. Hogy egyébként béke idejében sem tudja a katonai szükségletet ellátni a német lótenyésztés, azt a beviteli statisztika igazolja, mely szerint lóból 1912-ben 1·25 millió métermázsa volt Németországba a bevétel, a mi 2—300,000 darabnak felel

meg. Ausztria valamivel kedvezőbben áll a lovgásban, mint Németország, de a statisztika szerint még mindig tekintélyes bevételre szorul, holott a katonai lovak forgalmát bajos számon tartani, minthogy az egyes ezredeket ide-oda cserélgetik. Körülbelül hasonló a helyzet a hadviselésre nézve szintén nagyfotosságú juhtenyésztésnél is. Ez az állattenyésztési ág mind Németországban, mind Ausztriában a 30 év előtti állapottal szemben nagyarányú hanyatlást mutat. Míg Németországban 1882-ben 100 hektár mezőgazdasági területre 66·3 juh esett, ez a szám 1907-ben 28-ra csökkent le s azóta még inkább hanyatlott. Nálunk különösen az ausztráliai és más külföldi gyapjú behozatala szintén erősen csökkentette a juhtenyésztés jövedelmezőségét és ezzel kapcsolatban magát a juhtenyésztést és a juhok számát is, annyira azonban nem volt képes ezt a tenyésztési ágat tönkretenni, hogy most, a midőn igazán szükség van a juhok nemcsak húsára és gyapjújára, hanem szőrméjére is, Magyarország nemcsak magát, hanem szövetségeseit is ezekkel a fontos katonai cikkekkel ellátni ne tudná. A magyar mezőgazdaság katonai értékét éppen az bizonyítja, hogy a legszükségesebb, azonnali fogyasztást igénylő és máshonnan be nem szerezhető mezőgazdasági cikkekben helyt tud állni. Kenyérmagvakkal és hússal el tudja látni Ausztriát, lóval, szőrmével és bizonyos részben gyapjúval Németországot is. Ezek a szolgálatok a mai válságos időkben ép olyan becsesek, mint a magyar földműves-katonák szuronyai.

A magyar földműves katonai erejére és a magyar mezőgazdaság szolgáltatási képességére a háború után is szükség lesz. Az örök békéről szőtt álmok e rettenetes tanulság után aligha találnak hívőkre. A hatalmak olyan csoportosulása pedig, a melyben Magyarország mezőgazdasági termelésére szükség nem lenne, az egyes államok termelői irányzatát tekintve s a szlávok és a germánok faji küzdelmeit mérlegelve, a jövőben sem képzelhető. Moltke a 70-es évek közepén a következő kijelentést tette: «Abban a pillanatban, a midőn háború esetén a német mezőgazdaság nem volna többé abban a helyzetben, hogy a hadsereget és a népet a külföldtől függetlenné tegye, elvesztenénk minden háborút, mielőtt még az első ágyúlövés eldördült volna.» A gazdasági helyzet ilyen katonai megítélés

a magyar mezőgazdaságnak döntő súlyt biztosít a messze jövőben is. Nemcsak magyar érdek tehát, hanem szövetségeseinknek is nagy érdeke, hogy a magyar földműves, ez az elsőrendű katonanyag gyarapodjék, természetes népszaporasága fejlődjék, halálzási arányszáma csökkenjen, harci készsége eleven maradjon. A telepítés és parcellázás, különösen az Amerikába szakadt földművesek visszatelepítése, a falusi közegészségügy javítása, a falusi oktatásnak katonai elemekkel való kibővítése, a béke napjainak első teendői közé fognak tartozni.

De ép ily fontos katonai érdek a magyar mezőgazdaság szolgáltatási képességének fokozása is. A béke idején sokan a mindenáron való iparosodásban és a tőkék összehalmozódásában látták a gazdasági haladás fokmérőjét és a nemzetek solidaritásán alapuló szabad kereskedelmi irányynak voltak hívei, a melynek lényege, hogy minden ország azt termeljen, a miből legtöbb haszna van és a kevesebb hasznot hajtó termelési ágakat ezért áldozza fel, viszont pedig a hazai termelés érdekeinek figyelembe vétele nélkül ott vásároljon, a hol legolcsóbban tudja a szükséges anyagot beszerezni. Ez a felfogás a háború után bizonyára lényeges módosulást fog szenvedni. Németországban a Bismarck által megalapozott védvamos politika megfelelő hitel mellett és szövetkezeti reformokkal karöltve, a német mezőgazdaság hanyatló szolgáltatási képességét annyira helyreállította, hogy mint a föntebbiekből láttuk, a német mezőgazdaság Magyarországnak aránylag csekély támogatásával a birodalmat háború esetén is képes ellátni. Ez a példa reánk is vonatkozik. Hogy Ausztria-Magyarországnak katonai értéke a jövőben ne csökkenjen, ennek föltétele a magyar mezőgazdaság intenzív fejlesztése. Bármily kecsegtető legyen is a monarchia kapitalistikus fejlődésére nézve a védvamos irány, mezőgazdasági részének megbontása, a jövőben mindig katonai megfontolás tárgya lesz, hogy mezőgazdaságunk érdekeit szabad-e feláldozni oly államok kereskedelmi összeköttetéseiért, a melyek veszedelem idején nem akarnak, de nem is tudnak részünkre kenyeret szolgáltatni. Ez azonban csak egy része a szükséges tennivalóknak. Azokat a tőkéket, a melyeket a kapitalistikus gazdasági irány a mezőgazdaságtól eddig elvont, a jövőben legalább bizonyos mértékig a mezőgazdaság intenzitásának emelésére kell fordí-

tani. Ezen a téren sok a tennivaló, mert ha átlagterméseinket hektáronként vesszük számításba, azonnal belátjuk, hogy a magyar mezőgazdaságnak, kellő szakértelem és kellő tőkeerő mellett legalább kétszer annyit kellene termelnie és így kétszer annyi élelmiszerral szolgálnia a közéletnek, mint ma. Föld van elég, hiszen nálunk minden egyes főre több jut egy hektár mezőgazdaságilag megművelt területnél, míg Ausztriában csak valamivel több, mint $\frac{2}{3}$, Németországban pedig körülbelül fél hektár. A gazdasági politika irányának ezen változása találkozni fog azzal a másik fontos katonai érdekléssel is, a mely a magyar földművesnek, mint katonanyagnak gyarapítását célozza, de hiszen a magyar mezőgazdaságnak is szüksége van az aczélizmú munkáskézre és így a támogatás kölcsönös.

Azt hisszük, hogy a világháború legfontosabb tanulsága gyanánt a magyar nemzet ezután másként ítéli meg a hadsereg szükségleteit, mint annakelőtte, több áldozatot is hajlandó lesz érte hozni, mint azelőtt; de ép ily mértékben kell áldoznia azokért, a kik a hadsereg fogalmának, mint katonának, valódi tartalmat adnak és fenntartásához mint földművesek a legfontosabb és legszükségesebb anyagokkal járulnak hozzá.

CZETTLER JENŐ.

VÁMBÉRY ÁRMIN TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Etymologiai kutatásai vezették Vámbéryt *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* (Budapest, 1879.) cz. művének megírásához, mely tudományos munkásságában az átmenetet jelzi a nyelvészet teréről a tehetségének inkább megfelelő néprajzi és őstörténeti irányhoz. Ez a mű Vámbéry sikerültebb munkái közé tartozik, melynek adataira és fejtegetéseire sokszor hivatkoznak elismeréssel külföldi tudósok. Tárnya a török nyelvészeti palæontologia, tehát az a feladat, melyet a finn-ugor népekre vonatkozólag már előbb korához képest igen szép sikerrel oldott meg Ahlquist *Die Culturwörter der westfinnischen Sprachen* (1875) című könyvében. Vámbéry műve, mint az előző is kiemeli, főképp az utóbbinak hatása alatt keletkezett, de meglátszik rajta néhány hasontárgyú indo-germán műnek, így különösen Theodor Pösche *Die Arier, ein Beitrag zur historischen Anthropologie* (Jena, 1878.), Victor Hehn *Culturpflanzen und Haustiere* (Jena, 1870.) és Curtius *Grundzüge der griechischen Etymologie* (Leipzig, 1858.) könyvének tanulmánya is. A bevezetés tanulságos fejtegetéseiben Vámbéry rámutat arra, hogy az a merev állandóság, mely a török népeletet jellemzi, mennyire mutatkozik a nyelvben is s hogy ennél fogva a XI. századbeli ujgur nyelvemléknek és a XIV. század elejéről való kún codexnek nyelve, csekély tájbeszédi eltéréseket leszámítva, a mai nyelvtől alig különbözik, tehát nyelvtörténetről, oly értelemben mint más nyelvnél, itt alig lehet szó. Talán evvel kapcsolatos a török szókinsnek az a nevezetes tulajdonsága, hogy etymologiai alkata sokkal tisztább és átlátszóbb, mint ez más nyelvekben tapasztalható; vagyis hogy a nyelv legrégebb

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 460. számában.

elemeinek is számos esetben oly világos az alapértelme és képzése, mintha egészen újkori képződmények volnának. Érdekes példáját szolgáltatják ennek a testrészek nevei, mert míg pl. a magyar kéz, láb, szem, fül, fog stb. szavaknak valamelyes eredetibb jelentése még a rokon nyelvek világánál sem bontakozik elő homályából, alig vonható kétségbe, hogy a török ajak, ádak «láb» szó az ad-*im* «lépés», at-la- «lépni» szók alaprészeinek származéka, vagyis «lépőt» jelent, ép úgy mint a köz «szem» szó a kör- «látni», köz-át-, kös-tür-, «mutatni» (láttatni) igék tanúsága szerint «látót» s tutkak, dudak «ajak», mint a tut-, dut- «tartani, fogni» ige származéka «fogót» (28. l.). Hasonlóképp mutatható ki a családneveknél, hogy a katın «férjes nő, asszony», a kat- «hozzácsatolni, összekötni» ige képzése, vagyis tulajdonképp «társul adottat» s ugyanily végzettel kálin «meny, ágy», a käl- «jönni» igéből alakulva «(házhoz) jött» személyt jelent (67. l.), holott pl. a magyar nő és meny, vagy az azonos jelentésű vogul nē és män szavak alapértelmükre nézve, legalább mai ismereteink szerint, nem elemezhetők. Helyesen emeli ki Vámbéry a török szókinsnek azt a sajátságát is, hogy a kezdetleges műveltség fogalmait és tárgyait legtöbb esetben eredeti kifejezésekkel jelzi akkor is, midőn ezekre a finn-ugor nyelvek csak jövevényszavakkal rendelkeznek. Míg pl. a «szántóföld», «eke», «bárány», «tyúk», «katlan», «pénz», stb. nevezetei a finnben (pelta, atra, lammas, kana, kattila, penninki) skandináv vagy litván, a magyarban (tarló, eke, bárány, tyúk, katlan, pénz) török vagy szláv eredetűek, a megfelelő török szavak (tarlak, sapan, kuzu, tauk, kazan, tājka) törzsökösek (23. l.). Nem változtat e tétel általános igazságán, ha némelyiket az eredetinek vélt műveltségyszavakból a későbbi kutatás átvételnek bizonyít az árjaság s részben az előázsiai cultura köréből. Az előbbire, bár minden igazolás nélkül, már Vámbéry utal, midőn azt a nézetét nyilvánítja, hogy «a távoli ókorban egyedül az árja, illetőleg ó-iráni műveltség világa volt képző hatással a török népre», a mint ezt a nyelv bizonyítja, melyben «a délibb tájakról származó tárgyak, ruhaneműek és állatfajták nevei sohasem chinai, hanem csakis iráni jövevényszavakban jelentkeznek» (35. l.). A részletes tárgyalás során a szerző külön foglalkozik az ember s emberi test, nem és kor, család, ház és udvar, házi

eszközök és ruhafélék, ételek és italok, vadászat és földművelés, kereskedelem és ipar, fegyverek, háború és béke, néposztályok és kormányzás, költészet, zene, táncz és játék, világ s égi testek, természeti jelenségek, állat- és növényvilág, színek, hitélet, erkölcsi és elvont képzetek fogalomköreibe tartozó szavakkal, mindegyiknél fölemlítve az etymologiai kapcsolatokat s az ezekből következő eredeti értelmet, illetőleg felfogást. E fejtegetésekhez csatlakoznak a népelet, folklóre és természeti sajátosságok köréből vett magyarázó észrevételek, melyek jobbadán a szerző személyes megfigyelésein alapulnak s a műnek legbecsesebb alkatrészei. A szófejtő műveletek természetesen nem ritkán ismétlik az etymologiai szótár tévedéseit s a mi nagyobb baj, helylyel-közzel itt is fölmerülnek, mint Vámbéry előbbi nyelvészeti munkáiban, képzeleti adatok. Ilyen pl. az állítólagos török kul- «hallani» ige, mely a jelen műben tényleg létező nyelvi adatok közt megkülönböztetés nélkül felsorolva (28. l.) azt a hitet kelti, hogy szintén tényleg létező nyelvi adat, holott, mint az *Etymologiai Szótár* egy cikkéből (99. sz.) kiderül, valóságban nem létezik s pusztán a török kul-ak, ujur kul-γak «fü» szóból van elvonva avval a föltevással, hogy ennek alapszava a finn kuule-, cseremisiz kol-, vogul χōl- «hallani», magyar hall- stb. mása lehet. Több tájékozatlan íróat vezetett félre Vámbérynek az az állítása, hogy a nyiltartónak a törökségben «egy genuin s a tárgy alkatának tökéletesen megfelelő neve van, t. i. a kirgiz tigris a tik- «beledugni» igétől», melyet Vámbéry nyomban a magyar tegez szóval azonosít (120. l.). Erről a kirgiz szóról ugyanis mítsem tudnak sem Vámbéry csagataj szótára, sem a *Magyar-török szógyezések*, sem a kirgiz s egyéb keleti szótárak (melyekben mindenütt sadak a «tegez» török jelzése); de nem tud róla Vámbéry etymologiai szótára sem, mely a tik- «dugni» igető származékainak tárgyalásában (202. sz.) ezt a kirgiz szót nem említi. Joggal támadhat ily körülmények között a gyanú, hogy vajjon nem pusztá képzelet vagy emlékezetbeli tévedés-e ez a kirgiznek állított «tegez» jelentésű tigris szó, azaz hogy nem csak annak a gondolatnak köszöni-e létét, hogy a magyar tegez török alapon jól megfejthető volna a tik- «beledugni» igével? Tünődhetnénk e kérdésen sokáig, ha egy későbbi munkájában maga Vámbéry nem vezetne

nyomra avval, hogy az illető szó irodalmi előfordulásának egy helyére utal ekképen: «kirg. tegeš = tegez (lásd Radloff *Kirg. Sprichwörter, Text. cz.* műve III. k. 1. lap), tulajdonképen: edény, melybe az ember betesz valamit, származik a tig-, teg-, tik- (dug) gyökből» (Magy. Ered. 635.). Megnézván az idézett helyet, ott megtaláljuk csakugyan a tegäš szót, de meglepetésünkre ez nem «tegzet», hanem «csészét» jelent (l. Budenz: *Nyelvtud. Közl.* 18: 10.); a kirgiz szöveg fordítása: «Ha bemész egy előkelőhöz, a hatalmas előtt ételt öntenek a csészébe (Trittst du bei Vornehmen ein, wird vor dem Mächtigen Speise in den Napf gegossen, as kujundu tegäškä)». Ismerjük is e kirgiz tegäš «csésze» szó (l. Radloff nagy török szótárában III:1033) változatát a tobolszki tatár tigäč «csésze, tál» szóban (uo. III: 1353. s Budagov szótárában I: 416.) s tőrokonát a kirgiz tegänä, kun tögänä «nagy facsésze» (uo. III:1031.), valamint az oszmán és keleti török täknä «nagy faedény, teknő» szóban, mely utóbbi tudvalevőleg a magyar teknő előképe. Az adatközlés illetően módja bizalmatlanná teheti a szakértőt Vámbéry minden oly adata iránt, mely más forrásból nem ismeretes, ha e mögött valamely nyelvészeti érdekesség lappang. Ilyen pl. az az állítás is, hogy a három khánság özbégjei a köztörök sekiz «nyolcz» és tokuz «kilencz» számnevek helyett e kifejezésekkel élnek: ike kem on «kettővel kevesebb tíz» és bir kem on «egygyel kevesebb tíz» (115. l.), melyek rendkívüli érdekességüknél és tanulságuknál fogva bizonyára nem kerültk volna el a keleti török nyelv anyaggyűjtőinek és a szótáríróknak figyelmét, ha valahonnan az irodalomból igazolhatók, vagy az élő nyelvben ismeretesek volnának. Vámbéry kelleténél többet bízott emlékező erejében s igen lehetséges, hogy ebben és más hasonló esetekben ez vezette hibába, vagy pedig olvasmányainak hatása alatt képezelete élénkítette valósággá a bizonytalant.

E nyelvészeti tanulmányok közben nem lankad Vámbéry érdeklődése a keleti török irodalom iránt sem. Erről tanuskodik *A turkománok nyelvéről* címen ugyancsak 1879-ben kiadott közleménye is, melyben Mahdumkuli XVIII. századbeli turkomán népköltőnek divánjából 30 költeményt és töredéket mutat be fordítással és jegyzetekkel (*Nyelvtud. Közlem.* 15. köt.). A bevezetés a diván szerzőjének és tartalmának ismertetésén

kívül tájékoztat a turkománok nyelvéről s rámutat arra, hogy az főbb sajátságaiban az oszmán-török nyelvvel egyezik, mi arra vall, hogy mindkét fajnak közös eredete a történetileg híres szeldsukok törzsében keresendő.

Szintígy foglalkoztatja állandóan Vámbéry figyelmét a magyar ethnologiai kérdés, melyet a *Magyar és török-tatár szövegyezések* bevezetésében adott fejtegetésekkel még korántsem tekintett elintézettnek. Már itt jelezte azt az alapnézetét, hogy valamint a magyar nyelv finn-ugor és török elemek összeolvadása, a magyar nép sem más, mint e népfajok vegyüléke, tehát olyan alakulat, mint a török-szláv keveredésből eredt bolgár nép, vagy mint a hezare néptörzs a Hindukus völgyeiben, mely Timurtól ide telepítve eredeti mongol nyelvét a perzsával cserélte föl. (Nyelvtud. Közlem. VIII:117.) E gondolat tüzetes igazolása alkotja fő tárgyát Vámbéry *A magyarok eredete, Ethnologiai tanulmány* (Budapest, 1882.) című német nyelven is megjelent (*Der Ursprung der Magyaren, Eine Ethnologische Studie*. Leipzig, 1882.) nagyszabású művének, mely számos hibája mellett is egyike a magyar őstörténetre vonatkozó irodalom legjelentősebb alkotásainak. Bevezetésül sorra tárgyalja a skythák és szakák, mint az ókor állítólagos törökjei, továbbá a húnok, avarok, bolgárok, khazarok és besenyők ethnikai eredetét, különösen súlyt helyezve a keleti és byzanci írók idevágó tudósításain kívül a személy-, hely- és méltóságnevekben fennmaradt nyelvemlékekre, melyek arról tanuskodnak, hogy mind e népeknek fő tömege és uralkodó osztálya török volt. A magyarok ethnikai jellege is tökéletesen olyan, mint a többi népvándorlás korabeli népeké s törökségük annál kevésbé vonható kétségbe, minthogy Ibn Roszteh világosan írja róluk, hogy «a magyarok turk fajbeliek», Constantinus Porphyrogenitus pedig nem is említi őket másképp, mint *Τούρκοι* nevükön. Sok régi magyar személynév s néhány méltóságnév szintén legalkalmasabban a törökből fejthető meg. Egyetlen ellentmondónak látszó körülmény az élő magyar nyelv, melyet az utóbbi évtizedek beható tudományos munkássága egy értelemben s teljes határozottsággal finn-ugor eredetűnek állapított meg. Hunfalvy Pál szerint ebből föltétlen bizonyossággal következik a magyar népnek is finn-ugor eredete, mert mint

Magyarország ethnographiája (1867.) című híres művében tanítja, «a nyelv a nemzetnek lelke, a nyelv történetei a nemzet lelkének történetei; a nyelv egyszersmind a nemzet hovatarozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalhatatlanul» (221. l.). Vámbéry ezzel szemben Peschelre s más külföldi tekintélyekre is hivatkozva azt igazolja, hogy a nyelv mint az ethnikai osztályozás eszköze épenséggel nem döntő jelentőségű, sőt hogy «sokkal nagyobb az olyan culturnépek száma, melyek történeti fejlődésök folyamában nyelvöket vagy egészen megváltoztatták, vagy idegen szókincsesel gazdagították, mint az olyanok száma, melyek históriai bizonyossággal kimutatható régi nemzeti nyelvök használatához hívek maradtak» (217. l.). A nyelv tanúsága a népek családosításának kérdésében csak mint egy mozzanat jöhet tekintetbe, de semmiképen sem vagyunk feljogosítva pusztán valamely nép mai nyelvének jellegéből e népnek őskorára, avagy nemzeti eredetére következtetni ott, hol a nyelv vallomásának a történet bizonyosságai s a néprajzi jelenségek ellene szólnak. A magyar népet Vámbéry szerint török eredetűnek kellene a kétségtelen történeti és néprajzi bizonyítékok alapján még akkor is tartanunk, ha nyelve tényleg minden más felfogást kizáró bizonyossággal finn-ugornak volna tekintendő; de ő ezt korántsem tartja oly megdönthetetlen igazságnak, hogy már többé ne volna szabad s ne lehetne megingatni (220. l.). Harczra kél ezért a magyar nyelvtudomány elismert nagy jeleseivel, Hunfalvyval és Budenzzel s bár fegyverzete összehasonlíthatatlanul gyöngébb, gyakran eltalálja ellenteleinek sebezhető helyeit. Fő vádja, hogy a magyar nyelvészettel foglalkozók eddigi hasonlításaikban «a finn-ugor szókincset sokkal több figyelemre méltatták, mint a török-tatárt» s ebből folyólag «egyoldalúan» és «elhamarkodva» alkották meg a magyar nyelv eredetére vonatkozó ítéletüket (240—41. l.). Rövid pillantást vetve a magyar nyelv hang- és alaktani sajátságaira, úgy találja, hogy ezeknek egyezései ép oly arányban mutathatók ki a török, mint a finn-ugor nyelvekben, minélfogva a magyar nyelv már ebből az okból is «szigorúan véve mind a két főcsoport kiegészítő részéül tekintendő s szorosabb rokonsági fok szempontjából sem az egyik, sem a másik csoportba nem sorozható»,

más szóval: «vegyes nyelv» (230. l.). Még inkább megerősödik e felfogása a szókincs eredetének vizsgálatánál, mely végből Vámbéry egy külön terjedelmes mellékletben kemény kritika alá fogja Budenz *Magyar-ugor összehasonlító szótárának* anyagát s ennek tetemes részét mint erőszakos egyeztetést elvetvén, arra az eredményre jut, hogy «a magyar szókincsnek körülbelül kétharmada szoros összeköttetésben áll a török szókincscsel s csak ennek segítségével lehet azt etymologice elemezni és fölvilágosítani». Ez a körülmény szerinte «félreismerhetetlenül bizonyítja azt, hogy a magyar szókincs közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókincscsel» (252. l.). Fényes példatárát szolgáltatja ez állításnak a művelődés mozzanatainak mesterileg kidolgozott s az avatatlan olvasót teljesen megvesztegető fejezete, melyben bő módja nyílik igazolni, hogy a kezdetleges foglalkozások, különösen a földművelés s baromtenyésztés, valamint a nomád élet műkifejezései a magyarban jobbadán török eredetűek, még pedig Vámbéry szerint nem jövevénytörök, mint a finn-ugor eredet vallói magyarázzák, hanem törzsökös eredeti szók, a nyelvnek nagyon régen elmúlt őskorából (275. l.).

Mindezek alapján Vámbéry a magyar népet török eredetűnek tartja, «mely a török-tatár népelem éjszaki és éjszakkéleti határain az ott egymással határos ugor népek területének érintkező pontján őrszemkép lakott s az ugorokkal való érintkezés mélyre ható nyomait mutatja föl» (419. l.). Lényegesen eltér tehát nézete a Hunfalyvétól, ki szerint a magyar nép épen ellenkezőleg finn-ugor eredetű, «mely az ugor népek területének déli és délkeleti csúcsán a törökök közvetlen szomszédságában lakott és az ezekkel való hosszas és benső érintkezés következtében a török befolyás praegnans nyomait viseli magán» (uo.). Abból, hogy a magyar nyelv finn-ugor elemeinek egyezései az egész nyelvcsoporthoz szétszórva, vagyis hol a vogulosztjában, hol a finn-lappban, hol másutt mutatkoznak, Vámbéry azt következteti, hogy a török-magyar nyelv «a finn-ugor nyelvcsoporthoz csak azon minden okoskodáson kívül álló távoli korszakban sajátíthatta el, mikor a finn-ugor törzsnek ma és már Krisztus születése előtt elválva és földrajzilag egymástól messze elszórva élő ágai egy test-

ben egyesülve voltak» (420. l.). Vegyülék jelleme tehát igen régi.

Evvel az elmélettel magyarázza Vámbéry a magyar népnek nemcsak őskorát, hanem egyszersmind egész történetét, jellemét s lelki világát. Még a magyarság nemzeti jövőjét is erre alapítja képzelete. Szinte költői elragadtatással utal végső fejtegetéseiben arra a szeretetre és ragaszkodásra, melylyel a magyar az ő nomád török ősiségében gyökerező erkölcsi tulajdonainál fogva hű maradt nemzeti individualitásához s «mely által semmiféle, az ázsiai puszták világából Ázsia és Európa művelt vidékeire került társadalom oly mértékben ki nem tűnt». «Az erkölcsi erő, úgymond, mely a honalapító magyart besenyőkön, kúnokon, khazarokon és a többi törzsrokonon és idegenen Pannoniában uralomra juttatta, ugyanaz az erő az újkor magyarjaiban a számra nézve náloknál erősebb szláv, rumun és német elem közepett még ezer esztendő múlva is gyöngítetlenül tovább él. Az államalkotásra való képesség ugyan más török-tatár eredetű népeknél sem hiányzott; hisz Chinától elkezdve a Balkánig, Ázsia trónjain nagyobbára török-tatár uralkodók ültek egész az újkorig és ülnek még ma napság is; azonban az államfönntartás hatalmát csak a magyar tartotta meg. A magyar, a ki mindamellett hogy ázsiai, illetőleg török-tatár eredetű, Európában meghonosodott, sőt e földrésznek fontos szolgálatokat tett s arra van hivatva, hogy a földrészünk keleti oldalán elmaradhatatlan átalakulások közben még fontosabb szolgálatokat tegyen» (457. l.). — Messze tekintő politikai jóslat jut kifejezésre e szavakban!

Jól érthető, hogy Vámbérynak e művét lelkesedéssel fogadta a hazai közönség. Azt az ünnepeletetést, melyről az író egykor, ázsiai vándorútjáról való visszatérése idején ábrándozott, valójában most nyerte el nemzetétől, midőn beváltotta ifjúkora ígérését s igazolta, hogy keleti török tanulmányai tényleg sok és jelentékeny tanulsággal járulnak a magyar őstörténet megvilágításához. Hunfalvy Pál emlékének szentelt tanulmányomban volt már alkalmam e folyóiratban ismertetni azt a rendkívüli elragadtatást, mellyel a sajtó s a történettudósok Vámbéry elméletét méltatták, nemkülönben azt az évekig tartó irodalmi harcot, melyet ez az elmélet a magyar nyelvészek és ethnologu-

sok táborában keltett. E helyt tehát pusztán annak említésére szorítkozom, hogy Vámbéry maga három akadémiai értekezésével vett részt ebben a vitában, melyeknek czímei: *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet* (I. rész: Válasz Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire, 1884; II. rész: Válasz Budenz József bírálati megjegyzéseire, 1885.), *A honfoglaló magyarok jellemzéséhez* (1886., Akad. Évkönyvei, XVII. köt.) és *Őstörténet és nemzeti hiúság* (Budapesti Szemle, 1887. évf.). Az utóbbi munkának végszavai nyíltan tárják föl előttünk az indító okot, mely Vámbéryt nevezetes hadüzenetére készítette: „Azon eszmét, úgymond, mely még ifjú koromban szülemlett meg, melynek életem legszebb éveit föláldoztam, s mely annyi veszélyes kalandokkal, annyi nélkülözéssel és önmegtadással volt összekötve: én bizony azt az eszmét csak azért, hogy kutatásaim Hunfalvy Pál úrnak nézeteivel homlokegyenest ellenkező eredményre vezettek, nem fogom és nem tudom elejteni; mert át meg át vagyok hatva tanulmányain eredményének igazságától. Életem föladatának tartom tehát ezentúl is mindaddig nem nyugodni, míg a minden alap nélküli és merőn téves nézetekből kifolyó finn-ugor elméletet végkép le nem rontottam és tönkre nem tettem; mert nem akarom és nem szabad túrnöm, hogy ezen, a tudományos kutatások történetében páratlanul álló tévedés épen nemzetem hitében verjen gyökeret!‘ Ez a fenyegetés csak száraz villám volt, mely czikázott és dörgött, de le nem sujtott.

Általában tudományos tekintetben Vámbéry vajmi keveset ártott a finn-ugor elméletnek, sőt — mint alább látni fogjuk — az történt, hogy röviddel Hunfalvy és Budenz halála után, legalább a magyar nyelvet illetőleg, Vámbéry maga is behódolt ezek alapnézetének. Bár így a féktelenül szenvedelmes «ugor-török háború» lényeges új eredményekhez nem vezetett, meg volt mégis az a hasznos következménye, hogy a kritika viharával megtisztította a levegőt a magyar összehasonlító nyelvtudomány és őstörténet berkeiben, ráirányítván a figyelmet sok fogyatékosra és egyoldalúságra. Be kellett látniok a finn-ugor iskola híveinek is, hogy Vámbérynek sokszor igaza volt, midőn Budenznek hangtanī egybevetéseit, jelentésbeli kapcsolatait s főkép túlságba vitt gyökfejtéseit gáncsolta, a mint hogy a mai tudomány ezeket a Vámbérytól kifogásolt szóegyeztetéseket a legtöbb eset-

ben el is veti. Abban is igazat ad a mai kor Vámbérynek, hogy a magyar nyelv török elemeinek megállapítása nem történt ugyanoly igyekezettel, mint a finn-ugor alkatrészeké és hogy Budenz több esetben (mint az *orsó, olcsó, ól, ész, erő, ép* s *ér*-szók magyarázatában) a kétségtelen török származást is elvitatta (l. *Magy. Ered. és a finn-ugor nyelv.* III. 55—56.). Igen fontos vitapont volt a magyar nyelv iráni elemeinek eredete, melyekre nézve a régi felfogás azt tartotta, hogy török révén kerültek hozzánk akkor is, ha az illető perzsa szók a török nyelvekben ismeretlenek voltak. Ezzel szemben Vámbéry ismételve hangsúlyozza, hogy «a régi magyarok a Kaukázustól északra eső vidékeken huzamosabb időn át közvetlenül érintkeztek részint persákkal, részint oszétekkel» (Budapesti Szemle, 1887. évf.; 85. l.; Akad. Évk. XVII.: 19. l.) s a mai tudománynak is ez az álláspontja. Több ethnologiai kérdésben is Vámbéry nézetéhez csatlakozott a tudós közvélemény. Ma már pl. senki sem beszél arról, hogy a húnok, avarok és bolgárok finn-ugor fajta népek is lehettek, sőt a bolgárok eredeti töröksége annyira nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavait a nyelvészek alig említik máskép, mint «ó-bolgár» jelzéssel. Szintígy jutott általános elismeréshez Vámbérynek az a sokat vitatott tétele, hogy a honfoglaló magyarság uralkodó osztályát legfőképen török eredetű törzsek alkották, minélfogva a módszeres kutatók mostanság a nemkeresztyén régi magyar személynevek megfejtését első sorban török nyelvterületen keresik. E gondolatokra nézve ugyan nem Vámbéryt illeti a föltalálás dicsősége, mégis ő volt az, ki a tökéletlen kutatásokból következett ingadozások közt érvényüket újabb erősségekkel megszilárdította s ez érdemét nem rontja le, hogy a *Magyarok eredetében* s a hozzá tartozó vitairatokban, mint Vámbérynek több más munkájában is, a számos értékes és elmeébresztő részletet talán még számosabb értéktelen s könnyelműen odavetett ötlet váltogatja.

A török-magyar néprajzi egyezések kutatása közben érezhette Vámbéry hiányát egy olyan munkának, melyben bő tájékozást találhatott volna a törökség összes törzseinek néprajzi sajátságaira és alakulására vonatkozólag. Bizonyára ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy Vámbéry, a mint az ugor-török háború első hullámai lecsendesedtek, a jelzett feladat

megoldásához látott s 1885-ben megjelenhetett a M. Tud. Adadémia kiadásában *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben* című könyve, mely egyidejűleg *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen* (Leipzig) címmel németül is napvilágot látott. Bár a szerző életleírásában különösen kiemeli, hogy ez a munkája kevés érdeklődést keltett s hogy Angliában kivívtott kedvező irodalmi helyzete ellenére sem volt képes kieszközölni, hogy e könyve angol kiadásban is megjelenjék (Küzdelseim, 328.), mégis úgy vélem, hogy ez Vámbérynek tudományos tekintetben legsikerültebb alkotása. A bevezető szakaszban a törökök eredetéről szóló nemzeti hagyományt ismerteti a Dsuveini, Rašid-ed-din, Abulghāzī s más történetírók műveiben fenntartott mondák alapján, majd a byzanci és arab íróknak a törökök első föllépéséről való tudósításait, továbbá a török régiségeket: a kurgánokat, emlékköveket, képszobrokat s sziklaföliiratokat, aztán a műveltségi mozzanatoknak a törökség régi történetére vonatkozó tanulságait, a törökségnek más ural-altaji népekhez való nyelvi és történeti viszonylását, végül sorsát és vándorlásait tárgyalja. A következő szakaszban indul meg az egyes török népeknek tüzetes néprajzi leírása, kezdve a teleut, altai, sor, kumandi, kizil, csolym, szagai, kacsincz, koibal, karagasz, szojon, kamaszincz, barabin s más nevek alatt ismert szibériai tatár törzseken, továbbá a jakutokon, melyeknek lakóhelyeit, éghajlati viszonyait, anthropologiai alkatát, életmódját, ruházatát, élelmét, foglalkozásait, erkölcsét, születési, lakodalmi és temetkezési szokásait, továbbá vallási viszonyait, népies hitét és samán vallásgyakorlatát, népköltészetét, végül történetét, jelen gazdasági helyzetét és statisztikáját vázolja. Eredeti megfigyelések és széleskörű tanulmányok alapján igen szépen kidolgozott szakasz a második, mely a középpázsiai törökséggel foglalkozik. Ebben a szerző előbb különálló fejezetekben értekezik a nomád és félnomád életmódról, valamint ezek kapcsolatáról a táj természetével s a nép-jellemmel, szintígy a törzsek, nemzetségek és családok szerint feloszló társadalmi rendszerről, a nyári és téli lakásról, a sátorról s butorairól, a játékról, mulatságokról, vadásatról, házi iparról, ételekről, italokról, nemkülönben az élet különféle alkalmaihoz fűződő szokásokról. Ezután részletes fejtegetések

következnek a kara- és kazak-kirgiz, ujugur és kelet-turkesztáni, özbeg, kara-kalpak és turkomán törzsekről. A további szakaszok tárgyai ugyanily feldolgozásban a volgai törökök, jelesen a kazáni tatárok, csuvasok, baskirok, mescserek és teptjerek, továbbá a pontus-vidéki törökök, vagyis a krimi és nogaji tatárok, kundurok, kumükök, karacsajok, végül a nyugati törökök, t. i. az azerbajdsániak és oszmánok. Bár e tárgyakra vonatkozólag az utóbbi évtizedek alatt egész nagy irodalom halmozódott össze különösen az orosz néprajzi folyóiratokban, Vámbérynek itt méltatott könyve mint bevezető s általánosan tájékoztató munka a török ethnologia és néprajz terén mai napig sem veszítette értékét; saját korában pedig mindenesetre rászolgált a legteljesebb elismerésre már csak azért a szorgalomért is, melylyel a soknyelvű és az európai kutatónak többnyire nehezen hozzáférhető szakirodalomnak tágas mezejéről összegyűjtötte s érdekeltő, rendszeres előadásban bemutatta a legjelentősebb adatokat.

Vámbéry kiváló tudományos buzgalmról és munkabírá-sáról tesz tanuságot az a tény is, hogy ugyancsak az 1885. évben a törökség irodalmát még egy másik nagy és értékes művel gazdagította, melynek czíme: *Die Scheibaniade. Ein ösbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm*. Text, Übersetzung und Noten (Wien). Az itt kiadott *Šejbānī-nameh* verses krónika, mely 4500 párversből áll és Šejbāni Mohammed khán haditetteit dicsőíti. Ezt a művet eddigelé nem ismerte az európai irodalom; egyetlen példányát a bécsi császári könyvtár őrzi s Vámbéry ezt másolta le több egymásra következő nyári szabadságideje alatt s adta ki a saját költségén. Más munka aza *Šejbaniada*, melyet Berezin adott ki a «Keleti írók könyvtára» (Biblioteka Vostočnich Istorikov) című orosz kiadványsorozat I. kötetében (Kazán, 1849.). Ez egy prózában írt kisebb történeti mű, melyet egy névtelen szerző írt a XVI. század első felében s mely csak röviden foglalkozik Šejbāni életével (egész 1510-ben bekövetkezett haláláig), míg nagyobb részét a mongolok eredetének, valamint Dsingiz Khán és fiai, köztük Šejbāni nagyatyja történetének leírása foglalja el, tehát voltaképp a dicsőített uralkodó leszármazását ismerteti. Ezzel szemben a Vámbérytól kiadott mű az özbeg fejedelem történeté-

nek leírását a Bokhara ellen 1489-ben indított hadjáratral kezd s Charezm tartománynak 1506-ban történt elfoglalásával végzi, tehát összesen hat évnek eseményeit énekli meg. A költő mint udvari lantos kísérte fejedelmi urát hadi vállalataiban s szemtanuja volt az elbeszélte eseményeknek, melyeket mindjárt megtörténtük után foglalt versbe. Ezért műve történeti szempontból is igen becses, de a mi leginkább emeli értékét, az a középzásiai nomád seregek belső életének s szervezetének leírása. A hadsereg különböző elemeiről, a fejedelemtől és vezérekről, a harcz módjáról, várak ostromáról, fegyverekről, ruházatról s egyéb hadi felszerelésekről és műveletekről adott rajzok híven állítják elénk képét ama török-mongol seregeknek, melyek régebben Dsengiz és Timur alatt oly nevezetes átalakulásokat hoztak létre a mozlim Ázsiában. Nem kevésbbé figyelemre méltók e műben a benne előforduló nép- és földrajzi adatok, a sok ismeretlen hegy és folyónév, főképp pedig a töröl metszett, eredeti török szólásokban bővelkedő művészi nyelv. A díszes kiadás érdekességét fokozzák az 1510-ben másolt eredeti kéziratból vett képek, melyek leginkább csatákat, ostromokat és lakomákat ábrázolnak. A szaktudósok nagy elismeréssel méltatták e szép könyvet, melyet Vámbéry tudós barátjának, Fraknoi Vilmosnak, a M. Tud. Akadémia akkori főtitkárának ajánlott vonzalmának jeléül.

E tudományos munkásság mellett ráért Vámbéry az 1885. évben még egy rendkívüli hatást keltett publicistikai mű alkotására is. Ez a *The Coming Struggle for India* (London), mely egy időben jelent meg angol, francia, svéd és guzerati (kelet-indiai) nyelven, 1886-ban pedig németül is e czímen: *Der Zukunftskampf um Indien* (Wien). Ennek megírására az a politikai esemény szolgáltatott alkalmat, hogy Anglia afghánföldi érdekeltsege miatt majdnem hogy háborúba keveredett ez időtájt Oroszországgal. E mű, mint a szerző életrajzában írja, «a dicsérő és köszönő levelek egész özönét zúdította reá Angliából, Amerikából és Ausztráliából; a levélírók valósággal nagy próféta gyanánt ünnepezték és olyan angol hazafinak mondták, kinek Albion körül szerzett érdemei megbecsülhetetlenek és feledhetetlenek lesznek minden időben» (Küzdelseim, 352. l.). Fölbuzdulva munkája e nagyszerű eredményén, Vámbéry az 1885. év

tavaszan körutat tett a nagyobb angol városokban s óriási tömegek előtt előadásokat tartott az ázsiai brit érdekek védelmének szükségéről. Hogy minő sikerrel járt e tevékenysége, arra nézve idézzük itt saját szavait: «Örökké felejthetetlenek maradnak előttem, úgymond, azok a tüntetések, melyekkel Londonban és az egyesült királyság más városaiban fogadtak. Már a május 2-án Herat jelentőségéről tartott előadásom alkalmával a zsúfoltságig megtelt minden zugában az Exeter Hall nagyterme a legelőkelőbb körökhöz tartozó hallgatósággal. Lord Houghton, a meeting elnöke, köszönetet mondott nekem az ország nevében s az ujságok jórésze másnap vezércikkben méltatta szolgálataimat és azt a kitartást, melylyel mindig szembeszálltam a vezető politikusok bűnös optimismusával és pártoskodásból eredő hibáival. Néhány nap mulva a Constitutional Union védősége alatt jobbára főnemesekből álló conservatív körben a Willis Rooms-ban tartottam előadást e kérdéstről: «Anglia és Oroszország Afghanisztánban, vagy ki legyen az úr és parancsoló Ázsiában?» Előadásomon megjelentek az angol aristokratia vezető emberei s valóban megilletődtem, midőn a szónoki emelvényen egy herceget, számos lordot, marsalt, tábornokot, volt ministert és Nagy-Britannia sok híres politikusát és íróját láttam a hátam mögött... Elégtétellel mondhatom, hogy a politikai harcvezonalba állítottam a büszke angol aristokrátiát az akkor hatalmon levő liberalisok bűnös optimismusa ellen és ez a tény fénypontja gyanánt tekinthető politikai munkásságnak» (uo. 355—6. l.).

A következő évek irodalmi munkásságának terméke a *The Story of Hungary*, mely a *Story of the Nations* című gyűjteményes vállalat egyik kötete gyanánt 1887-ben jelent meg egyszerre Londonban és New-Yorkban s utóbb spanyol és japán fordításban is. E műnek Vámbéry voltaképp csak szerkesztője, a mennyiben csak a bevezető fejezetek származnak tőle, míg Magyarország történetének többi részeit munkatársak szolgáltaták. A keleti török irodalom körébe vág Vámbérynak *Zwei moderne centralasiatische Dichter, Munis und Emir* című dolgozata, melyet a *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* folyóirat VI. kötetében tett közzé 1892-ben. Az egyik költő, kinek életét és költői munkásságát itt a szerző ismerteti:

Omar khán, ki 1812-től fogva egész 1821-ben bekövetkezett haláláig uralkodó fejedelme volt Khokand országának s fényes győzelmei, valamint nagy tekintélye alapján az *Emir ul Muslimin* „Az igazhitűek fejedelme” címet viselte. A másik költő a khivai születésű *Šir Mohammed*, kit 1804-ben befejezett *Mūnis-ul-Ušak* «A szerelmesek bizalmasa» című s 8000 verset tartalmazó divánja után *Mūnis* költői néven emlegetnek. Az utóbbi írónak, kinek hivatala után *Mirab*, vagyis «Vízcsatornák felügyelője» mellékneve is van, még becesebb prózai munkássága, a mennyiben Iltüzer khán és ennek utóda, Mehemmed Rehim khán, felszólítására megírta *Firdūs-ul-ikbāl* címen Khiva történetét, melyből két példány van Oroszországban. A *Divān-i-Emir*-t a bokharai származású Šeikh Szuleiman adta ki 1883-ban Konstantinápolyban, a *Divān-i-Mūnis* ellenben 1875-ben Khivában készült gyarló könyvomat. E költők verseiből Vámbéry néhány mutatványt közöl fordítással. Művészi értéke ez írók munkáinak vajmi csekély, minden nemzeti vonás s eredetiség nélkül pusztán a perzsa s ozmán versszerzők nyomán haladnak, azoknak unostig ismert képeit s szóvirágait ismétlik, sőt még nyelv tekintetében is az első kiváló csagataj költő, Mir Ali Šir Nevai műveit tekintik mintául. Nevezetességük pusztán abban áll, hogy a több évszázados szünet után, mely a keleti török irodalomban Nevai és Mohammed Salih, a *Šeibānī-nameh* szerzője után bekövetkezett, ők az elsők, kik nagyobb költői munkássággal tűnnek föl. Csak korbeli érdekességüknél fogva érdemelhették a «modern» jelzőt, mert hogy mennyire nem azok, jellemzi az a mutatvány is, melyet Vámbéry Emir divánjának előszavából idéz s melyben a szerző, miután saját verseit émelygős keleti hasonlatokkal a költészet gyöngyeinek és drágaságainak magasztalta, végül az éghez fohászodik, hogy óvja meg hivatlan és tapasztalatlan bírálóktól s meg is átkozza ezeket jó előre, mondván: „Mint a toll, hasadjon meg nyelvük s mint a papiros feketüljön arczuk!”

A Hunfalvyval vívott irodalmi háborúnak már fent jelzett utócsatározásai Vámbéry tanulmányainak menetét újra visszatérítik a magyar ethnologia függő kérdéseire. A magyar nép eredetének ügyét most már végleg elintézettnek tekintik, mert a magyar nyelvészek is csupán a magyar nyelvnek vitatták finn-

ugor eredetét, ellenben nyílt kérdésnek hagyták az ethnikai származást, sőt e tekintetben a török elmélettől sem idegenkedtek. Ez alapon folytatja tehát Vámbéry bűvárlatait avval az igyekezettel, hogy elméletének keretében a magyarság fejlődésének részleteit is tisztázza s a látszólagos ellenmondásokat kiegyeztesse. Ez újabb kutatásainak eredménye *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című könyv, mely 1895-ben jelent meg a Franklin-Társulat kiadásában s a *Magyarok Eredete* kiegészítő művének mondható. Több lényeges pontra nézve tárja elénk e munka Vámbéry nézeteinek átalakulását, illetőleg a lezajlott viták hatása alatt érlelődött helyesebb belátását. Legnevezetesebb ezek között a magyar nyelv eredetére vonatkozó újabb felfogása. Míg eddigi munkáiban oly szenvedelmesen kardoskodott a mellett, hogy „a magyar szókinés közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókinéscsel”, jelen művében ily gondolatok olvashatók: „A magyar nyelvnek és a különféle finn-ugor nyelvjárásoknak viszonyát természetesen mindenkinek észre kell vennie, meg azt sem tagadhatja senki, hogy a nyelvalakok rokonsági foka e két nyelvterületen kiemelkedőbb s inkább észrevehető, mint a magyar és a török nyelv terén” (23. l.). „Ha nem volna itt (a magyar nyelv finn-ugor elemei közt) számtalan, egészen kezdetleges műveltségi fogalmakkal dolgunk és ha nem mutatna a mai magyar nyelv alak-kincsében túlnyomóan finn-ugor jellemet, könnyen időszaki érintkezésből hátramaradt idegen nyelvi hatásról beszélhetnénk; csak hogy nagyerejű, nyilvánvaló tényekkel állunk szemben: ezeket nem lehet eltagadni és semmiképen sem szabad mellőzni” (74—75. l.). Alább is hangsúlyozza, hogy „a ki elfogulatlanul akar itélni, annak meg kell vallania, hogy a magyar nyelvnek alap-épülete egész határozottan túlnyomóan ugor jellemet mutat fel” (89, 94. l.). Szintígy a kezdetleges műveltség szavainak tárgyalásánál, hogy „valósággal vaknak, vagy bizonyos balítéletben elfogultnak kellene annak lennie, a ki nem látná át, hogy a természeti életre vonatkozó kifejezésekben a mai magyar nyelv feltűnően inkább az ugorhoz, mint a törökhöz hajlik” (89. l.) meg hogy „még olyan fogalmaknál is, a melyek az emberi élet legelső ébredésére vonatkoznak, a nyelv az inkább kezdetleges fogalmak megnevezésében ugor, a kevésbé kezdetlegesekben

török jellemet árul el' (90. l.) s így ,a családi és társadalmi élet köréből való fogalmak közt mindenesetre az ugor nyelvkinccs a hatalmasabb' (92. l.). A ,vegyülék-, vagy keveréknyelv' kifejezése ugyan most sem hiányzik Vámbéry terminológiájából, de fejtegetéseiből nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv török elemeit ő is csak a nyelv alaprétegéhez csatlakozott újabb járuléknak, vagyis jövevényszóknak tekinti, ép úgy, mint a finn-ugor elmélet vallói. Így írja pl., hogy nem lévén kétség abban, ,hogy a magyar nyelv alapépítménye ugor jellemet mutat fel, egészen fölösleges igyekvés volt, hogy a nyelv további kibontakozásában vagy színeinek kifejlődésében, a hol a török elemek hatalmas *hatása* látszik, következetesen és kizárólag feltetsző ugor bélyeget akartak kimutatni' (24. l.). Vagy a török eredetű magyar állatnevek felsorolásánál, hogy ez állatokkal a magyar nyelven beszélő ugor fajta nép ,tulajdonképen törökökkel (vagyis húnokkal és avarokkal) való közlekedéséből, részint a Fekete-tenger vidékén, részint Pannoniában ismerkedett meg' (92. l.). A nyelv eredetének kérdésében tehát Vámbéry e művében teljesen volt ellenfeleinek álláspontjára tért.

Nem kisebb változáson ment át nézete a magyar nép keletkezésének földrajzi helyére és idejére vonatkozólag. Míg e tárgyban előbb úgy vélekedett, hogy a török fajú magyarság kifürkészhetetlen régi korban, nyugatra való vándorlása közben az Ural déli lejtőin keveredett össze ugor törzsekkel s ugyanitt alakult volna a török elemekkel vegyült mai magyar nyelv: mostani nézete szerint a honfoglaló magyarság tisztán török fajú s török nyelvű nép volt, menten minden ugor vegyüléstől, a mai magyar nyelv pedig a benne található török elemekkel együtt nem Árpád magyarjainak, hanem az itt talált avar népmaradéknak volt beszéde s így nem Ázsiában, hanem Európában közepén, mai területén, Pannoniában keletkezett. Ennek a képződésnek Vámbéry szerint a következő volt a folyamata: A mai magyar ,keveréknyelv finn-ugor eredete felől legkisebb kétség sincs, de a történelem folyamán egy rokon népelem soraiban felolvadt s jelenleg mint tarka ethnikai vegyülék áll előttünk' (6—7. l.). Ennek az ethnikai vegyüléknek ugor alkatrészét a hunnok sodorták Pannonia földjére. Ép úgy, mint később Dsengiz khán hadaiban ,voltak bőségesen ugorok Attila seregében is;

lehet, hogy egyes töredékeik a hadi műveletekben is részt vettek, azonban általában véve úgy látszik, hogy az ural-altaji fajnak e töredéke a többi kiegészítő részek, nevezetesen a törökök és mongolok alá volt rendelve' (47. l.). Az 'ugorok Attila seregében a málhához tartoztak s nagyobbára békés részvevőkként működtek . . . mindig az utócsapatok közt voltak, vagyis azon helyeken időztek, hol a hunnok a valóságos harczosok sikeres előnyomulása után lábukat megvetették, míg a sereg harczó része új hódítás végett nyomult előre' (48. l.). Midőn a hunn birodalom összeomlott, az ural-altaji 'fajnak egyes töredékei minden bizonynyal itt maradtak világrészünk délkeleti vidékein, valamint Dsengiz és Timur visszavonulása után is még sokáig tartózkodtak csapataikból egyes mongol és középázsiai néptöredékek idegen földön' (50. l.). Bizonyára e visszamaradt néptöredékben történt, hogy 'a finn-ugor elemek törökökkel egyesülve és egybeolvadva a jelenleg magyarok nevéen ismeretes népnek képződéséhez első alapul szolgáltak', mely 'népkeveréket később, az avar korban ráható anyag még inkább gyarapított és megerősített' (63, 95. l.). A történeti kútfők ugyan mitsem tudnak az avar uralom alatt Pannonia táján lakó ugor fajta népről, de joggal föltehető, hogy a byzanciak, pontos ethnographiai ismeretek teljes hiányában, e néven: «szlávok» minden nem-török népelemet foglaltak össze és hogy különösen a bizonyára nagyszámú finn-ugor elemeket, a melyek az avarokat nyugat felé való útjokban kísérték 'szlávoknak tartották' annyival is inkább, minthogy 'a finn-ugorok testi külseje épen olyan lényegesen tér el a török-tatároktól, mint a mennyire világosabb haj- és arczzsín, koponya-alakulat és physiognomia következtében a szláv typushoz jobban közeledik' (61. l.). A VII. század közepétől kezdve körülbelől a IX. század közepéig terjed az az 'időszak, melyben az ugorok és törökök Pannoniában teljesen egybeolvadtak s a magyar nép tulajdonképen való alapja keletkezett' (71, 98. l.). Ez az 'avar gyűjtőnéven ismertté vált ugor-török népvegyülék a békés életmód felé hajló szlávok példáján buzdúlva előbb fél-nomáddá, majd egészen letelepült néppé vált' (70. l.) s így találta társadalmukat a IX. század végén beköltöző magyarság. Mert tudni való, hogy 'a frankok Pannoniának csak nyugati részét birták', míg 'keleti része, vagyis a Duna és Tisza köze, meg a régi Dacia

érintetlen maradt' (78. l.). 'Valamennyi följegyzés az avarok megkeresztelkedéséről csakis a nyugati avar néptörödékekre vonatkozhatik, nem pedig a keletiekre, vagyis e nép java részére, mert kelet felé nem mertek a frank hadseregek előnyomulni, oda bizonyára nem jutottak a hiterjesztők' (81. l.). Ezek a keleti avarok, mialatt nyugati testvéreik elgyöngültek, nem tűntek el a föld színéről, hanem 'szép csendesén tovább éldegéltek azon régi félelemtől védelmezve, a melyet pusztai hazájuk nyugati ellenségeikben keltett, míg ismét új rokonaik (a magyarok) ősi hazájukból, a Fekete-tenger északi vidékeiről, a Duna partjain meg nem jelentek, lelohadt bátorságukat föl nem élesztették és új tettekre nem hevítették' (uo.). A magyarok ez avarokkal szövetkezve végezték híres hadi műveleteiket s miután az avarok önként meghódítottak a magyaroknak, a népvándorlás nagy drámájának végső jelenete mint a magyarok betörése és hódítása vált ismeretessé a nyugati népeknél (189. l.). A magyarok pedig török fajú s török nyelvű nép voltak, mely utóbb avar alattvalóinak nyelvét, a mai magyar nyelvet vette föl. 'A magyarok is úgy jártak, írja Vámbéry, mint egyéb megelőzőik és utódjaik a világhódítás színhelyén, azon lényeges különbséggel mindazonáltal, hogy holott a hunnok, avarok, szeldsukok, mongolok és más világverő ural-altájiak neve nemsokára a hódítás mezejéről való elvonulásuk után eltűnt, a magyarok neve nemcsak fennmaradt, hanem a dicsőség és fény jelzőjeként idegenektől és törzsbeli rokonaiktól egyaránt elfogadva mind e mai napig él. A hősök csapatjából, a melyet Árpád Etelkuzuból Pannoniába vezetett, csupán kicsiny rész, legföllebb a társadalmom előkelősége, a vezérek és a törzsek fejei maradtak életben, mert a harczosok legnagyobb része majdnem évszázados harczokban a külföldön elvérzett, és a társadalomnak ezen előkelőségéből alakult később az a nemzeti keret, a melybe Pannoniának tarka-barka elemei önkényt illeszkedtek és a hol magyar néppé erősödtek. Azt a szerepet, a mely a frankoknak Galliában, a bolgároknak Mœsiában, a normannoknak Siciliában és a varägoknak Oroszországban jutott, ugyanazt a szerepet játszotta a magyaroknak török törzse a Kárpátok övezte hazában. Valamint a frankok a régi Galliának tarka népeleméből az egységes francia nemzetet teremtették és valamint az északi Skandinaviából

való ruotszok Dél-Oroszország népének zűrzavarából az orosz népet alakították, ugyanúgy képezték a magyarok az avarokkal egyesülve Pannoniában a magyar nemzetiség magvát. Vérokkal az ural-altáji törzsnek Pannonia síkjain hervadó félben talált, velök rokon ágába új erőt és gyarapodást öntöttek és új életre keltették. Török ethnikai létezésüket elvesztették a magyarok, török nyelvüket a hazánkban talált ugor-török vegyülék-nyelvvél fölcserélték, de szokásaikat és erkölceiket, meg politikai, hadi és társadalmi szellemüket az itt levő népvegyülékbe úgy-szólván beleoltották és ekként megteremtették azon nemzeti egységet, a mely még jelenleg is ezer év múlva az idők minden viharát és veszedelmét megállva előttünk van. Valamint a győzelmes oszmánok anatóliai szeldsuk testvéreiket az uralkodásban felváltották és az ekként megalapított uralomnak az «oszmán» czímet adták, úgy lépett Pannoniában a magyarság az avar hatalom helyébe. *Magyarország* volt azontúl e hon neve és *magyar* e nemzeté; e név mellett semmi másnak nem volt szabad és nem lehetett érvényesülnie (208—210. l.). „Az avar nyelvet is azontúl magyar nyelvnek nevezték, ahogy“ a török nyelvet különböző időkben és különböző helyeken majd csagatajinak, majd özbégnek, majd nogajinak, majd meg oszmánnak hívták“ az uralomban levő törzs neve szerint (240. l.).

Kiválóan fontos okok indították Vámbéryt arra, hogy a magyar nyelvnek, úgy mint a magyar ethnikum alapjainak keletkezését a mai hazának honfoglalás előtti korába helyezze s az avarokkal hozza kapcsolatba. E föltevés nélkül ugyanis elsősorban nem adhatta volna megfejtését a magyar nyelv ugor elemeinek. A byzanci és keleti kútfók egyaránt török népnek ismerik a IX. század végén feltűnő magyarokat (130. l.) s ezeknek török jellege a néprajzi vonásokon kívül a kereszttyenség előtti korból fennmaradt tulajdon- és méltóságnevekből is kitetszik (291—2. l.), míg ugor szónak fölismerhető nyoma e nyelvemlékekben nem mutatkozik. Azt a régibb fölfogást, hogy Árpáddal egy török vezérelt alatt álló ugor nép érkezett volna Pannonia földjére s hogy e két faj egybeolvadása a távol keleten történt volna, Vámbéry képtelenségnek tartja, mert a történelem ethnikailag és nyelvileg vegyült nomád népet eddigelé nem igazolt s ilyenek létezése tisztán physikai okokból is a lehe-

tetlenség körébe tartozik, mivel a nyelvi és ethnikai összevegyülés csak állandó életmód és letelepültség mellett lehetséges, míg ,ha két idegen népelem folyton változtatja helyét és égalját, szoros együttélése teljesen lehetetlen és e példabeszédnek megfelelően: «Gördülő köre nem tapad moha», a költözködésben levő társadalom, conservatív szellemtől áthatva, sikeresen háríthatja el magától az idegen hatást' (134. l.). Ezért Vámbéry szerint ,az ethnologusnak Árpád magyarjaiban csakis egységes, török nemzetiségű népet lehet és szabad felismernie' (uo.). Más-kép áll a dolog, ha a magyarságban mutatkozó ugor-török népvegyülést a hunnok és avarok idejébe helyezzük, mert e korszakban ,az illető néptöredékek évszázadokon át egymás mellett és egymással szoros érintkezésben voltak és egybeolvadásuk folyama lakóhelyüknek nagyobb állandósága és régi szülőföldjüktől való elzártságuk következtében könnyebben mehetett végbe, mint Ázsia pusztaságain' (135. l.). Csak ily föltevéssel magyarázhatók a magyarban nagy számban található ó-bolgár hangzású szláv jövevényszók is, mert mint Vámbéry Schafarik nyomán megállapítja, ,e történelmileg legrégebb szláv törzsnek tagjai a IX. század vége felé Pannoniában nem játszottak többé szám tekintetében jelentékeny szerepet, minthogy részben az avarságban elolvadtak, részben a Száva és az Al-Duna jobb partjára vonultak vissza' (114. l.). Ha a régi szláv hatás a magyar nyelvre Árpád vagy utódai idejében történt volna, akkor e szláv elemeknek nem ó-bolgár, hanem ,kiválóan tót vagy cseh jellemet kellene feltüntetniök, mert Árpád és övéi már csak tótokkal érintkeztek, pedig, mint ismeretes, a magyarban levő cseh-tót műveltségi szók száma aránylag csekély' (uo.).

Tanulságos ugyane szempontból az a körülmény is, hogy a magyar nyelvnek nincsenek jelentékeny számban régi német jövevényszavai. ,Ha a magyar nyelv — kérdi Vámbéry — valóban csak Árpád honfoglalása után, vagyis a X. században alakult volna meg, hogyan van az, hogy a német nyelv hatásától aránylag megmenekült, holott szláv kölcsönszó szokatlanul nagy számmal van benne? A történelem bizonyítja, hogy németek beköltözködése már a IX. század második felében kezdődött és az erre következő évszázadról tudjuk, hogy az országnak majdnem valamennyi városában legnagyobb részt németek laktak; hát

nem feltűnő-e, hogy a német nyelvből csak csekély számú kölcsönszó származik, holott a szláv nyelvi hatás a műveltség, egyház és politika valamennyi területén olyan mélyre vágó nyomát hagyta? (102. l.). Mindez arra vall, hogy a magyar nyelvnek mai alakában való kialakulása nem a honfoglalás után, hanem annak előtte, vagyis az avar korban ment végbe. Még a honfoglaló magyarság számbeli arányának mérlegelése is ide vágó bizonytságot szolgáltat. Megfontolandó ugyanis e tárgyánál, hogy Ibn Roszteh szerint a magyarok 20,000 harczost képesek kiállítani, tehát összes lélekszámuk körülbelől 100,000 lehetett (156. l.): e szám azonban a X. századbéli beköltözött magyar népesség fölbecsülésénél lényegesen alább szállítandó, minthogy tudvalevőleg a magyarok családjait a bolgár-besenyő sereg Etelközben majdnem teljesen lemészárolta, a harczosok pedig a honfoglalást követő korszakban jobbadán Európa harczterein véreztek el. Ha immár ily körülmények közt az volna a föltevésünk, hogy a mai ugor fajta magyar nyelv Árpád magyarjaitól eredt: hol volt akkor e magyaroknak az a tömege, melytől a Pannoniában talált s utóbb a magyarságba olvadt avar és szláv néptörödékek ezt a magyar nyelvet eltanulhatták volna?! Kielégítő megoldást e kérdés csak avval a fölvétellel nyerhet, hogy nem a pannoniái népek vették át a keletről jött magyarok nyelvét, hanem megfordítva a kis számú magyarság vette át a sokkal nagyobb számú meghódított lakosság szláv elemekkel bővelkedő avar nyelvét s ezt nevezték ezentúl a hódító nép után magyar nyelvnek.

Ez ethnologiai eszme fejtegetését egész raja kiséri Vámbéry könyvében az érdekesnél érdekesebb s komoly számbavételt érdemlő gondolatoknak. Ilyen pl. az, hogy a magyarok kényszerű fölkerekedése a Volgán-túli őshazából az izlámot terjesztő arabok északi hódításaival kapcsolatos (126. l.), továbbá, hogy az Etelközből való előnyomulás Pannoniába az Al-Duna felől történt, ugyanazon az úton, a melyen az avarok, a hunnok és valószínűleg ezek előtt sok más ural-altaji nép is a Duna és a Tisza partján elterülő, legelőben dúsz alföldre vonultak (186. l.). *Árpád* Vámbéry szerint nem tulajdonnév, hanem ugyanaz a szó, mint a kirgiz *Alpad*, mely még ma is 'fejedelmet, uralkodót' jelent (142. l.), tehát a honfoglalás fővezérének voltaképp csak méltóságjelzője

ismeretes, valódi neve ellenben ismeretlen (190. l.). Nevezetes ötlete Vámbérynak, hogy „a székelyeket, habár Attila hunnjainak nem is egyenesen leszármazó ivadékai, mégis mindenesetre amaz ural-altáji, helyesebben ugor-török népvegyülék maradványainak kell tekinteni, a melyet az avarok nevén ismerünk“ (214. l.). A székely-avar kapcsolatnak itt fölvetett eszméjét utóbb Thury József és Sebestyén Gyula bővebb tudományos anyaggal is bizonyították. Rendkívül gazdag elmeébresztő gondolatokban Vámbéry itt tárgyalt művének második fele is, mely az európai hazájában letelepült magyarságnak további fejlődését, gyarapodását és sorsát mutatja be vázlatos áttekintésben. Szent István törvényeiről azt tartja, hogy „legnagyobb részében már kész társadalom követelményeire voltak tekintettel és hogy az állam, az egyház, a birtok, az igazságszolgáltatás, az erkölcs, az egész életmód tekintetében olyan viszonyokkal vetettek számot, a melyek csakis régen állandósodott községben tehetők fel“ (282. l.), tehát nem olyanban, mely még csak néhány évtizeddel azelőtt alakult a nomád élettel való szakítás következtében. A munka végeredménye, hogy a mai magyarság „ethnologiai unicum“, a legtarkább népvegyülék, melynek alkotó részei: ugorok („mennység, de nem minőség tekintetében a nép törzsöke“), törökök (a hunnok és avarok maradványai), déli és északi szlávok, magyarnak nevezett újabb török törzsek, kazarak, hesenyők, kúnok vagy palóczok, izmaeliták (bolgár-törökök) és németek. Egészben véve árják szolgáltatták a mai magyarság létrejöttéhez a legnagyobb adalékot és ha szabad vagy lehetséges volna a vegyülék elemzésében számadatokba bocsátkozni, meglehetősen bizonyossággal fel lehet tenni, hogy eredetileg ősi lényegüket tekintve Magyarország népességének több mint háromnegyede árja eredetű emberekből állott és hogy legfeljebb egy negyedét lehet ural-altáji származásúnak nevezni (309—312. l.). De még e kicsiny nem-árja népréteg sem a honfoglaló magyarság faji képviselője, sőt a szerző nézete szerint azt lehet állítani, hogy „a magyarok mai nemzedékének ereiben az ősmagyar vérnek egyetlen cseppecskéje sincsen többé meg“ (369. l.), még a legalsó néposztályban sem. Az utolsó fejezetben Vámbéry a jelenkor magyarságának testi sajátságait és szellemi életét mutatja be tekintettel a sajátos nemzeti vonások keleti egyezé-

seire. Szónoki lendülettel foglalja egybe a végszóban könyvének a magyar nemzet jövőjére vonatkozó tanulságát: „Igen, én drága nemzetem! — úgymond. — Éppenséggel nincs mitől félned; létezésed első évezredének fordulóján vidáman, büszkén és remélve tekinthetsz a jövőndőbe! A vésszel fenyegető fellegek, a melyek jövőd egén mutatkoznak, bizton eloszolnak, semmivé kell válniok, ha szüntelenül és semmitől meg nem zavarodva a jelenkori műveltség és szabadság útján tova haladsz és ha a türelem és honszeretet azon elveihez ragaszkodol, a melyekkel őseid itt hazát alapítottak és nemzetet teremtettek, a mely ezredévi szenvedés után most új életre ébred: nemzetet, a mely büszkén tekint a multra és reményvel a jövőre!”

Bár a sajtó tetszésének élénk nyilvánításával tüntetett ez alkalommal is Vámbéry műve mellett s noha Vámbéry — mint maga nyilvánította — e könyvét honfiai ajándéknak szánta nemzetének a honalapítás ezredéves ünnepe alkalmából: nem talált az kedvező fogadtatásra sem a nagyközönség, sem a tudósok körében. Azok a tanítások, melyek az előbbi munkában oly lelkes fölbuzdulást keltettek, most úgyszólván visszajukra fordultak. A magyar nyelv töröksége színes buboréknak bizonyult s a magyar népnek ősisége sem jelentkezik többé oly ragyogó világításban, mint egy évtized előtt. Ez az ázsiai származására s harci erényeire büszke faj Vámbéry mostani elmélete szerint tarka-barka népkeverék, mely nem is a távol keleten, hanem itt a Duna középső medenczében született. A magyar ethnost Vámbéry a nemzeti hagyománynak megfelelőleg összekötötte ugyan a hunnokkal és avarokkal, de másrészt elszakította az ősi magyarságtól, Árpád népétől. Különben is szerepük Attila seregében nem valami dicső volt: „A málhához tartoztak . . . az utócsapatok közt voltak“ (48. l.). A honfoglaló magyarokat Etelközből Pannoniába nem „Attila öröksége“ vonzotta, hanem a besenyők szorongatása kényszerítette (186. l.). „Árpád apánknak“ valódi nevérol nincs fogalmunk. Az ősi magyar vérnek egy cseppje sem maradt meg sem az úri, sem a paraszt rendben. Mindezek oly tanítások, melyek legkevésbé sem felelnek meg a nemzeti önérzetnek s noha Vámbéry könyvének sok más helyén szinte áradoz a magyar faj dicsőítésében, ez nem volt képes eloszlatni azt a hűvös hangulatot, melyet az előbbi

fajta tételek az olvasóban keltettek. Maga Vámbéry panaszoja életleírásában, hogy „néptani felfogása legkevésbé úgynevezett ősmagyar honfitársainak van inyére; mert a hazafiak szebbnek tartják az Árpád és sok százezer harczosának bejövételéről szóló regényes hagyományt, mintha volna csak egyetlen egy nemzet is Európában, mely nem a legkülönbözőbb elemekből verődött össze és nem később lépett csak fel a maga egészében“ (Küzdelmeim, 337—8. l.). Hogy a történetírók körében sem aratott Vámbéry jelen műve különös elismerést, annak is megvan a maga oka abban, hogy tárgyalásának rendszere nem szorosan szakszerű s hogy nagy számban fölvetett merész eszméi többször híján vannak a kritikai megfontoltságnak s a meggyőző bizonyítékoknak. Így pl. hogy csak az egyik főgondolatot, a mai magyar nyelvnek avar eredetét említsük, Vámbéry ez elméletnél figyelembe sem veszi azt a nehézséget, hogy az avar nyelvnek állítólagos ugor jellegét a legszorgosabb kutatás sem igazolhatja egy árva nyommal, míg töröksége elég világosan kitetszik a fenmaradt méltóság- és személynevekből, a mint ezt épen Vámbéry kutatásai kiderítették. Megjegyezzük itt, hogy ez az ethnologiai föltevés nem volt egészen új a magyar irodalomban, mert Réthy László és Nagy Géza már Vámbéry előtt megkísérelték a magyar nép és nyelv keletkezésének illetén megfejtését, mi hírlapi vitára is alkalmat adott.¹ Vámbérynek tehát nem

¹ Réthy László e tárgyban *Nyílt levél Vámbéry tanár úrhoz* címerű cikket írt a «Hazánk» 1895 május 1. számában, melyben többek közt arra utal, hogy Vámbérynek a magyar nyelv alakulására vonatkozó újabb elméletet ő már 1888-ban előadta *Hun-avar-magyar continuitas* címen a Történelmi Társulat egyik ülésén. Ez előadásban kifejtette, hogy „a magyar nyelv hazánkban már a honalapító ural-altáji magyar faj bejövetele előtt is élt Dunántúl (Pannoniában) és pedig az elszórtan élő hún s még inkább avar töredékek ajkán. Nyelvünk s fajunk e hazában már a Hunyadiak korában érte meg az ezredik évet. A húnok, avarok és magyarok rokonnépek voltak, a legutóbb jött hódítókat, eleinket azért neveztek magyaroknak, mert Magyar volt az uralkodó család neve.“ Ezt a felolvasást a napilapok ismertették s Vámbéry e közlések hatása alatt megleghangú levelet is írt Réthyhez. Az elmélet ama részét, úgymond, mely Árpád törökségét vitatja, Nagy Géza írta meg a Turul 1891. évfolyamában (55. l.). Az utóbbi szerző *Az irodalmi illem (Vámbéry és Réthy)* címen a Magyarország 1895 május 17-iki számában szólott a vitához.

sok öröme telhetett itt tárgyalt könyvében, mely mindenestre már csak a benne felhalmozott sok becses tudományos anyagért, valamint a számos tanulságos néprajzi és történeti egybevetésért is több becslést érdemelt volna kortársaitól.

Bizonyára az utóbbi munka gyöngéjének is volt része abban, hogy Vámbéry ezután hosszú időre visszavonul az ethnologiai munkásságtól s irodalmi működésében tanulmányainak másik kedvelt köre, a régi török nyelv és irodalom lép előtérbe. E szakban világraszóló nevezetes esemény volt ez időtájt az ó-török feliratok megfejtése s Vámbéry, kinek ujjur tanulmányai révén legbővebb tájékozottsága volt az európai tudósok közt ama nyelvemlékek tájszólásában s ki a keleti török nyelvet nemcsak irodalmi forrásokból, hanem az élő beszédből is legalaposabban ismerte — ha Thomsen és Radloff nagy munkái után tallózásképp is — szintén részt kíván ama nagyérdékű ó-török szövegek s értelmük megállapításának feladatában. Ez igyekezetének eredménye *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens* című műve, mely a helsingforsi Finn-Ugor Társaság kiadásában jelent meg 1898-ban. Ebben bevezetésül W. Barthold szentpétervári tudósak *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften* című értekezéséhez, valamint Radloff *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Neue Folge, 1895.) című könyvének nyelvtani részéhez fűz pótló és helyreigazító észrevételeket, majd tüzetesen átvizsgálva az ó-török feliratok szövegének és értelmének Thomsentól és Radlofftól adott megfejtéseit, a maga nézeteinek megfelelő olvasást és fordítást közli számos magyarázó jegyzettel és szójegyzékkel. Sűrűn szerepelnek e munkájában is magyar-török szóegyeztetések és néprajzi egybevetések avval a helyes indokolással, hogy a magyar nyelvnek török elemei legalább is oly régiek, ha ugyan nem régiebbek, mint az ó-török feliratok, miért is a magyar nyelvnek ismerete a régi török szókincs alapos tanulmányához fölötte szükséges (17—18. l.). Vámbéry e munkájáról Platon Melioranszkij, nemrég elhunyt szentpétervári turkologus írt beható, de szembetűnően egyoldalú bírálatot, mely nem veszi figyelembe, hogy a mű joggal megrótt hibái mellett is sok becses nyelvi és tárgyi adalékával tanulságosan egészíti ki az előzők bűvárlatának eredményeit.

Kevésbé göröngyös téren folytatja Vámbery a törökség régi irodalmára vonatkozó tanulmányait *Alt-Osmanische Sprachstudien. Mit einem azerbaizanischem Texte als Appendix* című könyvében, melyet, mint előbb Šejbānī művét, szintén saját költségén adott ki Leidenben, 1901-ben. Még ifjú korában, sztambuli tartózkodásának évei alatt támadt Vámbery érdeklődése az ozmán irodalom régi emlékei iránt, de hiába volt akkor-tájt ez ügyben minden fáradozása, mert az előkelő efendi-világ abban az időben minden nemzeti érzés híján csupán a bombasztikus porta-stilust kedvelte, az igazi törökséggel ellenben mitsém törődött. A jelenkorban ugyan már változtak az állapotok, kutatják a régi irodalmi alkotásokat, de alig találunk egyebet kevés töredéknél. Az itt kiadott kéziratot a szerencsés véletlen juttatta Vámbery birtokába s ő közzétételét annál fontosabbnak ítélte, minthogy keletkezése közvetlenül utána következik az eddig ismert legrégebb ozmán irodalmi emlék, a Rebabnameh-ba toldott 156 párversből álló szeldsuk költemény korának (1312 előtt), nyelvi tanulságok tekintetében pedig amannál becsesebb, mivel a tiszta török népnyelvet tükrözi. Tartalmára nézve ugyan ez is perzsa eredetiből van fordítva, t. i. az *El-ferež baad eš-šidde* (A fájdalom után való öröm) címen ismert elbeszélésgyűjteményből, de mivel nem a magasabb műveltségű olvasónak, hanem a nagy közönségnek van szánva, nyelve egyszerű, telve régi ozmán-török kifejezésekkel és szóalakokkal, úgy hogy itt mintegy az átmenetet láthatjuk a keleti-török nyelvből az ozmanli-törökbe. A kézirat, melynek 42 elbeszéléséből Vámbery csak mutatványokat közöl, mindvégig el van látva a magánhangzók pontos kiejtését meghatározó mellékjegyekkel s a végén keltezése is olvasható e szavakkal: «Írta a szegény, alázatos, isteni kegyelemre szoruló Haszán, Mohammed el-Fomeni fia, Edrine (Adriánápoly) városában, a 855. évben» (1451.). Valószínű, hogy a kiadás alapjául szolgáló kézirat egy régiebbnek másolata, melynek szerkesztése idejét, tekintettel az alakok régiségére, bátran a XIV. századba lehet helyezni. A fordítással közölt szövegekhez Vámbery igen becses szójegyzéket csatol; ezenkívül a bevezetésben ismerteti a szövegekben előforduló érdekesebb hang- és nyelvtani jelenségeket, s tájékoztat az ozmán nyelvjárások felől, megkülönböztetvén a sztambuli

nyelvet, melyet a művelt török lakosság beszél, továbbá az anatoliai népnyelvet, mely a jórészt sémi és árja eredetű kis-ázsiai törökök ajkán él, végül a nomád s fél-nomád jürük törzsek tájbeszédét. Az anatoliai ozmán nép keletkezésére nézve a szerzőnek ugyanolyan nézete van, mint a pannoniai magyarság eredetét illetőleg, a mennyiben szerinte amaz is idő és egyéb körülmények szerint közelebből meg nem határozható letelepülése és összevegyülése ural-altaji, illetőleg török-tatár népelemeknek, melyek kezdetben a fejlettebb társadalmi viszonyok közt élő letelepedett lakosság harcossai és védői gyanánt lépnek föl, utóbb pedig mint ezek urai, hatalmukba kerítik az országot. A nemzeti megújulásról s az uj-török nyelvi és irodalmi törekvésekről szól a befejező rész. A függelékül csatolt azerbajdsán szöveget, melynek versekkel váltakozó prózai elbeszélés a tartalma, Emil Bernay, tebrisi franczia consul küldte volt Vámbérynak arab betűs följegyzésben. Megjegyezzük még, hogy ezt a művét Vámbéry ,Thomsen Vilmos barátjának, az Orkhon-feliratok lángelméjű megfejtőjének' ajánlotta ,csodálatának és nagyrabecsülésének jeleképen'.

Időrendben megelőzi az utóbbi munkát Vámbérynak *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans* (Paris, 1898.) című röpirata, melyben a török műveltségnek az utóbbi negyven év alatt történt haladását vázolja rámutat arra, hogy mind e mellett az ozmán birodalom politikai tekintetben hanyatlott, minek oka csakis a rossz kormányzatban kereshető. Ugyane tárgygyal foglalkozik a M. Tud. Akadémia könyvkiadóvállalatában 1900-ban megjelent *Nyugat kulturája keleten* című műve. Az 1899. év irodalmi alkotása a következő kiadvány: *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis, in India, Afganistan, Central Asia and Persia during the years 1553—1556.* (London.)

A keleti török irodalom népies termékei közül való az a terjedelmes elbeszélő költemény, melyet Vámbéry *Jusuf und Ahmed, ein özbekisches Volksepos im Chivaer Dialekte* (Text, Übersetzung und Noten) címmel 1911-ben adott ki a Keleti Szemle XII. kötetében. Ez ismeretlen költőtől származó műnek kéziratát Vámbéry még középázsiai utazása idején szerezte meg s mutatványokat is közölt belőle *Čagataische Sprachstudien*

könyvében. Már ekkor szándékba vette, hogy ki fogja adni az egész munkát, de úgy vélekedett, hogy jöhet idő, midőn kevésbé lesz képes nagyobb megerőltetéssel járó szellemi munkára s ekkor épen alkalmas foglalkozás lesz számára e népies versezet fordítása és közlése. Most, agg korában, elérkezettnek tartja az időt erre s ösztönzésül szolgál számára, hogy ezzel egyszersmind hasznára lehet a keleti tudománynak, mely eddigelé kevés figyelmet fordított a középázsiai török népköltésre. A kiadás alapjául szolgáló másolatot Mollah Iszhák, az a Kungrátból való özbég-tatár készítette, kit Vámbéry Khivából hozott magával Magyarországra. Ez a gyarló írású kéziratot a saját khivai nyelvjárása szerint írta át s egyszersmind megszerkesztette olykép, hogy a költeményből, melyet ifjú korából jól ismert, a hozzá nem tartozó helyi toldásokat kirekesztette s a szöveget a maga eredeti alakjában állapította meg. A mű, melynek régisége mintegy három vagy négyszáz évre tehető, tartalmi szempontból azért érdekes, mivel hű képét adja annak a mindinkább enyésző, vadul romantikus világszemléletnek, valamint azoknak a törekvéseknek, anyagi és szellemi céloknak, melyek az Oxus alvidékén, a régi Kharezm-ben lakó törökök életét még a közel multban irányították.

Ez a munka volt Vámbéry utolsó kiadványa, de nem utolsó műve. Hattyúdala az a könyv, mely kéziratban hagyatékul maradt az irodalomra s nem régiben jelent meg az Athenaeum kiadásában. Túl nyolczvanadik életévén tudósunk még egyszer visszakiváncozott ifjúsága eszményképéhez, ahhoz a tudományos feladathoz, melyért egykor annyi küzdelemmel fáradozott s melynek élete legbecsesebb tartalmát köszönhette. *A magyarság bölcsőjénél. A magyartörök rokonság kezdete és fejlődése* címen még egy munkát írt a magyar ethnikum kérdéséről s a magyar-török szóegyezésekről. Evvel tette le a tollat s búcsuzott tudományos tevékenységétől. Teljes tudatában volt annak, hogy e művéért korától elismerést nem remélhet; mégis megírta, mert lelke hajtotta, hogy még egyszer kifejezésre juttassa szilárd hitét nemzete előtt. Csak mivel napjai alkonyát céltalan vitákkal háboríttatni nem akarta, azért történt, hogy e legutolsó munkájának kiadását halasztotta.

Életének kiválóan érdekes és tanulságos történetét Vám-

béry maga írta meg a külföld számára *Life and Adventures of Arminius Vámbéry, written by Himself* (London, 1884.) és *My Struggles* (uo., 1904.) című könyvében, melyek közül az első rövid idő alatt két kiadást ért s el van terjedve az egész földkerekség angolok lakta vidékein. Bővített magyar kiadása az 8. utóbbi műnek *Küzdelmeim* címen a Franklin-Társulat kiadásában jelent meg (1905.). Ebben kiterjeszkedik sokirányú irodalmi tevékenységére is, de csak nagyobb s önálló munkáit említi, míg folyóiratokban s napilapokban megjelent számos kisebb közleményéről eddigelé nincs tájékoztató jegyzék. Nehéz lesz ennek összeállítása különösen Vámbéry publicistikai tevékenységét illetőleg, melyről maga a következőket írja: „1865-től 1885-ig a levelek, cikkek és értekezések egész tömegét tettem közzé az angol, német, francia, magyar és amerikai folyóiratokban, Középázsia, Perzsia és Törökország politikai és gazdasági helyzetéről, melyek összegyűjtve több kötetre mennének. Angliában főképen a *Times* és néhanapján más napilapok, valamint a *Nineteenth Century*, a *Fortnightly Review*, a *National Review*, az *Army and Navy Gazette*, a *New Review*, a *Journal of the Society of Arts*, a *Leisure Hours*, az *Asiatic Quarterly Review* és a *Good Words* című folyóiratok hasábjait szoktam igénybe venni. Németországban a *Münchener* (azelőtt *Augsburger*) *Allgemeine Zeitung*-ba, az *Unsere Zeit*-ba, a *Deutsche Rundschau*-ba, a *Westermanns Monatsheft*-be, a *Deutsche Revue*-be, a *Welthandel*-be és egynéhány azóta már rég megszűnt napilapba és havi folyóiratba dolgoztam. Itthon sűrűn írtam a *Pester Lloyd*-ba, Ausztriában néha a *Neue Freie Presse*-be és a *Monatschrift für den Orient*-be, Franciaországban a *Revue des deux Mondes* és Amerikában a *Forum* és a *North American Review* közölték cikkeimet. Közreműködésemet akkor keresték és kívánták leginkább, mikor a középázsiai kérdés kiélesedett, mint például 1868-ban Szamarkand bevétele, 1873-ban a khivai hadjárat, 1876-ban Khokand elfoglalása és 1885-ben a Pendsdeh-affair alkalmával... Mindaddig, a míg az oroszok hatalmi állásukat annyira meg nem szilárdították, hogy veszedelem nélkül bocsáthatták az idegen utazókat újonnan hódított területeikre, megmaradhattam az egyetlen és legfőbb tekintélynek a középázsiai kérdésekben» (*Küzdelmeim*, 350. l.). E publicistikai tevékenységen, melyet Vámbéry, bár szűkebb

körben, még jó soká, 1885 után is folytatott, s melyhez mint megjelenésük időrendjében volt alkalmunk említeni, több önálló mű is csatlakozik — két főgondolat vonul végig. Az egyik, hogy az iszlám nem ellensége a culturának, sőt mint a középkori arab szellemi élet fejlettsége bizonyítja, műveltség, tudomány és művészet ép úgy virulhatnak e vallásforma keretében, mint a keresztyénségben; igazságtalan tehát és méltánytalan az a gyűlölség, melylyel az európai hatalmak mindenkép Törökország kárára és vesztére törnek. A másik vezérgondolat, hogy abban a nagy versenyben, melylyel angolok és oroszok Ázsiában terjeszkednek, a civilisatio érdekében Anglia vezetése és bővebb térfoglalása kívánatos, s hogy e feladat a brit világhatalom szempontjából is nagyon jelentős, minthogy az oroszok előnyomulásával India birtoka kerülhet veszedelembé. Hazafias érzés is ösztönzi Vámbéryt ez eszmék szolgálatában. A mohammedán-ság lelkes védelme hálás viszonzás volt azért a nemes bánásmódot, melyben Törökország a hozzá menekült magyar emigránsokat részesítette s melynek folyományaként maga is szíves fogadtatást talált Sztambul előkelő köreiből pályája kezdetén. Másrészt az angol érdekek támogatására e nép nagy becsülésén kívül mélységes oroszgyűlölete is sarkalja. 'Tehettem-e volna máskép, írja e tárgyban, vagy szabad lett volna máskép tennem, midőn Oroszországnak szabadságharcunkba való gyalázatos beavatkozására gondoltam, és ha fontolóra vettem azt, hogy a czár kormányát, a zsarnokságnak ezt a borzalmas eszközét, minden elképzelhető bűnnek és visszaélésnek ezt a fertőjét, az emberi nemnek ezt a gyalázatát hódítások által erősíteni és támogatni nem szabad? Minél nagyobbra nő a czári uralom Ázsiában, annál erősebb eszközök esnek a kezébe, hogy elnyomhassa Európa szabadságát.' Ezzel szemben úgy véli, 'Angolország nagysága kárunkra nem, hanem csak hasznunkra válhatik és szabad ember nem nézheti irigy szemmel a sikert, melyet a tizenkilencedik század műveltségének ez a méltó fáklyavivője arat Ázsiában' (Küzdelseim, 359—60. l.). Vámbéry politikai törekvéseiben is föltetszik tehát a nemzeti irány, melynek oly lényeges szerep jut tudományos alkotásaiban.

E publicistikai tevékenység Vámbéry nevét még híresebbé tette, mint tudományos munkássága. Élénk figyelmet keltett

mindenütt, a hol csak Ázsia népmozgalmi és politikai viszonyai iránt érdeklődtek s fényes elismerésnek volt részese a legmagasabb állami méltóságok körében is úgy a Themse, mint a Bosporus partján. Fejtegetéseinek meggyőző ereje főképp azon alapult, hogy éles gyakorlati megfigyeléseit mélyreható elméleti tanulmányok támogatják s így közleményei a tudomány tekintélyével is hatottak. Ítéleteinek s előrelátásának helyességét nem egyszer meglepően igazolták a következmények. Vámbéry különösen e téren aratott sikereit tekintve méltán lehetett elégedett fáradalmai eredményével. „Ha most, így írja életrajzában, életem alkonyán végigjárom szemem hosszú pályám örömén, bánatán, sötét és derűs pillanatain, elmondhatom az angollal, hogy életem „átélni érdemes élet“ volt és kész volnék elején kezdeni az egész komédiát s alávetni magam újra minden munkájának, viszontagságának és halálos veszedelmének“ (Küzdelseim, 511. l.). Hatásosan emeli ki ezt a végszóban is: „Nincs rá okom, úgymond, hogy panaszkodjam sorsomon; mert ha nehéz küzdelmöt rótt reám, meg is jutalmazott érte bőségesen s életem végén elmondhatom: *Küzdelmes nap volt, de szép nap volt!*“ Tudományos pályája mindenesetre göröngyösebb volt, de azért megnyugvással tekinthetett erre is; mert ha sokat tévedett, még több az, a mi maradandó értékű műveiben. Hol is az a tudományos tevékenység, mely fél századon át folytatva, becsében mindvégig színarany maradna s ment volna az avultság rozsdájától?! Avagy nem irtogat-e mindennap hatalmas vágásokkal a kritika szekerczéje az ő nagy ellenfeleinek, a módszerükről és alaposságukról oly híres tudósoknak műveiben is?! Az utóbbiak táborában küzdve nem egyszer vettem részt magam is a Vámbéry ellen vívott csatákban. Akkor a harcok hevében s a puskapor füstjében nem látta szemünk, hogy mennyi becsülésre méltó, érdemes anyag is van az ő munkásságában. Most nyugodtabb lélekkel s higadtabb belátással fölismerjük ezeket s hálás kegyelettel teszszük le az elismerés pálmáját a mester zöldülő hantjára.

MUNKÁCSI BERNÁT.

MACZA.

— Második közlemény.¹ —

V.

«Macza, Macza! Macza... a!» — hangzik egy idő óta felülről, mélyebb és magasabb hangon, folytonos egyforma kitarással.

— Hogy' kiabál megint ez az állat, már itt lenn sincs nyugalom! — mondja Grete, szinte türelmetlenül.

— Igen, a Malvina papagája, ha valami bántja, mindig az én nevemet kiabálja. Van nap, hogy én is szeretném megfojtani. — Ezt Macza csak úgy mondja, mert igazában igen sok könnyűt elsírna, ha valaki megtalálná fojtani Lórát. Ő szereti Lórát, mert azt hiszi, hogy Lóra is szereti őt. Hiszen mindig hívja, néha oly fájdalmas hangon hívja. A papagáj papagáj-agyvelejében aligha van ugyan tiszta fogalom arról, hogy mit jelent az, hogy «Macza», de ha valami fáj neki, azért mégis azt mondja, hogy «Macza».

Ma reggel már régen hívja és Macza tudja, hogy vagy a smaragdszemű macska sétál a környéken, vagy... vagy Tibor már lejött reggelizni. Lejött és nincs társasága, tehát bosszantja Lórát. Ezt majd mindennap szokta. Reggeli előtt és után. Reggeli előtt csak a kalitkáját ingatja vagy az ételét veszi el, vagy esetleg az óralánca leng olyformán, hogy minden lengésével Lóra fejébe ütközik, de reggeli után, akkor már a cigarettája füstjét fújja a szegény papagáj tolla közé és ha ez kétségbeesetten azt kiáltja, hogy «Macza», akkor nyitott csőrébe kap annyi füstöt, mennyit a főhadnagy egyszerre beszívni és kifújni képes.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 460. számában.

Ez rendesen az a pillanat, mikor Maczának eszébe jut, hogy Lóra még nem kapott piskótát s akkor Lóra cigarettafüst helyett piskótát kap, s a főhadnagy Lóra helyett Maczát szekirozza. Azaz ő alkalmasint nem is sejti, hogy szekirozza, csak mindig üres dolgokat fecseg és nem kapható semmiféle összefüggő beszélgetésre, melyben Macza megmutathatná, hogy milyen finoman tud észrevenni és milyen eredetien gondolkodik, s hogy annak, ki őt jól ismeri, unalmas sohasem lehet; egyszóval nem kapható egy beszélgetésre, melyben módjában volna felfedezni Maczát.

Erre sohasem kapható.

Aztán eltelik az idő, lejő Malvina és mennek fürödni. Ez még mindennap így volt, de azért Macza mindennap újra piskótát ad Lórának és mindennap újra megpróbál gondolatainak, szerinte, töméntelen sokaságában olyat találni, mely Tibort is érdekli. Eddig nem sikerült. Hátha ma sikerül. Mindennap újra remél és újra próbál. Csak egyszer sikerülne, egyetlen egyszer. Tibor nem vágna unott arcot, ki hagyná aludni a cigarettáját, elfelejtené a barométert megkopogtatni, Macza szemébe nézne, figyelne, egyre jobban figyelne, csudálkoznék, aztán ő beszélne, aztán ismét Macza beszélne, jönne Malvina, ők csupán köszönnének és folytatnák a beszélgetést, bizonyosan még a fürdőből is elképnének és aztán, aztán bizonyosan úgy érdekelnék egymást, hogy aztán mindennap így volna. Nem, nem, erre Macza gondolni sem mer. Ez túlságosan szép volna.

«Macza, Macza!» — hangzik ismét kétségbeesve.

Nem, ez nem lehet a smaragdszemű macska vagy nem *csak* a macska.

— Pá, Grete, mennem kell, Lóra nagyon hív. Ugy-e, látjuk egymást megint?!

— Én mindig itt vagyok, — mondja Grete és mosolyogni próbál, a mint Macza után néz. Aztán ismét a víz és a nap felé fordítja arcát.

«Macza, Maaacza!»

— Megyek, Lóri, szegény Lóri, megyek már! — Macza magának meg fogja mondani Tibornak, hogy hagyjon békét a papagájnak. Az az ő madara, az őt szereti. Igen, megmondja és . . . és miért is nem tud Tiborral soha úgy beszélni, mint a

vörös lánynyal? Ez beszélgetés volt, nem csupán szavak. Ezt érdemes volt beszélni, erre lehet, sőt szinte muszáj később is gondolni, ez mindkettőjükre benyomást tett. Benyomást! Ez az, a mit Macza Tiborra tenni szeretne, mert reá, reá szegénykére Tibor legüresebb szavai is tesznek benyomást.

Milyen meleg illata van már az oleandernek. Már nem esöpög és már hervad a rózsaszínű szőnyeg. Szépek rajta, de elhervasztják az aranyos, fényes napfoltok. S ott, ott, az egyik aranyos, fényes folt kellős közepén, a rózsaszínű virágok között, ott a smaragdszemű macska. Tehát a macska is, a macska közelsége is bántotta szegény Lórit. Hogy' ragyognak a szemei! Ez a haragoszöld szempár egyike azon izgatóan félős dolgoknak, melyeket Macza szeret. Majdnem úgy hat, vagy talán úgyabbul, mint egy hirtelen lehajtott pohár pezsgő. Kicsit melege lesz, érzi, hogy a szemei jobban ragyognak, kipirul az arca, valami szép jut eszébe.

Egy ragyogó gondolat.

Kié ez a macska? Honnan jön? Hová megy? Maczának fogalma sincs róla, de nem is érdekli. Talán senki sem is tudja. Talán nincs is ez a macska, nincs is a világon, csak akkor, mikor ő látja és mikor Lóra fél tőle. Talán Lóra is a szemeitől fél. Egyszer beléjük nézett és azóta fél. Macza is fél, de azért próbál megküzdeni a smaragd-szempárral. Mindig próbál. Mereven néz és egyszer sem hunyorít, pedig a szíve nagyon ver. Nagyon erősen. És, és a macska megmozdul és visszahúzódik. Ma először: visszahúzódik. Nem fordul meg, néz tovább, de már nincs a napfoltban, már árnyékban van, már a bokrok közt van, s ott sötétben meglapul és onnan világít a szeme. A két zöld szeme. Ma először. Ma először a macska visszahúzódtott Macza tekintetétől. Szinte hihetetlen. De igen, hiszen ott van és itt volt s látszik is, hogy egy pár hervadt rózsaszínű virágot magával húzott. Tehát igaz. Ez győzelem!

— Jövök, Lóra, jövök. Csak a macskát kergettem el. A szemeimmel kergettem el.

— Jó reggelt, Tibor. Miért bántja a madaramat?

— Ne mondjon ilyet, Macza, ez nem a maga madara, nem is volna való, hogy a magáé legyen. Ez a Malvina madara. Különb hol járt? Olyan friss ma, mint ez a juliusi nap.

Macza elmondja, hogy hol járt s hogy Grete milyen nagyszabású hatást tett rá és szeretné azt is elmondani, hogy miket beszéltek, s hogy most neki mi minderről a véleménye; Tibort azonban csöppet sem érdekli Grete lelkivilága, ellenben azt találja, hogy Macza túlon-túl ünnepélyes és ő inkább gyónni megy vagy kihúzatja egy fogát, mintsem hogy a vörös lánynyal komolyan beszéljen.

Hát húzassa ki egy fogát. Maczának most mennie kell, mert neki meg semmi kedve léhaságokat fecsegni.

Ez nem volt győzelem.

Lóra elfogyasztván egy fél piskótát, azt mondja, hogy: «Hurrah!» és ismét egyedül marad a főhadnagygyal.

— Jó reggelt, kedves Tibor. Hogyan vagy? Oh micsoda gyönyörű nap! — Malvina kisasszony esókra nyújtja aranylánczokkal teleaggatott jobbját.

— Miért vagy egyedül? Hol van Macza?

— Nem volt ideje léhaságokat beszélni, tehát csak jött, megsókolgatta Lórát és ismét ment.

— Már megint veszekedtetek, látom. Te nem veszed elég komolyan az én okos kis lányomat.

— Malvina néni, te ismersz, mióta csak boldogítom ezt a földet; tudod, hogy egészen jó fiú vagyok, de azt is tudhatod, hogy egy ifjú leánylélek rejtelseinek kiböngészésére semmi, de semmi tehetség sincs bennem.

— Ne beszélj, fiam, ilyen czifra szavakat. — Malvina kisasszony szereti azt a szót, hogy «czifra». Alkalmazza, ha csak lehet s mindig nagy élvezettel, s mindig, ha alkalmazhatja, gyöngéden végigsimít szép, fehér haján.

— Igen, fiam, ne használj ilyen czifra szavakat, ezzel könnyen nevetségessé teszel valamit, a mi csöppet sem nevetségés. Hiszen az én kis Maczám fehér lelkecskéje úgy vágzik az után, hogy kiböngészd. Mondjuk így, ha már szereted ezt a czifra szót.

— Macza számára jó volna valami foglalkozást találni; itt semmi dolga és semmi szórakozása, az pedig baj az ő korában.

— Igen, szegényke sokat van egyedül. Többet, mint vártam. — Malvina néni leül, ő csak most akarja kezdeni azt a discursust, melyet Tibor mindenképen bevégezni szeretne.

— Malvina néni, hol vannak ilyenkor a vendégeid? Ma még egyet sem láttam. Vagy igaz, láttam egyet, az öreg Frankot; leiramodott a kertbe, mert ott mutatott neki Macza egy különösnek vélt vad orchideát, most azt kiásta és préseli. De a többi?

— Istenem, a többi? Nincsenek is olyan sokan. Ha Frank orchideát présel, akkor Mosel biztosan mellette áll és füttyöl hozzá, Moselné ilyenkor még a haját festi és Frankné ott ásitozik a trombitafa alatt. Dr. Baumgartner vagy útijegyzeteket ír a Villa Hortense körül tett tapasztalatairól, vagy a szakácskönyvét szerkeszti, vagy ha talált egy áldozatot, akkor annak a gyomrába beszél lyukat. Deutsch kisasszony és a bécsi bankfiú valahol vizen vagy szárazon flirtölnek, a bájtalan báróné és bájtalan leánya pedig vagy még alusznak, vagy már fölkelvén, a fodrásznét szidják, hogy miért is nem tud a csúnya Margaretából szép Margaretát fésülni.

— Nos és Macza különös kedvencei? — A főhadnagy Malvina néni jogos szemrehányásait nem tudván másképp elhárítani, szerez az öregnek egy jó napot és sok érdeklődéssel újra meghallgatja azt, a mit már százszor hallott és minden alkalommal unt. Malvina kisasszony azonban sohasem oly boldog, mint mikor a vendégein gúnyolódhatik. Hiszen biztos az, hogy a Hortenseben sok a fura és igen különös figura, mint mindenütt, hol dologtalan emberek vannak együtt, kik mindannyian kisebb vagy nagyobb mértékben, de csupán az egészségükkel foglalkoznak.

Nos és Macza különös kedvencei? Azok nem betegek, csak kissé idegesek és szórakozni, főképp szórakozni akarnak. Két vidéki tanítónő, Macza szerint ötven és nyolczvan évesek, de tényleg ennél sokkal rosszabb korban, tudniillik a harminczon kevéssel innen vagy kevéssel túl vannak. Az Etelkám és az Annuskám. És most mondja meg valaki Maczának azt, hogy miért festi az Annuskám az ajkát. Oh Istenek, miért?

Ezt a kérdést a nap folyamán sokszor felteszi, de még eddig nem kapott rá kielégítő választ. Igaz, hogy már mindenkit megkérdezett, csak azt az egyet nem, ki a kielégítő választ adhatná, tudniillik magát Annuskámat. Ehhez azonban több bátorság kéne, mint a mennyivel Macza rendelkezik.

— Azt kérded, kedves Tibor, hogy hol vannak Macza különös kedvencei? Talán téged is elbűvölt már az Annuskám? Akkor ma rossz napod lesz, mert kirándultak, magukkal vivén a főtisztelendő urat és azt a hordárszerű megjelenést, a ki tegnap érkezett. Annuskámnak már a reverenda sem szent.

— Mit neki egy reverenda? Nem hallottad tegnap, hogy Iglón 33 udvarlója van?

— Ez cifra. Iglón nincs is 33 férfi. — Malvina néni szépen ondulált fehér fürtjeit simogatja.

— De van, mert beleszámította a drágám a gimnasistákat és az öreg honvédeket is.

— Nézd, Tibor, ott jönnek Deutsch kisasszony és a bankfiú. Bizonyosan csónakázni voltak és a kék Adria síma tükrén úszva, ismét fölfedezték egymást. Hiszen csak úgy ragyog mind a kettő. Mehetnétek ti is már egyszer. Engem idegessé tesz a víz, de Macza biztosan szeretne.

VI.

Igen, Macza biztosan szeretne csónakba ülni. Hiszen oly ragyogóan szép napok ezek. A levegő csupa fény, a víz csupa fény, az ég csupa fény, minden, minden csupa fény. Mindennap meleg van és az ember mindennap azzal a boldog tudattal alhatik el, hogy holnap még melegebb lesz. Mindennap tükorsíma és kék a víz, s forrók a sziklák. Az ember ráfekszik a forró sziklákra, aztán felugrik és megcsókolja őket s megsimogatja a vizet s szeretné megfogni a fényt a levegőben, vagy megölelni a napot, vagy Istenem, bármit, de valamit tenni, mert oly borzasztó nagyon hálás, mert oly borzasztó nagyon telve van gyönyörrel. Mindig oly forró és fényes a levegő, már-már alig képzelhető el, hogy vannak esős és hideg napok is ezen a ragyogó világon.

Igen, Macza biztosan szeretne, szeretne csónakázni menni és Tiborral egyedül lenni, semmiért, csak azért, hogy megmagyarázza neki, hogy milyen szép mindez. Igen, csakis azért. Csakis azért, hogy Tibor is úgy lássa, mint ő, úgy élvezze, mint ő és legyen olyan borzasztó nagyon hálás, mint ő.

S ha estve lesz? Ha egy ilyen nagyszerűen szép napon estve

lesz, akkor még mindig vagy talán újból nagyszerűen szép minden. Az ember úgy gondol a napra, mint valakire, a ki nagyon finom, nagyon jó, nagyon kedves és nagyon szép volt s egy sohasem álmódott tündérvilágról mesélt sohasem álmódott tündérszép dolgokat, nagyon tisztán csengő, szívhezszóló hangon, s a ki holnap biztosan visszajő megint és biztosan megint épen olyan lesz, mint ma volt.

Ha egy ilyen nagyszerűen szép napon estve lesz, akkor nem fáj a sötétség, mert biztos, hogy visszajő a fény, nagyon hamar visszajő, s addig is maradt belőle az égen és maradt belőle a vízben. Csak látni kell és szeretni kell s van fény elég. Istenem, ha Tibor is úgy tudna látni és úgy tudna szeretni, mint ő! Milyen csendes a kert és hogy' ragyog az ég. Megint egyesegyedül neki ragyog. Jól is van így. Hiszen csak valaki olyannal volna jó kézenfogva menni, a ki tud hallgatni és tud gyönyörködni. Ilyenkor estve nem szabad elmondani azt, a mire az ember gondol.

Régen, valamikor nagyon régen, az ég olyan közel volt a földhöz, hogy az ember két kezével elérhette, ha akarta. Elérhette, de tiltva volt, hogy hozzányúljon. De mikor nem tette meg az ember azt, a mi tiltva volt? Előbb csak hozzányúlt, aztán simogatta, s mert erre nem történt semmi, hanem az ég szépen tűrte a simogatást, az ember bátrabb lett és az ember durvább lett. Egy éjszaka valaki benyomta az ujját az ég selymes, sötét, puha felületébe és íme, az ujja nyomán vakító fényes lyuk szakadt. Ez tetszett az embereknek és kezdték lyukasztgatni az eget, kisebb és nagyobb lyukakat fúrtak, kinek mekkora volt a mutatóujja; lyukasztgatták férfiak, nők és apró gyermekek. Aztán egyszerre mi történt? Az ég kezdett távolodni, már csak a legmagasabbak érték el, aztán azok sem. Már létrákról sem lehetett elérni, végül a léghajókról is hiába nyulkáltak; minden tudomány kudarczot vallott, az ég olyan messze ment, hogy többé soha senki elérni nem bírta. Az emberek előbb csak csudálkoztak, aztán kezdték vizsgálni a lyukakat, aztán sok fáradság árán rendszerbe foglalták azt, a mit előbb minden fáradság nélkül, rendszertelenül csináltak.

Nem, mégsem, ez nem szép; a ragyogó csillagos eget nem az emberek csinálták. Ez még mesének sem szép. Ez a mese

gúnyolódik azzal a nagy elragadtatással, melyet Macza e perczen érez. Hanyatt fekszik egy sziklán, közel, egészen közel a vízhez, oly közel, hogy ha itt elaludnék és aztán valami szépet álmodván, megmozdulna, akkor belefordulna a vízbe.

Vajon mit álmodnék az ember, ha ezen a veszedelmes, gyönyörű helyen el tudna aludni? Mit?

Mit? Mondjuk, hogy tavaszt a sziklákon. Ez a sok kemény kő már nem volna érzéketlen, kemény kő, mely csak néha a naptól kap egy kis meleget, nem, a kövek élni kezdenének. Felmelegednének belülről is és kezdenék szeretni egymást, a vizet, a napot, a fényt. Előbb csak kezdenének szeretni, aztán látván, hogy szeretni jó, egyre jobban szeretnének. Kezdenének álmodozni, égő, piros dolgokról álmodozni, a napról, a mint föltűnik a vízből s megfesti az eget és arról a véres ösvényről, melyet a teli hold mutat le a mélységbe azoknak, kik oda vágyanak. Végül talán álmodnának arról a csokor piros pelargonjáról is, melyet Macza tegnap kapott és lehozott megmutatni a napnak, a víznek és a szikláknak.

S aztán, ha a sziklák szeretni és álmodni tudnának, akkor ugyanaznap tavasz volna a sziklákon. Tavasz és virágok. Ebből a hirtelen támadt, hirtelen szeretetből nagy, erős illatú, gyorsan fejlődő és gyorsan hervadó virágok fakadnának. Óriás nagy, rózsaszínű és halványkék liliomok. Előbb csak egy, aztán több, egyre több, minden repedésből egy egész csomó. Minden repedésből s minden szakadékból egy egész csomó óriási rózsaszín és halványkék virág s egy egész csomó óriási rózsaszín és halványkék bimbó nyílnék felfelé. A bimbókra csak rá kell nézni és már felpattannak, már visszacsavarodnak a rózsaszín és halványkék virágszirmok s már kezére hull az aranysárga virágpor. A levegő kábítóan illatos s a víz síma és fényes. És, és akkor egyszerre Tibor is itt volna és ez volna az a momentum, mikor Macza megmozdulna és belefordulna a vízbe.

S Tibor egyedül maradna a sötétben. Eltűntek és semmivé lettek a kábítóan illatos, gyorsan fejlődő és gyorsan hervadó virágok, már nincs tavasz a sziklákon, eltűnt a meleg, a szeretet s a fény, el az aranysárga virágpor és Macza eddigi ittlétét is csupán néhány ezüstkarika jelzi a vizen.

Vajjon mit álmodnék az ember, ha ezen a veszedelmes, gyönyörű helyen el tudna aludni? Mit?

Egy nagy mezőt. Egy éppen lekaszált nagy mezőt. Junius vége van és déli tizenkét óra. Nagyon meleg van és nagyon süt a nap, s a csonka fűszálak örülnek a napnak. Macza megy a mezőn és lehajtja a fejét, hogy a nyakát süsse nagyon erősen a nap, s nem gondol semmit. Egyszerre, valahol a rét kezdetén vagy talán a végén, megfordul egy fűszál, kínosan mozdítja csonka, kurta testét és keresni látszik valamit. Valamit, mi eddig mindig követte. A példa ragadós, megfordul és keres az egész környék, keres minden fűszál, keres az egész rét és keres Macza is. Mindannyian forgolódnak és keresik az árnyékukat.

Az árnyék nincs sehol, mindnyájan csudálkoznak; az egész lekaszált rét csudálkozik és Macza is csudálkozik. Csudálkozik és még egyszer megfordul maga körül, az árnyékát nem látja, de ott a rét végén, ott, hol a csonka fűszálak először kezdtek forgolódni, meglátja Tibort, szaladva, ő hozzá szaladva.

Ez volna az a momentum, mikor Macza megmozdulna és belefordulna a vízbe. Eltűnt a rét, el a csudálkozó, csonka fűszálak, el a nap és a déli hőség. Tibor áll egyedül a sötétben s egy ezüst tölcserő és néhány egyre táguló ezüstös karikát néz a vizen.

Igen, ha az ember el tudna aludni ezen a veszedelmes, gyönyörű helyen! Ettől Macza mindennap fél és mindennap szeretné. Minden csillagos juliusi éjszakán, mely egy csupa fény máts fejez be és egy ép ilyen, csupa fény holnapot jelez. Mindennap fél, s mindennap vágyakozik és bámulja az eget. Az Atairt s a Wegát, s a tejút fényes kavicsait s milyen jó volna tudni, hogy melyik a sok közül az ő kavicsa és melyik a Tiboré, s milyen jó volna, ha a csillagok neki is beszélnének, úgy a mint régen beszéltek az embereknek.

És aztán, mert az álom nem jön, megint nem jön, feláll, a meg-megcsillanó vízre bámul és felidézi azokat az egyre táguló ezüstkarikákat, melyeknek Tibor majd utána néz.

Hogy világít a víz! Ha csak tudná, hogy miért világít az ilyen meleg nyári éjszakákon, miért csupán ilyenkor és nem máskor is, miért nem mindig? Azt mondják, phosphorescál. De miért? Egyszer megkérdezett egy bárkást, az nagyon rejtélyes

arczot vágott és azt mondta, hogy ezt az Adria tudja s ezután nem szabad kutatni. Később megkérdezett egy másikat, az azt mondta, hogy apró állatok. Aztán regélt valamit a holdról, de azt Macza nem értette s aztán többé nem mondott semmit. S így ő egy csöppet sem lett okosabb, mint volt.

Miért világít? Azt a tenger tudja, s jobb nem kutatni.

Néha csak olyan, mintha Szentjános-bogarak úszkálnának a vizen, aztán ha az ember nagyon figyel, egyszerre többet, sőt nagyon sokat lát. Ezer és ezer úszkáló Szentjános-bogarat. Aztán kezd alulról is világosság lenni, fényes kígyók csavarodnak felfelé a fekete mélységből, rengeteg sok fényes kígyó, mind egyformán, de azért mégis mindegyik más és másképen mozog s ez a sok egyforma különbözőség egyetlen nagy harmonikus egészsze lesz. A kígyók a mélyből igyekeznek felfelé, mindig felfelé s a víz színét elérni mégsem tudják soha.

Mindig a víz színe alatt maradnak s ott járják egyenként és összességben varázslatos táncukat.

És most, most egy nagy darab követ gurít be Macza a vízbe, s íme látszik a fényes tölcser, mely összehúzza s magával húzza a mélybe a bűvös kígyótömeget. Macza a parton térdel, ráhajlik a vízre s utána nyúl a tölcsernek. Szeretné megfogni azt, vagy egy vonagló, összetekerődő, fényes állatot vagy legalább egy iczi-piczi Szentjános-bogarat, vagy akármit, csak szeretne valamit megfogni. Nem fog meg semmit, a kezéről néhány gyöngyszem hull vissza a tengerbe s a tölcser nyomán támadt karikák is már igen nagyok s igen messze járnak.

Ilyen ezüstkarikáknak néz majd utána Tibor.

VII.

Igen, Macza nagyon szeretné, hiszen oly ragyogóan szép napok ezek.

— Jöjjön, Tibor, menjünk ma csolnakázni, — mondta végre egy reggel, mikor már túlságosan nagyon szeretett volna.

«Barca, barca!» hangzik a kert végéből, ma is, mint mindig.

— Hamar, hamar, Tibor, ez a velencei bárkás, ismerem a kiáltását, ezzel akarok menni.

Micsoda vidám reggel ez, úgy kaczag minden. Macza

világért sem tesz kalapot, mert szereti, ha süti a fejét a nap. Úgy kaczag minden. Ő is kaczag, Tibor is kaczag s szaladnak le a vízhez, szaladnak, a hogy' bírnak, Macza előre s Tibor utána s egyik sem gondol semmit, csak azt, hogy sietni kell, mert elmegy a velencei bárkás.

— Barca, barca! — kiáltja Macza már messziről s két oldalt fogja a haját, hogy le ne csavarodjék. Kiált s kaczag s a smaragdszemű macska most nem a tekintetétől menekül abból a kerek napfoltból a bokrok közé.

— Jó reggelt, Grete, megyünk bárkázni. Micsoda gyönyörű reggel!

Grete egy pillanatra felnéz a könyvéből s nem szól semmit.

— Barca, barca!

— Eccola, signorina, — mondja a velencei bárkás. Macza jól ismerte a hangját, tényleg ő, a 44-es, a velencei. Az egyetlen igazán olasz az itteni «barcaioulo»-k közt, dúdolja a kert végén a *Santa Luciát*, s minden stropha végén megeresztvén hangját, kétszer kiált: «barca, barca». Aztán megint dúdol s megint kiált és vár. Harmincz éve ül már a bárkájában s dúdol s kiált, s vár, míg akad valaki, a ki meghallja, s meghallgatja, és beleül a bárkájába. Ekkor a bárkás már nem csupán dúdolja, hanem éneklí a *Santa Luciá-t*, az egyetlen dalt, a melyet tud, de ezt nem sajnálja senkitől, s énekel s evez kicsit befelé a vízbe, aztán énekel s evez ismét a part felé. Aztán az illető kiszáll, s ő ismét vár s dúdol s kiáltja, hogy «barca, barca». Harmincz éve már, hogy az Adrián himbálódzva, a nap legnagyobb részét várakozással tölti s mégis a várakozás édes testvére, a türelmetlenség, ez alatt a harmincz év alatt talán egyszer, egyetlen egyszer sem látogatott el hozzá. Dúdol s vár, s beledugja a vízbe az ujját, s télen azt találja, hogy hideg, nyáron azt, hogy meleg és minden időben azt, hogy sós és hangos szóval kínálja a bárkáját, de sohasem türelmetlen.

«Eccola, signorina». Szőrös, fekete kezeivel megfogja Macza derekát s beemeli a bárkába. Az arcza csupa mosoly s az ezer ráncz mindegyike olyan vidám rajta, mint ez az egész mai gyönyörű reggel. Azok a piros és zöldmintás cartonpárnák is, melyekből a csolnak végére Macza számára egy kerevetnek vélt fekvőhelyet készít, azok is oly kaczagni valóan vidámak.

Tibor szembe ül s ő is azt találja, hogy szép a reggel, s azt is, hogy ezek a tarka párnák illenek Macza egész lényéhez. Illenek is, ebben Tibornak teljesen igaza van, Macza nem mondta, de már akkor gondolta, mikor még rajtok sem feküdt. Egy ilyen reggelen, mikor csupa kaczagás benne minden, nagyon illik ez a bohó tarkaság.

Con qual zeffiro tanto soave,
Oh com'è dolce stare sull'navè . . .

A bárkás énekel, Tibor rágyújt egy cigarettára, Macza belelógatja kezét a vízbe, s mind a hárman élveznek. Macza nagyon élvez, alkalmasint Tibor is, s a bárkás, oh, biztosan ő is élvez. Hiszen ez olyan, olyan gyönyörű.

— Mondja, Macza, ez az ember csak olaszul tud?

— Csak. Mondjak neki valamit?

Macza igen büszke, mert ő tud olaszul, Tibor pedig nem tud s ez az öreg ember már úgy be van rendezve az idegenforgalomra, hogy mindjárt megérti az embert s aztán csupa olyan szót használ, hogy őt is meg kell érteni.

— Nem, nem, ne mondjon semmit. — Tibor viszont egy csöppet sem kíváncsi az olasz productióra.

Megint hallgatnak s megint élveznek s a víz csak alig-alig locsog, s az ember szeretné megkérni az időt, hogy most, most álljon meg, hogy most egy darabig mind így maradjon.

— Macza, miért ma olyan szótlan? Ilyennek sohasem láttam.

— Nagyon, borzasztón szép most s túlságosan jó kedvem van ahhoz, hogy beszéljek.

— Tehát most egészen elégedett s boldog?

— Azt hiszem, az vagyok.

— Milyen jó magának.

— Magának is jó, hiszen ugyanazt élvezzi, amit én.

— Igen, de nem érezhetem azt. Engem sohasem hagynak el a gondok. — Tibor végigsimítja homlokát s igyekszik esinos arcát a gondoknak megfelelő ránczokba szedni.

— Micsoda gondok? Egy ilyen tökéletes embernek, mint maga, csak nincsenek adósságai? No, és ha vannak? Majd kifizeti Malvina. Nekem már sokszor mondta, s biztosítom, volt a hangjában némi csalódottság, hogy van egy unokaöcse,

a ki főhadnagy, csinos fiú, vagyontalan, s a kiért ő még soha adósságot nem fizetett. Ez a mai fiatalság oly langyos. Bezzeg, az ő idejében! Ha egy főhadnagy találkozott egy szép fiatal lánnyal, abba menten beleszeretett s teleszórta az útját virággal, verseket írt s inkább nem evett, de éjjeli zenét adott, s mit tudom én, még mi mindenre emlékszik Malvina néni. Aztán a végén fülig úszott az adósságban, aztán főbedurrantással fenyegetődzött, aztán akadt egy jó öreg néni, a ki fizetett, s adott kaucziót, s a piros szerelem után jött a piros nász s az ifjú pár csókolta az öreg néni áldó s áldott jó kezét. Ez egyike Malvina kedvencz históriáinak. Tehát, ha előáll az adósságokkal, akkor legfeljebb egy gyöngén marquirozott szigorral fog találkozni; biztosítom, befelé a kedves kis öreg boldog lesz, érezvén, hogy ő minő szükséges a világon.

— Maga könnyen beszél, de a dolog nem így áll. Ha az én fejem csak adósságok miatt fájna!

— Hát miért fáj? (Csakhogy az övé is fáj!) Szerelmes? Valahol messze, s oda húzza a szíve? Hát menjen oda. Ezen is kár sóhajtozni.

— Nem, már nem vagyok szerelmes, talán sohasem is voltam, de a baj, az megvan, s a gondok is megvannak.

— Nem értem.

— Nem tudom, elmondjam-e? De hiszen maga olyan okos.

— Kérem, mondja el. — Legyen bármi, gondolja Macza, esakhogy végre egyszer komolyan beszél, csak hogy belátja, hogy egy okos lánnyal beszél s esakhogy lesz köztök valami közös. Egy közös titkuk. Oh, az gyönyörű lesz.

— Tessék! Ezt a levelet olvassa el s mindent megért. — A levél nagy, gyermekes betűkkel van írva. Látszik, hogy sok gondal és sok fáradsággal szerkesztett pár sor.

«Kedves Péter!

A gyerek beteg. Diphteritise van. Tudod, nem szoktam írni s nem szoktam pénzt kérni, de most muszáj, mert meghal a gyerek, aztán fehérenemű is kéne. Gondolom, hogy te most nyaralsz, s ott szép az idő. Itt sokat esik, vagy ha nem esik, akkor meleg van. Csókol hű Marcsád.

U. i. A levéltől ne félj, mert kivásaltam, mert hogy a gyerekek diphteritise van. Ölel hű Marcsád.»

Macza elolvasta ezt a furcsa levelet, aztán újra elolvasta. Aztán azt gondolja, hogy nem érti, aztán azt mondja, hogy nem érti. Mi köze van ehhez a Péterhez s ehhez a hú Marcshoz s a diphteritises gyerekhez Tibornak?

— Macza, adja ide azt a szerencsétlen levelet. S most hamar mossa meg a kezét, mert abban a vasalásban nem tökéletesen bizom. Úgy!

Macza, minthogy eddig is azzal foglalkozott, tehát folytatta a pancsolást. Tibor apróra tépi a levelet, s miután a darabkák eltűntek az evező nyomán, ő is pancsolni kezd.

— Nem értem, — ismétli Macza s egy utolsó, vígan lebegő, fehér darabka után néz, mely elkerülvén az evezőt, elkerülte a rögtöni vizes temetést is.

— Nem értem, ki az a Péter?

— Csak nem gondolja, hogy az a nő tudja az igazi nevemet?

— Istenkém, tehát maga az a Péter, s a haldokló gyerek a magáé, s maga itt csolnakázik és cigarettázik s élvezi a napot? Tibor, azt hiszem, ez lehetetlen.

— Értsen meg, Macza. Igen, a gyerek az enyém. Egy egy éves szegény kis kukacz, kit az anyja csak arra használ, hogy belőlem pénzt húzzon ki. Még lány is a szerencsétlen, csúnya s nyavalyás. S én szeressem? Nem akarom tetetni magamat, nem is állítom, hogy szeretem. Nem, nem szeretem. Baj volt, hogy született s ép oly baj lesz, ha felnő. Míg kicsi, s csupán ételre van szüksége, azt adhatok neki, de azt, a mire később szorul, azt már nem adhatok. Szeretni, nevelni, tanítani s mit tudom, én mi mindent, a mit egy ilyen kis lány elvár az apjától, nem fognám tudni soha.

— Tehát nem attól fél, hogy meghal, hanem attól, hogy nem hal meg?

Macza az orvosra gondol, mikor úgy telve örömmel s telve jószággal azt mondta annak a másik csúnya kis kukacznak: «No, most élj».

— Macza, ne fogalmazza így meg a kérdést, mert így csúnyán hangzik.

— Hát fogalmazza meg maga, ha szebben tudja. — Macza lerázza kezéről a vizet, aztán letörli már teljesen átázott zsebkendőjével, aztán körülnéz s azt tapasztalja, hogy már nem

kaczag a reggel. — S az a bizonyos Marcsa is így gondolja a szegény, piczi leány diphteritisének a végét?

— Persze, hogy így. Nézze, kis Macza, ő meg én egyszer szerettük egymást, azaz ő szeretett engem s én tűrtem, hogy szeressen, aztán az elmúlt s már régen szépen nem ismernők egymást, de . . .

— de ne búsúljon, hisz olvastuk, hogy a gyerek haldoklik, ebben a perczben talán már az a Marcsa utoljára mosdatja s öltözteti fel, aztán szépen rendbe jó minden. Szegény piczi leány, s most mégis én is azt mondom, bár halt volna meg. Mihelyt ismét parton vagyunk, sürgönyözünk, hogy az apja megszabaduljon a gondoktól.

— Már sürgönyöztem s délutánra kaphatok választ, de nem oly egyszerű, mert Marcsa nem tud direct ezímet. — Tibor int a bárkásnak, hogy forduljanak meg. Szeretne már parton lenni, egyszerre bántja a szemét a fényes levegő, s főkép bántja a szemét Macza szomorúan lehajtott, bús fekete feje, a tarka párnákon.

— Macza! Sajnálom, hogy szóltam; most megvet.

— Nem, nem. Csupán egyre kérném.

— Nos?

— Ne mondja el ezt a történetet Malvina néninek. Ha pénz kell, kérjen tőle, mert ad; mondja, hogy kártyázott, mondja, hogy a játékbarlangban volt, mondjon akármit, de ezt ne mondja el.

— Dehogy, hisz ép magát akartam kérni . . .

— Abban biztos lehet; szegény, jó kis Malvina néni, tőlem nem fogja megtudni, hogy a világon van az a gyermek, kiért annyit imádkozik titokban.

— Macza, ez nem az a gyermek.

— De mikor a maga lánya.

Az öreg velencezi bárkás csudálkozva nézi «la bella signorinát», ki egyszerre olyan komoly lett. Mikor a papirszeletkéék az evezője alá kerültek, elhagyta az éneklést, mert úgy gondolta, hogy legjobb lesz, ha elhagyja, de most, miután úgylis mindjárt otthon lesznek, szeretné még mosolyogni látni a «signorinát». Sokkal szebb, ha mosolyog!

«Con qual zeffiro tanto soave,
Oh com'è dolce stare sull' nave» . . .

A bárkás csak nagyon halkán énekel, mert a signorina olyan komoly, hogy talán egészen leinti, sohasem lehet tudni. S könnyebb lenyelni egy strophát, ha az ember csak dúdolja, mint ha tele torokból énekl. A «signorina» azonban nem inti le, de nem is mosolyog s nem is bíztatja, sőt úgy tesz, mintha nem is hallaná. Szegény szép kis «signorina», milyen bús.

— Hogy' hívták? — kérdi Macza, miután mindenképen elképzelte azt a szegény piczi lányt, a kit nem lehetett szeretni.

— Kit, a gyermeket? Nem tudom.

— Nem tudja?

— Alkalmasint Marcsának hívták, de sohasem kérdeztem meg. — Lehet, hogy Marcsának hívták, de lehet, hogy talán az öreg Marsa sem tudja, hogy hívták, vagy lehet, hogy sehogy sem hívták. Nem?

— Az bizonyos, hogy senki sem hívta szegénykét.

Tibor ismét rágyújt egy cigarettára, s nem érti, mi vihette őt rá arra, hogy ezt a kellemetlen históriát elmondja Maczának. Az az ostoba levél. Szinte nyomta a zsebét s ő úgy vágyott rá, hogy összetéphesse, s bedobhassa a vízbe. Ehhez a cselekedethez pedig úgyis kellett magyarázatot mellékelni s aztán valamiről úgyis csak kellett beszélni s Macza úgy kacagott s ő úgy tele volt gonddal, és — és elmondta, mert a körülmények kényszerítették rá, hogy elmondja. Igen, a körülmények. S ez a kis leány most megveti, pedig, ha már beszélt, akkor úgy kellett volna megfogalmazni a dolgot, hogy Macza sajnálja őt. Sajnálja s vigasztalja. Az egészen jól esett volna.

De így! Milyen szép is ez a leány, mikor ilyen szomorú, reggel is szép volt, de most még inkább az. Ilyen szomorú, mert hallott egy gyermekről, a kit senki sem szeret . . . Mít mondjon még neki? Mert határozottan kellene valamit mondani.

— Macza!

— Tessék?

— Nem hiszi, hogy én is sokat szenvedtem a miatt, hogy ez a gyermek született, szenvedtem, mikor élt, s szenvedek most, hogy meghal? Mondja, nem hiszi?

— Nem. — Macza végignéz Tiboron, egy kicsit nevetni szeretne, de ez nem sikerül, aztán ismét belelógatja kezét a vízbe, csak azért, hogy épen tegyen valamit. A keze nyomán egy finom sötétkék vonal marad a vizen, mely aranyos-fényesen megvillan, mielőtt ismét belevész a többi ragyogásba.

Meleg van, sokkal melegebb, mint mikor elindultak. Különösen Tibornak van melege. A nap egy köteg sugarat küld a nyakcsigolyájára, s a többi sok-sok köteget a vízbe, s azok onnan nyomban visszaverődnek s így szinte alulról is süt egy-két fióknap. A szemet is bántja ez a káprázatos fény. Tibornak már reszketnek a pillái s csupa piros és sárga pontot lát. Csupa piros és sárga pontot; ezt a körülményt elpanaszolhatja Maczának. Igen, csupa piros és sárga pontot.

— Igen, s ha most nagyon erősen behúnyja a szemét, akkor sötétkéket lát. — Maczának ebben láthatólag nagy a praxisa. — Sötétkéket, azaz csak később lesz sötétkék, először olyan ragyogó mélyen kék, mint az enzián, mint egy tavaszi mező, mikor nyílik az enzián. Látott már enzián-nyílast?

— Nem, nem láttam; milyen az? — kérdi Tibor csupa meleg érdeklődéssel. Hála nektek, piros és sárga pontok, hála neked, káprázató fény. Macza beszél s nem a gyerekről beszél.

— Milyen? Mondtam már, hogy olyan, mintha most erősen behúnyja a szemét. De különben, mit érdeklik magát az enziánok?

Mit érdeklik? Igazán semmit. Furcsa, hogy egyáltalán enziánokról kezdtek beszélni, de Istenem, hát miről is beszéljenek? Valamiről pedig okvetetlenül kellene, már mindjárt a par-ton vannak, s ha így hallgatva válnak el, akkor ez a hangulat tart tovább, tart, tart, s talán sohasem fogy el. Már a barkedés is régen hallgat. Nem mer énekelni, elhallgattatta őt is a csend, pedig kellene valamit mondani. Az öreg is érzi, hogy kellene. Semmi lényegeset, csak egy-két szót, azt határozottan kéne. Úgy érzi az öreg, de viszont úgy is érzi, hogy most semmi pénzért sem tudna szólni egyetlen szót sem. Csak az evezők beszélnek, de azok sem mondanak semmit. Csak épen az öreg rosszul kezeli őket. Lassan, kínosan húzza ki, aztán oly hirtelen beejti ismét, mintha épen most elfelejtette volna ezt a harmincz évig gyakorolt, egyetlen tudományát is.

Mindjárt a parton vannak. Az öreg nagyon rosszul evez, s mégis mindjárt a parton vannak. Már alig kétszer ejtheti így el az evezőket, már egyszer sem, már neki ütődnek a szikláknak. Macza körül néz, kissé elégedetlenül, mint a ki idő előtt fölébred, Tibor kiugrik a csolnaktól, s kinyújtja a kezét, hogy Maczának segítsen. «Prego ancor un mezz' ora», mondja Macza s az öreg ismét beejti az evezőket, kétszer, háromszor, s Tibor kinyújtott kézzel áll, de már csak azt van alkalma megfigyelni, hogy' fest a Macza kis fekete feje a tarka párnákon hátulról.

Még egy félórát vagy többet, vagy mindig csak nem állhat itt Tibor a napon kinyújtott kézzel, hogy majd Maczát kiségtse a csolnaktól? Nem, az bizonyos.

Az öreg most jobban evez, talán mert könnyebb lett a csolnak, de sokkal jobban evez. Aztán halkán énekelni kezd, aztán Macza vele énekel és sok vizet bejárnak és sokszor eléneklik a *Santa Lucía*-t, míg a csolnak ismét nekiütődik a szikláknak. Tibor még mindig, vagy már megint ott áll s kinyújtja kezét, hogy partra segítse Maczát. Miért nem örül s miért nem csudálkozik Macza ennyi figyelmen? Nem tudja. Az egyetlen, a mit gondol az, hogy olyan forrók a sziklák, hogy az ember a czipője talpán keresztül is érzi.

— Macza! míg odajárt, megjött a sürgöny. A kis lány meghalt s két napja el is van temetve, hisz én a levelet csak másodkézből, elkésve kaptam.

FERENTZI MAGDA.

KÖLTEMÉNYEK.

Dal a messze bérczorumról.

Mikor hegyek közt jársz bolyongva,
Nem látsz a büszke bérczorumra:
Ott lenn a völgyek rejtekében
A legszebb csúcs is észrevétlen;
De nézz csak vissza messze tájrul:
Szived megdobban, szemed ámul:
Mily diadallal kéklik égre
A fátyolos bércz bús szépsége . . .

— Fönt ifjuságod távolában
(Óh, mért is nem láttad korábban!)
Így leng feléd a kék homályon
Egy régi kép, egy tündérálmom;
Ott leng a fátylas messzeségben
Ragyogón, fájón, szűz fenségben, —
Késő ígézet, szent, egyetlen,
Sovárgott és — elérhetetlen . . .

Háború van.

Igen, fiacskám, háború van,
Egész világra lángoló;
Pályáján megriadva perdül
E vértől ázott földgolyó;
Csatákban hány szív omlik össze!
És otthon mennyi gyász zokog!
Meksokasodnak most az árvák
S az özvegyasszonyok . . .

Igen, fiacskám, háború van,
Nagy vérhullásos zivatar;
S a küzdő népek bús sorában
Az első most is a magyar!
Mohácsnál nem volt több a koczkán,
És sose folyt még ennyi vér, —
A lélek iszonyatra dermed
És gondolkodni fél...

Igen, fiacskám, háború van,
Győzünk-e?... Istent hinni kell!
Magyarságunknak színe-lángja
Csak nem hiába vérzik el?...
Óh, ha van Isten fönt az égben —
És, úgy-e, kell, hogy ő legyen?
— Nézd, nyitva áll a templomajtó, —
Menjünk be, gyermekem...

SAJÓ SÁNDOR.

SZEMLE.

Volkman Róbert.

A budai vár Bástya-sétányának idősebb látogatói még emlékezhetnek arra a kissé görnyedt, lassú léptekben haladó, zárkózott öreg úrra, ki hosszú, sötétszürke felöltőjében csaknem naponként megjelent a Bástya legdélibb fokán, hogy derűs őszi és téli délutánokon a nap nyugtában gyönyörködjék. Összeránczolt homlokkal, sokáig állt mozdulatlanul, élvezve az elérülő páratlanul szép panoráma legkisebb részletét, mialatt a természet színjátéka lelkén átszűrődve melódiákká alakult át. Végigjártatta tekintetét az izzó égbolton, a Jánoshegy csonka kupjának körvonalain és a távoli óbudai hegyek ultramarin ködfátyolba burkolt szelid hajlású gerincein. Ilyenkor alig kerülhette ki figyelmünket az a könnyesepp, mely a hallgatag mester arczán végigesordult. Hazájára gondolt-e ilyenkor, a szászországi Lommatzschnak, szülővárosának hegy-völgyes vidékére, melyet gyermekkorában annyiszor bebarangolt, vagy ifjúkori szerelmére, a freibergeri lutheránus pap leányára, vagy arra a sok-sok nélkülözésre, mely csaknem férfikora deléig kísérté? Bár 30 évig csaknem megszakítás nélkül élt közöttünk, élettörténetének annyi rejtett, homályos mozzanata van, hogy legkitünőbb életrajzíróinál is csaknem lépten-nyomon látjuk, miként küzdöttek a mester indokolatlan helyváltozásainak, szeszélyeinek kimagyarázásával. Volkman maga soha nem beszélt ifjúkoráról. Életének nagy titkait sem árulta el senkinek. Mély sóhajjal, esendes kézlegyintéssel háritotta el magától a kíváncsiak kérdezősködéseit; ilyenkor mereven, szomorúan tekintett maga elé, úgy hogy a legtolakodóbb kíváncsiság is ijedten hátrált annak láttára, mennyi szenvedést, mennyi fájdalmat kavart fel e mélyen érző, esendes ember lelkében. Mi indíthatta őt arra, hogy családja akarata ellen elhagyja hazáját s rövid bolyongás után az Ipoly-ság melletti Szemeréden telepedjék le, mint egy grófi család zenemestere? Azt is homály fedi, miért szólalkozott össze a ház úrnőjével. Majd Pestre költözvén zongora- és zeneelméleti órák adásával tengette életét. Ha elgondoljuk, hogy a mester, ki ha-

zájában, Lipcsében és Drezdában a romantikus iskola koriphæusainak, épen Mendelssohnak, Schumannnak és Webernek, zenei ideáljainak munkásságában osztozhatott volna, e helyett a mult század negyvenes éveinek elején Pesten minő kezdetleges, szerény zenei életet talált, majdnem önkéntes száműzetésnek tekinthetjük itteni tartózkodását. Keveset jövedelmező leczkái közmondásos pontatlansága miatt gyakran abba maradtak; súlyos anyagi gondjait még fokozta a forradalom kitörése, mely Volkmannt, az idegen muzsikust kellemetlen helyzetekbe is sodorta. Egyik levelében, melyet Rust dr.-nak írt Dessauga, érdekesen eseteli a 49-es év nyarának háborús mozgalmait. A szabadságharcz történetírói sok beces, talán eddig ismeretlen adatot meríthetnek e huszoldalas levélből.

Ez év április 6-án volt száz éve annak, hogy Volkmann született. Ma, 32 évvel halála után, teljes tárgyilagossággal tudjuk mérlegelni nélkülözésekben, de sikerekben is gazdag zeneköltői tevékenységét. Volkmant a zenetörténet a romantikusok epigonjai közé sorozza. Ezt a megállapítást nála annyiban érezhetjük igazságtalannak, mert jóval több volt egyszerű utáznál, bárha Mendelssohn és Schumann hatása csaknem minden művéből kiérzik. Ha átnézzük typikusan «volkmanos» compositióit, észrevehetjük, hogy műveiből azoknak minden ütemében kicsillan sajátos egyénisége. Mendelssohn nyugodt, kikristályosodott formáinak és Schumann ideges motívum-szövéseinek és keményen pattogó rhythmusainak utánérzése mögött mindenütt előbukkan Volkmann utólérhetetlenül bájos, graciosus, sokszor egészen táncszerű dallamisége; legtöbb művének derűs hangulata, szelid humora és alkotójuk kedélyállapota között ép oly külső ellenmondást állapíthatunk meg, mint Beethovennél, ki betegsége, családi bajai, de főleg gyógyíthatatlan süketsége okozta lelki és testi fájdalemak között ajándékozta meg az emberiséget két halhatatlan művével: a shakespearei humorban tobzódó hetedik és nyolczadik symphoniával.

Túlbuzgó magyar zenehistorikusok Volkmant is «magyar» zeneköltőnek tették meg, úgy mint Haydnt, kinek bölcséje magyar területen ringott. Bár csaknem 40 évet töltött hazánkban, nyelvünket sohasem tanulta meg, sőt midőn 1875-ben az akkor alapított Országos Zeneakadémia tanára lett, előadásait német nyelven tartotta. A magyar levegőnek azonban nagy hatása volt főleg kisebb zongoraműveire. Ha a magyar zenét a tősgyökeres német Volkmann nem érezte is át lelke mélyéig, nép-

dalokból ellesett dallamfüzéseket, magyaros formákat, cigányos czifrázatokat gyakran találunk műveiben. Ilyen kísérletei a *Magyar vázlatok*, a *Visegrád* és az *Au tombe du comte Széchenyi* című zongoradarabjai.

Volkmann a vocalis és instrumentális zenének csaknem minden fajtát művelte. Ha azonban Volkmann egyéniségét akarjuk megismerni, inkább a hangszerekre írt műveinek vezérkönyveit kell lapozgatnunk, főleg vonós négyesre, vonós zenekarra és nagy zenekarra írt szerzeményeinek partitúráit. Vocalis műveiben — számtalan férfikarában, vegyes karra zenekarkisérettel írt offer-toriumaiban, ó-német hymnusaiban és mezzo-soprán hangra írt dalaiban — Mendelssohn hatása annyira elbódította, hogy sajátos egyéniségének varázsát teljesen alárendeli a Händel-technikára utaló zenei szerkesztési módnak. De instrumentális műveiben már önmagából merít; gondolatait, többnyire a classikus és romantikus iskola hagyományos formáiban helyezi el, de ezek a témák már magukon hordják mesterük választékos ízlését, érdekes lelki harmóniáinak visszhangját.

Zenekarra írt művei közül két symphoniájára utalhatunk első sorban. Első symphoniáját (*d*-mollban) igen energikus, hatalmas téma vezet be, melynek erőteljessége Beethoven ötödik symphoniájára emlékeztet. A *Klopfen des Schicksals* motivuma többször visszatér a tétel folyamán, szellemes ellenpont-változatokba burkolva. Második symphoniájának alaphangulata derűsebb; életöröm, meglegedettség sugárzik minden témájából. Mindkét művét nagy tetszéssel fogadta a művészvilág és a hozzáértő nagy közönség. Első előadásuk Pesten volt az 1863. és 1865. években.

Shakespeare *III. Richárd*jához írt zenéje volt Volkmannak egyik legutolsó munkája. Csodálatos, hogy a nagy angol költőnek ép ez a drámája ihlette a mestert, holott benne mást, mint borzalmat, ridegséget, kegyetlenséget alig lehetséges hangokba átültetni. A dráma nyitányát 1870-ben fejezte be, a kísérő zene többi tételeit, — közzenéket, szinpadi indulókat — a következő években. Főleg a nyitány bemutatásának (1870 jun. 20.) volt nagy sikere. Még a sajtó is elismerte a mű nagy érdemeit, megállapítván róla, hogy Berlioz, Schumann, Mendelssohn vagy Weber bármelyik legjobb nyitánya mellett is megállja helyét.

A *III. Richárd* nyitányával csaknem egyidőben készültek el Volkmann legnépszerűbb művei: a vonós zenekarra írt sere-nádok. A mester unokaöccse, dr. Hans Volkmann így jellemzi

nagybátyjának e szerzeményeit: «A serenádok a mester legjellegzetesebb művei. Sokoldalú egyéniségét ezek tükrözik vissza leghívebben. Csendes álmok szövésének hangulatát ép oly találon ecsetelik, mint az ezzel váltakozó kecses enyelgést, vagy tobzódó jókedvet és fényes bizonyítékai annak, hogy a nagy zenekar korszakában is lehetséges a vonós zenekar szerényebb eszközeivel a lélek hangulatának valamennyi változását hangokba átültetni». Volkmann serenádjai valóban újszerűek. Míg Mozart serenádjai kisebb quartett- vagy másféle kamarazenetétélek, melyeknek jelleme egyenesen arra vall, hogy a componista imádottjának szánt éjjeli zenére írta őket, míg Brahms serenádjai kisebb symphoniák, miknek írójuk csak azért adta a serenád nevet, mert az egyes tételek témái könnyebb fajsúlyuak voltak, addig Volkmann e serenádjaiban hangulatokat fest, érzelmeket tükröztet vissza. A mester maga is tudatában volt annak, hogy e téren újat alkotott; ezt legjobban bizonyítják barátjához, Heckenasthoz írt következő sorai: «Remélem, hogy ez a műfaj, bár neve nem új, mégis mint újszerű tetszeni fog és bátran tekinthetem saját kitalálásomnak».

A mester sejtelme be is teljesedett. Három serenádja közül (C-dur, F-dur, D-moll) főleg hangulatában a második symphoniával rokon F-dur serenád a legnépszerűbb valamennyi zenekari műve közül.

A harmadik serenád komor, kissé mélabús alaphangulatához jól választotta a mester a magángordonkát; a tétel főgondolata ennek szólamában vonul végig. E művében is, mint vonósnégyeseiben és a B-moll trióban Volkmann egyik sajátosságával találkozunk, a dramatikus hangszer-recitativóval. Beethoven a kilencedik symphonia utolsó tételében vetette meg e különös formanyelv alapját, Volkmann geniósan fejlesztette tovább. A D-moll serenád és a gordonkaverseny gordonka-recitativóiban annyi a lélek, annyi a melegség és a bensőség, hogy pusztá hallásuknál szinte szöveget képzelünk hozzá, mely egy tenor- vagy baritonénekes ajkairól hangzik el.

Kamarazeneművei között két vonós négyesre és híres B-moll triójára kell utalnunk, mert e három mű jellemzi legjobban Volkmannak e téren kifejtett munkásságát. G-moll quartettjében még a 30 éves ifjú muzsikus merészségét, határozottságát és erejét csodálhatjuk. E vonósnégyes andante tételében kedvesen nyilatkozik meg a szászországi zenész vaskos humora, midőn a tétel méltóságteljes főthémája mellé odabiggyeszti Müller Wenzel

ismert népdalának («Kommt a Vogerl geflogen») bekezdését. Ilyen tréfát később is találunk Volkmann könnyebb zongoradarabjaiban. Második négyese (a-moll) a témák kidolgozása tekintetében az előbbi fölé helyezhető. Keresetlen egyszerűség, csendes álmodozás vonul végig az első tételen, melyet csak néha szakít meg egy-egy hevesebb kitörés. A D-moll trio Volkmann életének legszomorúbb szakából való. A politikai zavarok (1849-ben!) nem kedveztek a művészetnek. Anyagi gondok között élt csalódottan a mester és folyton azzal a tervvel foglalkozott, hogy Magyarországot elhagyva, ismét más városba telepedik majd le, hol új existenciát terem magának. Keserűség, melabú, két-ségbeesés az alaphangulata e triójának. A háromtétéles, zongorára, hegedűre és gordonkára írt műben egész sajátos, minden eddigi hagyományt mellőző formában helyezi el gyönyörű gondolatait. Bonyolult, izgalmas rhythmusok váltakoznak csendesebb, resignáltan egyszerű részletekkel, a témák hol a zongorában, hol a vonóshangszerekben csendülnek fel; váltakozásuk sokszínű egységben olvad fel. Kitalálásában és érdekes kidolgozásában e trio a legkiválóbb kamarazeneművek mellé állítható. Bécsi bemutatóján a közönség mégis hangos pisszegéssel utasította vissza és a bírázataiban oly sokat tévedő Hanslick is félvállról nyilatkozik róla. (*Aus dem Concert-Saal*. II. kiad. 234. old.) Néhány évvel később azonban Bülow karolta fel a művet s hangversenykörűtjain valósággal megkedveltette a közönséggel.

Volkmann műveit — ezt sajnálkozással kell megállapítanunk — ma nagyon ritkán játszzák. Lehet, hogy mai idegrendszerünkkel Volkmannak kissé naiv, puritán egyszerű, álmodozó melódiáit, gondosan, aggodalommal megválasztott harmóniáit kissé fakultnak találjuk; de ez nem Volkmann hibája, hanem a mienk, kik nem tudjuk többé visszaálmodni a múlt század 60-as éveinek csendes derűjét, nyugodt, békés megelégedettségét.

Siklós Albert.

Tárlat.

I. Műkiállítások a Szépművészeti Muzeumban.

A háboru idegmarczangoló tömérdek borzalma milliók lelkét forgatja ki való mívoltából. Még azok is megrendülnek, a kik csak a távolból nézik sötét felhőinek vészterhes tornyosulását. Nincsen ember, a kinek szívébe nem markolnának a hírek a lángba borult világ egymást kergető s hol megrázó, hol lélekemelő eseményeiről.

Minden érdeklődésünket, minden érzésünket és gondolatunkat a háború nyűgözi le, a nagy próba, a mely mérlegre veti a nemzetek, népek erkölcsi és anyagi erejét, kulturális értékeit s minden hitvány-ságot könyörtelenül a semmiségbe vet. Vajon mint állja meg helyét művészetünk ezekben a viharos, lázas napokban, a mikor első sorban az lenne a hivatása, hogy lelkesítsen s a jelennek buzdításul, a jövőnek okulásul megörökítse mindazt, a mi forróvá teszi az emberek vérét és megdobogtatja szívüket? A Képzőművészeti-Társulat kiállításain talán még sohasem éreztük annyira, hogy mily kevés kapocs fűzi művészetünket az élethez, mint most, hogy tavaszi tárlatát a hadikórháznak szolgáló műcsarnok helyett a Szépművészeti Muzeumban rendezte. Az anyag, a melyet itt festőink és szobrászaink bemutatnak, félannyi, mint máskor a műcsarnok rendes tárlatain, mindazonáltal értékben és súlyban sem több, sem kevesebb, mint a mennyit ezek nyújtottak. S mintha még ma is a béke verőfénye ragyogna fejük fölött s a világ most is csupán merő hangulat lenne, festőink palettáját a háború alig gazdagította színekkel, ecsetjük is mintha közömbös maradt volna minden iránt, a mi a nemzet lelkét a nyár óta minduntalan megrázza.¹ Eszünk ágában sincs, hogy festőinket a csataterekre tessékeljük impressiókért, ma, a mikor a modern háború technikája szinte lehetetlenné teszi a régi értelemben vett csatakép festést. Ezt ugyan most első sorban művészkörökben hangoztatják gyakran. De a háborúval kapcsolatban, ennek színhelyétől távol, falaink között is annyi megrázó és újszerű esemény zajlott le, annyi merőben új festői mozzanat és típus merült föl, hogy mindennek figyelembevételére magában véve is új csapásokra terelhetne volna festészetünket. Gondoljunk csak vissza a mozgósítás lázas napjaira, a mikor Budapest s a legtöbb vidéki város utcáit is a bevonulók háborgó tengere borította el, a harciba induló ezredek végtelen sorainak dübörgő robajától szinte rengett a föld s a távozókat lelkesedéstől lángoló arczczal, rajongó szeretettel búcsúztatták az itthon maradtok ezrei. S kinek szíve nem rendült meg, látván, mint görögnek egymás nyomában a fölvirágzott és föllobogóztott katonavonatok, varázsolnak csodás színeket a nyári nap hevében izzó, az ősz szelid melancholiájába boruló tájaink sejtelmes levegőjébe? Aztán a csatatér híreire váró, az első sebesülteket leső tömeg arczán az aggodalom, a reménység és egyéb érzések végtelenül változatos scálájával; a menekülők, a háború rokkantjai és egyéb áldozatai, a foglyok, a kikkel országszerte lépten-nyomon találkoztunk.

¹ Ugyanezen érdekes megfigyeléssel foglalkozik a következő cikk. — Szerk.

Új színek, új alakok, érzések és indulatok ragadták meg figyelmünket, zaklatták föl lelkünket. Mindennek még csak halvány reflexe sem tükröződik festőinknek a nyár óta vászonra vetett munkái zömén. Régi emlékeinek tanúsága szerint a művészet mindig tükörképe volt kora életének. Ennek jellegzetes mozzanatait, érzéseit és vágyait örökítették meg eszközeik tökéletességéhez képest több-kevesebb közvetlenséggel a hivatásukat megbecsülő, a szívükkel, lelkükkel ennek élő mesterek. A modern decadens irányok követői egymásután dobták sutba a művészi ábrázolás régi kipróbált eszközeit s a művészet legméltóbb tárgya, az ember, Isten képére teremtett alakjával, már csak mint színfolt érdekli őket; a minthogy formáinak harmoniáját, mozdulatainak rhythmusát, lelki életének mérhetetlen gazdagságát az iparművészet legprimitívebb technikáitól kölcsönzött fogásaikkal nem is tudnák vászonra varázsolni.

Nem egy jóra való festőnk, a ki a külföldnek pályájukon élelmes műkereskedők hírharsónájával kísért különöz mestereit szemelte ki mintaképeinek, az élet jellegzetesebb mozzanatainak igazi képe helyett már szinte csak torzképet tud festeni. S az árral úszó anti-talentumok, a kikben hírlapi kritikánk genialitást vélt fölfedezni, tehetetlenségükben egyre fejeveresztettebb kapkodásra és egyre merészebb ízlésbeli defectusokra vetemednek. Hogy művészi dolgokban milyen fogalomzavar uralkodik nálunk, annak semmi sem szomorúbb jele, mint az, hogy a mostani tárlat mind ennek tért nyit.

Szívesen hiszszük el, hogy a mostani tavaszi kiállítás képeinek jó része még a háború kitörése előtt készült s a háborús izgalmak közepett is jól esik a békés idők igazán művészi impressióiban gyönyörködnünk. Ám ismerve festészetünk mai állását s legtöbbit emlegetett festőink erejét, a mely ma jóformán csak egyre újabb és újabb irányok erőltetésében merül ki, biztosra vehetjük, hogy az idők fordulása festőinket készületlenül találja s alig akad soraikban néhány, a kinek művészi készsége a nagy idők nagy eseményeinek dicsőítésében mérközni tudna azzal a hősiességgel, a melylyel vitéz katonáink, nemzetünk művelt és egyszerű fiai egyaránt, ezrével ontják véruket a harcok mezején. Igazán háborús kép, a melynek megfestését a viharos időkhöz méltó nagy érzések sugallták, jóformán csak egy van a műtárlaton. Benczúr Gyulának látszólag igénytelen alkotása ez, a melyen a mester önmagát örökítette meg. Térden felül, kezében karddal, fején Cellini stylusára emlékeztető bronz sisakkal, vállán átvett vörös palásttal áll előttünk féloldalt forduló vértezett alakja s rendíthetetlen nyugalommal, mint hegyek ormán az évszázados cserfa. Arcza merő komolyság és elszántság s híven és

meggyőző módon fejezi ki a jeligét, a melyet 1914—1915 című festményére írt: Isten velünk, ki ellenünk! S hiszszük, hogy a nagy küzdelem elmúltával, apotheosisának megfestésére ismét csak Benczúr lesz a leginkább hivatott művésznök.

Van még a tavaszi műtárlaton néhány háborús kép, a melyet azonban nem annyira a nagy érzések, mint inkább az alkalmosság sugallt. Ilyen Siligai Ferencz Súlyos sebesültje, a szorgalmas Edvi Illés Ödön Elnémult csatatere és Oroszok nyomában című festménye. A háborús világ egy-egy idylli jellegű mozzanatát örökítette meg Nádler Róbert és Keményffi Jenő hősapkát kötő fiatal leányokat ábrázoló festményén. Mind a két munkát felfogásának és jól megfigyelt alakjai csoportosításának keresetlen egyszerűsége s ezzel kapcsolatos közvetlenség teszi vonzó hatásúvá. A szobrok sorában Holló Barnabás mozdulataiban ügyes vágatató huszárja képviseli a háborús elemet, a ki ezenkívül egy vonzó mellszobortanulmányával és Heinrich Gusztáv találó képmásával szerepel. Kapás Sándor Signum laudis című mellszobra fiatal lányt ábrázol, kezében elesett vitézének érdemjeles zubbonyával, kissé édeskés felfogással.

A tavaszi tárlat leginkább feltűnő s tagadhatatlanul legérdekesebb munkája Ferenczy Károly Pietája. A könnyörtelen naturalismussal megfestett kép felfogásában, csoportosításában és színezésében most is eredeti s az örökösen új utakat kereső, nyughatatlan művészt ismét új oldaláról mutatja be. Munkáinak sorában, eddig inkább csak színelvételnek értékelt alakjain, Ferenczy talán még sohasem használta fel oly intenzív módon a jellemzés belső eszközeit, mint ezen a holttest előtt fehér lepelben térdelő, fekete háttérrel ábrázolt három alakján. S talán a feladat szokatlansága az oka annak, hogy különösen a két nő arcának a kifejezése ezuttal még kissé merev.

Iványi Grünwald Béla, a kinek régebben anyyi igazán művészi munkájában gyönyörködtünk, a Ferenczyével ma oly ellentétes irányával már a modorosság határáig ért. S tisztelet és becsület a nagy állami arany éremnek, a melylyel a tavaszi tárlaton Fürdés után című holdvilágos festményét kitüntették, a mostani komoly időkben ezt a képet a technikai különösségekért rajongó festőink csoportján kívül vajmi kevés elfogulatlan műértő fogja komoly művészetnek tartani. Még kevésbé azt a sok folt hátán foltnál egyébként nem igen tekinthető munkát, a melyről szinte lerí a művészi rátermettség hiánya s a melynek mesterei a külföldi, de már ott is idejüket mult decadens irányok erőltetésével igyekeznek érvényesülni, a mit nem egyszer bántó izléstelenségekkel súlyosbítanak. A nem

egyszer ingadozó Czencz János foltos kezelésű Siestáját nem sorozzuk ide; viritó színeinek friss harmóniája a színes levegőbe olvadó alakjának formáit is kielégítő módon tartja össze. Körülbelül ugyanaz áll báró Hatvany Ferencz fiatal nőt ábrázoló, széles és merész ecsetvonásokkal festett, igen kifejező arczképéről, a melynek élénk színei mögül ép úgy kiérezzük a festőnek alapos rajztudásában gyökeröző formai készségét, mint Velasquez képein, a kitől nyilván sokat tanult. A formai elem hangsúlyozása jellemzi Kunwald Cézár női arczképét s Endrey Sándor kitünő férfiképmását, gondos és szeretettel teljes részletezés Borúth Andor művét, a ki ismét anyját örököltette meg. Aczélos erővel festette meg önmagát Komáromi Kacz Endre s tükörképe igazi mestermű. Jól megfigyelt alak s mint ilyen inkább arczképtanulmány Horváth Andor szalonházó parasztja. Glatter Gyula gróf Bánffy Miklóst ábrázoló képmása előadás módjának decoratív éle miatt inkább repräsentativ jellegű. Felfogása elevenségével és könnyed, merész ecsetkezelésével méltó figyelmet keltett Frank Frigyes, a ki a Képzőművészeti-Társulat kiállításán ezuttal szerepelt először.

Arcképeken kívül most is vajni kevés a nagyobb figyelemre méltó alakos festmény. A nálunk nem épen érdemeinek megfelelően méltányolt Paczka Ferencz tolnaszántói tárgyú genreképei, különösen a csecsemő-temetés, most is díszéül szolgálnak a tavaszi tárlatnak. Az ismét nagyobb kedvvel dolgozó Tornai Gyula arab tárgyú festményein még mindig némi fáradság tükröződik vissza. Vonzó hatású Jendrássik Jenő Hazafelé című festménye, mely zsákkal vállán vörös ruhás fiatal nőt ábrázol. Igen kifejező Náray Aurél Bánat című képe, a melyen kívül tengerszemet ábrázoló s szintén minden ízében festői hatású, méla hangulatú tájképet is állított ki. Eddigi munkáinál jóval nagyobb közvetlenség emeli ki Rottmann Mozart A család gyöngye című életképét, a mely gyermekkel évődő fiatal asszonyokat ábrázol. Fáradhatatlan munkaerejének megfelelően Id. Vastagh György most is több nagy gonddal megfestett életképpel szerepel. Apró alakos képeivel keltett figyelmet Glatter Ármin, Pállikra emlékeztető pompás kostanulmányával Vastagh Géza. Magasabb törekvésre vall Éder Gyula Szent Sebestyénje s nemes felfogás jellemzi Stetka Gyula komoly és szép Krisztusfejét. Pap Emil és Nagy Vilmos boudoir-genrejét míveli tovább; de vajon kit érdekel az ma? Ugyanaz a kérdés ötlük eszünkbe tárgya miatt sok más kép előtt is, a melyet különben mestere lege artis festett meg. Ide sorozhatnók a csendéletképeket is, a melyekből Pentelei Molnár János, Glatter Gyula, Rubovics Márk, Bachmann Károly, Komáromi

Kacz Endréné, Klammer Mariska, Romek Árpád mutatnak be kiváló példákat, továbbá az interieur-festményeket, a melyek sorában remekművek Zádor István budavári termei, Vidovszky Béla hangulatos Öreg szobá-ja és Bruck Miksa pitvara. Szép Koszkol Jenő szentgotthardi könyvtárterme, érdekes Mikola András Uffizzi-folyosója, jóllehet az ebben fölállított szobrok foltos kezelése nem igen állja meg a kritikát. Viszont Tamássy Miklós túlságosan is sok igyekezetet pazarolt a Napsugarak című jól megfestett képén ábrázolt díztelen ruhafogas megörökítésére. Az igazi művészet bizonyára a legádázabb fegyverzörgés közepett sem veszti el varázsát s mint mestereink közül nem egy, nyugati nagy szövetségünk művészei ma már szintén megczáfolták a henyék- és kicsinyhitűeknek most is konokul hangoztatott mondását: *inter arma silent Musæ*. S bizonyára mindnyájunk szeme szívesen pihen meg az olyan tájképeken, a melyeken a változatlan természet egész közvetlenséggel tárul elénk, mint Kléh János pompás téli táján vagy sziklás tengerpartján, Glatz Oszkár nyitramegyei napfényes képein, Szlányi Lajos színes és levegős Fenyves völgyén, Téli délelőttjén s a budai hegyekből merített motívumján. Kiváló munkák Mérő István kis tájképei, Körösfői Kriesch Aladár tempera-festményei, Bosznay István monumentális hatású székelyvárosi részletei. Bárány Mednyánszky László, a ki most katonáink nyomában a harcztereken gyűjt impressiókat, Téli csend című képén még az atmoszferikus jelenségek békés megfigyelésében merült el. Friss hatású Telek Antal hegyi tája, Kada Lajos Vág menti motívuma, érdekesek Olgyai Viktor vízfestésű erdei tájképei. Tölgyessy Arthur ezuttal egyiptomi emlékeit örökítette meg. Baditz Ottó, Alkony című képén szintén új csapáson jár. Régi színpompás motívumaiból merített Ujváry Ignác, a kinek Tavaszai idő című festménye pipacos mezejével a mester legsikerültebb munkái közül való.

Edvi Illés Aladár állatképei most is a megszokott előkelő színvonalat mutatják. A rajzok és metszetek gyér sorában Kron Jenő, Prihoda István és Makó Bertalan munkái keltettek figyelmet. Sok jó szobor is volt a tavaszi műtárlaton. Zala György, a kinek nagyszabású és monumentális conceptiója, a millenniumi emlékmű, csak a mi sivár művészeti viszonyaink közepett válhatott a mester lendületes művészi pályafutásának kerékkötőjévé, hosszú idő óta csak most szerepel ismét a tárlaton Deák Ferencz régebben megmintázott, értékes márványmellszobrával. Istók János Csányi László 1849. évi miniszter és vértanú emlékszobrának grandiosus főalakját állította

ki. Horvai János a budapesti Kossuth-szobor két részletén kívül, gordonkást ábrázoló finom formájú körtefa-szobrocskával szerepel. Előkelő felfogás jellemzi Radnai Béla művét: gróf Leiningen tábornok kis bronzalakját. Pompás állatszobrok ifj. Vatagh György arab félvérménje, Szamosi Soós Vilmos kis kacsája, Lányi Dezső leopárdja, Liipola György bikája. Inkább technikai bravourjával kelt figyelmet Kiss Károly nagy domborműve: Dante pokla. Az impressionista irányt szobrászatunkban Beck Fémcs Fülöp és Ödön képviselik s mintha Lux Elek is feléje hajolna, a kinek bronz tánczosnője azonban mindenképen tartalmas és ügyes mű.

Muzeumaink sorában talán egy sincs, a mely közönségünkkel, de különösen a műbarátokkal oly szoros kapcsolatot tartana fönn, mint a Szépművészeti Múzeum. Erről a múzeum fejlődését is nagyban elősegítő kapcsolatról és érdeklődésről tanuskodik az a sok ajándék is, a mely a múzeum gyűjteményei gyarapodásának ma már egyre tekintélyesebb részét teszi ki. Legutóbbi gyarapodásából a Szépművészeti Múzeum két ilyen ajándékba nyert gyűjteményt mutatott be, az egyik a modern graphika remekeit foglalja magában, a másik Brocky Károly (1807—1855) festőművészünknek eddig Angliában őrzött vízfestményeit és rajzait. Az elsőt Dr. Majovszky Pál ajándékozta a múzeumnak, a kinek bőkezűsége és finom ízlése révén közgyűjteményeink már nem egyszer jutottak hézagpótló anyaghoz. A másikat Br. Hatvany Ferencz szerezte meg, Tarral Wilkinsonnak tavaly júniusban árverés alá került gyűjteményéből Londonban s szintén ajándékként engedte át a Szépművészeti Múzeumnak. Majovszky Pál metszetgyűjteménye a legutóbbi nemzedék graphikai termelésének javát öleli föl s a legkiválóbb angol, francia, belga, hollandi és svéd mesterek munkáit tartalmazza. A mióta a Képzőművészeti-Társulat nemzetközi kiállítások rendezésére nem vállalkozik, közönségünk szélesebb rétegeiben csak metszetek révén szerezhet tudomást a külföld igazi művészetének modern törekvéseiről. S ebből a szempontból véve művészetünk jövőjének érdekében is kívánatosnak tartanók, ha a Szépművészeti Múzeumnak minél gyakrabban lenne alkalma hasonló kiállítások rendezésére.

A Brocky-kiállítás speciálisabb érdekű, de a múlt század harminczas éveiben Londonba szakadt kiváló művészünk lelki műhelyébe annál mélyrehatóbb pillantást enged. Hevenyészett tollrajzaiban a mozdulat-tanulmányoknak szinte végtelen sora tárul elénk, aquarelljei, többnyire Tizian, Rembrandt és Velasquez olajfestményei nyomán, művészi hajlandóságáról tesznek vallomást, a melyet az angol közönségnek dolgozva nem mindig követhetett kedve szerint.

Talán Jézust és a samariai asszonyt ábrázoló nagyméretű compositióját festette még leginkább szíve szerint, a melyet két év előtt az eperjesi evangélikus templomban tűzvész pusztított el. Ha a Szépművészeti Múzeum legújabb Brocky-gyűjteménye nem kárpótol is teljesen főművének elpusztulásáért, vízfestményei könnyed technikájukkal és színhatásukkal magukban véve is elegendő bizonyosságai annak, hogy a kiváló mester nem volt Bécs mult századbéli festőinek, majd ismét az angoloknak egyszerű követője, a mint ezt egyik-másik művészeti írónk hiszi. D.

II. Csendélet és intérieur a tavaszi tárlaton.

A háborús tavaszi kiállításon a csendélet és az intérieur uralodik; mind számra, mind minőségre nézve ezeké az elsőbbség. Van ugyan arckép is, decoratív compositió, mystikus tárgyú, táj- és genre-kép, ez utóbbiak között néhány háborús vonatkozású; mindezek a megszokott színvonalon állók, sőt akad közöttük derék, komoly munka is. De semmi újat, semmi változást bennük nem találunk; ha ebből a művészetből kellene következtetnünk a világ folyására, el sem hinnénk, hogy lázas krisisen megyünk keresztül, világtelforduláson, melytől sokan a nemzetek művészi culturájának gyökeres átalakulását várják.

Megvallom, én nem tartozom azok közé, a kik a külső eseményeknek — ha mindjárt világtörténelmi jelentőségűek is — a művészetre gyakorolt közvetlen hatásában hisznek. A művészetek története mást bizonyít. Nagyon is távol áll a műterem a külvilágtól, semhogy a világrengető események a művész alkotásában a fényképlemez tárgyilagosságával visszatükröződhetnének. Nem csodálkozom rajta, hogy a háború nagy benyomásai úgyszólván hiányoznak tárlatunkon; de nem is nagyon bánom, mert kétlem, hogy a magyar művészet megváltója, művészetünk új kiinduló pontja hadi dicsőségünk lehetne.

Sokat mondhatnánk a modern háború művészi felhasználásának nehézségeiről, az egységes áttekinthetés, a küzdelem képhatásának hiányáról; másrészt az episodok, a milyenekkel a Verescsagin, Meissonier, Détaille és annyi más festő próbálkozott, sehogyan sem alkalmasak arra, hogy a háború elemi nagyszerűségét, katonáink szenvedéseit, hősiességét, vagy épen nemzeti sajátosságát művészi kifejezésre juttassák. De még ha akadna is ügyes festő, a ki a tárgyban rejlő vonzerőt kihasználva, hatásos csataképpel hódítaná meg a közönséget (vagyis inkább a közönség hazafias érzését), félek, hogy

a művészet nem sokat nyerne vele. Az utánczó serege pedig, mely nyomában okvetlenül támadna, a hős honvédek sokaságát termelné, még nagyobb sensatióra, még megkapóbb pose-okra törekedvén. Ez a számító irány pedig azt a műfajt növelné nagyra, melyet a német «Kitsch»-nek nevez, még pedig hazafias formájában.

Hadi dicsőségünk, a világ elismerése és legelső sorban az átélt nehéz idők lelki élményei, küzdelmei növelhetik és fogják is növelni nemzeti önérzetünket és megizmosodott magyarságunknak idővel művészetünkben is kifejezésre kell találnia. Hogy azonban művészetünk ne csak hazafias és magyar, de legelső sorban művészies is legyen, azt csakis művészeink komolyságától, tudásától, minden melléktekintetet nélkülöző művészi törekvésétől várhatjuk.

Ezért üdvözlöm örömmel a sok csendéletet, intérieurt; ezért örülök a jól megszerkesztett távlatnak, a megrajzolt, megmintázott, valósággal a térben létező tárgyakkal, az anyag különbözőségét lelkiismeretesen megfigyelő őszinte, igaz festésnek. Biztató jövő csiráját látom bennök, kitünő iskoláját egy újabb iránynak, vagy ha úgy tetszik, visszatérést egy igen régihez, ahhoz, a mely még rajzolni, festeni, megfigyelni, a tárgyba szeretettel elmélyedni tudott. De Heem, Chardin csendéletei, Pieter de Hooch, Ver Meer, Stèvens intérieur-jei jutnak eszembe, annyi más nagy név, olyan művészeké, a kik tért, levegőt, anyagot festettek a legnagyobb odaadással és jelentéktelen tárgyú képeikben oly tökéleteset alkottak, hogy minden politikai átalakulásunk, minden izlésváltozásunk ellenére felülmulhatatlan mesterműveik értéke ma is emelkedik.

Már néhány éve tapasztalhattuk, hogy a tárlatokon a legkülönbözőbb modernitás, a legburkolatlanabb felületesség, a geniális nemtudás és erőszakos sikerhajhászat mellett szerényen meghúzódott a csendélet. Élénken emlékezetemben maradtak Pentelei Molnár becsinált uborkái, melyek rögtön számos követőre találtak. Csakhogy — ebben rejlik a jó kép nevelő hatása — a követés itt nem állhat másból, mint ép oly gondos megfigyelésből, ép oly ügyes és izléses reproducálásból. Mihelyt nem impressióról vagy decoratív hatásról, hanem a természet hű képeről van szó, a virtuositás és az inventió nem elég: tudás is kell hozzá. Elismerem, hogy egy kiállítás, mely csupa uborkát nyujtana a közönségnek, ép oly unalmas vagy még unalmasabb volna, mint ha csupa történelmi tárgyú képből volna összeállítva. De állítom, hogy a jól megfigyelt, átértett, izléses csendélet művészileg ezerszer több a rosszul megfestett hősnél.

És még egyet. Abban a körülményben, hogy festőink legjobbjai, de meg műértő közönségünk is, bizonyos szeretettel fordulnak az intim,

igénytelen természet-ábrázolás felé, épen most, a mikor minden, a mi a háborúval kapcsolatban nem áll, oly jelentéktelennek látszik: ebben a körülményben a művészet szempontjából talán symptomatikus jelenséget láthatunk. «Nothing matters, but the unimportant». Whistlernek e mondásában csaknem egy világnézet rejlik, legalább is az igazi művész világnézete. Talán épen ma, a midőn a külvilág borzasztóan súlyos eseményei teljesen lekötik vibráló érdeklődésünket, talán épen ebben az élet-haláltusában több szeretettel fordul a művész a «lényegtelen» felé, szívesebben keresünk mirdnyáján megpihenést oly művészetben, mely elfeledteti velünk a zord valóságot. Keressük a csendes otthont; nézzük, a mint a nap, az örökké változatlan, mosolygó nap besüt az ablakon; örülünk csillogásának a csésze aranyozott szélében; végigsimítjuk a lágy selyem omló redőit; követjük tekintetünkkel a virágszirmok könnyed formáit. Kell-e ennél több? Nem irigyelhetjük-e a művészt, ki életét a szépség világában töltheti s kinek megadatott, hogy ezt az ő színes világát híven, kegyelettel megörökítse?

És ma, midőn az egyén sorsa, boldogulása alámerül a közösség mindenhatóságában, ma nem a közösség dicsőítését, hanem az egyénit, nem a képzeletünket felülmúló phantastikusát, óriásit, természetfölöttit, hanem a kicsit, az érthető valódit akarjuk látni. Hiszen ebben is megtaláljuk a szépet, a változatlant, az örökkévalót.

És a művészet, mely a világháborút észre sem véve, virágot, porcellánt fest, talán így is hűséges emléket állít korunk szellemének; ki tudja?

Végh Gyula.

ÉRTESÍTŐ.

Beatrix magyar királynéről.

Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. A M. T. Akadémia Történelmi bizottságának megbizásából, dr. Gerevich Tibor és dr. Jakubovich Emil közreműködésével közli Berzeviczy Albert. Budapest, 1914. (Monumenta Hungariæ Historica Diplomatica vol. XXXIX.)

Ez a kötet magában foglalja azt a gazdag anyagot, melyet Berzeviczy Albert maga kutatott fel, midőn Beatrix királyné életrajzá-
nak megírásához fogott. A kitűnő könyvet magyarból francziára és spanyolra is fordították; szerzője azt hitte, hogy a magyar és a külföldi olvasót az életrajz új anyaga is érdekelni fogja. Úgy kívánja tekinteni e gyűjteményt, mint az életrajz függelékét. Többet is ad benne, mint a mennyt már felhasznált könyvében. Mert ennek megjelenése óta több igen becses okiratot talált és ezekkel is gyarapíthatta a kiadás érdekességét. Valóban nem közönséges érdekű kiadás. Az 1463—1508-ig terjedő korszak magyar és európai történetére minduntalan világosság derül belőle. Hol Magyarország külső politikáját, hol belső állapotát, hol az olasz államok bonyolult viszonyait, majd az olasz renaissance korának erkölcsi életét érinti a világitó sugár. 375 darab jelentés, levél, vagy rendelet jelent meg e gyűjteményben olasz, latin és német nyelven. Magyar nyelvű okirat nincs köztük, de néhány magyar szó előfordul az olasz levelekben; az olaszok némi ironikus mellékizzel említik a vitéz legényeket, povero helyett egyszer szegényt írnak s az Uram megszólitást is belékeverik az olasz szövegbe. Ezek az elejtett magyar szavak arról tanuskodnak, hogy abban a korban az idevetődött olasz urak, kik idegen lélekkel élösködtek a magyar föld jövedelmén, kénytelenek voltak hozzátörödni valahogy az erősen lüktető nemzeti élethez.

A kiadás igen jó. Gondosan készített index, rövid tartalomkivonatok és jegyzetek könnyítik a nehéz szövegek használatát.

A jegyzetek ritka tárgyismerettel készültek. Rajtuk is látszik, hogy a kiadó szereti tárgyát és otthon érzi magát annak minden vonatkozásában. Csupán egy jegyzet iránt támadt némi kételyünk.

A 70. és 71. lapokon Giacomo Trotti ferrarai követ jelenti Milanóból, hogy oda érkezett Mátyás királynak egy követe, a ki Corvin János és Sforza Bianca Mária eljegyzését terveli. De a magyar követ azt mondotta Trottinak, hogy «el suo Re non vole che la Regina ne senta cossa alcuna, ni Jupiter». Vagyis, Mátyás nem akarja, hogy Beatrix értesüljön valahogy e tervről s Jupiter se vegye neszét. Ki ez a Jupiter? A jegyzet szerint: Mátyás király. De akkor a szöveget így kellene értenünk: Mátyás azt kívánja, hogy e tervet sem a királyné, sem Mátyás valahogy meg ne hallja. Lehetséges ez? Nem kellene-e itt más valakit értenünk a Jupiteren? Talán a nápolyi királyt? Nem tudjuk, mi csak kétélyeinket adjuk elő.

Említettük már az anyag változatos tartalmát. Különösen becses a 174. sz. a. kiadott rendelet, mely a bányavárosok kamaráinak jövedelmét részletezi az 1486—1491. évekből. Giacomo Trotti fent idézett jelentéseiből kitűnik, hogy Mátyás király élete utolsó éveiben már nagyon nyomasztónak érezte az aragoniai ház rokonságának terhét. De ennek a rokonságnak megvolt az a jó következése, hogy élénkítette az olasz cultura hatását a magyarra. A nándorfejérvári kapitány öcsese a ferrarai egyetemen tanult s midőn egy egyetemi korteskedés alkalmából kitört verekedés közben megsebesült, aragoniai Eleonora, ferrarai hercegné gondját viselte a sértettnek Beatrix kedvéért. Pecchinoli, ortei püspök jelentése igen kedvezően jellemzi Báthory Istvánt, Mátyás jeles hadvezérét; ez a jellemrajz megérdemli a magyar történetírók figyelmét. A fejtelenség, mely Magyarország erejét dülta Mátyás halála után, a ferrarai követek 1490-iki rövid megjegyzéseiben élénken tükröződik vissza (CXXV.). Pedig Magyarország akkor még nagy tekintélyű királyság volt. 1492-ben a ferrarai herceg udvarában szóba került Magyarország helyzete és Messer Francesco Fontana kijelentette, hogy ha II. Ulászló megkapja a lengyel örökséget, a mi nem látszott lehetetlennek, a francia király után ő lesz a keresztyénség leghatalmasabb királya. Arezoi Donát jelentését az 1496-iki budai lázadásról Fraknoi már felhasználta a Mill. Tört. IV. kötetében, de e gyűjteményben jelent meg először és közlése nem volt felesleges, mert a jelentés az akkori társadalom ziláltságát érdekesen tünteti fel. A XV. század végén egy előkelő görög asszony, kinek öt gyermeke évek óta török rabságban volt, pénzt gyűjtött nálunk a szegény rabok kiváltására, mert a török ötszáz arany váltságdíjat követelt tőle. Istennek tetsző kegyes cselekedet volt hozzájárulni az ilyen összeg gyűjtéséhez. De ki tudja, vajon az a görög nő, ki grófnénak nevezte magát, valóban szerencsétlen volt-e, vagy csak elődje azoknak, kik a közrészvétet

kihasználják a magok czéljaira? A magyar történetben sok minden ismétlődik. A mantovai levéltárból kiadott új jelentések között megkapta figyelmünket az a néhány sornyi epigrammatikus élű jellemrajz, mely megbélyegzi Veronai Gábor nagygravagyását s megbízhatatlanságát. De az egész gyűjtemény főleg életrajzi érdekű. A mint az okiratokat chronologiai rendben olvassuk, fölmerül előttünk újra Aragoniai Beatrix képe, pályájának dicsősége és szomorú vége. A hatalonvágy kielégítését kereste a házasságban. Alig temette el Mátyást, gonosz hamarsággal új házasságra gondolt. Nagyon rosszul járt. II. Ulászlóban olyan emberre talált, a kinek némi gyakorlata volt a fejedelmi nőknek adott házassági ígéretek megszegésében. Már előbb rászedte Brandenburi Borbálát s most Mátyás halála után kelepczébe csalta Beatrixet is. Színleges házasságot kötött vele, nem akarta azt végrehajtani és tíz évi húzavona után felbontatta a házasságot a szentszékekkel. E történetnek minden szála világosan bontakozik ki Berzeviczy gyűjteményéből. Nem egyszerű udvari cselszövénynyel van itt dolgunk. A házasság kötése és felbontása súlyos politikai okokkal van szoros kapcsolatban. Meg kellett kötnie a házasságot Ulászlónak azért, hogy Beatrixot ne tegye ellenségévé, mikor uralma eleintén még ingadozó volt és hogy különböző hadi vállalatokra pénzt kaphasson hitvesétől. De a magyar urak ellenezték a házasság végrehajtását, mert Beatrixot természetlennek hitték és attól tartottak, hogy ha Ulászló utód nélkül hal meg, a magyar korona a németek kezébe kerül (a le mano de thodeschi). Miksa német császár valóban pártfogója volt Beatrixnak a római curia előtt.

A császár azt kívánta, hogy a pápa ismerje el Ulászló és Beatrix házasságának érvényességét, mert ily formán Ulászló nem köthetett új házasságot és törvényes utódra nem volt reménye. A pápai udvar az olasz viszonyok hatása alatt Beatrix felé hajlott, de a mikor XII. Lajos, Velence és a pápai udvar szövetkeztek a török veszély ellen, e szövetségnek kardját, Magyarországot a szentszék többé nem akarta sérteni. VI. Sándor pápa tehát 1500 április 3-án felbontotta Ulászló és Beatrix házasságát. Nagyon helyesen írta a forlíi apát 1491-ben Péchváradról: *Li regni et li domini se governano cum arte et cum versutie, altratanto che con el ferro et cum li presidii.* (A királyságokat és uradalmakat ép oly mértékben kormányozzák cselszövésökkel és ravaszsággal, mint katonákkal és erődítésekkel.) Beatrix házassága felbontásáig szomorú mellőztetésben élt Esztergomban. Királyi hatalmának csak töredékei maradtak kezén és azokat is lassanként elszedték tőle. Túrt, mert azt hitte, hogy uralkodói jogát védelmeznie kell. De házassága felbontása után távoznia kellett az ország-

ból, s mikor Nápolyba érkezett, meg kellett érnie a nápolyi királyi ház bukását. Otthon is száműzetésbe jutott. Magyar uralkodói méltóságából csak czíme maradt meg és a hozományja visszafizetésére indított per. De bizonyos méltósággal viselte magát mindvégig ennyi csapásnak terhe alatt is. Vallásos és fejedelmi nevelésének hagyományai segítették abban, hogy méltósággal tűrjön. Fejedelmi bőkezűségétől akkor sem szokott el, mikor mások kegyelmére szorult. És egy igaz érzés hevítette lélkét mindvégig: a rokonok szeretete. A gyermektelen nő különösen unokaöcséséhez ragaszkodott, Estei Hippolithoz, a bibornokhoz, a magyar főpaphoz, szinte anyai érzéssel. Ez érzés állandóságát nem zavarta meg az a körülmény, hogy az olasz renaissance korának fejedelmei közt alig volt ledébb és kegyetlenebb lelkű ember, mint Hippolit, a magyar királyné imádott unokaöcsése. Az ő jellemrajzához e gyűjtemény értékes adalékokat szolgáltat. Szóval sokféle tanulságot meríthet e gyűjteményből I. Mátyás s II. Ulászló korának magyar, vagy olasz kutatója. Egyet még meg kell említenünk. Egy idegen szemlélő már 1499-ben látta, hogy az országgyűléseken nyilvánuló rakoncátlan szellem bajba fogja sodorni a magyar királyságot, ha jobb útra nem tér. Tudjuk, hogy nem tért a jobb útra. Az országgyűlések rakoncátlansága egyre nőtt, a királyi hatalom egyre gyengült, a pártviszály közben senki sem gondolt arra, hogy Rákostól Mohács nincs nagyon messze. Minő tanulság! d.

Anatole France.

G. Michaut: *Anatole France*, Étude psychologique, Paris, 1913, XXXV.
+ 316 l., 3 fr. 50 c.

Michaut-nak, a párisi egyetem előadójának France Anatole-ról, a mai francia irodalom legkiválóbb regény- és novellaírójáról írott könyve tudományos pontosságra való törekvésével és mélyreható alaposágával szélesmedrű érdeklődésre számíthat.

A bevezetés France életének jelentős mozzanataira utal, megemlít néhány ható erőt, melyek befolytak France fejlődésére s főbb mozzanataiban már Michaut ítélezését is tartalmazza. Az előszó röviden megemlékszik France írói módjáról, művei jelleméről, értékéről s jellemzi France munkásságának korszakait is.

Maga a mű rámutat France nagy értelmességére, éles megértő tehetségére, elméje hajlékonyságára s beható erejére. Ezzel a tényezővel magyarázza, hogy France meggyőződése szerint a gondo-

latok és a szó irányítják a világot. Regényeinek alakjai is csak csevegnek, tündökdnek, bölcsekednek, alig cselekszenek.

Michaut utal arra, hogy France nem vet súlyt a bölcselmi, széptani és politikai rendszerekre, gúnyosan szól róluk. Úgy találja, hogy France-nak a szerkesztés és a megépítés ellen irányuló ellenérzése azzal magyarázható, hogy maga France is ügyetlen megépítője műveinek. Michaut ezúttal a jeles francia bírálóknak, Faguet-nek, Charles-nak, Larroumet-nek, Wyzewa-nak, Pellissier-nek alkalmi kifogásait ismétli, de összefoglalóan, France egész munkásságára kiterjedő gonddal tárgyalja. Élesen rámutat France műveinek fogyatékos szerkesztésére. France egyik híres művében (*A fehér kövön*) Michaut a dekameronok külső egységét látja. Azt is kiemeli, hogy a Franciaországot gúnyoló *Pingvinek szigetének* anyagát Franciaország története szolgáltatja. *Lúdláb királyné laczikonyháját* önéletrajzi töredéknek ítéli. Michaut szerint se szeri se száma France rosszul szerkesztett munkáinak (*Servien János óhajai, A sovány macska, Az istenek szemjazznak*, stb.).

Kiemeli, hogy France, az éles gondolkodó, felocsúdott a gondolat erejébe vetett hitéből és természetszerűen jutott arra a meggyőződésre, hogy csak a tudatlanság biztosítja a lélek békéjét, továbbá arra a másokra is, hogy nem a gondolkodás, hanem az ösztön és az érzelem vezeti az embereket. De Michaut azt is észreveszi, hogy France nem egyszer olyan álláspontot hirdet, mely ezzel ellenkezik.

Arra is utal, hogy France, a kételkedő, élete egyik korszakában szívesen foglalkozott a másvilágra és a spiritizmusra vonatkozó tanokkal, de komolyan nem hitt bennök, skepticizmusát különben is számtalanszor hangsúlyozza. Szereti a titokzatosságot, a középkor keresztyén legendáit, látomásait, eretnek-tanait, de nem hisz bennök.

Hangoztatja, hogy France kíváncsisága fáradhatatlan serénységgel igyekszik a kielégülésre. Ez a kíváncsiság épen úgy fürkészget a jelenben, mint a múltban, de a múltat eszményibbnek és vonzóbbnak találja, mint a jelent. France kíváncsisága magyarázza, hogy minden kor iránt érdeklődik, de legnagyobb gyönyörűségét mégis azokban az időkben találja, mikor a művészet virágzóbb volt (*A kyme-i lantos*), vagy mikor a szenvedélyek és az eszmék harcra szálltak egymással (*Farinata Degli Uberti*). Megállapítja, hogy France különösen a római hanyatlás korát kedveli, mikor a pogányság és a keresztyénség szembekerülnek.

Michaut a kíváncsiság tényezőjével magyarázza, hogy France tudós. Valóban, France zsenge ifjúságától kezdve mohón tanult, lázasan olvasott s a legkülönbözőbb tudományokkal foglalkozott.

France tudós természetét magyarázza pontosságra törekvése is. Egy-egy részlet kedvéért egész szakmunkákat tanulmányozott.

Michaut érdekesen fejtegeti, hogy France «furcsa önzésből» a tárgyakban azért gyönyörködik, mert mintegy magát gyakorolja rajtuk, France a «mértéke és célja minden dolognak». Ezt a jelenséget Michaut France kritikai dolgozataiban is észreveszi. Arra utal, hogy France a saját esetét nagyon is gyorsan általános elvül állítja fel; *Vie littéraire*jéből is inkább magát a kritikust ismerjük meg, mint azokat, kikről szól. Épen így sok regényéből és novellájából is kitetszenek az önéletrajzi vonatkozások, egyéni eszmélkedések és emlékek. (*Bonnard Szilveszter bűne, Lilith leánya, Thaïs, Lúdláb királyné laczikonyhája, Coignard Jeromos úr nézetei, Vörös lilium, Mostani történet, Komikai történet, A fehér kövön, Kék Szakáll hét felesége, Az istenek szomjaznak.*)

Michaut rá mutat, hogy a tárgyilagosság hiánya miatt France képzelete inkább szemlélődő, mint teremtő. France képzelete Michaut szerint nem ad életet az író alakjainak: «France bonczolgat, magyaráz, megértet, de életet nem ad.» Képzeletét röpké phantasiának tartja, mely nem sas módjára szárnyal a dolgok fölött, hanem pillangóként röpköd körülöttük. Ezzel a könnyebb fajsúlyú képzelettel dolgozta fel a legkülönbözőbb korokból merített tárgyait.

Azt is fejtegeti, hogy ha France-ot nem vezeti a történet, akkor a mindennapiságot, az ellenmondásokat és a valószínűtlenségeket nem tudja kikerülni (*Jocaste, A sovány macska, Barátom könyre, Crainquebille*). Lemaître, Renard, Larroumet, Pellissier, Deschamps, Rod és számtalan bírálója hangoztatta már, hogy az ódon könyvek lebilincselték France lelkét. Michaut is élesen rámutat erre a tényezőre. Michaut ismeri a France műveire vonatkozó forrásnyomozásokat, melyeket a maga óriás ismeretről tanuskodó kutatásaival egészít ki. Szól *Thaïs*, az *Aranyköltemények*, a *Legendák és idyllek*, *A korinthosi nász* forrásairól. *Jocaste*ban észreveszi Dickens és Daudet hatását, *A sovány macskában* a Daudetét. *Bonnard Szilveszter bűne*nek forrásaira Potez nyomán utal. (Renan stb. művei.) *Servien János óhajaiban* is Daudet ihletésére mutat rá. Kiemeli, hogy France *Lilith* tárgyát Bayle szótárából meríti, hogy *Thaïs*ra erősen hat Ménard *Szent Hiláron legendája*, de számtalan egyebünnen került hatástényezőzt is említ. Morel *Lúdláb királyné* forrását Montfaucon de Villars *Gabalís grófjában* találta meg. Michaut arra az eredményre jut, hogy Dulaurens *Maté komája* (*Compère Mathieu*) France *Lúdláb királynéjének* épen olyan fontos forrása volt, mint *Gabalís gróf*. De utal itt Voltaire ihletésére is. Jól látja, hogy *Epikuros kertjében*

kinutatható Psichari *Féltékenységének* hatása. Rámutat *A mostani történet* különböző elemeire s úgy találja, hogy *A komikai történet* nagyon hasonlít Thierry *Marfájához*. *A pingvinek szigetének* főforrása Franciaország története, de egy-egy indíték Rousseaura, Sophoklesre utal. Megállapítja, hogy a *Kék Szakáll hét feleségében* France jól ismert tárgyakat dolgozott fel. Doumic alapján arra mutat rá, hogy *Az istenek szomjaznak* című regényt régi metszetek sugalmazták. Különböztetve a metszetek hatása France egyéb műveiből is kiderül.

Michaut szellemesen bizonyítja, hogy France önmagát is kiaknázza: France régebbi írásai folyton kísértének; régebbi eszméi, helyzetei, jellemei, jelenetei, sőt egyes mondatai elő-előbukkannak újabb műveiben. Michaut ezt a megállapítást tudományos pontossággal igazolja. Ebből az ismételt eljárásból France képzeletének szűk körben való mozgására következtet. Úgy találja, hogy France képzelete nem teremtő, nem termékeny hatalom.

Kiemeli, hogy France szereti a természetességet, nem kedveli a ragyogást, a szavakkal való áradozást, ezért nem szíveli Hugo-t, kiről France keményen nyilatkozik, másrészt Lamartine-t és Musset-t nagyobbaknak tartja, mert igazak, őszinték voltak és a szívhez szóltak; Vigny-ért, Leconte de Lisle-ért, Racine-ért, La Fontaine-ért pedig lelkesedik, kiknek egyéniségét France a magáéval érzi rokonnak.

Szépen fejtegeti, hogy France az alaknak nagy jelentőséget tulajdonít. Valóban, a műgond nagyon jellemző France műveire. Mérsékelt, finom és kecses jellemű képzeletének természetével jár józanságra, mértékletességre, világosságra, szabatoságra törekvése, melyek a classicismus jellemző sajátságai. Michaut úgy találja, hogy France épen ezekért a classikus tulajdonságokért becsüli nagyra Maupassant-t, Feuillet-t, Renan-t. France *Vie littéraire*jéből szépen kiolvassa a nagy író irodalmi hitvallását. Michaut arra utal, hogy France irodalmi érdeklődése hovatovább kiszélesedik, az irodalmi kölcsönhatások mozzanatát fontos elvnek vallja, kedvét leli Mallarmé költészetében, Zola naturalismusával is megbarátkozott, pedig kezdetben nagyon szigorúan bírálta.

Michaut kiemeli, hogy France nemcsak mint kritikus, hanem mint költő és novellaíró is tehetsége és szelleme hajlékonyságával válik ki. Majd azt fejtegeti, hogy France egyes költeményei modorán, Leconte de Lisle, Sully Prudhomme és Coppée hatása érzik, *Jocaste*-én, *A sovány macskáén* a naturalista regényíróké; vannak művei, melyek a latin és a francia classicismus mestereinek szellemére vallanak. *A kyme-i lantos* mintha valamelyik homerida műve volna;

az alexandriai költés jellemére emlékeztet *Thaïs*, Theokritosra *Balthazar*, *A jobb idők felé* című mű néhány lapján Bossuet, *Lúdláb királynén*, *A mostani történeten* Voltaire hatása sugárzik át, *A fehér kövön* Chateaubriand és Flaubert modorára vall, *Nozière Péter* a Renan-éra. Majd arra is utal, hogy France stílusán is észrevehető a legeltérőbb szellemű költők hatása, de ezeken a nyomokon ural kodik France egyéniségének csodás varázsa, a mondatok bűvös összhangja, szókincsének alkalmazásából kitetsző választékos ízlése. Michaut kitűnően választott példákkal igazolja, hogy France stílusának egyéni bűbája, ringató varázsa van. Égő, behízelt epe dést lát France nyelvében, mely finom és érzéki, mint a milyen France maga.

«Ha igaz, — írja Michaut — miként Schopenhauer mondta, hogy a Halál a bölcsészet Musagétes-e, úgy France-ra nézve a Kéj a költészet Musagétes-e.» Ezt a megállapítást Michaut részletesen fejtegeti. Úgy találja, hogy France bármelyik korból válassza is hőseit, mind az érzékiség rabja. Arra utal, hogy France-nál az embe riesség érzése is csak az érzékiség következménye vagy nyilvánulása s hogy France az érzékiség és az érzékenység között való szoros kap csolatban látja az æsthetikai érzéket. Michaut kiélezi, hogy France így van a vallási érzéssel is; hadat üzen a keresztyénségnek, különösen a catholicismusnak, mert ez az örömet és a gyönyört szám kivetí. Michaut azt is jól látja, hogy France ellenérzéssel viseltetik a stoicismus, nem kevésbé Rousseau tanítása iránt. Hangoztatja, hogy France szerint az erény epikurosi jellemű: «az érzékiség bölcs és előrelátó igazgatása», hogy France a szenvedélyt az érzékiségben látja, egyéb nyilvánulásait elhanyagolja. France gyűlöletnyilvánításainak alapját is az érzékiségben nyomozza, mert France-nak a gyűlölete különösen az érzékiséget kikezdő papság ellen irányul. Michaut az érzékiségben fedezi fel okát annak is, hogy France képzelete nem széleskörű. Michaut szerint France-ot az önző érzékiség gátolja, hogy mintegy önmagától elűtő alakokat teremtsen.

Ebből a könyvből, mint egyéb műveiből is, megtetszik Michaut német jellemű alaposága, ki ezúttal a kiváló Lansonra emléke ztetí az olvasót. Meglepő buzgalommal tanulmányozta France műveit, a lapokban megjelent kisebb igényű dolgozataira is kiter jed figyelme, fürkésző gondosságát a France műveire vonatkozó, nagyon gazdag kritikai irodalom sem került ki. A forrásnyomozá sokban és hatásfürkészéseken Michaut épen olyan serénységet mutat, mint a milyen éleslátásról tanuskodik France munkásságának széptani méltatásában. Ennek a méltatásnak a jelleme lélektani,

mert Michaut France lelkében keresi a rugókat, melyek a nagy író műveinek sajátos jellemét megértetik velünk. Legtöbb æsthetikai megállapítása éles beható készségre vall.

Sajnos, Michaut túlzásai komoly tiltakozásra serkentik France tisztelőit. A hatáskeresésben nem egyszer veti el a sulykot. Nagy hibája az is, hogy France képzeletét azon az alapon kicsinyli, hogy France szellemi kincsekkel megrakodott lélekkel fogott az íráshoz. Így a világirodalom sok nagy költőjét elítélhetnök.

Szűk körben ugyan, de volt alkalmam rámutatni arra, hogy France egyik mesteri novellája, *Az ing*, a forrást az egyéni erő lángelméjűségével mélyíti ki és dolgozza fel.¹ Michaut épen ezt a tényezőt hanyagolja el. Ijesztő garmadával utal a hatásokra, de arra nem gondol, hogy a munkának másik, még pedig fontosabb részét is elvégezze, hogyan alakultak és módosultak ezek a források és hatások France feldolgozásaiban? Ha ezt megteszi, eredményei is módosultak volna. Akkor bizonyára nem mondja, hogy France műkedvelő (ezt nagyon szereti hangoztatni), mikor maga is elismeri, hogy France nagy író (*grand écrivain*, 270. l.). Ugyan, nagy író lehet-e műkedvelő?

Michaut hibája még a *faculté maîtresse* elméletének erőszakoskodása, hogy France írói jellemét török-szakad módon csupán az érzékiségben keresi. Ennek a mozzanatnak France-nál való jelentőségét ki sem tagadhatja, de France munkássága többértű, mintsem hogy csupán ennek az egy, irányítóul feltüntetett jelenségnek makacsodóan feltolakvó, kizárólagos jellemű zsarnokoskodásával magyarázhatnók France műveit.

Noha egyrészt elhallgatásaiban épen annyi a hiba, mint a megnyit kiélézései tanúsítanak, másrészt tagadhatatlan az is, hogy Michaut könyvéből France-ról nagyon sokat tanulhatunk.

Elek Oszkár.

Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye.

Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye. Szerkesztette Kálmány Lajos. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti Dr. Sebestyén Gyula. XIII. köt.) XXXII. és 532 lap. Ára 6 korona.

Kálmány Lajos, a jeles szegedi folklorista csak az imént adta ki *Hagyományok* című s két kötetre terjedő gazdag mesegyűjteményét, most egy újabb, irodalomtörténeti értékére nézve is jelentékeny

¹ *A boldog ember ingének meséje a francia irodalomban* cz. cikk, Uránia, 1914.

kötettel örvendeztet meg bennünket. Ipolyi Arnold kézirati hagyatékából eléggé kimerítő összehasonlító folkloristikai jegyzetekkel ellátva kiadott 128 népmesét. Igérete szerint e hagyatékából szerkeszt még egy második kötetet is, a melyben Ipolyi gyűjtéseinek értékesebb elegeyes adalékait kívánja hozzáférhetővé tenni. Kálmány tájékoztató lajstromaiból és jegyzeteiből kitűnik, hogy a szerkesztésben két szempont irányította. Nyilvánosságra akart hozni minden szebb, eredetibb darabot és minden értékesebb változatot; tekintettel volt továbbá arra is, hogy irodalmi közkinccsé legyen minden, a miből Ipolyi a *Magyar Mythologia* megírása alkalmával merített.

Midőn Csengery Antal Ipolyi mythosi kutatásainak módszeréről elítélőleg nyilatkozott, nemcsak azt kifogásolta, hogy dogmatikus okok miatt a vallástörténeti fejlődés jelenségeit mellőzte s vallástörténeti eligazodás nélkül egy turáni nép mythosi adalékait a Grimmék indogermán mythologiai rendszere szerint dolgozta fel, hanem kifogásolta azt is, hogy Grimmék példájától eltérőleg először nem a forrásul használt népköltési adalékok kéziratban lévő gyűjteményeit adta ki, hanem a reájuk lépten-nyomon utaló mythológiát. Mivel e gyűjtemények utólagos megjelenését a hatalmas mű előszava kilátásba helyezte, megjelenésük elmaradása és kéziratban való kallódásuk sok félreértésre adott okot.

A vállalat szerkesztője Kálmány e kötetének tájékoztató bevezetésében most megállapítja, hogy Ipolyit még püspök korában is állandóan foglalkoztatta a mesék kiadásának ügye. Kezdetben kiadó hiányzott, mikor pedig anyagi nehézségek már nem jöhettek tekintetbe, Ipolyinak irodalmi felfogását Gaal György meséinek sikerült népies fordítása, továbbá Merényi László, Kriza János, Jókai Mór, Arany László pompás mese-lejegyzései gyökeresen megváltoztatták. Kezdetben csak a mesék tartalma érdekelte. Ezért gyűjtői a mese formai szépségeire nem is ügyeltek. Mivel a szöveg átdolgozására nem vállalkozott, évtizedeknek kellett elmúlni, míg Abafi kérésére a mesék kiadásának gondolatával újra megbarátkozott. Abafi a Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteményének szánta, de a kívánt kritikai kiadást még Kálmány Lajos segédkezésével sem tudta nyélbe ütni. Az a kézirat, melyet Abafi Arany László szerkesztőtől visszakapott, utóbb nyomtalanul elkallódott. De ez szerencsére csak másolatokból volt összeszerkesztve; Ipolyi gyűjteményeinek eredeti kéziratai Kálmány Lajosnál rekedtek és a megsemmisüléstől szerencsésen megmenekedtek.

Ha a meséket Ipolyi maga adja ki, a később megjelent gyűjtemények előtt számos olyan lejegyzést is közölhetett volna, a melyet

Kálmány Lajosnak már mint feleslegessé vált változatot mellőzni kellett. Viszont látjuk, hogy néha jelentéktelenebb változatokat is közöl, ha e változatoknak Ipolyi Mythológiájában nagyobb szerep jutott. Ez az oka, hogy némelyik mesének több változatát ismerteti meg az ilyen közlésekhez még nem szoktatott olvasóval.

Végül megemlítjük, hogy a mesék nyelvét Kálmány Lajos sem bolygatta meg. Ezért tanácsos, hogy a nehézkes szöveg olvasása előtt a kötet tájékoztató bevezetésével megismerkedjünk. Ebből az olvasó megtudhatja, hogy a kötet egész anyagát a *Népdalok és Mondák* II—III. kötetének anyagával egyidejűleg jegyezték le. Ipolyi e kötetét tehát az Erdélyi János működésének mértékével kell értékelnünk és valóban nagy irodalomtörténeti értéke szerint megbecsülnünk.

—n.

Locke pædagogija.

Locke: *Gondolatok a nevelésről*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Mutschenbacher Gyula. Budapest, 1914 8-r. 232 l.

Lockenak ez a műve, mely a *Paedagogiai Könyvtár* negyedik kötetét alkotja, kétségtelenül történelmi jelentőségű. A csaknem másfél századdal előbb megjelent első magyar fordítás után örömmel üdvözölhetik Mutschenbacher fordítását mindazok, a kik a pædagogiai elmélkedésekben szeretnek az eredeti kútfőig visszanyúlni, s azokból meríteni. Egyébként a már kiadott Montaigne-kötet mellett Locke műve veszít jelentőségéből, mert az angol philosophus bővebb beszédű ugyan, sőt sokszor igazán kicsinyes módon aprólékos, de gondolkodásának iránya teljesen a Montaigne kijelölte cél felé tör, s még az útjuk is legtöbbször azonos.

Montaigne nevelési elvei a független, magának élő úri ember alakítását tartják elérendőnek, Locke szintén az angol gentleman neveléséről szól, a kit otthon tanítanak, s a kinek udvarmestere is van. Ezt a célt Locke elé nemcsak a maga szelleme, hanem az a helyzet is tűzte ki, melyben könyve keletkezett. A *Some Thoughts concerning Education* nem készült rendszeres műnek, hanem frója össze akarta benne foglalni a pártfogója és barátja, Lord Ashley gyermekének és unokájának nevelésében követendő szempontokat és módszereket.

Természetes, hogy az a philosophus, a ki az emberi lelket síma viaszhoz hasonlónak gondolta, melyre mindent a tapasztalat ír föl, pædagogijában sem lesz következetlen általános nézeteihez. Tollát sensualismusa és a végletekig hajtott empirismus vezetik. A nevelés

is tapasztalatszerzés, s a jó nevelőnek nincs egyéb feladata, mint hogy alkalmat adjon növendékének a mennél hasznosabb tapasztalatok gyűjtésére. Idomítani nem szabad, csak irányítani. A nevelő alkalmazkodjék tanítványa egyéniségéhez, mert csak így fejlődhet ki az erkölcsös egyéniség, mely hasznos tagja az emberi társadalomnak. A *mens sana in corpore sano* teljesen végiggondolt elvét teszi Locke a magáévé, s innen kezdve vált ez az egész angol nevelésnek czéljává. Az elmélkedő philosophussal jó barátságban egyesül benne az orvos, hogy a kettő együtt dolgozzék a lélek és test harmonikus kiképzésén.

A mai demokratikus iskola, mely a nevelést már nem épen az angol philosophus gondolta szűk jelentésben érti, a maga egészében persze nem fogadhatja el a *Gondolatokat*. De az elavult, idejüket múlt részletek mellett ez a mű számos oly finom megfigyelést tartalmaz, olyan okos emberi és nevelői tanácsokat ad, hogy minden tanító és szülő egyaránt haszonnal forgathatja. És épen ezekben a részletekben, a rendszertelenségben van a könyv maradandó értéke, mely kiemeli a tisztán történeti értékű classikusok sorából és a mai emberhez is közel hozza.

A fordítás Mutschenbacher kezében jó helyen volt. Bevezetése is Locke alapos ismeretére vall, s igen okos gondolat volt, hogy a könyv a végén Locke pædagogiai nézeteit egy másik, rendszeresebb műve, *Az értelem vezetésének* világitásában is bemutatta.

H. Nagy József.

AZ AKADÉMIA PALOTÁJÁNAK FÉLSZÁZADOS FENNÁLLÁSA.¹

Az Akadémia szabályai és gyakorlata szerint évenként ünnepélyes közülésben számol be a közönségnek munkásságáról s mutatja be annak próbáit a palotájában megjelenő hallgatóságnak. Ma tehát ünnepet ülünk, a tudományos munka ünnepét, melybe idegenszerűen és fájóan hangzik belé a most már, Istennek hála, hazánk határain túl eldördülő ágyúk távoli moraja, melyben lelkünk emelkedésében el-elfogul a nemzeti létünkért vívott harc izgalmatól, az értünk küzdő kedveseink, véreink életéért való aggodalomtól.

Súlyos megpróbáltatás időit élve, lelkünk erőt meríthet abból is, ha visszatekintve a múltba, bizonyítékait találja benne annak, hogy nemzetünk életereje már más, nem kevésbé nehéz megpróbáltatások fölött győzedelmeskedett.

Ez a palota, melyben összejöttünk, ez emlékezetes évben tölti be fennállásának ötvenedik esztendejét. Állami és nemzeti életünk elnyomása idejében, egy lelkes hazafi buzdító szavára, a jövőbe vetett hitét s a tudomány iránti szeretetét a legváltásosabb viszonyok között fényesen tanusítani akaró nemzetünk közadakozásából jött létre s úgyszólván alkotmányunk helyreállításának előestéjén, az 1865 december 10-ikére összehívott országgyűlés megnyitásával majdnem egyidejűleg avatták föl.

E fölvatás a maihoz hasonló közülés keretében a nemzet nagyjainak s a hosszú szünet után ismét országgyűlésre összehívott képviselőinek jelenlétében ment végbe feledhetetlen báró Eötvös Józsefünk, mint akadémiai másodelnök elnöklése mellett, ki már megnyitó szavaiban kifejezést adott a köz-

¹ Az Akadémia f. é. május hó 9-én tartott ünnepélyes közülésen mondott elnöki megnyitó-beszéd.

sajnálkozásnak a fölött, hogy az Akadémia akkori elnöke, gróf Dessewffy Emil betegsége miatt kénytelen volt távolmaradni az ünnepélytől s így abban épen az a férfiú részt nem vehetett, ki — Eötvös szavai szerint — «arra, hogy Akadémiánknak palotája felépült, s hogy az így épült fel, e haza minden fiai között legtöbbet tett s kit ezért megillet a dicsőség, hogy e falak között, melyek hazafiúi buzgalmának, tevékenységének és kitartásának emlékei fognak maradni», mindenekelőtt róla történjék megemlékezés.

Ezután báró Vay Miklós, ki szintén úgy szólt Dessewffyról, mint «kit mindenki általános elismeréssel nevez e mai dicső ünnepély főalkotójának», fölolvasta a távollevő elnök üdvözlő szózatát, melyben az hálát mondott mindazoknak, «kiknek adományai és másokat serkentő buzgalma tették lehetővé, hogy ma közszellemünk ezen maradandó emlékének oszlopai közé és boltívei alá gyülekezhettünk», kifejezve abbéli erős hitét, hogy «mit hazafiak alapítottak, mit nemzeti részvét felebb emelt, az a hazafiság támogatását ezentúl sem fogja nélkülözni». Biztos kézzel körvonalozta az Akadémia jövő feladatát, mely az, hogy «a sajátlag és tulajdonképen magyar szellemi erő munkájával foglaljuk el helyünket azon ösvényeken, melyeken halad az emberiség erkölcsi és értelmi fejlődése». A mai viszonyok között különös jelentőséget nyer egykori, nagynevű elnökünk szózatának e szép képbeszéde: «A csupán küzdelem között magát fenn tartott, küzdelem között erősödött magyar ezek kénytelensége alól magát sohasem érezheti felmentve, a küzdelem szokásával nem hagyhat fel soha és nekie mindig fegyverforgatónak kell maradnia. Forgatnia kell szüntelenül az ész és munka fegyvereit . . . Intézetünk tagjai — úgymond — ne feledjék soha, hogy ők nem tudósok csupán, hanem a legmagasabb magyar szellemi érdekek őrkatonái . . . Tekintse magát minden művelt magyar ember azon seregben, melyre szükségünk van, közkatonának és toborzónak s legyen munkagyőző és vigyázó, mint huszárjaink és gyalogjaink, hű és vitéz, mint ők!»

Toldy Ferencz is az ünnepi közülésen a magyar irodalomnak a nemzet életére gyakorolt befolyásáról tartott értekezésé folyamában apostrophálta az elnököt, mondván: «nélküled zsoldos házban szoronganánk . . . s azt a dísz ki nem fejthetnők,

mely már most e nemzet ragaszkodását nyelvéhez, szeretetét a tudományok iránt, áldozatkészségben nyilatkozó fenkölt érzését büszkén hirdeti a mívelt világnak.»

Az Akadémia palotájának fölépülése és használatba vétele egy félszázad előtt valóban oly tény volt, mely megérdemelte, hogy megünnepeljék akkor és megérdemli, hogy ez ünneplést mintegy megújítva, a kegyeletes megemlékezésnek ugyanazon az oltárán gyujtsunk lángot ma is; megérdemelte és megérdemli kivált, ha létrejöttét az akkori kor és viszonyok szempontjából mérlegeljük és méltatjuk.

Tudjuk, hogy Akadémiánk a szabadságharcz kitörése idejében még csak életének 18-ik évét élte; addig, a kezdet nehézségeinek leküzdésével levén elfoglalva, rá sem ért önmagára gondolni. Bérhelyiségben kellett meghúzódnia, előbb a Duna-parti Derra-féle, majd az úri (most koronaherceg-) utczai Trattner-Károlyi-féle házban, hol működése kellő kifejtésében is korlátozva volt, könyvtárát, gyűjteményeit épen séggel el nem helyezhette, közüléseit a megyeház termében kellett tartania. Az 1849-iki katastropha egy időre egészen elnémította az Akadémiát. Alapítója és másodelnöke, gróf Széchenyi István, néhány évig a világtól teljesen el volt zárkózva; tagjainak nagy része elbujdosott vagy őrizet alatt állott; nyilvános ülést egy évtizeden át nem tarthatott, igazgatósági ülést is csak 1853-ban először; az irodalom a censura korlátai között nyögött. 1855-ben elvesztette az Akadémia első, nagy érdemű elnökét, könyvtára alapítóját, gróf Teleki Józsefet; ennek helyét foglalta el gróf Dessewffy Emil, ki azonnal rendkívüli erélylyel és buzgalommal látott hozzá az Akadémia pangó ügyeinek előbbreviteléhez, így elsősorban az alapszabályok függő kérdésének megoldásához, a mi intézetünk rendeltetésének és nemzeti jellegének föladása nélkül az ötvenes évek kormányzata idejében rendkívüli nehézségekkel járt, másodsorban az alaptőke szaporításához és megfelelő hajlék biztosításához. Az építendő ház kérdése addig csak a Nemzeti Múzeummal kapcsolatban jött szóba; annak kertjében tervezték fölépítését, de e terv Albrecht főherceg kormányzó ellenzésén megdőlt.

Az 1858-iki év végén, a mikor Akadémiánk, a végre megerő-

sített alapszabályok értelmében mint a fejedelem legfelsőbb oltalma alá helyezett intézet, létében biztosítottnak látszott, ez intézet köréből indult ki a kezdeményezés a következő évben megtartott Kazinczy-émlékünnepélyre, mely a szabadságharcz leveretése óta nemzeti életünknek első erőteljes életnyilvánulása volt és ez intézet körében mondta el Dessewffy az első, immár ismét nyilvános, ünnepélyes közülesen a Nemzeti Múzeum dísztermében azt az elnöki beszédet, melyről joggal mondta báró Eötvös József elnökjelöltjét méltató emlékbeszédében, hogy az «az első szabad szó volt, mely a hazában 10 évi hallgatás után elhangzott». S ezt követte a következő esztendőben ugyancsak Dessewffy elnöki beszédjében a nyílt fölszólítás a nemzethez az Akadémia házának fölépítése és tőkéje gyarapítása érdekében. «A m. tud. Akadémia — úgymond 1859 december 19-én — még mai napig is egy kibérelt szűk szállásban szorong, mely működését gátolja s nehezíti s annyit, a mennyit vár és követel tőle a tudományok terjesztésének és ezzel nemzetiségünk erősítésének érdeke, anyagi segélyforrásainak elégtelensége miatt nem tehet... Vajjon nem érdemlik-e meg azon nagy ügyek, melyeknek szolgál az Akadémia, hogy e szükségeket tovább már pótolatlanul ne hagyjuk, hogy őt egy tisztességes és díszes lak birtokába segítsük, melyben azon nagy érdekekhez illő viszonyok közt, melyeknek szentelve van működése, az öregbített anyagi eszközökkel folytathassa azt tovább?»

Ő maga leghathatósabban fejezte ki később, mi minden forgott akkor koczán s mily jelentőséggel bírt a felszólítás, melyet a nemzethez akkor intézett: «Nem oly rég történt — írta 1865-ben, — midőn nem volt már egyebünk, mint hazánk és nemzetiségünk és úgy látszott, hogy azt sem akarják meghagyni; azon kérdés intéztetik hozzánk: nem akarnánk-e azért, mit culturának neveznek, ezeket is odaadni cserébe? Adtunk e kérdésre egy büszke és magunkhoz illő választ! Meg lett kettőztetve a tudomány művelésének és nyelvünk emelésének szentelt ezen intézetünk tőkéje és állanak építményei...»

De a miről hallgatott s a miről nekünk kötelességünk ma is megemlékezni, az az, hogy ama büszke válasz, melyet a nemzet áldozatkészsége a fölvetett kérdésekre adott, az ő leg-

személyesebb érdeme volt. Annak az egyébként szomorú kornak megvolt az az áldása, hogy viszonyainknak az elnyomatás miatti egyszerűsége és fejletlensége következtében az erők nem forgácsolódtak el, a figyelem nem oszlott meg annyira, mint napjainkban. Így Dessewffyknak is a mi szerencsénkire lehetséges volt tevékenysége legnagyobb részét éveken át az Akadémia maga elé tűzött nagy céljainak szentelni: személyesen levelezett, tett látogatásokat, írt cikkeket, kért, buzdított, agitált törhetetlen buzgósággal s csak így vált lehetővé az, hogy alig több mint egy év alatt az ország minden részeiből, a társadalom minden rétegeiből befolyt adományok útján az Akadémia tőkéje megkétszereződött s a ház építésére közel 400,000 forint gyűlt össze, a mi akkor azt jelentette, hogy az Akadémiának «nem háza lesz, de palotája!»

Talán nem lesz érdektelen, ha e rövid megemlékezés keretében felújítom néhány adat emlékét e palota létrejöttére vonatkozólag.

Pest városa járult a legnagyobb értékű adománnyal e mű létrehozásához. Egy, a felső Dunasoron levő telket ajánlott föl az Akadémia céljaira és pedig felét ingyen, felét testvéri áron, úgy, hogy adománya akkori értékét 180,000 forintra becsülték, a mi azóta bizonyára meghatszorozódott. Adományával második helyen báró Sina Simon sorakozott 80,000 forintjával. Adakozott Ő Felsege a király is és az uralkodóház több tagja. Az építést siettetta az a körülmény hogy az Esterházy-képtár méltó elhelyezéséről is gondoskodni kellett.

Dessewffy érdeme az is, hogy az építkezés nem az eredetileg följánlott telken, mely a Fő-út és Széchenyi-utcza között feküdt, hanem csere útján a sokkal előnyösebb, a Lloyd-épülettel szemben, a Lánchíd-téren fekvő területen indult meg és az ő személyes elhatározásának, melynek nagy szívóssággal és erélylyel szerzett érvényt az ellenkező véleményekkel szemben, tulajdoníthatjuk azt is, hogy palotánk — melyhez a Fő-út felől bérház csatlakozott — nem a Henszmann-féle csúcsíves-stílusú terv, hanem August Friedrich Stüler berlini műépítész olasz renaissance jellegű terve alapján épült.

Stüler, ki Münchenben született, akkor már mint koros ember IV. Frigyes Vilmos porosz király szolgálatában állott,

nagy és fényes építész multra tekintett vissza s a Schinkel halála óta a berlini építészek elismert vezére volt. Ő alkotta a frankfurti börszét, több berlini templom mellett az ottani új Múzeumot, a kölni és stockholmi múzeumokat, a schwerini hercegi palotát és a königsbergi egyetemet. Akadémiánk palotája úgy, a mint az ő tanult, tapasztalt és eszmegazdag művészi conceptiója nekünk megalkotta, nemes példája a kifejlett olasz renaissance-stílnak s jellegével leginkább az azon korbéli velenzei palotákra, a Jacopo Sansovino és Longhena stílusára emlékeztet. Stüler tervének kivitelében két kiváló fiatal magyar építészünk szerezte úgyszólván első babérjait: Ybl Miklós és a korán elhunyt Szkalniczky Antal. A palota összes költsége minden külső és belső díszével és berendezésével együtt 828,000 forintnál alig került többbe.

Mintha Dessewffynek csak élete e nagy művének befejezését akarta volna bevárni, alig egy hónappal annak fölvatása után elhunyt. Az Akadémia emlékünnepevényen méltatta érdemeit, melyen elnökutódja, báró Eötvös József remek emlékbeszédet mondott róla, Szász Károly pedig ódában dicsőítette őt. Ma igazolhatjuk Eötvösünk mondását, hogy «mikor politikai mozgalmaink részletei el lesznek feledve és sok név, melyet nagyoknak gondolánk, a tapssal együtt, mely azt környezi, elhangzik, az utókor hálával fogja említeni azt, ki nem a pillanat szenvedelmére, de azon érzésre hivatkozva, mely a nemzet szívében örökké egy marad, a hazafiságra, egy nemes tette szólítá fel honfitársait s nekik ebben mutatta meg, hogy bármily elnyomás alatt, oly nép sohasem tehetetlen, mely közczéléért lelkesülni s áldozni tud».

A nagy alkotások és nagy példák nemcsak halára és kegyeletes megemlékezésre köteleznek. Az utódok hálájukat és kegyeletüket legméltóbban az alkotások fenntartásával és fölvirágoztatásával, a nemes példák követésével igazolják. Akadémiánk igyekezett palotája belső díszét azóta is teljesebbé tenni s most készül kiadni egy művet, mely annak s a benne található gyűjteményeknek történetét és részletes ismertetését fogja nyújtani.

Ma, szabad intézmények uralma alatt, az önrendelkezési jogunk és nemzeti életünk visszanyerése óta eltelt majdnem félszázadnyi idő munkái és fejleményei után ebben a palotá-

ban mindenesetre sokkal élénkebb, többoldalú, gazdagabb szellemi tevékenység jeleivel találkozunk, mint a minők az ötven év előtti alkotók szemei előtt lebeghettek. Annál inkább, mert tudományos és irodalmi életünk szervei is rendkívüli mértékben megszaporodtak és szétágaztak s Akadémiánk hagyományos vendégszeretettel osztja meg a nemzet adományából bírt otthonát majdnem valamennyivel. A változott kor és a saját munkásságunk által is elért haladás változott igényekkel és változott feladatokkal állít szembe, a melyekkel kétségkívül számolnunk kell. Azonban a változások közepett egyet változatlanul és híven kell megőriznünk abból, a mit Akadémiánk régi vándoréveiből, kezdő élete szerény bölcsőjéből e palotába ötven év előtt magával hozott: azt a hűséget a nemzeti eszméhez s a hozzáfűződő történeti hagyományokhoz, azt az odaadó, önmegtágadó — a Széchenyi szavával élve — «zarándoki» hűséget múltunkhoz és önmagunkhoz, mely vándorutunkon idegen csábítások és támadások, viszontagságok és megpróbáltatások között megtartott az elődeinktől kijelölt ösvényen s melynek első határozott diadala, egyúttal symboluma és palladiuma ez a palota, melyhez létrejötté óta is már annyi nagy emlék fűződik.

És kötelességek háramlanak a hála és kegyelet tartozásából a nemzetre is. Nem szabad jobb napjaiban sem megtagadnia azt, a mit a legnehezebb elnyomatás idejében szeretete áldozataival magasabbra emelt. E részben biztató jelenségnek tekinthetjük, hogy bármennyire kiterjed és megoszlik fejlettebb nemzeti életünkben az érdeklődés és áldozatkészség tere s bár a vélemények szabad harcza gyakran Akadémiánk ellen is fordul, a társadalmunk legkülömbözőbb osztályaiból kikerülő jótévő hazafiak épen a legutóbbi időkben a múlt minden nemes példáit anyagi mértékökre nézve meghaladó adományokkal gazdagították intézetünket.

Mialatt múltunk fölemelő emlékeibe merülünk el s azt vizsgáljuk, hogy jelenünk mennyiben maradt méltó azokhoz, nem feledkezhetünk meg róla, hogy e perczen mindaz, a miért múltunkban küzdünk és dolgoztunk, a mit reméltünk, a mi-ben hittünk, egy ránk kényszerített élet-halálharcz koczkáján látszik még forogni. Bízunk a gondviselésben, mely nemzetün-

ket több mint ezer esztendőn át, megsemmisítéssel fenyegető veszélyek között bizonynyal nem azért tartotta fenn, hogy ma a legigazságosabb ügy védelméért elvállalt harcában el-
ejtse. Bízunk azok szövetségének hűségében, a kikkel részint évszázados közjogi kapocs, részint létérdekeink közösségének fölismerése csatol össze. De legjobban bízunk és kell bízunk önmagunkban! Bízunk abban, hogy ez a nemzet, mely meg nem tántorodott sem a kísértések, sem az elnyomatás veszélyei között, a véres, fegyveres küzdelem önfeláldozó hősiségében is igazolni fogja mindvégig ősi erényei csorbíthatlanságát s az ellenünk összeesküdt nemzetek phalanxával szemben is be fogja bizonyítani, hogy «van benne, élni, hit, jog és erő».

E bizalomtól, e reménytől dagadó kebellem nyitom meg az Akadémia hetvenötödik ünnepélyes közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ OBJECTIV IDEALISMUS.

Mikor nagy megpróbáltatások korában a háború fúriái száguldanak végig a világon s a legmagasabb cultura ellenére is kifakad az öntudat alatti mélységekből az ősi barbárság, mely vassarokkal tapos nemcsak virágot, hanem szerető kebleket s imádkozó ajkakat is : akkor nem az a legnagyobb szenvedése a léleknek, hogy millió sír nyílt meg s hantolódott fel idő előtt, hanem inkább az, hogy mind ez a szörnyű barbárság és kín tényleg ránk szakadhatott. A cultura ugyanis bizonyos optimismusra nevel rá minket s bizalmat ébreszt bennünk a jósnak s jólétnek győzelmes térfoglalása iránt; feledteti az ösztönös vadságot s az eszményellenes erőszakot; mikor pedig a háború rémségei közénk vágnak, mint izzó meteorok, mint saját haladásunk ellentétjein kitüzesedett, pusztító hatalmak, akkor egész valójában megrendül az emberiség lelke s minél eszményibb az érzése, annál jobban szenved. Mintha sötét, rémes árnyak estek volna a culturvilág színpompás képére s üszkös, égési foltok lepték volna el hímes virányait. Azt hittük ugyanis, hogy ez a világ a mienk s hogy édes anyjai kebel, mely tele van szeretettel s édes tejjel; azt gondoltuk, hogy a cultura az öröm s boldogság forrásait fakasztja s legyőzi az ember-telen valóságot, melynek csak meg nem értés s mythologia adott Medusa-arczot; mikor pedig millió ifjú lélekbe beleborzong a halál fagya s a pokoli hatalom, a «rossz», véres zászlók alatt vonul föl a modern világ színterén, hogy tüntessen a jószág gyöngesége, az észszerűség tehetetlensége s a régi «bête humaine» változatlansága mellett: akkor már nemcsak a szemekre, hanem a lelkekre is borulnak fekete árnyak és sokan skeptikusokká lesznek reményeik s eszményeik iránt. Ilyenkor jelentkezik a nagy kétség az élet értelme s a cultura értékei iránt, — ilyenkor setten-

kedik körülöttünk a skepsis eszményeink igazsága s való tartalma iránt — s ez már nem egyeseknek, hanem az emberiség lelkének kínja, — de éppen ezért ilyenkor van szükség az eszményeknek s azok tartalmának revisiójára. Világosan kell látnunk, hogy eszményeinknek mi is a tartalmuk s hogy voltaképen mily sphærába vannak beleakasztva. Az értékek nagy elértéktelenedésében tisztába kell jönnünk a felől, vajjon ez eszmények csak symbolumok és abstractiók-e, melyekben mythologia, vallás, ethika az emberi lélek bizonyos szükségleteit tükrözteti, vagy pedig metaphysikai valóságok, melyek a történeti élet s az anyagi lét sphæraín túlra érnek s minket is oda kapcsolnak. Az öntudat nem lehet hajó iránytű nélkül s ép azért szüksége van irányításra a szellemi világban, s a cultura legnagyobb problémája az lesz, hogy ezt a bekapcsolást miképen végezze. Vajjon kizárólagosan anyagba, természettudományokba s természetbe kapcsolódjék-e — ez volna a rationalismus s a történeti materialismus álláspontja, — vagy vajon subjectiv eseményekbe s ideológiákba — ezek a subjectiv idealismusknak mindenféle kiadásai — vagy pedig az ideáloknak megfelelő, bár általunk tüzetes és sajátlagos fogalmakkal ki nem meríthető valóságba; ez utóbbit teszi az objectiv idealismus, minden, a szellemi világba s Istenbe vetett hit.

Első kérdésem mármost az, hogy mi állít minket e probléma elé s honnan veszi az magát?

Ez a nagy probléma egy nagy tényből való, a belátó észnek s az érző szívnek abból a nagy szükségletéből, hogy rá vagyunk utalva, hogy az életnek ne csak physikai s physiologiai, ne csak gazdasági s politikai értelmet, hanem ethikai s vallási jelentést is adjunk. Látom, hogy belenövök egy felsőbb s finomabb sphærába az értelmi ismeret erejében, mely új meglátásokat ad, a milyenekre másutt nincsenek szemek, sem érzékek. Ez az ismeret közöl velem metaphysikai adatokat, lényegfogalmakat, — elveket, milyenek az ellentmondás, az azonosság, az okság elvei s ráképesít nagy világösszefoglalásra s ez által világlefoglalásra. Azonban a szellemi világot nem annyira az adatismeret jellemzi, mely kisebb-nagyobb lehet s mely közös lehet a legkülönbözőbb emberekben, hanem inkább az, a mit a lélek önmagából állít bele a világba; mindaz, a min

megvan a lélek sajátos kezenyoma. Kell ugyan, hogy az ember folytonos kapcsolatban álljon az objectív valósággal s hogy a reáltudományok alapján építse föl szellemi világát; de ez a kapcsolat s az e révén kiemelt ismeretek még csak nyers termékek s mindezen felül állnak a léleknek világeligazodásai, — az ő philosophiai, erkölcsi, művészi reactiói, — az ő legeslegsajátosabb tényei s művei, melyekkel válaszol a külvilág benyomásaira. Ezen a fokozaton s ebben a zónában támad az életnek új értelme új czélokkal, új tartalmakkal és mértékekkel s itt nyílnak az embernek új orientatiói az erkölcsi események s a végtelenség mystikája felé. Ezeket az új értékeket már nem chemiai reagentiákkal, nem is kézzel s szemmel, sőt nem is csak észszel, hanem megérzéssel is kell kezelni. Az erkölcsi magatartás s az ember egész belső világa ugyan szintén értelmi elveken alapul, de különben ez a világ csupa értékelés, csupa megérzés s nem azon fordul itt meg minden, hogy a száraz elveket dialektikai formájukban csak értjük-e, hanem a megértést föltelevezve attól függ minden, hogy mily finom megérzéssel értékeljük az erkölcsnek követelményeit, — hogyan mérlegeljük azt, a mivel másnak tartozunk s hogyan adjuk azt meg neki, — mily tisztelettel, mennyi lelkiismeretességgel s megértéssel. Ennek a belső világnak stílusai vannak, — van melege s emelkedettsége, — van tisztasága s átlátszósága a legkülönbözőbb mértékben. Némelyik alig érzi meg magát s erkölcsi fölényét; másnak meg az elmélyedés, a finomodás, a tisztulás igénye is, szenvedélye is. Ez a szellemi, erkölcsi világ, mely az emberi lélekben nyílik, valami nagy ujdonság, — egy új elem, mely felfelé visz, — melyből lehet sok, lehet nagyon kevés, pl. az alacsony érzésű emberben, de a melynek mégis minden morzsája is nagy kincs és semmivel sem pótolható; olyan mint az aranszemer, mely ha szemernyi is, akkor is arany.

Ez az eszményi, szellemi világ öntudatunkban nyílik meg. Igaz, hogy biológiába gyökerezik a psyche s gyökérszárait vér öntözi s áztatja; igaz, hogy hangulatai idegáramoktól is függenek s maga az élet complicált physiologiai, biologiai, s psychologiai folyamat; de az életfolyamatban új életreactiók jelentkeznek, melyek mindentől eltérő tartalmakat, új czélokat, eszményeket s kötelességeket tűznek elénk és új nagyságnak s

kiválóságnak méreteit diktálják ránk. Ezek szerint akarhatom s megteremthetem enmagamat, s ez az öntudatos akaratom az én tulajdonképeni önmeghatározásom.

Sajátos dolog azonban, hogy jóllehet ez az eszményi világ öntudatunkban nyílik, azért mégis superindividuális; benne van az individuumban, de úgy, hogy az individuum fölött áll. Nem a környezet a megteremtője, jóllehet befolyásolja, hanem egy felsőbb sphäärának immanens céljaiból, eszményeiből s mértékeiből való. A szellemi világban nem a környezet a «spiritus rector», hanem megfordítva, a szellem a «génus loci»; az varázsol a helyből, a környezetből szebb világot; azért nincs a léleknek, a génusnak bárhol is az az iránya, hogy a környezethez, a világhoz fölszálljon mint valami felsőbbhöz, hanem megfordítva történik, t. i. a szellem, a génus emeli a világot s a társadalmat. S nemcsak emeli, de megalkotja s alakítja is azt. Hiszen a külső cultura már csak functiója a szellemnek, s a társadalomban is eszmények, hitek, erkölcsi kapcsolatok, akarások s érzések által kapcsolódik ember emberhez; a lelki tartalmak különbözőségeiből alakulnak ki a fajoknak s nemzeteknek munka által támasztott s kifejlesztett differentiólásai; s végelemzésben a haza, a nemzet, az állam, az egyház, a család mind csak eszményi kapcsolatok által állnak fönn. Hazája, nemzete, családja nincs az állatnak. Földön, erdőn, hegyen az állat is jár, de abból s attól nem lesz haza, sem történelem. A haza a közösség lelkétől, a néplélektől, milliók küzdő s dolgos és eszményi közösségétől lefoglalt s átítatott föld s azt a rajta folyó életet, mely a térben s időben milliókkal közös, történelemnek hívjuk.

A háború bizonyára szintén megérezte velünk a szellemi világ sajátos valóságát s az ideálok szükségességét s ébresztette és növelte az összetartó erőknek tiszteletét; emelte a tekintélyt, a fegyelmet, a kötelességet, a hagyományok szentségét. Íme tehát a világnak s a létnek ép oly szükségképen van szellemi s ethikai értelme, mint a hogy van physikai és gazdasági jelentése, s ez a körülmény hívja ki a philosophust annak a régi problémának megvilágítására: vajon az a szellemi világ tisztára csak ideológia s csinált eszményiség-e? Vajon csak szükségképeni s gyakorlati reactiója az a psychének a környezetre? Vajon az

emberiség óriási erőfeszítéseit, melyeknek forrását s ellenértékeit a reális világban nem találni, subjectiv idealismusból, vagy romantikából, vagy változó, chamæleoni ideológiákból magyarázzuk-e? Gondolhatjuk-e, hogy mindazok az eszmények, melyekből élünk, csak subjectiv s üres fogalmak s nem kel'e ellenkezőleg, épen a legnagyobb valóságot, az erkölcsi, kötelességtudó s ideális embertudatot hordozó tényezőknek, az eszményeknek, objectiv alapozást adnunk s azokat egy super-individuális szellemi valóságba belekapcsolnunk?

Erre az a válaszom, hogy csak hasznossági reakciókkal — akár a történeti materialismus, akár a pragmatismus fogalmazásában, — vagy csak subjectiv idealismussal lehetetlen a szellemi világot, tehát az embervilágot megconstruálni. Térjünk ki először ez utóbbira.

Kantnak philosophiája subjectiv idealismus. Az ő eszményei, milyenek Isten, lélek, halhatatlanság, szabadság, kötelesség, követelményei ugyan az emberi természetnek s az öntudatban pattannak ki mint reakciói a psychének a minket környező, ismeretlen világra; de Kant philosophiája az eszmények tartalmáról s valóságáról mit sem tud. Az eszmények tehát csak schémák s abstractiók, melyek lelkünkben izzanak, melyeknek befolyása alatt állunk, de a melyek voltaképen csak subjectiv jellegűek s minket egy felsőbb világgal nem hoznak kapcsolatba. Méltán vetődik akkor fel a kérdés, hogy tehát mit fog meg velük a lélek. Mi az, a mit kifejeznek? Oly subjectiv reakcióknak nézzük-e azokat, mint a milyenek a világosság s a színek, melyeket az ætherrezgés, vagy a milyenek a hang s a zene, melyeket a levegő hullámai váltanak ki bennünk? Valami oly organikus alkalmazkodásai-e azok az én-nek, a milyen alkalmazkodásokkal helyezkedik be az élet, mikor a vízben kopoltyút vagy úszonyt, a levegőben tüdőt s szárnyat formál? A pragmatista felfogás szerint így reagálna az öntudat is az őt környező világra s ily organikai reakció erejében alakítana magának a lélek is neki megfelelő úszonyt s szárnyat, s ezek volnának az eszmények.

De hát a subjectiv idealismus nem akar az eseményeknek csak ily pragmatista jelleget s magyarázatot adni, mert ezáltal letörülné róluk az ismeret jellegét, mely abban áll, hogy a

fogalom valamit, valami valót mond s ezt a mondását igazságnak hívjuk. Az úszony nem fejezi ki a vizet; a szárny nem fejezi ki a levegőt. Bele való mint organum, de nem róla való, mint kifejezés és fogalom. Már pedig az eszményekkel másképp vagyunk. Azok mondanak s jelentenek valamit; azok fogalmak, tehát fognak valamit s önmagukat tagadnák, ha semmit sem fognának. A pragmatismus le akarta törülni a jelentést; ki akarta küszöbölni a fogalmakból az objectiv kifejezési jelleget; csakhogy ezzel ugyanazon nyaktiló alá került, mely a skepsist kivégzi. Mert a pragmatismus is, mikor az igazat ignorálni vagy tagadni akarja, végre is valami igazat akar mondani s ha azt akarja, akkor már ismereti kategóriát állít.

Tehát az eszményeknél is azt kell kérdeznünk, hogy mi a tárgyuk. Minden fogalomnak s eszmének s eszménynek egyetlen egy igazolása van, s ez tárgyi tartalma. Más igazolása nem lehet. Hiszen a fogalom fogni, a gondolat jelenteni akar valamit. Az eszménynek sem lehet más igazolása, mint épen az ő objectiv tartalma, vagyis az, hogy valóságra támaszkodik. Ez objectiv alapozás s tárgyi valóság nélkül a subjectiv idealismus eszményei csak formák. Formákat, — mondjuk — bögréket emelgetünk bennük s tologatunk ide-oda; de hogy mi van a bögrékben, arról semmit sem tudni; — sőt, a mi még nagyobb baj, nem lehet tudni, hogy van-e bennük egyáltalában valami. Így azután magunkba zárkozunk el e fényes, ragyogó kategóriák által s nem érintkezünk az ő révükön egy fölöttünk álló valósággal. Úgy teszünk, mintha csillámló kristály poharakat hajtogatnánk, de nem innánk, mert üresek, — mintha hegyi kristályból készült tálak s tányérok előtt ülnénk, de csak széllel, csak irreális ideákkal töltekeznénk, — mi lesz ennek a vége? Éhen halunk. S tényleg úgy van: a subjectivismus önmagát emészti föl, akár a philosophiában, akár a morálisban. Valóság, tárgyi-ság nélkül a legragyogóbb eszmények sem segítenek rajtunk! Csak a fölöttünk álló, a nálunk jobb s magasabb valóság adhat értéket s erőt az eszményekbe. Ha ez nincs s ha eszményeim csak értelmeknek reflexei, akkor nem állnak fölöttem s végre is ideológiává válnak, álmok szövedékeivé, a bergsoni «jailissement» színjátékaivá s szípkázó gondolat-rakétákká lesznek.

S mivé lesz akkor a mi szellemi világnak s a mi tulajdon-

képeni culturánk? A cultura magasabb javakat foglal össze, — egy szellemi világot állít s teremt és csak azon az állításon s ezen a magaslaton tartja fönn magát. A culturához nem elég az exact tudás, nem elég a természettudomány. A cultura ép oly kevésbé természettudomány, mint a hogyan nem természet. S a különbség cultura és természet közt épen az, hogy ellenére annak, hogy mindkettőben erők dolgoznak s energiák pattannak s fejlődnek ki, mégis a culturában ezt az egész történést lehetetlen exact, matematikai kifejezésre hozni; nem lehet épen azért, mert vannak a culturában más szellemi valóságok is, vannak ethikai s vallási eszmények, törvények, czélok, szándékok s motivumok. A mi öntudatunkat nem meríti ki a természettudományos kifejezés, mint a hogy nem mond mindent, sőt alig mond valamit, a ki azt mondja, hogy a látás rezgés. Van a mechanikai történésen kívül rengeteg sok tartalom és érték, melyet ha tekintetbe nem veszünk, ürességek s hiányok tátongnak öntudatunkban, melyek mint ki nem elégített vára-kozások s csüggedések és mint elnyújtott, elgyötört s örömtelen lelkiállapotok jelentkeznek bennünk. Ez nem élet, hanem haldoklás s az élet bizonyára rosszul van beállítva, ha haldoklásnak van szánva. Ily beállítást nem is tűr el; inkább szakít minden philosophálással. Szakít a subjectiv idealismussal is. Mert végre is mit nyújtunk a radicális életrealismusnak, ha az eszményeket csak kategoriáknak, csak vetületeknek, csak lelki reflexeknek tartjuk? Hogyan emelkedjünk föl rajtuk, mikor nincsenek fölöttünk, hanem mi vagyunk ők, s hová emelkedjünk föl általuk? Ha meg is hódítjuk a világot s hasznosítjuk is természet-tudásunkat boldogabb s egészségesebb életberendezésben, de azért soha el nem tüntethetjük a nagy ellentétet a minket környező, anyagi világ s a magát másnak, subjectumnak érző öntudat közt. Ez az öntudat szemben látja magát az egész világgal s más valaminek, azaz hogy valakinek érzi magát s nemcsak szemben áll vele, hanem fölényesen emelkedik ki belőle. Ez a fölényesség nem physikai, hanem metaphysikai, vagyis ez a szellemi lét fölénye.

A subjectiv idealismusnak elégtelenségét legközvetlenebbül az ethikában érezzük meg. Az ethikának elvei ugyanis metaphysikaiak, vagyis magában a tökéletesség ideáljában vannak

bizonyos követelések velünk szemben, melyek nem tautológiák, — milyen pl. az volna, hogy a mit tenni kell, azt meg kell tenni, — hanem melyek kötelességeket jelentenek, még pedig nemcsak értékeléseket s relativ kijelentéseket, hanem szigorú elveket. De ha ezek az ethikai ideálok csak reflexek s abstract fogalmak, akkor nem állhatnak fölöttünk, hiszen tőlünk vannak. Ha pedig azt gondoljuk, hogy az igazság, a jóság, a törvény s szabadság az autonóm «én»-nek immanens elemei s alkatrészei, akkor az az «én» istenül. E ponton a subjectiv idealismus is objectivvé lesz, de ugyanakkor pantheismussá is fejlődik. Méltán ráismerhetünk e logikai fejlődésben is arra a követelményre, hogy a subjectiv idealismus abstractióit, legyenek azok bármily eszmények, okvetlenül tartalommal kell kitöltenünk; kell az eszményt valami abszolttal összekapcsolni; de nem úgy, hogy maga az «én» legyen az az eszményi valóság; hanem úgy, hogy mi magunk egy fölöttünk álló, szellemi világba kapcsolódjunk.

Hasonlóképen nem magyarázhatjuk ki az eszményeket társadalmi vonatkozásokból sem s nem építhetjük föl azokat oly alapokra s követelményekre, melyeket csak társadalmi tekintetekből veszünk. Természetes ugyan, hogy az ethika az egyedet a társadalomba, a közösségbe kapcsolja bele, de az ethikának, tehát a culturának is a végcélja nem rejlik a társulásban, sem a társadalmi formák tökéletesbítésében, hanem fordítva áll a dolog, t. i. magának a társadalomnak fejlettségét s kiválóságát azon mérjük, hogy mennyire alkalmas a kiváló egyedi, szellemi élet kiváltására s hogy mily mértékben nyújtja az egyedi fejlődés föltételeit s mint szolgáltat módot arra, hogy az egyedek élete az öntudat előkelősége, tisztasága s lelkisége által magasabb szintájra emelkedjék.

Az ethika eszményeit nem magyarázhatjuk a család, faj, nemzet, a haza és emberiség iránt való kötelességeinkből, — nem magyarázhatjuk abból a körülményből, hogy mi ezeknek részei vagyunk s következésképp, hogy miután a család, nemzet emberiség az egyedek fölött mint részek fölött állnak, nekünk ezek céljainak elérésében eszközökül kell szolgálnunk s magunkat értük, ha kell, föl is áldoznunk. Ez esetben ugyanis az ethika szellemi világa csak ideológiai vetülete volna a társadalmi létnek s ha valaki azt kérdezné, hogy mi az eszmény, azt kellene

felelnünk, hogy az eszmény a társadalom fölényének reflexe ember s egyedi lét fölött.

De ez nem állja meg helyét. A társadalom végre is csak azt jelenti, hogy az egyed mellett sok más egyed áll egymásra utalva, de mindegyik végre is nem ér többet, mint én magam. Az az egész is, melyből az az «én» való s melynek részét alkotja, igényt tart ugyan szolgálatára, de viszont sehogy sem elégíti ki az egyed lelkét s meg nem határozza, még kevésbbé meríti ki maga ez a sokféle társadalmi viszony és szolgálat az élet s az öntudat tartalmát. Ha ugyanis az emberi életnek tartalmát s az öntudatnak érzési, kedélyi s akarati világát leltároznók, annak csak nagyon kis része volna társadalmi vonatkozású; mert ez a kérdés, hogy használ-e vagy nem valami a köznek s kívánja-e ezt vagy azt tőlem a társadalom, aránylag igen kevés esetben vethető fel, úgy hogy az emberi öntudat szándékainak, vágyainak s akarásának, szóval egész magatartásának elenyésző kis része áll társadalmi ellenőrzés alatt. Az ember élete, annak legegységibb, legmélyebb s legintimebb világa magántermészetű s oly régiókban van elhelyezve, hol az ember csakis lelkiismeretével s eszményeivel áll szemben. Azután vegyük az embereknek átlagos életét, a mint az be van fogva a köznapi szürkeségbe, apró-cseprő foglalkozásoknak, zabhegyező semmiségeknek vagy szellemtelen irodai s házi munkának robotjába; bizony ez az egész társadalmi természetű automatismus nem hogy nem ad értelmet az életnek, hanem ellenkezőleg, kiált értelem után. Mindez semmikép sem emeli az élet szintjét, hanem ellenkezőleg, lenyomja s elsötétíti azt. A köznapi társadalmi élet és munka valóságos gépekké, unatkozó motólákká fokozza le az embereket s nem hogy szellemet nem ad, hanem ől szellemet s látni való, hogy csakis a szép, nemes, harmónikus lelkek tudnak az ilyen életbe is fényt és szint belopni. Nem is lehet az másképp, mikor a társadalmi tekintet nem individuumot, hanem tömeget reguláz, tömeget tart rendben, azt irányítja; mikor bizonyos általános, parancsoló szükségességeket állít létbe, melyeknek természetesen meg kell felelnünk, de azért az ember ethikai igényeit s ethikai tartalmát nem az a tömeg-tekintet, hanem ellenkezőleg az individuum öntudatában külön jelentkező s a tömegtől független eszménység elégíti ki.

Hozzá tehetem azt is, hogy a társadalmi vonatkozás eo ipso külsőséges és másodrendű valami, már csak azért is, mert lehetséges, hogy valaki a társadalmon kívül él, hogy Robinson Crusoe sorsa éri s ez esetben is az erkölcsi eszmények teljesen érvényben lennének, mert azok szerinti igazodással az ember végre is magának vagyis inkább annak a vele kapcsolatos, super-individuális eszményi hatalomnak tartozik. Ismétlem, szívesen elismerem, hogy az egyén a nemzetnek, a hazának, a társadalomnak része lévén, a mint ő maga rászorul ezekre, úgy viszont ezek is méltán igényelhetnek szolgálatot s áldozatot is az egyéntől; de végtelenül túl lőnének a célon, ha azt állítanók, hogy a társadalmi tekintet fémjelzi s határozza meg az emberi élet etikáját. A társadalom kér az etikából, de nem teremti azt meg s nem elve annak.

Tehát a társadalmi tekintet, bár fontos, de alárendelt, s így az ethika nem sociális, hanem superindividuális, metafizikai érték. Az ethos nem a társadalomból, hanem az egyének metaphizikai kapcsolatából, az eszményeknek idő-, nemzet-, s emberfölöttiségéből való; az ethos világfölényes, örök érték. A bennünk érvényesülő, eszményi jóság és szentség, ez a belénk lenyúló szellemi világ adja meg az ethos világfölényességét; ez kötelez, ez igazít el s ezzel szemben a mi különben népszerű eszményeink is, milyenek a haza, a nemzet, az emberiség és testvériség, a munka és haladás, csak másodsorban állnak; ezek mind már csak következmények s elvonások. Sőt miután az egész cultura s az egész világ csak egy esetét alkotja a világtörténések lehetőségeinek, föl kell vennünk ezen világ s minden egyéb empirikus valóság fölött valamit, a mi nem relativ, nem részlet, nem eset, s a mi tulajdonképen értelmet ad a tényleg meglevőnek. «Das Absolute ist das echte Ganze, das wirklich Ganze», mondja jól egy újabb német philosophus, s ez az absolut valóság a mint oka a világnak, úgy forrása a szellemi világ hozzánk való leszűrönközésének, az ideáloknak.

Sohasem érezni ezt oly élénken, mint ilyenkor, mikor életet, vért, mindent oda kell adni — s miért? Azt mondják, hogy a hazáért, a társadalomért, a jog s igazság védelméért, a szabadságért! Hát bizonyára ezekért is; de legvégső elemzésben nem ezekért a közbevetett ideálokért, hanem a bennem megnyilat-

kozó, superindividuális jóságért s szépségért, az isteninek bennem való térfoglalásáért kell áldozataimat meghoznom. Az embert a jóra nem társadalmi természete, hanem a lelki világában megnyilatkozó, superindividuális elem, az örök igazság s eszményi valóság, az Istenség, állítja be. Ez nem lefokozása a haza, nemzet s munka eszményeinek, hanem egy magasabb, isteni zónába való beállítás. Gondolom, hogy e superindividuális elem és érték kihámozására maga a háború segít rá, — a háború, mely mikor összetör családot, nemzetet, életet, culturát, végre is nagy kín elé állítja az embert, az elé a kínzó gondolat elé, hogy tehát micsoda az életnek, a jóságnak s az egész ethikának értelme?! Az életnek értelme nem az élet, mely szétfolyik, mint a kiöntött pohár víz, — nem is a haza, melyet elveszthetünk, — nem is a nemzet, mely vértanúságra lehet hivatva, — nem is a cultura, mely a mi kézművünk; hanem az élet értelme a nagy, eszményi kötelességek teljesítése s az embernek a superindividuális eszményiségbe való bekapcsolódása. Ha össze is török körülöttem s bennem minden, — ha el is vesztez hazát, nemzetet s életet, ez esetben is csak a hüvely török; ugyanakkor azonban a szellemi világ s az eszményi valóság nyilatkozhatik meg s érvényesülhet bennem s ez az én elemem, az én milieum és hazám.

Ezt a «felsőbb realitást» nem közelíti meg a rationalismus, bármilyen kiadásban jelenjék is az meg; hiszen az a meggyőződése, hogy mindent meg lehet természettudományosan érteni, vagy tán még matematikai kifejezésre is hozni. Az ilyen philosophia egyáltalában sohasem jutott öntudatára annak, hogy ugyan mennyit is bírunk a valóságból fogalmainkkal megfogni s nem taksálja kellőképen azt a nagy tüneményt, hogy a biológiai folyamatok fölött bennünk eszménytlátó, törvényt megérző, istenképet fogalmazó szükségletek s ösztönök érvényesülnek, melyek reális, ható erők s nem hideg tükrözések s épen azért reális, de felsőbb valóságokkal való kapcsolódásokra utalnak.

Hasonlóképen csődöt mondanak a történelmi materialismus triviális, bőbeszédű, de jelentéktelen magyarázatai, melyek az egész szellemi világot a termelés epiphaenomenonjának mondják s a vallás, erkölcs, jog, művészet változataiból azt következtetik,

hogy a mi változik, annak önmagában reális tartalma nem lehet. A kiknek ily csinált, félszeg beállításuk van, azoknak az élet lényege a termelés vagyis a kapálás, kaszálás, faragás, szövés, fonás, vályogvetés, építés, gyalulás, kalapácsolás, — azoknak a lét értelme a környező világgal való babrálás s a belső világ, az öntudat igényei s értékei csak légies, szellős superstructiói a kézimunkának. Ah, ezek a barbárok, kik semmi autonóm értéket nem fődöztek fel magukban! Lelkük, úgy látszik, megmerevült a gazdasági s társadalmi szükségességek s szenvedések Medusa-arczától s nem találtak az életben mást, mint azt, a mitől szenvedtek, s magában a munkában is csak szellemölő kényszert, csak önzéstől inspirált zsarolást láttak. Ezzel a philosophiával azután öntudatosakká akarják tenni a tömegeket is, de ez az öntudat a felületesség, a látszat, a képtelen mindent-megértés s a félműveltség átka alatt nyög s végre is a néplélek eldurvulására vezet. Mi minden vész el itt; mennyi erőszakot s bűnt követnek itt el a kedély s a végtelenbe s a mysticumba orientált lélek legmélyebb ösztönei ellen! A tárgyilagos ellentét az ilyen philosophia s a valóság közt a papiron ugyan csak lehetetlenséget jelent, de a lélekben ez szenvedést, hanyatlást, elsatnyulást s romlást okoz.

Az igazi cultura abban áll, hogy fölszabadítsuk az öntudatokat egyrészt a túlzott s csinált spiritualismusnak, de másrészt — s ez ép úgy szükséges — a fölvilágosultságnak babonájától, attól a képtelen hittől, hogy mindent értünk s hogy természet-tudományos alapon lehet construálni s megmagyarázni a szellemi életet s világot. Vannak spiritualista, de vannak rationalista babonák is, s óvakodnunk kell mindkettőtől. Babona, kín és csömör az, ha mindenben csak szellemet s lelkeket látunk s nem keressük a materiális világ törvényszerűségét; babona, kín és csömör az a metaphysikai túltengés, az a spiritualista ájuldozás, mely a lélek összes csápjait a mysticismusba mártja; de a természetet a maga sajátosságában s anyagi autonomiájában meg nem fogja s meg nem érti; — mely csillagokat, bokrokat, forrásokat, barlangokat dæmonokkal népesít be, — mely zsémbes, durczás, majd megint jóindulatú manókkal dolgozik, — mely henyél és okoskodik, a helyett, hogy megfigyelne s tapasztalna, — mely végre is saját szellemi nagy-

ságától ittasúl s mikor mindent saját kis lelkének ábrázatára s hasonlatosságára alakított át, nem vette észre, hogy maga is csak parány s végtelenül nagyobb a lét. De babona a rationalista világnézet is, mely szintén fölhörpinti a világot s elkészül vele, — mely nem látja a lét mélységeit, nem a friss, erőteljes psyche anyagra s mozgásra visszavezethetetlen adatait s mely az exact ismeretek varázsával s a külső, technikai cultura vásári zajával elfeledteti azt a csodavilágot, melyet az ember, mint új adat, hordoz magában. Úgy látszik, hogy a felvilágosultság e rossz kihatása elkerülhetetlen; úgy látszik, hogy a természet tüzetesebb ismerete s a technikai haladás térfoglalása az életet mindig valamiképen felületessé fogja tenni. Az ember ugyanis hatalomnak érzi magát; a törvényesség kimutatása jót tesz neki s fokozza öntudatát; a technika révén magához méltóbb, higienikusabb életmódot teremt magának; kiemelkedik sokféle nyomás alól s emeli az élet színvonalát: ugyanakkor azonban sok helytelen nézetbe s világnézeti megzavarodásba esik s elszakítja kapcsolatait a szellemi világgal.

E túlzásokkal szemben állnak az objectív idealismusnak mindenféle képviselői; ezek közé számítom Eucken Rudolfot is, az ő mystikus «Geisteswelt»-jével, azután Hammacher Emilt is, ki a metaphysikában egyesíti a philosophiát a religióval; ide számítom mindazokat a metaphysikához hajló bölcselelőket, kiknek az emberi öntudat a legnagyobb valóság, — kik abban új világot látnak, mely úgy hajt ki a nyers természetből, mint a virág a földből s melylyel úgy kell számolnunk, mint magasabbrendű s új értékeket állító, nagy ténynyel. Ezt az új elveken épülő s új erőkkal és energiákkal dolgozó szellemi világot nemcsak nem lehet visszavezetni természettudományos elemekre, hanem megfordítva, az emeli s vezeti a physist feljebb, az által, hogy felsőbb értékek s valóságok világát építi ki a természet alapjain.

Visszavezethetetlen voltát semmi sem hozza annyira öntudatunkra, mint az az ütközés az ideál s a valóság közt, mely az új elem fölléptét jelzi s útjait jellemzi. Látjuk ugyanis, hogy a természet s az ethos nem két harmonikus elem s útjaik nem párhuzamos vonalak. A világ folyásában szerepel ugyan az ethos is, de azért a világtörténés s az ethos távolról sem azonosít-

hatók egymással. Az ethos kimered a történeti rendből, mint valami, a mi nem fér el oda, — mint valami, a mi a physikai s a történeti rendben ki nem fejlődhetik s nem érvényesülhet végkép s azért egy felsőbb világot, egy folytatólagos érvényesülési étape-ot sürget. Tudom, hogy az ethost a világfolyásba mint elsőrendű erőt s tényezőt be kell állítani, — tudom, hogy a jog s igazság öntudata az energiáknak óriási erőforrása, — látom, hogy minden háborút, s a világháborút is, ideális czélokért, jogokért s igazságért — *pro aris et focis* — akarnak vívni s arra törekednek, hogy a legkegyetlenebb harcztot is legszentebb meggyőződések ethikai ereje inspirálja, — azt is tudom, hogy magában a háborúban is nagyszerű ethos nyilatkozhatik meg s a küzdőket is ép a visszaállítandó rend tudata s a legfelsőbb eszmények tüze lelkesítheti: de az is bizonyos, hogy mind az élet harcza, mind a csataterék küzdelme nem az ethos világa s hogy ott mindenütt nem győz szükségképen az erkölcsi correctség s a lelki szépség, a minthogy nem győz szükségképen a jog, törvény és igazság sem. Lelkiség, igazság és jog letörhetik a physikai erővel szemben s a gondviselést sem lehet beugratni minden physikai hiány pótlására. De mindez nemcsak ne keserítsen el, hanem ellenkezőleg, mélyítse ki belátásunkat s igazítsa el érzéseinket és segítsen rá arra az objectiv idealismusra, hogy emeljük ki az erkölcsöt, a jogot s igazságot a maga sphærájába s ne keverjük azokat össze a physis iszapjával, a történések ösztönös elemeivel s a sikertelenségek keserűségével. A szellemi javak mindennél magasabban, egy felsőbb világban állnak. Léérnek ugyan a sárba s a chaotikus kavarodásba; de ott lenn nincsenek otthon. Lehet a legszentebbért is harcolni s elbukni; lehet legtisztábbnak lenni s a közvéleményben besárosodni; lehet a legideálisabb érdekekért is síkra szállni s mégis az élet s a boldogulás feltételeitől elesni; lehet Istenfiának lenni s keresztre jutni. De hiszen ép ez lesz legkiválóbb jellege az eszménynek, az t. i., hogy világfölényes s hogy mindig győz; azonban csak a maga helyén, a maga fokozatán, vagyis a szenvedélyek, fegyverek, hatalmak, kereszttek, akasztófák fölötti sphærában. Az ethos mindig physisfölényes és világfölényes; ez az ő fémjelzése; ez mutatja, hogy hová való s hová visz.

Ugyanily következtetésre jutok, ha a jogot nézem. A jogot

sem gyúrhatom ki a rögből s nem építhetem fel érczfalnak, ha csak a természetre alapozom, hanem át kell nyúlnom vele a transcendentális valóságba s nevezetesen a jog sanctióját nem az immanens valószerűségtől, hanem a transcendens szellemi valóságtól kell kérnem és várnom.

Kell a jognak sanctio. A jog s törvény csak úgy papiroson, helyesen megfogalmazva, kifogástalanul lehozva, azután megszavazva s intéző akaratnak declarálva, még nem jog, még nem törvény; ahhoz még az kell, hogy a jogot s törvényt tényleg hatalommá emeljük, — hogy valóságot adjunk neki, más szóval, hogy érvényesítsük.

S mi lesz az az érvényesítő hatalom? Nem akarok abstract okoskodásokba bonyolódni; nincs is arra most szükség, mikor a világháborúban közvetlen tapasztalatok állnak rendelkezésünkre. Látjuk ugyanis, hogy mint roppan.össze a «jus belli et gentium», bármily kifogástalan thésisekből legyen is az fölépítve s bármily pontosan határozza is meg mindazt, a mi szabad s nem szabad, hogy pl. katonákat ezerszámra is szabad pusztítani, de kútakat mérgezni nem szabad, — hogy a fegyveres erőt a hadsereg ellen használni szabad, de egyetlen védtelen gyermeket is megölni bűn, s mégis mit látunk? Azt, hogy az erőszak keresztülgázol mindenben, — hogy a nemzetközi papirosjogok szétmállanak, — hogy tehát hiábavaló a jog proclamálása, ha nincs sanctiója s ha híjjával vagyunk ép annak a felső hatalomnak, mely a jogot mint az élet s az actió normáját keresztülvinné.

A publicisták közül többen, megdöbbenve a szomorú látványtól s megrémülve a háború jogának s a nemzetközi egyezményeknek megbízhatatlanságától, azt hirdették, hogy a háború jogát, a nemzetközi jogokat az által kell biztosítani, hogy azokat tisztára a természet alapjaira, az ember jogaira vezetjük vissza, s ha ez alapon építjük föl azokat minden hozzáadás és ezikornya nélkül — mondjuk — tiszta, természetjogi stílusban. Azt mondják, hogy a jognak igaznak, valószerűnek kell lennie s ezen a belső igazságon felépült jog mellé áll majd az egész emberiség s egy világ protestatiójával s érzelmi felzúdulásával akadályozza majd meg e jog megsértését. Hivatkoztak a görög amphyktoni szövetségre, mely háború esetére többi közt azt a határozatot hozta, hogy az ostromlott városoknak vízvezeté-

keit az ellenségnek nem szabad lerombolnia, s rámutattak arra, hogy mily távol áll ettől Anglia, mely ki akarja éheztetni Németországot.

Nos tehát, az amphyktioni szövetség culturmagaslatától ugyancsak távol estünk s a haladás és a nemzetközi lelkiismeret finomodása nem óvott meg minket a féktelen brutalitás térfoglalásától s az erőszaknak az egész vonalon elvévő kikiáltásától. De ép e révén rájutunk arra a belátásra is, hogy a jognak sanctiója nem a belső igazság, hiszen a mi belső eleme a jognak, azt a jog letörése által letöri az erőszak, hanem ezen kívül kell a jognak egy felsőbb, rajta kívül álló hatalomba való bekapcsolása. Nemcsak igazság kell hozzá, nemcsak nemzetközi megegyezés, hanem nemzetfölötti s emberiségfölötti valóság. Nem elég a jogot igazságra alapítani, hanem magát az igazságot kell egy felsőbb régióba beállítani!

Elárulom különben, hogy az amphyktionok szövetsége is Apolló akaratából hozta azt a határozatát, hogy a vízvezetékeket szétrombolni nem szabad. A törvény tehát egy felsőbb akaratba volt bekapcsolva; az eszme mögött az Istenség, a legfőbb valóság állt.

De szükség van az objectiv idealismus kapcsolataira a lélek hygienája miatt is. Ideális, felsőbb valóság nélkül minden ideologia csak látszat és kín s ezektől a tartalmatlan eszméktől a lelkek betegek lesznek s pessimismusba esnek. Ez a felsőbb valóság közvetíti számunkra a legnagyobb erkölcsi erőket, melyek a tisztességet, a hűséget, a lelkiismeretességet s az igazi becsületet, a hősiességet s áldozatkészséget hordozzák. A világban nagy, irrationális hatalmak járnak s az embernek a munkán s küzködésen kívül sok fekete rémmel kell szembeszállnia, a milyenek az erény s a jószág kudarcai, az élet mulandósága és sikertelensége s a halál diadalmas hatalma. Ki ne ismerné saját tapasztalatából a lélek nagy szorongásait, mikor az élet szakadékaiból tör elő a «De profundis» s kiált a győzelmes jó után! E helyett pedig látja a térfoglaló enyészetet, az irrationális történés kegyetlenségét, a legjobbak tragikumát s érintkezésbe jut a physikai roszszal s az ethikai alávalóság sikereivel. Nincs az az ütközés a tenger hullámai s a parti szirtek közt, a milyen van a világ brutális hatalmasságai s a szellem közt, s bizonyára

keményebbnek kell lennie a léleknek a gonosz ellen, mint a szírtnek a lázadó tengerörvények ellen; jobban bele kell kapaszkodnia organikus ösztöneivel s akarati elhatározásaival az elvek talajába, mint a hogy az erdő gyökérzete kapaszkodik bele a sziklarésekre, mikor az orkán rázza. S nekünk nemcsak megállnunk, hanem támadnunk is kell s a támadást a szellemnek önerejéből kell intéznie. A szellemi fejlődésnek s haladásnak ugyanis első sorban a lélek reactióira van szüksége; onnan, a lélek mélyéből kell kitorniök a zúgó viharoknak, melyek törnek, temetnek, de tisztitanak is; onnan kell kiindulnia a mélység árjának, a történelmet megrengető, új alakításoknak, a rendet teremtő világboronálásnak. «Míg a gyöngye sopánkodik, erdőt szánt az erős», — mondja a költő; de a lélek többet tesz; az nemcsak erdőt, hanem világot szánt; úgy szánt agyveleje karéjaival, mintha csak aczélekék volnának, s úgy repeszt szíve energiájával szirteket, mintha csak érzéketlen vas-ék volna az a szív.

Erre a munkára a subjectív idealismus, mely a levegőben lóg abstractióival, s úgyszintén a rationalista ideológiák képtelenek, mert jóllehet ezek is constatálják a rosszat s szembe is szállnak vele, de le nem győzik azt. Constatálják, hogy van rossz s hogy az önmagunknak s a létnek véges természetéből, továbbá az anyagi s szellemi világnak ellentétességéből és végre az ideálnak s a durva valóságnak összeütközéseiből folyik; — constatálják, hogy jóval s rosszal van átítatva a lét s hogy a tragikum emberi kategória; de nem nyitnak kilátásokat a rossznak legyőzésére. Ezzel szemben egészen máskép áll bele a problémába az objectív idealismus; nála a győzelmes hatalom a jó, melyet a rossz szolgál. Az erkölcsi világ összes motivumai harcra s ellenkezésre vannak a rosszal szemben rendeltetve, de nem abstract kategóriák vagy organikus ingerek miatt, hanem a jóságnak, szépségnek, lelkiségnek objectív valósága miatt, melylyel szemben a rossz csak végesség, csak tagadás és hiány. Ezért azután nem botránkozunk meg azon sem, hogy van rossz, miután tudjuk, hogy a rossz fölött van a jó s hogy ez az objectív jóság képesít fölényre minden kímán s bajban. Az sem fog megrendíteni az ideális valóságokba vetett meggyőződésünkben, hogy sok a sikertelenségük és kudarczuk s lassú a térfogla-

lásuk; mert a legfölségesebbhez küzdve s bízva kell föltekintenünk, mondván: Eszmények, ti vagytok; kell lennetek; közöm van hozzátok; ígézetetek s befolyástok alatt állok! Az érthetlenségből, az élet ürességének örvényeiből s ép az ideálok okozta szenvedésekből a világfölényes lelkiségbe menekülünk s megmentjük az emberiség szükséges ideáljait, nem az emberinek s a tapasztalatszerűnek, hanem az isteninek megragadása által.

Ha pedig kérdik, hogy mi az a szellemi valóság, melynek az ideálok csak emberi fogalmi kifejezései, — hogy mi az a világfölényes lelkiség, — mi a lélek, Isten : erre azt kell felelnem, hogy azt sajátlagos, tüzetes fogalmakkal minden tekintetben meghatározni nem bírjuk, épen azért nem, mert az egy fölöttünk álló létszerűség, de elég róla tudnunk annyit, hogy szellemi valóság, erő és élet, melybe bele vagyunk kapcsolva. Azért nyilatkoznak róla oly tartózkodólag philosophusaink s azért faggatják — gondolom, teljesen hiába — Euckent is, hogy mondja meg, mi az az ideális objectiv valóság. «Geisteswelt», — feleli, — «superindividuális, szellemi valóság», mondják mások; s ez persze elég, mert a fődolog most nem az, hogy tüzetes meghatározásában mint fest az a felsőbb világ, hanem az, hogy nem subjectiv eszme s nem ideologia, hanem valóság.

Ez a szellemi valóság, ez a fölöttünk álló s nekünk parancsoló fölényesség, mely igazságokban, követelményekben, törvényekben s erőkben érezteti meg magát, — ez a felsőbb valami, a mi az egészet átjárja s tele van fénynyel, meleggel, csengéssel és harmóniával, maga felé igazítja az öntudatra ébredt életet, mely cél, értelmet s értékeket keres. Ez a lelkiállapot kezdetben mint elégedetlenség és sejtelem jelentkezik bennünk; azután pedig egyre fejlik s ösztönzi a lelket; tisztább, jobb meglátásokban részesíti; azután vonzza s fölkínálja mértékeit és motivumait s minél készségesebben veszi s fogadja ezeket az ember, annál inkább fejlik benne, szinte szemlátomást, az erkölcsi, az igazán szellemi öntudat tartalma. Az istenség mint immanens jóság, tisztaság, szépség s eszményiség tért foglal az öntudatban s a lélek kifejlik nemes gondolkozásban s érzésben.

Az eszmények superindividuális valóságával szemben úgy nézem a világban küzködő, ösztönös embert, mint a nyirkos földben rejlő gyökeret vagy tulipánhagymát, melynek egy finomabb, átlátszóbb s ugyanakkor kimondhatatlanul szebb s gazdagabb milieube, t. i. a levegőbe s napsugárba kell belenőnie. Föld- és gyökérszámba jönnek az emberben a természet, a physiologiai s biologiai nyers adatok s az életfolyam energiája; ez mind természet s nem cultura. A cultura pedig egy új világ, még pedig a lélekgyökernek a szellemi világba, az ethikai s valóságos, mystikus öntudatba, ebbe az átlátszó s páratlanul gazdagabb milieube való belenyiladozása. Mikor ebbe belehatol, akkor áttöri a természetes létnek s a nyers természet adatainak földkérgét s a finomabb, ideális valóság érintéseitől új világosságoknak és fényeknek meglátójává s új indítások és vonzások megőrzőjévé válik. Ott kapcsolatban áll már nemcsak a földdel s a reális világgal, hanem az élet s a szépség superindividuális, sőt supermondialis, magának a legmagasabb égnek napsugaras milieujével. Ezt a milieut mint lelki levegőt s napvilágot képzelem s úgy hívom, hogy Isten, szellem, lélek, objectív eszménység, eszményi valóság.

Ebbe az objectív metaphysicumba van bekapcsolva az öntudat s viszont ez az objectív eszményesség mint erkölcsi tisztaság, nemesség, előkelőség s hősiesség vegyül bele a legközségesebb életbe is. Átjárja az embert, a ki átadja magát neki, mint a delejesség a földet s új világosságokkal szórja tele lelkét, mint az északi fény a sarkok hosszú-hosszú, sötét éjszakáit. Mennyi feszítőerő, mennyi életet-halált legyőző dacz és kitartás, mennyi szívós akarat s aczélos hősiesség való belőle?! Ki tudja azt mind elgondolni? Azt tapasztalni kell! Mily finomságokat s fényes árnyalatokat, a belső ember mily intim silhouette-jeit vetítette ki magából az erkölcsi érzés s megérezte a durvább emberrel is, hogy az erkölcsi érzések világa autonóm, souverain, jóllehet még csak fészékben levő új világ.

E bennünk nyiladozó új világot nem lehet tagadnunk tapogatózó philosophiánk, küzködő erkölcsiségünk, chaoticus világlétünk ellenére. Nem szabad attól ijedeznünk, hogy a physiologiai, biologiai s psychologiai valóság fölött, szóval, hogy

öntudatunk fölött egy finomabb milieu, a létnek felsőbb fokozata kerül el. A jobb indulatú ember is megijedhet néha a lélek sajátos tragikumától, t. i. hogy mindegyikünk nagyobb önmagánál; őt is ijeszthetik a végtelenbe nyíló perspectivák s valahogyan idegennek érezheti ezt a benne kikelni akaró életet. Úgy van vele, mint a hogy a tojássárgája lenne, ha esze támadna s kezdené észre venni, hogy sejtelmes fejlődésnek erői jelentkeznek benne, s új csomósodások s új alakulások feszítik a tojáshéjat; szóval a gondolkozó tojássárgája megijedne, mikor észrevenné, hogy egy transcendentális, buroktörő s a tojáshéjon túl új alakban élni akaró valóság izeg-mozog benne. Így vagyunk mi is az objectiv ideáloknak bennünk megnyilatkozó valóságával szemben. Ne vékonyítsuk össze azokat abstract fogalmakká, — ne hűtsük le hevüket ideologiai tükrözésekké, hanem tartsuk tiszteltben s érezzük meg rajtuk sok-sok érthetetlen elem ellenére a felsőbb, szellemibb alakokat kereső létnek tapogatódzását.

PROHÁSZKA OTTOKÁR.

JOG ÉS IGAZSÁG A HÁBORÚBAN.

A körülöttünk dúló világháború véres eseményeinek hatása alatt bizonyára sokunknak lelkében, kik távol a személyes veszedelmektől, a háború okai és belátható következményei felől elmélkedünk, felvetődött az a gondolat, van-e valóban jog és igazság a háborúban, nem megtagadása és megsemmisítése-e a háború a jog és az igazság eszméinek vagy ezek uralmának? Nem szenvedett-e különösen a nemzetközi jog s ezzel a jog általános eszméje, annak erejébe, egyetemes uralmába vetett hit és bizalom helyrehozhatatlan, kipótolhatatlan csorbát? Hiszen a jog, mely alakilag épen az emberek társadalmi együttélésének és összeműködésének külső feltételeit és szabályait állapítja meg, — s az igazság, helyesen az igazságosság, mely a harmoniát, az ellentétek kiegyenlítését, a társadalmi élet egyensúlyban tartását jelenti, mindkét eszme szinte feltételezi, lételeme gyanánt kívánja meg a békét, a társadalom normális állapotát.

A háború pedig tényleg felforgatja a normális állapotokat, keresztül gázol a jogi szabályokon, az igazság serpenyőjébe a kardot dobja mérőeszközü, így felbontja a jogi rendet, a harmoniát. A háború a legridegebben érvényesíti a «Macht geht vor Recht» elvét, a hadviselő felek közt felidézi az ököljog korát, visszaállítja a régi jogbölcselek által ú. n. természeti állapotot, a mikor a nemzetek még nem jogközösségekben élő culturtársadalmak, hanem egymást pusztító, leigázni törekvő vad hordák voltak vagy a minők ma is még egyes civilizálatlan népek a Csendes-oczeán szigetein. Nem bizonyítéka-e hát ez a sokunkra, kik a külpolitika szövevényei iránt eddigelé nem nagyon érdeklődtünk, oly váratlanul kitört s hihetetlen ará-

nyúvá nőtt világháború, mely Európa összes nagy culturállamait, az eddig büszkén ú. n. művelt nyugatot, sőt más világ-részek egyes népeit is lángba borította, a pusztítás, vérontás, emberirtás színhelyévé tette, nem bizonyítéka-e épen ez a fel-fordult jogi állapot annak, hogy a Hugo Grotius által formulázott nemzetközi jog, a nemzetek közötti «béke és háború joga» csakugyan nem egyéb, mint szép jogi elmélet, eszmény, mely épen mert eszmény, a valóságban keresztül nem vihető s így a jog nevét csakugyan nem érdemli meg?

Soraim célja e tetszetős és eléggé elterjedt, de nézetem szerint túlsötét felfogás czáfolata. Részemről nem tartozom a pessimisták táborába, kik a háború rettenetességei, az oly nehezen kiépített nemzetközi jog tételeinek lábbal tiprása feletti érthető elkeseredettségből elvesztették bizalmukat a jog és igazság eszméinek a nemzetek közötti jogviszonyokban lehető alkalmazása s ezzel a nemzetközi jog létjogosultsága vagy komolysága iránt. Ezért nem is úgy tettem fel a kérdést, hogy van-e jog és igazság a háborúban. Még kevésbé vettem kérdésbe azt, a mi pedig higgadt jogászok ajkán is annyiszor megfordult már manapság, hogy van-e egyáltalán nemzetközi jog vagy csakugyan jognak lehet-e azt neveznünk?

Részemről épen a jogászok és politikusok körében is felmerült ily kételkedő vagy csüggeteg hangokkal szemben azt óhajtom bebizonyítani, hogy a nemzetközi jog mindazon sérelmek mellett is, melyeket a mai világháborúban szenvedett, nem semmisült és semmisülhet meg, sőt létjogosultsága és szükségessége a legélénkebben igazolódott. A mit Hugo Grotius 1625-ben, a 30 éves háború hetedik évében — pedig ennek a háborúnak borzalmai százszorosan felülmúlták a mostaniakat — mint elvi kiindulási pontot mert felállítani: hogy a jog és igazság elveit a háborúban is alkalmazni kell, azt lehet, sőt kell hirdetnünk ma is és ma sokkal több joggal hirdethetjük is. A jog és az igazság eszméi a háborúban is érvényesülnek, a nemzetközi jog létezését és szabályait még azok sem vonják kétségbe, kik azt naponként megsértik, így nincs okunk annak jövője felől kétségbeesni, sőt bizton lehet remélnünk, hogy a mai rettenetes világháború befejeztével a nemzetek igyekezni fog-

nak a mainál szilárdabb alapokra fektetni, még hathatósabb biztosítékokkal körülvenni annak szabályait. A mai világháború befejezte után reánk viradó, annyira óhajtott újabb békés napokban, valamint a netalán még reánk vagy a következő nemzedékekre váró újabb háborúban — a minek lehetőségét szintén nem lehet kizártnak vennünk — a jog és az igazság eszméi a nemzetek közötti viszonyokban is biztosabban és hatályosabban fognak érvényesülni, vagyis a háborúk jövőre ritkábbak és kevésbé borzalmasak lesznek, sőt nem szabad feladnunk a reményt, hogy a nemzetközi jog fokozatos megszilárdulásával valamikor — ma még ki nem számítható időben — a háborúk mai alakjukban meg is fognak szünni.

Ezen álláspontom igazolása vagy legalább indokolása végett különösen három kérdéssel óhajtók kissé közelebről foglalkozni:

1. Van-e jog a háborúra, vagyis tényleg jogviszony-e a háború, lehet-e tehát beszélni jogos háborúról?

2. Van-e jog a háborúban, fennáll és uralkodik-e a jog eszméje a háború alatt, valóban jog-e hát az ú. n. nemzetközi harcujog, érvényesülnek-e már annak a hágai békeconferenciák által codificált tételei?

3. Van-e igazság és igazságszolgáltatás a háborúban, remélhető-e az igazság diadala a háború által s különösen remélhető-e, hogy a mai világháborúban is győz az igazság s így ez is hozzá fog járulni a nemzetközi jog megerősödéséhez?

Jól tudom, hogy mindezen kérdésekre nézve semmi újat nem fogok mondhatni, sőt fejtegetéseimben talán közismert és többször ismételt eszmékre fogok folyton hivatkozni, a nemzetközi joggal behatóbban foglalkozókra nézve pedig éppen banális közhelyeket fogok tárgyalni, de vigasztal s felbátorít az a tudat, hogy egyfelől vannak tételek, igazságok, melyeket nem lehet elégszer ismételnünk és hangoztatnunk, másfelől az a gondolat, melylyel Kahl berlini tanár vezette be az enyémhez részben hasonló tárgyú előadását,¹ hogy «nem az a fő,

¹ Wilhelm Kahl: *Vom Recht zum Kriege und vom Siegespreis*. Deutsche Reden in schwerer Zeit. Berlin. 1914. 172. l.

hogy újat mondjunk, hanem hogy a mai nehéz idők minden órájában mentsünk meg valamit a belső nyereségből, mert nem az ellenség leverésével lesz vége a háborúnak, hanem az önmagunk feletti győzelemmel biztosíthatjuk magunknak a háború teljes gyümölcsét.»

Ez késztetett arra, hogy habár sem a jogbölcészetben, sem a nemzetközi jogban nem vagyok hivatásos szakember, mégis hozzászóljak a háború alapvető kérdéseire, habár hazai jogászaink és bölcészeink közül oly sokan és oly szépen kifejtették már nézeteiket a lelkeinken uralkodó nagy kérdésekről, — nem is említve a német egyetemi tanároknak e téren is mintaszerű buzgalmát, a mit a Bülow volt német birodalmi cancellár és Liszt Ferencz berlini tanár által¹ a mi kettős monarchiánk és Németország mai testvéries viszonyának jellemzésére használt «Nibelungentreue» jelszavánál fogva lélekszerinti kötelességünk nekünk is bizonyítani — mondom, ez a gondolat bátorított arra, hogy röviden én is előadjam igénytelen nézeteimet különösen arról a három kérdésről, a mi jogászai szempontból legjobban érdekelhet bennünket a háború teméntelen kérdései között.

Lássuk az első feltett kérdést: van-e jog a háborúra, lehet-e jogászilag helyesen beszélni jogos háborúról, vagyis a mi ezek előfeltétele: van-e kapcsolat a jog és a háború eszméi közt s jogviszony-e tényleg a háború?

A nemzetközi jog tudománya mindezekre a kérdésekre Hugo Grotius óta határozott igennel felel s az általános jogtudomány — a mai legegészségesebb jogbölcészeti irány — tanítása szerint is mindezekre csak igennel válaszolhatunk. Bármily különösen hangzik a laikus előtt, de a jog és a háború igen is szoros kapcsolatban állanak, egy kis túlhajtással, — ha analógiát vagy hasonlatot keresünk — elmondhatjuk, hogy jog nincs harc nélkül, viszont harc nincs jog nélkül.

Jhäring állította fel *Küzdelem a jogért* cz. nagyhírű értekezésében azt a ma is felette népszerű elméletet, hogy a jog fogalma, annak létrejötte, érvényesítése, mindennapi gyakorlata

¹ Franz v. Liszt: *Von der Nibelungentreue*. Deutsche Reden in schwerer Zeit. 1914. 327. l.

magával hozza a harc, a küzdelem gondolatát, vagyis attól elválaszthatatlan. A jog fogalmában mint ellentétek feltalálhatók a küzdelem és a béke; a béke mint a jog célja, a küzdelem mint annak eszköze; de a gyakorlati jogéletben is a jogért folyton küzdeni kell s ez a küzdelem, a jognak a megvédése, a jogvédelem a jogosítottnak önmaga iránt való, egyenesen erkölcsi önfenntartási kötelessége.

Ha ezt a nagy szellemességgel felépített elméletet a maga egészében nem tesszük is magunkévá — hiszen hány jogi cselekmény van, melynek teljesítésénél nincs szükség a harcra — de kétségtelenül igaz belőle ma is, hogy a jogéletben békés időkben is teméntelen kisebb-nagyobb harc folyik le a legkülönbözőbb alakzatokban. A jogszabályok jelentékeny része épen az ellentétes törekvések, az egymással ellenkező akaratnyilvánítások összebékéltetését, a további viták, villongások meggátlását célozza, a polgári, a büntető, a közigazgatási perjogok egyenesen a mindennap felmerülő jogi viták, a peres felek közötti jogi harcok elintézési módjait, szabályait állapítják meg. Hogy a politikai élet pedig örökös pártküzdelmekből, nem ritkán elkeseredett testvérharczokból áll, azt talán mondanom sem kell. Annyiban tehát igaza van Jharingnek, hogy békés időben is a jogélet terén sokszor, ha nem is mindig, küzdenünk, harcognunk kell jogainkért, a jog és a harc eszméi még ma is össze vannak forrva vagy legalább is nem zárják ki egymást.

A békés idők jogi vitáit, a polgári, büntető, közigazgatási pereket, a parlamenti beháborúkat azonban egy alapvető különbség választja el a valódi háborús állapottól, a nemzetközi jogi értelemben vett háború fogalmától. A békés idők jogi vitáinak, harcainak jogilag szabályozott és pártatlan bíróság előtt lefolytatandó módozataik vannak, melyek kizárják azt a lehetőséget, hogy a vitázó felek nyers erőszakkal, önkényesen érvényesítsék vélt jogaikat. Innen van, hogy ezeket a békés jogi harcokat ma már nem is tekintjük igazi háborúskodásoknak, harcoknak, mert ezek célja nem az ellenfél fizikai megsemmisítése vagy leigázása, hanem a jogszabályokban kifejezett állami akarat érvényesítése bírói úton vagyis igazságszolgáltatás, a jogi szabályokba foglalt törvényes igazság érvényesítése.

A háború ezzel szemben közönségesen mint a nemzetek, az államok közötti viták, ellentétek elintézésének végső eszköze, mint a vitának, az ellentétnek a jogi és diplomatai eszközök és módok félretolásával, tehát a bírói út mellőzésével és egyenesen az ellenfelek hadi erejével, fegyverrel való elintézése tekintetik. A háború valóban nem egyéb, mint a nemzetek közötti párbaj, a «jó szolgálatok», a «közvetítés», a nemzetközi vizsgáló bizottságok helyett, melyek elégteleneknek bizonyultak, az akaratunknak nem engedelmeskedő államnak fegyverrel kényszerítése a mi akaratunk előtti meghajlásra, vagyis bíró nélküli, önhatalmú fegyveres jogérvényesítés a rendes jogi és diplomatai eszközök helyett.

A háború így nélkülözi a jogi értelemben vett pernek legfőbb kritériumát, a bíró előtti jogérvényesítést s miután keresztülvitele, megvalósítása a legsúlyosabb közönséges büntettek tömeges elkövetésével, gyilkolással, gyújtogatással, rombolással jár, méltán tehető kérdésbe: jogi eszköznek, jogilag megengedett cselekménynek, vagyis a háborús állapot egyáltalán jogviszonynak s maga a harc joggyakorlásnak nevezhető-e, van-e hát csakugyan jog a háborúra s van-e egyáltalán jogos háború?

Igenis van! Nekünk jogászoknak, kik a laikusok szemében szórszálhasogatásnak tetsző finom boncsolásokkal szeretjük kimutatni és igazolni, hogy valamely felmerült jogi vitában, a legzavarosabb, bonyolódottabb ügyben is quid juris, kinek részén van a jog és az igazság, nekünk egy perczig sem szabad kételkednünk a felett, hogy a háború is — a jogállam nevére igényt tartó államok között — jogviszony, annak igénybevételéhez az állami életre megérett és fennmaradására, lételére, más nemzetek előtti becsületére igényt tartó államnak joga van, tehát van jogos és átvitt értelemben igazságos háború. Ennek az igazolása benne van az állam fogalmában és céljában s manapság is még egyik legfontosabb tétele a nemzetközi jognak.

Az állami élet, vagyis egy szervezett közhatalom alatt együttélés és összeműködés, elválhatatlan kísérő jelensége az emberi társas együttélésnek. A mai fejlett államoknak már relativ céljait is meg tudjuk határozni s ezt ma mindenik a jogrend fenntartásában és a cultura elővitelében látja. E kettős

cél elérése és biztosítása teszi elkerülhetetlenné, hogy a hasonló kulturájú államok, sőt elvileg az összes államok ne csak saját határaikon belül ismerjék el a jogot, hanem az államok egymás közötti vagy a különböző államok polgárainak egymás közötti érintkezésére is állítsanak fel és kövessenek bizonyos szabályokat. Így született meg hosszú előzmények után az első valódi nemzetközi szerződés, az 1648-iki westphaliai békekötés, melyben Európának csaknem valamennyi állama szerződésileg elismeri a solidaritás elvét, vagyis egyelőre legalább a keresztyén államok egyenjogúságát.¹ Kifejezést nyer és érvényre jut az a gondolat, hogy az államok is egymással szemben jogalanyok, egymással szemben jogviszonyban állanak, ezeket a jogviszonyokat rendezhetik, módosíthatják, szabályozhatják. A westphaliai béke teremti meg a mai értelemben vett nemzetközi jogot, mely azóta számtalan szerződés és a kifejtett szokásjog útján nagyjából szabályokba is öntötte a nemzeteknek békében és háborúban való érülködését.

A nemzetek közötti jogviszonyoknak ez a szabályozása, habár rendszerint egy-egy háború után, s az újabb háború elkerülése, tehát bizonyos államok közötti béke megteremtése végett jött létre, rendszerint — érthető gyakorlati okokból — számolt az újabb háború eshetőségével is. Vagyis egyetlen állam sem mondott le a békeszerződésekben, sem a legújabban egyenesen erre a célra megalakult békeconferenciák nem jutottak még odáig, hogy egy állam is lemondott volna arról, hogyha valamelyik vele szerződő állam a szerződést megszegi vagy e nélkül is bármely más állam az ő ú. n. alapjogait, létérdekeit megsérti, újból fegyverhez ne nyulhasson — ha minden más jogi vagy diplomatiái eszköz hiábavaló lenne saját jogainak védelmére.

Vagyis a háborút ma is, a westphaliai béke után csaknem négyszáz évvel, az államok mint elkerülhetetlen végső eszközt tekintik jogaik védelmére. A nemzetközi bíróság eszméje ugyanis, a mi egyedüli helyes jogi módja lehetne a fegyveres elintézés kikerülésének, még mindig kivihetetlennek látszik s bár kisebb

¹ L. Csarada János: *A tétéles nemzetközi jog rendszere*. Budapest. 1910. *82. l.

jelentőségű nemzetközi viszályok elintézésénél már elég gyakran igénybevétték az újabb időben,¹ nagyobb fontosságú, különösen az állam lételét vagy becsületét érintő kérdésekben épen saját jól felfogott érdekében egy állam sem hajlandó azt magáévá tenni.

Mi történik tehát, ha ma valamely állam hadat üzen a másiknak vagy többen egymásnak? Az, hogy a köztük eddig fennállott békés jogviszonyukat megváltoztatják s «hadi állapotban» levőnek jelentik ki magukat egymással szemben. Ez a hadi állapot azonban nem a jognélküliség állapota lesz a hadviselő államok között, hanem csak azt akarja kifejezni, hogy az eddigi szerződési vagy szokásjogi békés viszonyukat valamely felmerült ellentét folytán nem tartják fenn, hanem fegyverrel akarnak új jogállapotot teremteni, illetőleg a másik fél által el nem ismert vagy megsértett jogaikat érvényesíteni. A háború tehát a mai nemzetközi jogi szabályok és gyakorlat szerint nem ok és cél nélküli vérontás, nem a két vagy több állam népének egymás kiirtására irányuló tömegharcza, mint a népvándorlás csatái voltak, hanem a hadviselő államok fegyveres erejének, hadseregének mérkőzése s az államok között fennforgott vitának vagy sérelemnek a fegyveres mérkőzés után új elintézése. Igaz, hogy jogászai szabatossággal, a magánjogászok vagy a polgári perjogászok finom distinctiói szerint — mint Magyary Géza ki is fejezi — «szorosán véve ellemondás a háború jogáról beszélni,» mert «a jog és a háború mérőben ellentétes életviszonyok».² Vagyis szerintem is szabatosabb lenne csak a nemzetek, az államok önvédelmi jogáról beszélni. Hiszen a jogos védelem esetén is nem az ölésre, a testsértésre van joga a megtámadottnak, hanem a védekezésre, a támadás elhárítására. Azonban átvitt értelemben a nemzetközi jogban aggály nélkül beszélhetünk a háború jogáról, mely az államokat és a mit különösen hangsúlyozni kell, csakis az államokat mint nemzetközi jogalanyokat kifejezetten megilleti.

¹ L. *Ferenczy Árpád*: A nemzetközi választott bíróságok multja, jelene és jövője. 1902.

² *Magyary Géza*: *A békeozalmak és a világháború. Budapesti Szemle*, 161. k. 1915. febr.

A hadi állapot, a háború ugyanis, mint Wlassics Gyula is oly szép szavakkal¹ mutat rá, egy különleges jogviszony, melyből mind a háborút viselő felekre, mind az abban részt nem vevő többi, ú. n. semleges államokra sajátos jogok és kötelességek származnak. Így fogva fel a háborút, nem képtelenség többé, ha a háborúra való jogról beszélünk. A háború nem az egyének, nem a népek, hanem az államok mint legfelsőbb jogi személyek ténye lévén, annak jogosságát nem egy állam közjoga, nem az ú. n. belső közjog, még kevésbé a büntetőjog s a perrendtartások szemüvegén kell elbírálnunk. Bármennyire igaz, hogy a háborúban a hadsereg egyes tagjai által elkövetett gyilkolás, pusztítás fogalmilag büntettnek lenne minősíthető, de ezek az egyes cselekmények összevéve mint az állam által parancsolt haditények követtetnek el, vagyis nemzetközi jogi szempontból tekintve a háború a maga egészében eo ipso nem büntett, csak akkor, ha a háború a nemzetközi jog értelmében jogtalan volt.

Van tehát jogos és jogtalan háború. A nemzetközi jog egyik legfontosabb vívmánya éppen az, hogy a jog eszméjét s annak uralmát kiterjesztette a háború fogalmára is és támpontokat nyújt arra nézve, hogy elbírálhassuk, jogos-e valamely háború vagy jogtalan. A nemzetközi szerződések ugyan, így az ez irányban legújabb és legrészletesebb 1907. évi második hágai békeegyezmény, sem tartalmazznak arra nézve világos rendelkezéseket, mikor nyúlhat valamely állam jogosan a fegyverhez, mikor jogos és mikor jogtalan tehát valamely háború, azonban az általános jogi elvek alapján nehézség nélkül eldönthetjük, mik egy jogos háború előfeltételei, mely általános tételt aztán alkalmazhatunk az egyes felmerült háborúkra is.

A nemzetközi jogi és a jogbölcseleti, illetőleg általános jogtudományi irodalom mondhatni egyértelműen a büntetőjogból veszi erre nézve az analógiát. A büntetendő cselekmények

¹ » . . . - nemcsak a békés, de a harcban álló emberi társadalom sem állhat meg jogelvek nélkül; magát a háborút is, mint az állam önvédelmi eszközeinek ultima ratióját csak mint jogviszonyt tudjuk az emberi társadalom együttélését biztosító szabályok keretébe illeszteni. Mint jogviszonyt úgy a hadviselő államok, mint azok és a semleges államok közt. *Jogállam*, 1915 májusi füzet. 293. l.

általában kivétel nélkül jogtalan cselekmények, mint az állam által büntetés terhe alatt tiltott jogsértő vagy jogveszélyeztető tettek, ennek ellenére mind a régi, mind a legújabb büntető-törvények kifejezetten mentesítik a büntetés alól bárminő, még a legsúlyosabb büntett, az emberölés elkövetőjét is, ha az illető egyén azt önvédelemből vagy végszükségben követte el. Mi ennek az oka és jogalapja? Az, hogy nagy érdek- vagy jogösszeütközések vagy nagy veszedelmek, szerencsétlenségek esetében mindenkinek joga van magát vagy a hozzá legközelebb álló személyeket, sőt más jogtalanul megtámadott vagy veszélyben levő személyeket is saját erejével, önhatalommal védeni a másként el nem hárítható közvetlen jogtalan támadás vagy a véletlen veszedelem ellen. Ha tehát az egyénnek kétségtelen, a törvény által is biztosított joga van az önvédelemre, a mások segítségére és a végszükségből menekülésre, vagyis az ily helyzetben elkövetett egyébként büntetendő cselekmények nem esnek büntetőjogi beszámítás alá, — ép úgy a nemzetnek, az államnak is, mint nagy összemélynek feltétlenül joga van a saját létele, függetlensége, becsülete, szóval alapjogai ellen intézett vagy azokat fenyegető jogtalan és közvetlen támadásokat — ha másként nem lehet — erőszakosan is visszaverni, valamint joga van a vele szövetséges viszonyban álló vagy jogtalanul megtámadott más államnak segítségére menni, ép úgy joga van az önhibáján kívül reázúdult háború veszélyétől menekülés végett végszükségből háborúhoz fogni, vagy önhibáján kívül végszükség helyzetébe jutott más állam megvédeése vagy megmentése végett is fegyvert fogni.

A háborúra való jog tehát mint jogos önvédelem, jogos segítség vagy mint végszükségből igénybevett legvégső eszköz az államokat mint nemzetközi jogalanyokat feltétlenül megilleti. E nélkül a jog nélkül egyes, különösen kisebb államok folyton ki lennének téve a hatalmasabbak által való beolvasztás, megsemmisítés veszélyének. Az ily czélból indított vagy előállott háború tehát általában jogos, ellenben minden más czélból, így különösen a hatalmi túltengésből, diplomatiiai nyelven ú. n. terjeszkedési vágyból, imperialistikus czélzattal, vagy a merő boszúból vagy kizsákmányolási, hódítási czélból indított háború általában jogtalan.

A mily könnyű azonban így elvi általánosságban megállapítani, mikor jogos vagy jogtalan valamely háború, ép oly nehéz lehet már ez elv concret alkalmazása, vagyis egy tényleg kitört háború jogosságának vagy jogtalanságának biztos és helyes megállapítása. A büntető bíróságok gyakorlatában is elég gyakran nehéz feladatot ró a bíróságokra a jogos védelem vagy a végszükség fenforgásának megállapítása, tehát a cselekmény jogosságának vagy jogtalanságának elbírálása. Még nehezebb ez a nemzetközi jogban s különösen nehéz pedig, ha egy még be nem fejezett háborúval állunk szemben, a mikor hiányzik még a megfelelő történelmi távlat, a mi az objectiv megítélés első feltétele. Ez okból nagyon kényes feladat lenne a mai világháború felett ítéletet tartanunk s egyenként minősíteni a ma harcban álló államok háborúit. Még nehezebb és odiosusabb a feladat reánk nézve, mert mi is az egyik harcoló s két helyen is háborút folytató állam tagjai lévén, ítéletünk ellenfeleink szerint bizonyára az egyoldalúság vádját vonhatja magára.

Ennek ellenére ha elismerjük is, hogy véleményünk nem azonos egy pártatlan bírói ítélettel, önmagunk iránti, a Jharing idézett szavai szerint csakugyan erkölcsi kötelességünk, hogy a lehető legnagyobb objectivitással igyekezzünk magunk között mérlegelni és elbíralni a saját háborúnk jogosságát s az ellenfeleink által a mi álláspontunk ellen felhangzó kifogásokat megczáfolni. Ez kívánatos és szükséges egyfelől a saját önbizalmunk fenntartása és a győzelemre való rendíthetetlen hitünk és reményünk ápolására — hiszen az a hadvezér, a ki nem bízik a győzelemben, előre láthatólag nem is fog győzni, — másfelől azért is, hogy a jövő nemzedék részére, mely kétségtelenül nagyobb nyugalommal és alapossággal fog ítélni e kérdésben, hiteles támpontokat nyújtsunk arra nézve, miként fogtuk fel mi, a háború idején élők, a mi háborúnk jogosságát.

A háború jogosságának elbírálása kapcsolatos a háború okainak vizsgálatával, hiszen a jogosság vagy a jogtalanság megállapítása is első sorban azon fordul meg, kinek volt kellő és elfogadható oka a háborúra, s kinek nem volt. A mai világháború okainak beható vizsgálata teljesen kívül esik az én vizsgáldásom keretén. Ezzel a mindnyájunkat legjobban érdeklő kérdéssel különben is mind Németországban, mind nálunk oly

sokan és oly alaposan foglalkoztak, hogy felmentve érzem magamat e kérdés részletes ismertetése alól. Csupán arra kívánok rámutatni, hogy az okok vizsgálatánál, ha bírói szemmel akarjuk mérlegelni a kérdést, sohasem szabad egyetlen ok megállapítására törekednünk. Mint az egyén cselekményének, úgy a háborúnak, mint az állam tényének is mindig több és pedig rendszerint igen sok oka van, a melyek közül sokszor alig lehet biztosan megállapítani, melyik volt az igazi ható oka, vagysis döntő tényezője a háború kitörésének s mi volt vagy mik voltak csak távolabbi indítékai, motivumai. Egyetlen oknak, tényezőnek kiragadása tartalmazhat igen sok helyeset, egészen igaz lehet önmagában, de lehet, hogy csak részben találja el az igazságot.

A politikus természetesen a politikai ellentétekben, egymásik állam hatalmi törekvéseiben, vagy a nemzetiségi mozgalmakban, — a közgazda az ellentétes gazdasági irányzatokban, — a morálbölcész, a psychologus a nemzeti vagy faji tulajdonságokban, az ebből származó ellentétes érzelmekben, az erkölcsi eszmék összeütközésében látja a döntő okot. Így a mai világháborúra nézve kétségtelenül helyesen mutatták ki politikusaink, Réz Mihály,¹ valamint legújabban gr. Andrassy Gyula,² hogy Oroszországot a pánszláv törekvés, az összes oroszok egyesítésének gondolata vagyis az imperialistikus politika tüzelte régóta Ausztria-Magyarország ellen, ezért izgatta fel ellenünk újabban Szerbiát, a honnan a dualistikus monarchiát legkönnyebben szétrobbantani s ezzel a balkáni és a Dardanellák iránti aspiratióit megvalósítani remélte. Franciaországra nézve nem politikus előtt is kézzelfogható, hogy Elsass-Lotharingia visszahódításának gondolata volt a mai világháborúba beavatkozásának is politikai rugója, sőt mint gr. Andrassy Gyula nagy alapossággal mutatja ki, ezért a területért való versengés Francia- és Németország közt régebbi, mint a francia és a német nemzeti öntudat, hiszen ez a versengés a Nagy Károly birodalmának felosztása óta tart. Angliára nézve szintén köztudat már köztünk, hogy a tenger feletti egyeduralmának

¹ Réz M.: *Németország és Magyarország. Magyar Figyelő.* 1915. 321. l.

² gr. Andrassy Gy.: *Kinek büne a háború?* Budapest, 1915.

biztosítása végett, tehát imperialistikus célból szólt bele a Németország ellen megindult nagy harciba, sőt voltaképen Anglia hozta létre az ú. n. hármas entente-ot, ő vonta bele a németellenes szövetségbe Japánt is, hogy így a veszélyesnek induló német flottát s a német gyarmati politikát annál könnyebben tehesse ártalmatlanná.

Ép úgy nagyon helyesen és alaposan mutattak reá közigazdánk, Hegedüs Lóránt¹ és Navratil Ákos,² a világháború közgazdasági okaira. Oroszországot kétségtelenül gazdasági okok készítették alkalmas tengeri kikötő erőszakolására, s a japán háború kudarca után újból a Fekete-tenger kijárata, a Dardanellák megszerzése lett reá nézve a legfontosabb közgazdasági érdek, a miért érdemesnek látszott ebbeli törekvéseinek legerősebb gátlóival, velünk és a német birodalommal leszámolni. Franciaország pénzügyileg erősen érdekelve lévén Oroszországban, reá nézve közvetve szintén a közgazdasági szempont motiválta az orosz szövetséges mellett való harczszállást. Angliára nézve mint par excellence kereskedő államra pedig a német concurrentia letörése mint a háború közgazdasági oka napnál világosabban áll előttünk.

Az erkölcsbölcész, a sociologus és a psychologus írók szintén helyesen mutattak reá, hogy a szláv és a germán faj közötti jellembeli és érzelmi különbségek, a pravoszláv bigottismus s az ezzel járó alsóbbrendű érzelmek, az alattomoság, a bujtogatás, a mesterségesen szított izgatás ellenünk és a németek ellen, a francia dicsvágy és sértett hiúság, az angol kapzsiság és féltékenység voltak a lélektani rugói a háborús törekvéseknek.

Bármennyire elismerjük mindezen fejtegetések igazságát, helyességét, a háború valódi okát illetőleg mindezek csak rész-igazságokat, így csak rész-okokat tartalmaznak, helyesebben azt mondhatnám, mindenik a háborúnak egy-egy motivumát állapítja és világítja meg. A jövőendő culturtörténet-író mind-

¹ Hegedüs L.: *A pénz philosophiája a háborúban. Magyar Figyelő*, 1915. 7. sz.

² Navratil Á.: *Miért harczolunk? A háború gazdasági okai. Kolozsvári Hírlap*, 1915 márcz. 4.

ezeket összefoglalva s ezek kölcsönös hatását mérlegelve fogja megállapítani a kitört nagy világháború igazi okát vagy okait.¹ De reánk jogászokra, ha a mai világháború jogossága s így abban a mi részvételünk jogszerűsége felett dönteni, állást foglalni akarunk, nem ezek a motivumok, hanem a háború közvetlen, ú. n. ható oka, a valódi döntő tényező első sorban az irányadó. Ez pedig annak a kérdésnek világos, félremagyarázhatlan megoldásától függ, melyik állam volt a valóban megtámadott fél s melyik volt a jogos ok nélkül támadó? Melyik igyekezett akár politikai, akár gazdasági, akár néplélektani okokból megtámadni, háborúra ingerelni, abba belekergetni a másikat? Vagyis nem az a külső ismérv a döntő jogi szempontból sem, hogy melyik állam üzente meg előbb a háborút, melyik indította meg a harcokat, hanem az, hogy melyik állott a háború megindításánál jogos és melyik jogtalan alapon? A mint a párbajnál nem mindig a kihívó fél a támadó, a párbaj igazi okozója, hanem az, a ki az elkövetett becsületsértéssel vagy más jogtalan módon behajszolta ellenfelét a kihívásba, úgy a nemzetek közötti párbajnál, a háborúnál is az a kérdés, ki tette elkerülhetlenné a háborút, ki volt a háború tényleges kitörésének előidézője?

S erre a döntő kérdésre mi és a Német-birodalom csakugyan a legnyugodtabb öntudattal állíthatjuk és hirdethetjük, hogy a mi háborúnk a jogos és ellenfeleinké a jogtalan. Ha tényleg mi küldtünk is elsőben ultimátumot, majd hadüzenetet Szerbiának, ez csak felelet volt Szerbia kihívására, azokra a túrhetlenné vált jogtalan támadásokra, melyekkel Szerbia már évek óta, különösen pedig a legutóbbi időben a kettős monarchia területi épségét, nemzetközi becsületét fenyegette, a mely provocatio tetőpontját érte el a casus belli gyanánt tervszerűen előkészített sarajevói merénylettel. Hogy mi nem akartunk háborút kezdeni Szerbiával, sem Oroszországgal, arra megfelelnek azok a ma már közismert tények, hogy már 1876-ban, majd 1888-ban, újabban 1908/9-ben, végül 1912-ben csak a mi kettős monarchiánk és német szövetségünk erélyes diplomatai fellépésével sikerült Oroszország támadó háborúját magunk-

¹ L. Angyal Dávid: *A világháború okai. Budapesti Szemle*, 159. k. 1914. decz.

ról elhárítani. Az 1914-iki nagyszerb izgatás, melynek kifolyása lett — a külügyministeriumunk által kiadott Vörös Könyv kétségtelen adatai szerint — a sarajevói merénylet is, csak tervszerű folytatása volt az orosz aknamunkának, a melylyel bennünket most már ellenállhatatlanul belekényszerített a háborúba.

Maga a sarajevói merénylet, bármily fájdalmas volt az a kettős monarchiánkra, természetesen önmagában véve nem tekinthető a háború igazi okának jogászai szempontból sem. Ez csak a gyújtószikra volt, mely fellobbantotta az egész Európában mindenfelé összehalmozott gyúanyagot. Azonban mégsem szabad elsiklanunk ez aljas politikai büntett felett, ennek a pernek a bírói vizsgálata során derültek ki oly kézzelfogható tények, melyek beigazolták, hogy nemcsak az éretlenkorú gyilkosok, de Szerbiában egész bünszövetkezetek, egyesületek rendszeresen izgattak ellenünk a háborúra, a mi területi integritásunk megcsonkítására, sőt magának a merényletnek a szálai a szerb tisztikar és a szerb kormány közepébe vezethetők vissza. A mi háborúnk jogosságára az általunk küldött kétségtelenül éles ultimátum, majd a hadüzenet jogszerűségére ez a bűnper szolgáltatja a kézzelfogható bizonyítékokat. Érdekes, hogy az angol külügyi kormány által kiadott Kék-könyv bevezetése is kifejezetten elismeri, hogy «soha büntett egész Európában mélyebb és általánosabb undort nem ébresztett és soha semmiféle büntett nem volt kevésbé jogosult». Elismeri a Kék-könyv azt is, hogy Bosznia-Hercegovinában éveken át «erős szerb nemzeti mozgalom» volt, elismeri, hogy bennünket provocáltak, ennek ellenére további fejtegetéseiben Szerbiának fogja pártját, azt tekinti általunk jogtalanul megtámadottnak, miután a mi ultimátumunk oly «rettenetes okmány», melyhez foghatót nem látott a világ, mert «soha független kormányt mélyebb megálázkodás elkövetésére fel nem szólítottak».

Ezzel a szerecsenmosdatással szemben a mi háborúnk jogosságát a letagadhatatlan tények, melyek a háború kitörése után köztudomásúakká lettek, igazolják. Annyit azok is, a kik csak távolról érdeklődtek a diplomatai események iránt, tudtak, hogy Szerbia csak orosz biztatásra és az orosz segítség biztos reményében mer bennünket provocálni. Azt is tudtuk, hogy Oroszország Franciaországgal szövetségben áll, sőt

újabbán Angliával való barátságos viszonyuk, a hármass entente létezése is ismeretes lett. A háború alatt, annak eseményeiből azonban megértettük, hogy Orosz-, Francia- és Angolország valóságos véd- és dacszövetségben állanak a mi hármass szövetségünkkel szemben s Szerbián és Montenegrón kívül Japán is az entente sphaerájához csatlakozott s így, mint Max Sering kimutatja, a földkerekség 136 millió kilométerre becsült területének több mint fele: 66·6 millió négyzet km terület, vagyis 275 milliónyi lakos (a gyarmati színes népekkel együtt pedig 782 millió ember) áll közvetlen ellenségeskedésben a mi és Németország 1 millió 200,000 négyzet km (a német gyarmatokkal együtt 4 millió) területe és 116 millió lélekszámával szemben.¹ Ezt az adatot csak annak igazolására említem meg, mily nevetséges és minősíthetetlen az erőviszonyok ilyen megosztása mellett az angol külügyi kormány ama nyilatkozata, hogy Nagybritannia csak az ellenséges hatalmak közti egyensúly fenntartása végett, illetőleg «a kibékülés szellemének a képviselője gyanánt avatkozott be az európai válságba». Frappánsul mutat reá gr. Andrassy Gyula arra, mily szép látvány, hogy Anglia és Oroszország egyaránt mint a gyengék, mint a kis nemzetek védői akarják feltüntetni magukat, holott volt-e állam a világon, mely annyi kis népet, fajt, nemzetet hódított volna meg, és pedig a legnagyobb kegyetlenséggel s a legnagyobb perfidiával, mint Anglia, — s vajon Oroszország emelkedésének útjait nem a kis nemzetek összetört jogaiból, szenvedéséből és véréből készítette-e?² Igazán gúnyszámba megy, midőn a csár Vilmos császárhoz intézett sürgönyében arra hivatkozik, hogy Oroszország nem tűrheti a gvenge Szerbia dicstelen megtámadását.

A valóságban úgy állt a dolog, hogy az entente hatalmak a mienket sokszorososan felülmuló haderővel teljesen harcra-készen állottak, hogy alkalmas pillanatban minket és Németországot egyszerre több oldalról megtámadjanak. A helyzet oly fenyegető volt, a lételünk, biztonságunk s közvetlenül az Ausztria-Magyarország területi épsége és becsülete ellen intézett

¹ Max Sering: *Die Ursachen und die weltgeschichtliche Bedeutung des Krieges*. Deutsche Reden in schwerer Zeit. 1914. 256.

² gr. Andrassy Gy.: *Kinek a bűne a háború?* 1915. 45. l.

szerb támadás oly jogtalan és közvetlen volt, hogy tovább várunk nem lehetett, ha csak magunkat tönkre veretni, nemzetközi prestige-ünket sárba tiportatni nem akartuk. A mi látszólagos támadó fellépésünk tehát Szerbia ellen valódi jogos önvédelemből történt, Németország beavatkozása pedig mellettünk jogos segítség volt. A mi háborúnk legbensőbb meggyőződésünk szerint mind a tudomány, mind a gyakorlati politika és a tételes nemzetközi jog szempontjából kétségtelenül jogos, ellenfeleinké pedig, kik közül a három nagyhatalom merő imperialistikus célzattal, a mi jogtalan leverésünk, megrovidításunk végett zúdították ránk a világháborút, jogtalan és mint látni fogjuk, igazságtalan.

A mi továbbmenőleg különösen a német-francia és a német-angol háború jogosságát illeti, ezek tárgyalása csakugyan messze vezetne. A német-francia háborúra nézve legyen elég csak azt kiemelni, hogy Németország látszólagos támadása Franciaország ellen teljesen igazolva van a jól ismert francia-orosz szövetség által. Németország szintén merő önvédelemből indította útnak seregeit a francia határra, jól tudva, hogy Franciaország a 44 év óta táplált revanche-vágyának kielégítésére ezt a kedvező alkalmat feltétlenül megragadja s az Oroszország által megtámadott Németországot teljes erejével azonnal megtámadja. A mi csakugyan így is történt.

Legérdekesebb s a nemzetközi jog szempontjából legbonyolultabb az angol-német háború jogosságának kérdése. Szerintünk ugyan ennek a megoldása is igen egyszerű, mert Anglia igazán minden jogalap nélkül avatkozott bele a már öt állam közt kitört háborúba, ő a jogtalanul támadó Francia- és Oroszországnak ment segítségükre, tehát az ő háborúja ép oly jogtalan, mint ezeké az államoké. Anglia azonban a maga beavatkozását egy rendkívül tetszetős és a semleges államok szempontjából felette sympathikus beállítással akarja magyarázni, a minnek megemlítését nem lehet mellőznöm. Az angol külügyi kormány ugyanis, ép úgy az oxfordi egyetemi tanárok egy nyilatkozata, azt hangoztatja, hogy Anglia csakis Belgium semlegességének Németország által történt megsértése miatt, tehát mint a nemzetközi jog védője avatkozott be a világhábo-

rúba, melyet ő az utolsó perczig el akart hárítani, melynek kitöréseért tehát szerinte Németországot s a szerb és orosz háborút illetőleg Ausztria-Magyarországot terheli a felelősség. A német szakirodalom, a nemzetközi joggal szakszerűen foglalkozó jogászok, így Kohler, Kahl, Liszt, Nelte, v. Campe ezt a beállítást rögtön és a szokott német alapossággal meczáfolták, de kétségtelenné teszik az angol felfogás alaptalanságát az azóta közismertté vált tények is.

A kérdés ugyanis az, jogosítva volt-e Németország arra, hogy seregeivel átvonuljon a semleges Belgium területén, illetőleg miután Belgium Németországnak ez iránti kérelmére elutasító választ adott, joga volt-e Belgium területét hadi műveletek színterévé tenni. Vagyis megsértette-e Németország valóban a Belgium részére 1831-ben, illetőleg 1839-ben nemzetközileg biztosított állandó semlegességet, a miért akkor Poroszország is garantiát vállalt?

A bevonulás, illetőleg az átvonulás jogosságára alaposan megfelel Kohler berlini tanár, hogy Németországot a jogos védelem jogosította fel erre. Németországnak biztos tudomása volt arról, hogy Franciaország Belgiumon átvonulva akarja megtámadni őt, nem várta tehát be, míg e támadás sikerül, hanem igyekezett megelőzni a Belgiumba már szintén bevonulni készülő, illetőleg részben már be is vonult francziákat. A semlegesség megsértését tehát először Franciaország követte el, Németország csak jogos önvédelemből követte e térre Franciaországot, így Németország nem követett el a bevonulással semlegességsértést. A mi pedig Belgium állandó semlegességének megsértését illeti, Nelte,¹ v. Campe² kimutatják, hogy Belgium maga mondott le állandó semlegességi jogáról, midőn — a mint a Brüsszelben lefoglalt okmányok igazolják — 1906-ban Angliával és Franciaországgal oly értelmű új megállapodásokra lépett, melyek angol és francia csapatoknak belga területre lépését megengedték s midőn a német határ

¹ O. Nelte : *Die belgische Frage. Deutschland und der Weltkrieg* Breslau, 1914. 201. l.

² v. Campe : *Die belgische Neutralität ihre Grundlagen und ihr Ende. Deutsche Juristen Zeitung.* 1915. 227.

felé eső várait ez idő óta lázas sietséggel megerősítette, Maubeugeben már jóval a háború kitörése előtt angol hadi anyagokat halmozott fel. Belgium ezzel megszegte az állandó semlegességet élvező államnak azt a kötelezettségét, hogy neki egyik állam ellen sem szabad háborús szándékra valló ténykedéseket véghezvinnie.

Ezen érdekes nemzetközi jogi kérdés részletes tárgyalása szintén messze vezetne célomtól, azért csak azt a véleményemet vagyok bátor megemlíteni, hogy Németország semmi esetre sem követett el oly nemzetközjogi sérelmet Belgium ellen, a mi indokolta vagy épen elkerülhetetlenné tette volna Anglia beavatkozását a világháborúba. Ugyan melyik állam nem így járt volna el az adott helyzetben, mint Németország? Helyesen utal gr. Andrassy Gyula arra, hogy épen Angliának nem volt jogcíme annyira felháborodni a Németország által elkövetett állítólagos semlegesség-sértés felett. Hiszen 1807-ben maga Anglia ugyanígy járt el Dániával szemben, midőn megtudva azt, hogy Napoleon a dán flottát Anglia ellen akarja felhasználni, megelőzte Napoleont s összelövetve Kopenhágát, a dán flottát egyszerűen elkobozta.¹ Belgium eljátszotta a maga semlegességét, a mikor a garantáló hatalmak egyike ellen ellenséges célzatú tényeket vitt véghez, a mire nézve utólag megdönthetetlen bizonyítékok kerültek elő. Ha Németország már a háború kitörése előtt tudott erről, akkor természetesen eo ipso nem követett el jogsértést Belgiummal szemben, de ha nem volt is hivatalos tudomása a háború kitörése előtt Belgium diplomatai francitireurkődéséről, akkor is joga volt kérni Belgiumot, hogy miután Franciaország részéről Belgiumon át véli magát megtámadottnak, ezért megfelelő kártérítés mellett engedje meg csapatainak az átvonulást. S miután Belgium erre elutasító választ adott, a végszükség jogánál fogva volt kénytelen azt megtenni, Belgium akarata ellenére is. Érdekes világot vet a német kormány lelkiismeretességére és jogtisztelétére különben, hogy a birodalmi cancellár a Reichstagban kijelenti, hogy Luxemburg megszállása és a belga határ átlépése «ellenkezik a nemzetközi jog szabályaival». Azonban Német-

¹ Gr. Andrassy Gy.: *Kinek a bűne a háború?* Budapest, 1915. 66. l.

ország szükségállapotban volt s «Not kennt kein Gebot.» «A jogtalanságot azonban, a melyet elkövettünk, jóvá fogjuk tenni, mihelyt katonai célunkat elértük.» Ezzel a szinte túl loyális nyilatkozattal szemben bátran kimondhatjuk, hogy Németország csak látszólag követett el jogtalanságot, valósággal azonban nem, mert ha csakugyan jogos önvédelemből volt kénytelen a belga területet hadiszíntérré tenni, akkor nem jogtalanul járt el; a ki jogát védi, az nem követ el jogtalanságot. A jogtalanságot, a nemzetközi jog megsértését az entente és maga Belgium követte el, midőn ez utóbbi semlegességi kötelezettségét megszegte s Németország ellen két hatalommal szövetkezett, hogy ezeknek megkönnyítse s elősegítse a Német-birodalom oldalba-támadását. De ép úgy jogtalanul járt el Anglia, midőn a jogtalan alapon álló Belgium védelmére kelt. A jogos védelem is csak az egyik felet illelheti meg, ha Németország volt jogos védelem állapotában, akkor ellenfelei nem hivatkozhatnak erre a jogra. A jogos védelem ellen a jogtalan támadó részére nincs helye szintén jogos védelemnek. Ez fogalmi ellentmondás lenne.

Persze szinte hallom az ellenvetést, a mit fejtegetéseim keltenek: vajon van-e értelme, gyakorlati jelentősége a háború jogossága vagy jogtalansága feletti ilyenén vitatkozásoknak, hiszen ellenfeleink is bizonyára vitatják a maguk háborújának jogosságát s a mienknek a jogtalanságát. A valóságban tehát majd az eredmény mutatja meg, kinek volt és kinek lesz igaza. A ki győzni fog, az fog dictálni békét, tehát új jogot s így minden elméleti okoskodás felesleges és céltalan, ha egyszer a fegyverekre bíztuk a döntést. Sajnos, kénytelen vagyok elismerni, hogy az ellenvetés nem alaptalan. A ki győz, az fogja döntőleg megállapítani az új jogviszonyokat s az fog határozni formailag a felett, valóban követett-e el Németország jogsértést Belgiummal szemben, köteles-e hát ezért kártérítést adni, a mi felett Kohler és Nelte már szintén vitatkoztak. A győztes fél fogja eldönteni azt is, jogos volt-e a mi háborúnk Szerbia és Oroszország ellen, ki fog tehát közülünk is hadisarcot fizetni a másoknak. Ha azonban bízunk a jog uralmában, ezekkel a gyakorlati aggályokkal nem szabad megtévesztetni vagy meginttatni engedni magunkat. Ha hiszünk a jog benső erejében

s ha valóban meg vagyunk győződve, hogy a háború tekintetében mi voltunk jogi alapon, akkor egy perczig sem szabad elhinnünk, hogy a jogtalanság diadalmaskodjék s bárminő legyen a háború hadi eredménye, ezt a jogi álláspontunkat a békekötésnél is védenünk kell s a vérháború után bekövetkező diplomatiái háborúban kell majd résen lennünk, hogy a békekötésnél is a jogos álláspont diadalmaskodjék, ne a ravaszság és a furfang.

* * *

Ez a szilárd hit és bizalom a jog erejében vezet át a második feltett kérdésünkre: van-e jog a háborúban? Lehet-e azt mondani, hogy a jog uralma szünetel a háború alatt, igaz-e, hogy a harc állapota teljes félretolása minden jogi szabálynak és törvénynek, vagyis igazán jog-e az ú. n. nemzetközi harczjog, megtartják-e annak szabályait a harczoló felek?

Az iránt, hogy a háborúban álló államok azon részein, a melyek kívül esnek a hadműveletek körén, a jog uralma, a jog gyakorlata fennáll és érvényesül, nincs semmi vita és félreértés. Úgy nálunk, mint a velünk ellenséges viszonyban álló államokban az ily helyeken a joggyakorlat, a közigazgatás egészen véve halad a maga rendes útján. Természetes azonban, hogy ily területeken is a részletek tekintetében jelentékeny módosulásokat, változásokat idéz elő a háború állapota a jog gyakorlatában. A háború a törvényhozás, a közigazgatás, a bíróságok tagjai közül sokakat kiragad, a harczterre szólít s így a törvényes testületek, a hatóságok működése már e miatt sem folyhat zökkenés nélkül a maga szokott medrében. De akadályokra talál a hadba vonult polgári személyek ügyeinek rendes intézése, az általános magánjogi és kereskedelmi forgalom, a perek lebonyolítása is. Ezenfelül maga a háború számos egészen új magánjogi jogviszonyt teremt vagy újfajta bűncselekményekre ad alkalmat. Ezen önként érthető zavarokra való tekintettel a törvényhozások előre gondoskodnak a szükséges kivételes intézkedések megtételéről, a miket nálunk a mindnyájunk által jól ismert 1912. évi 63. t.-cz. állapított meg s legújabbán az 1914 : 50. t.-cz. egészített ki. E törvények értelmében a ministerium háború esetére kivételes hatalommal

van felruházva, hogy a szükséges kivételes intézkedéseket megtehesse, a mely hatalommal a ministerium rögtön a háború kitérése napján élt is, elrendelvén a magánjogot illetőleg a moratoriumot, közigazgatási téren a kormánybiztosok kiküldését, a sajtó ellenőrzését, útlevélkényszert, büntetőjogi téren a gyorsított, illetőleg a rögtönbírósi eljárást stb., melyeket immár 8 hónap óta mindnyájan jól ismerünk.

A jog uralma tehát részint a rendes, részint ezen kivételes jogszabályok által teljesen biztosítva van és a joggyakorlat tényleg nagyobb fennakadás nélkül folyik is a maga medrében mindenütt, a hol azt a hadi tények physikailag lehetetlenné nem tették. Sőt a jog uralmának a háború alatti érvényére és a joggyakorlat folytonosságára éppen felemelő példa ment végbe szemeink előtt hazánk jogéletében a közel mult hónapokban. Az új polgári perrendtartás, mely polgári igazságszolgáltatásunkat jó részben új alapelvekre fekteti, éppen a háborús napokban lépett életbe a f. é. jan. 1-én. Jogpolitikai, czélszerűségi szempontból ennek helyessége felett kétségtelenül lehet véleményeltérés közöttünk, de a jog uralmának a háború alatti fennállására, hazai joggyakorlatunk szilárdságára ez a tény a késő utókor előtt is ékesen szóló és a mai bírói és ügyvédi karunk munkabírására, hazafiasságára a legszebb bizonyítvány lesz. Ép úgy érdemes a megemlítésre büntetőjogi téren, hogy míg Ausztriában az esküdtbírók működése a háború kitérése után az állam egész területére felfüggesztetett, addig nálunk csak a háború által veszélyeztetett déli, északi és keleti törvényszékek területére van felfüggesztve.

De hát, a mint mondtam is, nem ez a vitás és a jog egyetemes uralma s a nemzetközi jog szempontjából fontos kérdés, hanem az, hogy magán a hadszíntéren, magának a harcoknak a vitelében uralkodik-e a jog eszméje, van-e itt is jog, szabály és rend, avagy ott már csakugyan megszűnik minden jogi fogalom s csak a vérontás, pusztítás elve uralkodik?

Erre is könnyű a felelet. Legyünk tisztában azzal, hogy ma már a háború színterén, a tényleg harcoló seregek körében is él és uralkodik a jog, ott sem áll többé Bynkershoek¹ tétele,

¹ Bynkershoek : *Quaestiones juris publici*. 1737. I. 1.

hogy «a háborúban minden szabad». Az egymással szemben álló ellenséges csapatok felett is mind nálunk, mind ellenfeleinknél mindenütt fennáll és gyakorlatban van az ú. n. hadi jog. A mai háborúkat épen az különbözteti meg a régi világtól, még a harmincz éves háborútól is, s ez mutatja a haladást és a mennyiben ezt a szót szentségtörés nélkül alkalmazhatjuk itt, a civilisatió, a cultura erejét és hatását, hogy ma nem az egymásnak hadat üzent államok egész népessége tekintetik «hadviselő fél»-nek, hanem csupán hadseregeik, valamint az ezekkel egy fogalom alá eső néphad (milicia) és az önkéntes csapattek. A hadsereg pedig, akár az általános védkötelezettség elve alapján, akár mint Angliában, toborzás útján állított össze, mindenütt codificált katonai szabályok, törvények és szabályzatok alatt áll, békében úgy, mint háborúban.

De codificálva van — a mit talán még sokan nem tudnak — maga a háborúviselés is és pedig épen nemzetközileg, vagyis a Hugo Grotius jámbor óhajtása, hogy a háborúban is a nemzetek közös jogszabályok szerint járjanak el, ma már szintén megvalósult. Nem régen ugyan s nem is minden részére, alakjára a háborúnak, de az 1899-ben és 1907-ben Hágában tartott két nemzetközi béke-értekezlet — miután az értekezlet igazi célját, a lefegyverezést s ezzel a háború kiküszöbölését ma még nem látta kivihetőnek, — azzal gondolta ezt a célét közvetve elősegíteni, hogy megalkotta «a szárazföldi háború törvényeit és szokásait» s a tengeri háború tekintetében is 8 egyezményt hozott létre. A szárazföldi háború törvényeit és szokásait a ma harcban álló összes hatalmak elfogadták és megerősítették (Szerbia és Montenegró az első, a többiek a második conferentiáét), így Magyarország is az 1913. évi 43. t.-cz.-ben iktatta törvényei közé azokat. A tengeri háború törvényei még egészben nincsenek codificálva, azonban több fontos kérdés e részben is egyezményekkel van egységesen szabályozva. A tengeri zsákmányjog volt ugyanis az a gordiusi csomó, a mit Anglia akadékoskodása miatt még mindig nem lehetett egységesen megoldani. Az 1907-iki II. hágai békeconferentia ugyan a tengeri zsákmányjog terén is nevezetes lépést tett, midőn megalkotta a nemzetközi zsákmánybírátságot Hágában, mely felelőviteli forum lenne az egyes államok zsákmánybírátságai felett,

1908-ban pedig épen maga a brit kormány hívta össze a nagyobb tengeri hatalmakat értekezletre a tengeri zsákmányjog codificatioja céljából s az értekezlet egy «tengeri hadijogi nyilatkozat»-ot készített is, azonban azt a nyilatkozatot maga az angol parlament sem fogadta el s ennek folytán a hágai (XII-iki) egyezményt a többi államok sem erősítették meg.¹

Nem lehet feladatomban a nemzetközi harczzog eme szabályait részletesen ismertetni, a mi egy terjedelmes külön tanulmányt igényelne, hiszen csak a mi 1913 : 43. t.-czikkünk 15 egyezményt és 3 nyilatkozatot tartalmaz. Csak annyit legyen szabad kiemelnem, hogy a bennünket leginkább érdeklő szárazföldi háború codexe 60 cikkben tárgyalja a hadviselő felekre, a hadi foglyokra, a betegekre és sebesültekre (erre nézve külön részletesen szól az 1864-iki s az új 1906-iki genfi egyezmény, melyeket nálunk az 1911. évi 20. t.-cz. erősített meg), az ellenségnek ártó eszközökre, ostromzárara, bombázásra, a kémekre, a békekövetekre, a megadásra, a fegyverszünetre, a megszállott területen gyakorlandó katonai hatalomra, az internált hadviselőkre és a semlegeseknél ápolt sebesültekre vonatkozó közös szabályokat.

A nemzetközi hadijognak tehát ma már van rendszeres törvénykönyve, mely kifejezetten kimondja, hogy a hadviselő feleknek nincs korlátlan joguk az ellenségnek ártó eszközök megválasztásában, megállapítja, hogy mily fegyvereket nem szabad egyáltalán használni (mérget, mérgezett fegyvereket, szükségtelen bajokat okozó, fojtó vagy mérges gázokat terjesztő, valamint az emberi testben szétmenő, ú. n. dum-dum lövegeket stb.). Kifejezetten kimondja, hogy nem védelmezett városokat, falvakat bombázni tilos, a fosztogatás a rohammal bevett városokban is tilos, illetőleg azt megengedni is tilos. Ép úgy tilos az ellenséges nemzethez vagy hadsereghez tartozó egyéneket orvul megölni, a fegyverét letevő vagy védtelen, vagy magát kegyelemre megadó ellenfelet megölni vagy megsebesíteni, a békekövetek zászlójával, az ellenség zászlajával, ennek hadi jelvényeivel, egyenruhájával, vagy a genfi egyezmény megkülönböztető jelvényével visszaélni stb., stb.

¹ L. Berinkey D.: *Jogállam.* 1915. 537. l.

Csak azért említettem meg szemelvényül e néhány tételt, mert mindnyájunk ajkán keserű mosoly vonul el e §-ok olvastára vagy hallatára. Hiszen éppen ez a punctum saliens: tényleg gyakorolják, megtartják-e a hadviselő államok ezeket a szabályokat, nem neveltséges papiros §-ok-e ezek egytől-egyig. Melyiket nem gázolták keresztül mindjárt a háború első napjaiban a kozákok, a kik közül legtöbbnek fogalma sincs arról, mit jelképez a vörös kereszt? De nemcsak az általában műveletlenebb orosz hadsereg legénysége, hanem az elsőrangú culturnépnek kiáltott belga vagy francia hadsereg részéről is nem hallottunk-e elég szavahihető forrásokból teméntelen adatot, hányszor és mily otrombán tiporták lábbal ezeket a szabályokat? Sőt, ne legyünk hypokriták, ha a mi lapjaink nem közlik is, szinte lehetetlen, hogy a mi seregeink részéről is egyáltalán nem követtek volna el helylyel-közzel hasonló visszaéléseket, legtöbbször azonban a nemzetközi jog által megengedett retorsio gyanánt, mint legutóbb a Memelnél betört orosz hordák pusztításainak viszonzásául.

Azonban ha igazságos feleletet kérünk, ne feledjük a bírói eljárásnak, Justitia istenasszonyának parancsát: audiatur et altera pars. Igaz, őszintén el kell ismernünk, hogy a nemzetközi harcujog szabályait a harcban állók elég gyakran megsértik, de viszont a legtöbbet rendszerint meg is tartják. A szabály, a rendes állapot mindenik harctéren, még az oly rémes borzalmakkal telt orosz és szerb harctéren is nem a vandalismus, nem a minden törvény és szabály nélküli gyilkolás és pusztítás. Azok a kétségtelenül otromba visszaélések, a miket az oroszok részéről a mi hadvezetőségünk hivatalosan is constatált, a mi egyenruhánkkal való visszaélés vagy legutóbb a minden embe-riességet felülmuló nadvornai kísérlet, mindezek, bármily sűrűn fordultak és fordulnak elő, a hadszíntéren sem megengedett dolgok s a tisztességes hadsereg nevére igényt tartó csapatok ilyeneket egyáltalában nem követnek el. Olvassuk csak Sven Hedin leírását a harcoló vagy a megszállott Belgiumban működő német csapatokról, mennyire tiszteletben tartják ezek harcujog minden szabályát.

És aztán, ez is az érem másik oldalához tartozik, vajon béke időben vagy ma is a háború borzalmaitól megkímélt terü-

leteken, itt közöttünk is, sohasem követnek el polgártársaink jogtalan, törvénytelen tetteket, csak mindig jogos és erkölcsös dolgokat? Hány ocsmány véres büntett történt és történik mindennap, béke-időben is, mennyi undok visszaélést követnek el ma is e nagy napokban az élelmiszeruzsorások és a posztó-csalók, mikor a társadalom többi tisztességes része úgy szólván az ingét is odaadná az érettünk ezer halállal szembeszálló fiainkért, testvéreinkért. És azért még se mondjuk azt, hogy nincs jog, nincs igazság, felbomlott a jogi rend, megszűnt a törvény uralma. Hiszen éppen itt kezdődik a büntetőjog terrenuma s a büntető bíróságok feladata.

Azok a kétségtelenül elszomorító, sőt elkésérítő kegyetlenkedések, a melyeket a háború eddigi tartama alatt is oly bőségesen olvashattunk s a melyek valóságáról magunk is meggyőződést szerezhettünk a legészakibb megyéinkben végbement pusztításokból, csak egyik s mindenesetre a sötét, borzalmas oldalát mutatják a háborúnak. De a mint a békés, normális időkben, a normális jogállapotok között elkövetett valóságos rémregények, otromba büntettek ezrei ellenére egészben véve fennáll és uralkodik a jog, mely aztán sújtó kezét érezteti is a jog ellen lázadókkal, az igazi gonosztevőkkel, úgy a háborúban is a komitácsik és a franc-tireurök alattomos vérengzései, a kozák hordák rémes és gyalázatos kegyetlenkedései ellenére a hadszíntéren is egészben véve él és uralkodik a jog. Az elkövetett hibákat, visszaéléseket a jó hírnévre igényt tartó katonai parancsnokok igyekeznek lehetőleg jóvá tenni, továbbterjedésüket meggátolni, — ellenségeink is hébe-hóba legalább a legkiáltóbb atrocitásokat sietnek mentetetni vagy letagadni, — a bebizonyult katonai büntetteket, a hadbíróóságok a hadszíntéren is erélyesen, sőt éppen a legerélyesebben, statáriális úton megtorolják.

De kézzelfoghatóan igazolja a nemzetközi harcztjog elismerését és létezését a hadi foglyokkal a mai világháborúban követett bánásmód. Sajnos, e tekintetben is olvashattunk elég sok visszaélés felől, de talán ez a részlete a nemzetközi harcztjognak, a melyen aránylag mégis leginkább tiszteletben tartják — a mennyire az egyesektől érkező leveleknek hitelt adhatunk — még az oroszok is a nemzetközi szabályokat. Hogy

pedig ez mily óriási haladás és vívmány még az alig száz év előtti felfogással és gyakorlattal szemben, ezt Wlassics Gyulának e tárgyról írt külön tanulmánya¹ mutatja be, a ki joggal emeli ki, hogy a hadi foglyok mai jogállapota a modern emberies mozgalom egyik főbüszkesége. Hiszen még Grotius és Wolff is azt tanítják, hogy a hadi foglyok rabszolgákká lesznek, az ellenség egész népessége hadi fogságba vethető s tényleg még I. Napoleon is hadi fogságra vetette a békés államok katonai esapatait is. Ma pedig a hadi fogság nem egyéb, mint biztonsági intézkedés s a hadi foglyokkal való emberies bánásmód, életük, egészségük, vagyonuk kimélése a vezérelv, a melyet mi és a németek a legszigorúbban meg is tartunk s a mit a többi hadviselő államok ha gyakran megszegnek is — így midőn Oroszország és Franciaország a leghidegebb vagy a legforróbb tartományaikba küldik a magyar, osztrák és német hadi foglyokat — de nagyban és egészben mégis csak szem előtt tartanak.

Annál sajnálatosabb, hogy az ellenséges állam területén tartózkodó polgári személyekről, a közönségesen ú. n. internáltakról a nemzetközi hadi jog, mint Wlassics kifejezi, megfeledezett, az ezekkel való bánásmódot egyáltalán nem szabályozza, valószínűleg abban a hitben lévén, hogy az ily egyének mint az illető állam ideiglenes alattvalói fognak a háború alatt is tekinteni s tisztességes állam a fegyveres erőhöz nem tartozó idegenekkel, különösen nőkkel, gyermekekkel, aggokkal nem fog semmiféle brutalitást, kegyetlenséget elkövetni. Sajnos, az entente-államok körében ez a feltevés nem igazolódott s míg minálunk az idegenek a leglovagiasabb elbánásban részesülnek, az ellenséges államokban e részben is sok felháborító, a nemzetközi jog alapelveivel ellenkező eljárásról kaptunk hiteles adatokat.

Viszont megnyugvással, szinte örömmel emelhetjük ki, hogy a beteg és sebesült hadi foglyokkal való bánásmód, a mi különben a nemzetközi hadi jognak leggondosabban szabályozott kérdése, a mai világháborúban már nem szenvedett nagyobb sérelmeket s az emberiség eszméje — hála a genfi egyezmények létrejöttének — a háborúnak legalább ezen a legszomorúbb

¹ Wlassics Gy.: *A hadifogoly és a nemzetközi jog. Jogállam.* 1915 májusi füzet.

részletén mégis csak uralkodóvá lett. A Vörös Kereszt intézményének megszületése, Dunant Henrik nemesszívú és szerencsés kezdeményezése, az 1864 és az 1906-iki genfi egyezmények története mindnyájunk előtt közismert dolgok. Csak azt kell kifejezmem, hogyha e téren is történtek helylyel-közszel súlyos visszaélések, de viszont ezen a ponton olvashattuk a legviggasztalóbb eseteket is. Örvedetes fejleménye e kérdésnek, hogy a hágai egyezmények értelmében a genfi conventiók hatálya a tengeri háborúra is kiterjesztetett s így az emberieségi eszmék legalább ennyiben a tengeri háborúban is — a melyről bővebben egyáltalában nem is kívántan szólni s a melyben történt különben a legtöbb és legbotrányosabb visszaélés a nemzetközi szabályokon és elveken és pedig épen a legnagyobb tengeri hatalom, Anglia részéről — valamennyire útát törtek maguknak.

Azt állítani vagy terjeszteti tehát, hogy a háborúban a hadszíntéren nincs jog, beletörődni a laikus pessimisták rémkiáltásaiba, hogy háborúban esődot mond a jog uralma, nincs okunk és jogunk s nekünk jogászoknak kell épen emelt fővel hirdetni, hogy a jog uralma, ereje idáig erősödött, hogy a háborúban is, az egymásra bocsátott milliós hadseregek véres harczaiban, a modern technika és tudomány minden öldöklő fegyverével vívott rettenetes csatákban is annyira-amennyire utat tört végre a jog eszméje. A hadviselő felek, még ha jogtalanul indítottak is háborút, ebben is elismerik, hogy bizonyos jogi és emberieségi szabályokat tiszteletben kell tartaniok s a nemzetközi egyezményeket elvileg és «a lehetőségig» a gyakorlatban is megtartják. Mint Kipp, berlini tanár mondja, ha igazságosak akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy mindenféle sérelmek és visszaélések ellenére egy «nemzetközjog nélküli» háború mégis csak egészen másforma volna, mint a jelenlegi világháború minden borzalmaival.¹

* * *

¹ Theodor Kipp: *Von der Macht des Rechtes. Deutsche Reden in schwerer Zeit.* 1914. 220. l.

Lássuk végül harmadik és legkényesebb kérdésünket, a mi fejtegetéseink gyakorlati eredményéhez, következtetéseink levonásához is el fog vezetni: érvényesül-e a jog egyik leg-szebb vezéreszméje, az igazságosság a háborúban és a háború által? Van-e igazság és igazságszolgáltatás a háborúban és a háború által, elmondhatjuk-e Stammlerrel, hogy az helyes eszköz a helyes célra, remélhetjük-e, hogy a háborúban is diadalmaskodik az igazság s így különösen a mai világháborúban remélhetjük-e az igazság diadalát?

Helyes és igazságos eszköz-e a háború a nemzetközi viszályok elintézésére, erre a kérdésre első pillanatra szinte lehetlenségnek látszik az igenlő felelet. A háborúban épen úgy, mint a magánpárbajban a hadviselő felek a kard élére, a lőfegyverekre bízák a döntést, a melynek esélyei kiszámíthatlanok s ravaszság, csel, otromba visszaélések által csakugyan megtörténhetik, hogy a nyers erőszak legyőzi a tisztességesen és nemesen harczoló különben legvitézebb hadsereget is. Lehet-e hát várni és biztosra venni, hogy csakugyan az győz, a ki a jogért szállt síkra. Hiszen a párbajban is hányszor megesik, hogy a becsületében alaptalanul és jogtalanul megsértett fél kénytelen elszenvedni a testi sértést, esetleg a halált is.

Mindamellet — ha mindez igaz is -- ebben a kérdésben sem szabad erre a pessimista s az egyéni esetekre talán találó felfogásra helyezkednünk. A háború, bármennyire hasonlít a magánpárbajhoz, mégsem magánügy elintézése, hanem államok mérkőzése, melyben az igazság, a kiegyenlítés, a harmonia eszméje is nem egyéni szempontok, nem az egyesekre tényleg helytelen, igazságtalan következmények szerint, hanem az összeség, a köz szempontjából, a közérdek, az állam, a haza jóléte, fennmaradása és jövője tekintetéből állapítandó meg. Az egyén, a család szempontjából bizony teméntelen helytelen, káros s egyenesen igazságtalan dolog történik a háborúban. Mennyi derék fiatal élet, a jövő generációk egész sora pusztul el, hány családfenntartó, hány tudós, művész, a nemzet szellemi életére pótolhatatlan veszteséget jelentő kiváló férfielet lesz áldozata egy-egy ostoba golyónak. Így nézve persze a háborúban nincs és nem is lehet igazság.

De ilyen, az egyénre ugyan életbevágó fontosságú, az

állam, a haza érdekeiből azonban kicsinyes szempontból tekintve az igazság eszméjét, vajon érvényesül-e az mindig a békében, a normális jogéletben is? Mennyi igazságtalanság történik a békés időkben is a gazdasági és a jogi életben. Vajon a bíró ítéletét is mindig igazságosnak tartjuk-e, pedig az higgadtan, mindkét vitázó fél érdekét és körülményeit pártatlanul mérlegelve igyekszik köztük elintézni a vitás ügyet. Hányszor mondjuk igazságtalannak a büntető bíró ítéletét is, mert vagy túlszigorú volt, vagy, a mi nálunk gyakoribb eset, túlságosan lágyszívűen mérte ki a büntetést vagy éppen futni engedte a bűnöst, mert jogilag nem tudta megállapítani a bűnösségét. És azért nem mondjuk — ha csak a Marx, vagy a Pollák Illés ultraviolet színezetű tételeit: „a jog a hazugság codificálása, a jogban egyáltalán nincs és nem is lehet igazságosság”, nem tettük magunkévá, — hogy a jogéletben egyáltalán nem érvényesül az igazság, a perben tehát a bírótól sohase várhatunk igazságot. Éppen a jogászi műnyelv nevezte el a jogszolgáltatást igazságszolgáltatásnak, mert a bíró az ítélezésnél mindig igazságot akar szolgáltatni, harmoniát, kiegyenlítést teremteni az eddig vitázó felek között. S ha a bírói ítélet nem közelíti is meg mindig az igazságot, ha nem felel is meg mindig a lelkünkben élő magasabb erkölcsi igazságérzetnek, de azért szabály gyanánt, rendszerint az igazságnak legalább emberi mértékét sikerül elérnie.

Bármennyire tudjuk tehát, hogy a háború az egyén és a család szempontjából gyakran egyenest ellenkezik az igazság eszméjével s az állam, a nemzet szempontjából sem mindig helyes és biztos eszköz a nemzetek közötti viszályok igazságos elintézésére, ennek ellenére, éppen mert a háborút gyakran a haza üdve, fennmaradása, becsülete teszi elkerülhetetlenné, a mi az egyén önfeláldozását, a legmagasztosabb erkölcsi kötelesség beváltását kívánja meg a hazáért, az itthon maradt családtagok, rokonok, barátok jólétéért s mert a mai háború még sem az a törvény és szabály nélküli tömegharcz, a mi régen volt, éppen ezért is bízhatunk és remélhetünk az igazság diadalában a háború által is. Hiszen ha a háború csakugyan «világtörténelmi természettörvény» (Kahl id. m. 176.), mely sokak szerint mindaddig fenn fog maradni, míg több állam lesz

a földön, — oly tétel, melyet részemről nem írok alá — ha látjuk, hogy íme a huszadik század második tizedében is, a mit mi jámbor idealisták legalább Európa nyugati felén kizártanak tekintettünk, a cultura legmagasabb fokán álló államok is még mindig elkerülhetetlennek látták a háborút, mégis csak felvethető a kérdés: valóban semmi köze sincs a háborúnak az igazságszolgáltatáshoz, nem remélhető-e mégis az igazság diadala a háborúban? A háború csakugyan a középkori istenítélet, a tökéletlen perdöntő párhaj lenne, melyben a vak véletlen dönt s melyben emberi értelemben vett igazságszolgáltatásról, a valóban jogi alapon álló fél győzelméről s a jogtalanság elkövetőinek, a háború igazi bűntetteseinek megbüntetéséről nem lehetne szó?

Hogy erre a kérdésre már igemmel lehet felelni, azt eléggé bizonyítja az a tény, hogy a ma háborúban álló felek mindenike, úgy mi, mint ellenségeink a maguk háborúját nemcsak jogosnak, de igazságosnak is hirdetik. Mindenik hadviselő fél, különösen az állam politikáját vezető kormányok ajkukon hordják az igazság szent nevét, mindenikünk hiszi és reméli, hogy az igazság csakugyan diadalmaskodik. Úgyde lehetséges-e, hogy mindkét félnek igaza legyen? Nem képtelenség-e azt mondani, hogy a mi háborúnk is igazságos, de az entente-hatalmaké is az s el lehet-e képzelni, hogy minket is diadalra segít az igazság. ellenségeinket is? Nem ellenkezik-e ez a gondolat az igazság fogalmával, hiszen kétféle igazság csak nem létezik, vagy nekünk van igazságunk s akkor ellenségeink háborúja eo ipso igazságtalan vagy ha csakugyan — a mit el sem mérünk képzelni — mi veszítenők el a háborút, ez azt jelentené, hogy nekünk nem volt igazunk, tehát mi viseltünk igazságtalan háborút?

Nem és százszor nem! Mi bátran megnyugtathatjuk lelkiismeretünket, hogy a mi háborúnk nemcsak jogos, hanem igazságos is. Mert hiszen miben áll az igazságosság főismérve? Nem egyszerűen a subjectiv felfogásban, ügyünk igazságának állításában, hanem abban, ha tárgyilag jogos, erkölcsileg helyes czélért és tisztességes módon küzdünk. Nem elég ajkunkra venni az igazságot mint jelszót, hanem az a kérdés: jogos ügyért, erkölcsileg helyeselhő czélból és tisztességes eszközökkel

jártunk-e el? Ha igen, akkor mellettünk van az igazság és diadalra is segíti ügyünket.

Bármennyire hirdetik tehát a mai világháborúban is ellenfeleink, hogy az ő részükön van az igazság s az ő igazságos ügyüknek győzni kell, ez csak az Aesopus farkasának kiabálása a bárányra, a melyet fel szeretne falni. Ha ki tudtuk mutatni, hogy a mai világháborúban mi mellettünk volt a jog, mert mi csak jogos önvédelemből indítottunk háborút s ha a mi céljaink erkölcsileg is helyesek, mert hazánk becsületéért és fennmaradásáért küzdünk s eszközeink, harczmodorunk is mindvégig tisztességesek, viszont ha ellenfeleink tárgyilag jogtalanul támadtak meg bennünket, illetőleg belekergettek minket a háború indításba s ha az ő céljaik az erkölcs ítélőszéke előtt sem állják meg helyüket s eszközeik is gyakrabban és akarattal sértik a nemzetközi harczjogot, akkor nyugodtak lehetünk a későbbi nemzedékek ítélete felől, mert csak a mi háborúnkat fogják ők is igazságosnak minősíthetni.

De nem is szükség, hogy csak a későbbi nemzedékek, a történelem ítélőszéke elé utaljuk a mi ügyünk igazságosságát, az objective ítélő, a harczon kívül álló semleges államok már ma láthatják és megállapíthatják, hogy kinek részén van az igazság. Ellenségeinknél-e, a kik közül Oroszország merő terjeszkedési vágyból, Szerbia mérhetetlen nagyravágyásból, Franciaország csupán bosszúból és hiúságból, Anglia pedig egy gazdasági vetélytársnak leverése céljából, tehát legyenhében mondva: tisztességtelen versenyből indították meg az ádáz hajsztát ellenünk, avagy nálunk, a kiktől teljesen távol állott mindenféle hódítási szándék, terjeszkedési gondolat, a kik merőben csak eddigi határaink sértetlen megtartásáért, hazánk területi épségeért és nemzetközi becsületünk fenntartásáért fogtunk fegyvert.

Mi meg lehetünk győződve arról, hogy nemesak az utókor, hanem a tisztességesen gondolkozó semleges államok közvéleménye is nekünk ad igazat s elismeri, hogy mi jogos ügyért, erkölcsileg helyes indokokból s mindvégig tisztességes módon harczolunk, míg ellenségeink jogtalan alapon erkölcsileg nem helyeselhető czelokért gyakran meg nem engedett, a nemzetközi jogot sértő módon viselik ellenünk óriás túlerővel az irtó há-

borút. Az entente hatalmak igazsága tehát csak a büntettek, a nagy gonosztevők sophismája. Hiszen a nagy büntettek, a rablóbandák vezérei, az automobilos apache-ok is azt hirdetik, hogy nekik igazuk van, nekik joguk van ölni, rabolni, miután ők nem születtek milliomosoknak.

Úgyde ha a rablók, az apache-ok büntetteit, a legfényesebb védőbeszédek ellenére az igazság nevében bátran elítéli s megfelelő büntetéssel sújtja a bíróság, akkor mért ne remélhetnők, hogy a háborúban is van igazságszolgáltatás, melynek sújtó karja utóléri azokat, a kik lelkiismeretlen gyűlölködésből, elvakult hatalmi gőgből előidézői, értelmi szerzői lettek a mai világháborúnak.

Nem volt oly büntett, mely előbb vagy utóbb napfényre nem került, — nem oly körmönfont gonosztevő, a ki hosszabb vagy rövidebb bújókálás után a földi igazságszolgáltatás karját elkerülte volna — a minden szabálylyal szemben megengedett kivételektől eltekintve. Bennünket, a kik hiszünk és bízunk az igazság diadalában, vigasztalhat és biztathat az a bűnügyi lélektani tapasztalat, hogy a büntettes, bármily eszes, ravasz volt a büntett előkészítésében és kivitelében, de rendszerint rövidlátó, szinte ostoba a védekezésben, akárhányszor öntudatlanul önmaga árulja el vagy leplezi le önmagát. A mai világháború igazi nagy büntettesei is majd csak lelepleződnek s ha ma még csak mi előttünk, de bízunk benne, hogy idővel az egész culturvilág elfogulatlanul ítélő közvéleménye előtt tisztán fog állani, kinek vagy kiknek a bűne volt az egész mai rettenetes világháború, kit vagy kiket fog méltán sújtani a culturvilág megvetése és kárhoztatása.

Ezzel a legbensőbb meggyőződéssel, háborúnk jogosságának tudatában s ügyünk igazságosságának őszinte hitével egy perczre sem szabad kételkednünk, hogy a háborúban mienk lesz a végleges diadal. Az igazságos ügynek nem lehet elbuknia, a háború által is érvényesülnie kell. Hogy' és miként fog kialakulni a mai világháború eredménye, ehhez természetesen ma még nem szólhatunk. De ha, feltéve a legrosszabb eshetőséget a hadi szerencse megcsúfolná az igazságot és a végleges diadalt ellenségeinknek juttatná, ez esetben is kétségtelen, hogy ellenfeleink is oly rettenetesen ki lesznek merülve, oly

óriási veszteségeket fognak szenvedni, a mi lehetetlenné fogja tenni, hogy nagyravágyó czéljaikat csakugyan elérjék. A legrosszabb eshetőség tehát a statusquo fenmaradása, vagyis — csekély eltolódásokkal — a mai területi és erőviszonyok további fenntartása lenne. A háborút befejező béke ebben az esetben is csak a mi igazságunkat sanctionálná, mert mi csak mai határainkat kívántuk biztosítani s az orosz gleccsért felénk törekvésében feltartóztatni. Az pedig elképzelhetetlen, hogy a békénél legalább ezt ne tudjuk biztosítani.

A már kilencz hónapja tartó háború eddigi eseményei ugyan talán vérmesebb reményekre s a végleges győzelem iránti feltevésre is feljogosítanak, de még ily értelemben is elutasítva magunktól a jószolgas, a találgatás ingatag területét, elég ha az iránt biztos és határozott választ tudunk adni, hogy a mint általában, úgy a jelen világháborúban is, annak minden rettenetességei, az abban is elkövetett teméntelen nemzetközi jogsértés ellenére az igazság győzni fog s mi, a kiknek részén van hitünk szerint a jog és az igazság, nyugodt öntudattal, tiszta lelkiismerettel nézhetünk annak eredménye elé.

Ez a szilárd meggyőződés, a jog és az igazság uralmába, egyetemes erejébe vetett rendíthetetlen bizalom késztet annak a végső conclusiónnak a levonására, hogy a mai világháború is végeredményében hozzá fog járulni a nemzetközi jog megerősítéséhez, a jog és igazság eszméjének a nemzetek közötti viszonyokban megszilárdításához.

E reményemet legyen szabad arra a merész állításra építenem, hogy nem képzelek higgadtan elmélkedő jogászt, bölcsészt, sőt helyes erkölcsi érzéssel bíró s tisztességesen gondolkozó laikust sem és pedig nemcsak a mi körünkben, hanem ellenségeink között sem, a ki őszintén ne óhajtana, vajha ez a mindnyájunkra sok keserves emlékekkel, kisebb-nagyobb fájdalommal járó háború utolsó lett volna az emberiség életében vagy legalább hazánkban. Ez az óhaj bizonyára ott él minden művelt ember lelkében, gondolkozunk bár a mai háború okairól, saját és ellenfeleink háborújának jogosságáról különbözőképen. Ez talán az egyetlen közös pont, a melyben már ma egyetértünk, a mikor még a harczterek eseményeinek hatása alatt állva, a kellő tárgyilagossággal és lelki nyugalommal bizonyára

nem ítélnünk a nemzetek közötti érintkezések jövője, az új jogviszonyok valószínű alakulása felől.

De viszont azzal is teljesen tisztában vagyok, hogy bármennyire ott él minden művelt ember lelkében a vágy a maihoz hasonló borzalmak, az emberiség kulturtörékvéseit megszegyentítő tömeges vérontások, ádáz pusztítások megszüntetése s ismétlődésének végleges megakadályozása, lehetetlenné tétele iránt, abban már, hogy be fog-e ez állapot valaha következni, van-e jogunk és okunk remélni, hogy a mai világháború volt csakugyan az utolsó, ebben már egyáltalán nincs köztünk egyetértés, sőt talán nem alaptalanul merném állítani, hogy a többség nézete szerint ez szinte kizártnak mondható.

Nem tekintem feladatommak s nem is mernék ezuttal behatóan kiterjeszkedni a jogbölcsezetnek és a nemzetközi jognak arra a legmélyebb vitás kérdésére, megszűnik-e valaha a háború az államok között, elképzelhető s ideál gyanánt tekintendő-e az örök béke eszméje, a mely kérdés kapcsolatos a nemzetközi jog létjogosultságának, tételes jogi természetének és a világ-állam gondolatának problémáival. Ez a kérdés ugyanis, illetőleg az ebben való állásfoglalás világnézet, bölcsezeti felfogás dolga, melyben az ellentétes nézetek a tudományban ma is kibékíthetetlenül állnak egymással szemben.

A reális világfelfogás hívei Aristoteles óta, mint természetes és elkerülhetetlen társadalmi jelenséget, mint világtörténeti törvényszerűséget tekintik a háborút, a mi időnként szükséges a békében eltespedésnek induló emberi társadalmak felfrissüléséhez. Ez a világnézet keserű diadallal hivatkozhatik bizonyosságul a maga felfogása mellett a mai világháborúra s az örök béke utopistikus és lehetetlen voltát kézzelfoghatóan igazoltnak véli. Mint tudjuk, Hegel, Kohler, Kahl, nálunk Concha e világnézet képviselői.

Az idealista világnézet ezzel szemben — Kanttal az élén, — bízik a háború megszüntetésének lehetőségében s ideál gyanánt a kulturtársadalmak elé az örök, illetőleg az állandó békét állítja, nem oly értelemben, mintha küzdelem, villongás nélkül emberi társadalmakat a legtávolabbi jövőben is elképzelne, hiszen ez tényleg ábránd, üres képzelgés lenne, az ily értelemben vett «örök béke» csakugyan merő illúzió, de mert reméli

a jog és az igazság eszméinek a nemzetek közötti jogviszonyokban is végleges diadalát, a mikor az államok közötti jogviták nem háborúval, hanem békés úton fognak elintézését nyerni. Ennek az előfeltétele azonban, mint Neukamp helyesen reámutat, hogy az államok, illetőleg az államférfiak a nemzetközi érintkezésben is az egyéni erkölctan elveit kövessék.¹

Mint említettem, e két ellentétes világnézet között a meg egyezés, a compromissum csakugyan hiábavaló kísérlet lenne. És mégis mi jogászok, különösen a bírói hajlamuak, a kik hivatásunknál fogva a compromissumok emberei vagyunk, találhatunk egy megnyugtató pontot ebben a nagy elvi kérdésben is. Mi idealisták, a kik a világhállam képtelen és természetellenes eszméje nélkül is hiszünk az örök, helyesebben állandó béke lehetőségében, illetőleg bizunk a nemzetközi jog szebb jövőjében, mi is elismerjük, hogy ez a tökéletes állapot még messze van, a háborút vagy háborúkat jövendőre még mindig nem lehet kizártnak tekintenünk, de mi hiszünk és remélünk az emberiség jó irányú fejlődésében, az igazi műveltség és az erkölcsi eszmék oly mérvű növekvésében és elterjedésében, mely a mai vérharczokat, az esztelenséggel határos pusztításokat ki fogja küszöbölni a nemzetek közötti igazságszolgáltatás eszközei közül. Hiszszük és reméljük, hogy a későbbi háborúk, a mennyiben csakugyan elkerülhetetlenek, mind ritkábbak és mind emberiesebbek lesznek. A harci eszközöknek, a harczmodornak is, bárminő rettentőek még ma is, s bárminő lázas sietséggel igyekeznek az államok épen ezen a téren túlszárnyalni egymást, egyszer mégis ezeknek is meg kell változniok, kevésbé borzalmasakká, emberiesebbekké kell átalakulniok. S ez az utóbbi követelmény és remény az, a miben, azt hiszem, a háború hívei, helyesebben a háború elkerülhetetlenségét vitató realista ellenfeleink is bizonyosan egyetértének velünk. Biztosan mondhatjuk, hogy ők is remélik a háborúk ritkábbá váltát és kívánják a következő háborúknak emberiesebbé tételét.

E remény és óhaj megvalósítása azonban másként el

¹ Neukamp: *Die Friedensconferenzen und der europäische Krieg. Deutschland und der Weltkrieg.* 1914. 22. 1.

nem képzelhető, mint a nemzetközi jognak erősítésével, mennél szilárdabb alapokra fektetésével. S azt hiszem, az erre való törekvés helyességéhez, jogosultságához nem férhet szó. Épen a mai világháború tanulságai, az iszonyatos emberáldozat, a mibe a világháború már eddigelé is mindenik hadviselő félnek került, az óriás gazdasági terhek, a melyek már eddig s majd a háború után mindenikünkre nehezednek és nehezedni fognak, mindezek elég memento gyanánt fognak állani a békekötés s majd az újból megkötendő nemzetközi szerződések, egyezmények előkészítése idején a vezető államférfiak előtt, hogy az eddiginél jobban kössenek, a békének, a nemzetközi egyezményeknek szilárdabb és tartósabb biztosítékairól igyekezzenek gondoskodni.

A háború után tehát az annyira össze-vissza sértett nemzetközi jog feltétlen bizonyossággal újult erővel, megifjodva és megerősödve fog kikerülni a nagy vérzivatarból. A nemzetközi egyezményeket bizonyára revisio, javítás, reformálás alá veszik az államok, sőt — bármennyire mosolyogjanak felette a hitetlenkedők — a nemzetközi békeconferentiák is fel fogják venni a durván szétszaggatott fonalat; a mint Neukamp és Magyary Géza bátor optimismussal hirdetik, a nemzetközi békemozgalmakra a háború után szebb jövő vár.¹ Miképen, minő sorrendben fognak előkerülni és megoldásra jutni a jövő nagy kérdések, minő új kérdések fognak felkerülni a háború tanulságai gyanánt a nemzetközi conferentiák asztalára, erről természetesen ma még szó sem lehet. De egynehány pontra nézve már ma is bizonyosak lehetünk.

Így bizonyára napirendre fognak kerülni s nemzetközi egyezmények tárgyai lesznek:

1. Minden állam létjogának s területi integritásának a mainál szilárdabb biztosítása, a mi az eddiginél szorosabb és nagyobbarányú nemzetközi szövetségek kötése s ezzel az igazi hatalmi egyensúly lehető megteremtése és megszilárdítása által lesz valóban keresztülvihető. E tekintetben mint

¹ Magyary G.: *A békemozgalmak és a világháború. Budapesti Szemle*, 161. k. 1915. febr.; Neukamp: *Die Friedensconferenzen und der europ. Krieg.* id. h.

szorosan szakmamba vágó részletkérdést, csak azt bátorkodom felemlíteni, hogy nemzetközi egyezményekkel kellene kötelezni az államokat arra is, hogy Büntető Törvénykönyveikben gondoskodjanak a más államok elleni különböző ellenséges irányzatú cselekmények, így az idegen államok alkotmányának, területi épségének megsértésére izgatás, valamint általában a támadó háborúra izgatás büntetéséről. Sajnálatos tény gyanánt említhetem meg erre nézve, hogy a magyar Btk. e részben a legelmaradottabb állásponton van, a mennyiben még az idegen államfők, vagy diplomatai képviselők vagy az idegen államok jelvényei ellen elkövetett bűncselekményekről sem intézkedik.

2. A második napirendre kerülő kérdés lesz bizonyára a nemzetközi harcrajognak a mainál is szabatosabb és szigorúbb codificálása. Különösen a mai világháborúban a második hágai békeconferentia szabályai ellen elkövetett sérelmek lehető megakadályozása s a jövőendő háborúknak a lehetőségig emberiebbé tétele. Első sorban a tengeri háborúban elkövetett nagyarányú visszaélések lehetetlenné tétele, a semleges államok hajóinak biztosítása, a tengeri zsákmányjog szigorú megszorítása, a blokád részletesebb szabályozása, e mellett előreláthatólag az internáltak, a hadi foglyok ügyeinek szabatosabb rendezése lesznek a legközelebb megoldandó kérdések.

3. A harmadik előreláthatólag szőnyegen maradó kérdés a nemzetközi bíraskodás eszméjének erősítése s annak lehető gyakorlati kiterjesztése. A nemzetközi jog tudománya ugyan ma meg van győződve a felől, hogy a nemzetközi bíraskodás maga nem képes biztosítani az örök, helyesebben az állandó békét, mert, a mint Kahl őszintén kijelenti, önérzetes állam csak másod-harmadrendű kérdésekben vetheti alá magát idegen bíróság ítéletének, de a hol az állam létkérdéséről, függetlenségéről, becsületéről van szó, ott ha előre alávetette volna is magát annak, bizonyára természeti szükségszerűséggel fegyvert fog ragadni. Mindamellett annyit állíthatunk, hogy minél több kisebb jelentőségű vitás ügyben hódít tért a nemzetközi bíraskodás, annál inkább erősödni fog a jog uralma s annál ritkébbak lesznek a háborúk.

Mikorra és minő alakban fognak megszületni a nemzetközi jog ezen óhajtott és bizton remélt új tételei, mikor fog be-

következni a jog és az igazság eszméjének teljesen szilárd és biztos uralma a nemzetközi viszonyokban, erre nézve a határ-időt lehetetlen előre megmondani, de nekünk jogászoknak is szabad, sőt kell hinnünk és remélnünk a jog és az igazság uralmának terjedésében s fokozatos erősbödésében, így bizton remélhetjük, hogy a mai világháború is hozzá fog járulni a nemzetközi jog kiépítéséhez vagyis ezen a téren is jönni kell és jönni fog egy jobb, szebb, tökéletesebb kor.

Ne legyünk azért hitetlenkedők és csüggedettek. Ne féltsük a jogot és igazságot s különösen annak talán legfiatalabb és leggyengébb, de legideálisabb hajtását, a nemzetközi jogot, a megsemmisüléstől, a végleges vagy a hosszú tetszhaláltól. Épen mi jogászok, a kiket nem alaptalanul szoktak a conservativismus vádjával illetni, mi tudjuk és büszkén szoktuk hirdetni: *Justitia regnorum fundamentum*. A jog és az igazság a társadalom conserváló, összetartó elvei. Ezeknek nem szabad elbukniok. A mainál sokkal nagyobb és véresebb krisiseken is átestek már s épen azt tanulhattuk meg a nagy válságok történetéből, hogy a jog s maga a nemzetközi jog is mindig megifjodva, megerősödve került ki a küzdelemből. Minden nagy háború után szilárdabbá, biztosabbá, igazságosabbá és emberiesebbé nőtt a jog.

Ha a jogtalanság, az ármány ideig-óráig, erőszakos visszaélésekkel diadalmaskodnék is, győzelmeket, sikereket érne is el, bízhatunk mi is a költő szavában, hogy az igazság: «a korporsóból kitör és eget kér.»

FINKEY FERENCZ.

PÉNZÜGYEINK A HÁBORÚBAN.

Ellentétben a legtöbb hadviselő állammal, a szent korona országainak területét alig érintették a háború közvetlen borzalmi. Hazánk mezőgazdasági jellege és csak Ausztriával szemben jelentős külkereskedelmi forgalma lényegesen megkönnyítette áttérésünket a mostanában annyit emlegetett elszigetelt kereskedelmi államra. A háború kitörése ezenfelül évek óta tartó erős gazdasági pangás közben ért bennünket. A gazdasági föllendülés, mely az 1907. évi válság után kezdett már lassan kibontakozni, 1911-ben érte el tetőpontját. A következő év tavaszán a visszafejlődés nyilvánvaló és általános volt. Az 1914. év békehónapjai, valamint az azokat megelőző két esztendő a gazdasági pangás jegyében teltek el. Túltengő munkakínálat és ennek folytán fokozódó kivándorlás, ipari túltermelés, ennek folytán tartós árlemorzsolódás, üzemkorlátozások egyfelől, nagy készletek felhalmozódása másfelől voltak a gazdasági válság ismertetőjelei. A Balkán-háború csak súlyosbította a helyzetet. A bonyodalmak színhelyének tőszomszédságában, a monarchiának súlyos terheket kellett vállalnia. Nemcsak a hadsereg közvetlen anyagi szükségletei, melyek 1913-ban meghaladták az egy milliárd koronát, hatottak nyomasztólag, hanem a sok százezer munkás elvonása is, kik őrt állottak a végeken. Mindezt tetézték azok a rossz termések, a melyek hazánk egyes részeit, különösen a tiszamelléki vármegyéket egymást követő három esztendőben sujtották, valamint azok a természeti csapások, a melyek az ország déli vármegyéit és erdélyi részeit ismételten érték és hatásaikban milliókra menő károkat okoztak.

A tőkepiaczkon végbement változások az állampapiroknak

és egyéb fix kamatozású kötvényeknek soha nem sejtett árhanyatlásával jártak, a mi nagy és hasznos beruházások korlátozásához és egyik legfontosabb iparágunk, az építőipar teljes pangásához vezetett. Városok és községek részben, vagy egészben beszüntették közmunkáikat, mivel hitelhez legfeljebb nyomasztó feltételek mellett juthattak. Gazdasági életünknek a magas kamatlábból eredő megterhelése megközelítőleg sem értékelhető, mindenesetre azonban olyan jelentős volt, hogy a vállalkozási kedvnek szárnyát szegte.

Az utolsó évek gazdasági történetének legsomorúbb adatait mégis azok a számok szolgáltatják, melyek a vázolt gazdasági viszonyok áldozatait jelzik. Nem kevesebben, mint 1086-an jelentettek be fizetéseképtelenséget 1913-ban, szemben 907 esettel 1912-ből és 577 esettel 1911-ből. A fizetéseképtelenségek száma tehát két esztendő alatt ijesztő mértékben 85%-kal emelkedett. A helyzetet azonban legélesebben az jellemzi, hogy a háború kitörését megelőző harmadfél esztendő alatt közel 150 pénzintézet szűnt meg részben egyesülés, részben felszámolás, több esetben azonban csőd útján is.

Ilyen volt a képe a magyar gazdasági életnek, a mikor az 1914 július 31-én elrendelt általános mozgósítással a világnak új időszámítása vette kezdetét. Az évek óta tartó háborús válság után jogosult volt az a feltevés, hogy gazdasági életünk gyorsan, mert nem közvetlenül, fog az új viszonyokba illeszkedni. Mindazonáltal mind az államot, mind a magángazdaságot erősen érintették a háború rázkódásai. Kezdetben mintha merevgörcsnek egy neme lepte volna meg az egész gazdasági életet, olyan állapot, a mely a legsúlyosabb aggodalmakra szolgáltatott okot. Azonban csakhamar bekövetkezett a fokozatos oldódási folyamat. Az ország gazdasági életereje sokkal szívósabbnak és ellenállóképesebbnek mutatkozott, mint minőnek sokan hirdették, sőt legjobb ismerői tartották. Kiderült, hogy az utolsó évek válságai gazdasági életünk alapjait nem rendítették meg.

A kezdet persze zavaros volt. Az első napok zűrzavara azonban csakhamar helyet adott a közgazdasági élet új elrendeződésének, a melyben mindenki megtalálta a maga helyét. Gazdasági viszonyainkat a háború kitörése után jellemző ideges

nyugtalanság szülte a legélesebb rendszabályt, az első moratóriumi rendeletet. Túlságosan általános rendelkezéseivel sokkal mélyebben nyúlt bele az adós-hitelezői viszonyba, mint azt a tényleges szükség megkívánta volna. Ezzel sok jogos panaszra adott okot. Többek között útját állta az ipari termelés folytatásának, a mikor a munkabérek kifizetésére szükséges összegeket sem vette ki a moratórium alól. Az általános moratórium szerencsére rövid életű volt. Már két héttel kibocsájtása után felváltotta a jóval szűkebbkörű második moratóriumi rendelet, a melynek szerkezete és elvei a későbbi hasonló rendelkezésekre irányadók voltak. Ismételten megújítva, 1915 április 1-én lépett életbe a hatodik moratóriumi rendelet. Az ötödik osztrák moratóriumi rendelethez hasonlóan már nem két, hanem négy hónappal hosszabbítja meg a halasztás idejét. Egyébként azonban az analog osztrák intézkedéstől lényegesen eltér. Az irányzat ugyan nálunk is a követeléseknek a moratórium alól való további feloldása, a módszer azonban változott. Míg ezelőtt a moratórium lefარagása fokozatosan történt, akként, hogy a további esedékességek törlesztettek előbb és e rendszer mellett ezek is lettek volna először teljesen kiegyenlítve, addig most a kiegyenlítés rendszere jutott érvényre. A moratórium lefარagása úgy történik, hogy a hatodik moratóriumi rendelet hatályának megszűntével az összes árukövetelések 50%-a nyer kielégítést, kivéve az 1914 október előtti esedékességeket, a melyekre 60% és az 1915 márczius 31-e után esedékes lejáratokat, a melyek után havi 10% törlesztendő. Ez utóbb említett követeléseknek száma aligha lehet nagy, mivel csak igen kevés üzletágban szokásosak a 8 hónapot meghaladó hitelezések. A moratórium 1915 július 31-én végleg megszűnik s így az ez időpont után esedékes, tehát több mint egy éves követelések lejáratkor teljes összegükben kiegyenlítendőek, a mennyiben a kormány ezekre vonatkozólag újabb rendelettel kivételes intézkedéseket meg nem állapít.

Ausztriában a moratóriumot kezdettől fogva ferde szemmel nézték és oly rendszabálynak tartották, a melyet jobb lett volna mellőzni. Hibájául rótták fel, hogy mesterségesen pénzhianyot idéz elő, a mit némileg az Osztrák-Magyar Bank is megerősített, a mikor a kis bankjegyeknek és az ércpénznek

hiánya miatt felhozott panaszokkal szemben azzal védekezett, hogy a beállott nehézségeknek első sorban a moratórium az oka, mert a közönséget úgyszólván rákényszerítette olyan összegeknek készenlétben tartására, melyek különben a bankokba és takarékpénztárakba vándoroltak volna. Mindamellett kétségtelen, hogy a moratóriumra nálunk a háború kitörésekor a nagy felfordulás napjaiban szükség volt. Elrendelésére döntő befolyást a takarékbetétek és más pénzek elvonásának és elrejtésének lehetősége gyakorolt. Élénk emlékezetünkben éltek azok a szomorú tapasztalatok, melyeket e téren a Balkán-háború kitörésekor, 1912 őszén szereztünk, a mikor több mint egy negyedmilliárd betétet vontak el intézeteinkből, hogy készpénzzé, lehetőleg ércpénzzé téve, otthon őrizzék. A moratórium ilyformán elsősorban az utóbbi évek válságaitól erősen megviselt pénzügyi intézetek szükségleteihez alkalmazkodott és ezt az irányelvet később is követte. E körülmény folytán az osztrák és a magyar moratórium közötti eltérés lényegesen fokozódott. A moratórium feloldásának gyorsítására sokkal nagyobb hajlandóság mutatkozott Ausztriában, mint nálunk.

A moratórium elrendelését soron követte a másik mélyreható pénzügyi rendszabály, a bank-actának augusztus 5-én történt felfüggesztése. Az 1912. évi LXIII. t.-cz. felhatalmazta a kormányt arra, hogy «a jegybank ügyvitelében rendkívüli intézkedéseket tehet és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg». (16. §.) Ez a törvényes felhatalmazás szándékosan egész általánosságban volt tartva és első sorban a bank alapszabályainak a bankjegyek fedezetére vonatkozó rendelkezéseire czélt, a melyek a kibocsátott bankjegyeknek legalább kétötödrésze erejéig ércfedezetet követelnek meg. A fedezetre vonatkozó rendelkezések felfüggesztettek és így a banknak módjában áll az ércfedezettől független összegben bankjegyeket forgalomba hozni, feltéve, hogy azok bankszerűen váltók, devisák vagy egyéb értékpapírok útján teljesen fedezve vannak. A bank, melynek legkisebb jegye eddig 10 koronáról szólott, felhatalmazást nyert 2 koronás bankjegyek forgalomba hozatalára is. Bármily élesek és előzmények nélküliek voltak nálunk e rendszabályok, hála ama korlátlan bizalomnak, a melynek a jegybank mindenkor örvendett, semmi-

féle nyugtalanságot nem keltettek. Ausztriában a bank-acta korábban, már három ízben volt felfüggesztve, nevezetesen az 1859-iki és 1866-iki háborúk alatt, utoljára pedig az 1873-iki pénzügyi válság alkalmával. De akkor még a jegybanknak nem volt dualistikus szervezete s jegykibocsátási rendszere sem volt elég rugalmas, a mennyiben a Plener-féle bank-actának a Peel-actához hasonló merev jegykibocsátási korlátai szerint a 200 millió koronát meghaladó bankjegymennyiségnek arannyal vagy ezüsttel kellett fedezve lennie. Az osztrák nemzeti banknak közös jegybankká való átalakulása óta (1878 július 1.), tehát immár közel negyven éve nem volt szükség a mostanihoz hasonló intézkedések megtételére. Mégis megnyugtatólag hatott, mert a közönség azt a bizonyosságot merítette belőle, hogy elegendő fizetési eszköz fog rendelkezésre állani és a pénzintézetek is abba a helyzetbe kerültek, hogy a moratóriumi rendeletek révén ugyan korlátozott, de még mindig elég jelentős betétfelmondásoknak eleget tehesse. A magángazdaságok részére nyújtott hitelek összege nem ismeretes, de bizonyos, hogy augusztus első napjaiban több száz millióra rugott. A jegybank nemcsak a monarchia hadibankjának szerepét töltötte be, hanem emellett szilárd támasza volt a monarchia gazdasági hitelének is. A tőle várt támogatást minden habozás nélkül nyújtotta, Magyarországot a szükséges hitellel bőkezűen ellátta, ezáltal a rendezett gazdasági viszonyokra való visszatérés útjait egyengette és a bankügy közösségét hosszú időre biztosította.

Már szeptember hó vége felé azonban a jegybank magyarországi váltótárczája erősen megfogyott, a mezőgazdasági termények kitünő értékesítésének következménye gyanánt. Kifejezésre jut ez abban az arányszámban, a mely a két államnak a jegybank jövedelmében való részesedését jelzi. A bank nyeresége tudvalevőleg akként kerül felosztásra a két állam között, a mint a bank jövedelme az egyik vagy másik országban volt adóköteles. Az 1914. évi nyereségrészesedésből Ausztriára esett 7.043,557 korona, azaz 54·62%, Magyarországra 5.852,021 korona, azaz 45·38%. Ez az arány főleg azért érdekes, mert évek hosszú sora óta először esett meg, hogy Ausztria nyereségrészesedése nagyobb a miénknél. Az 1913. évben például Ausz-

tria részesedése a bank nyereségéből 44·6%, Magyarországé 55·4% volt. Magyarország nagyobb részesedése abban leli okát, hogy a bank kereskedelmi üzleteinek, különösen pedig a váltóleszámítolásnak súlypontja mindinkább Magyarországra tolódott át.

Ha röviddel a háború kitörése után már a jegybank igénybevétele is erősen csökkent, úgy nyilvánvaló volt, hogy a hosszadalmas tárgyalások után elkésetten életbeléptetett hadikölcsönpénztár célját már többé el nem érhetette. A háború kitörésekor a kölcsönpénztár erőteljes segítséget nyújthatott volna a gazdasági életnek, de mikor működését október közepén megkezdette, egyedüli céljaként a cukortermelés financozását emlegették. Tudnunk kell ugyanis, hogy hatalmas, az 1914. évben négy és fél millió métermázsára becsült cukortermelésünknek csak mintegy negyedét fogyasztjuk el belföldön, míg a termelés többi részét a világpiacra kell elhelyeznünk és e tekintetben mint vevőkre főleg Angliára és annak gyarmataira vagyunk ráutalva. Minthogy azonban a háború kitörésével a kivitel — arra irányuló tilalom nélkül is — kizártnak volt tekinthető, a cukor raktározása céljából megfelelő helyiségekről és e mellett a beraktározott árú financozásáról kellett gondoskodni. Ez utóbbi feladatok ellátása lett volna a kölcsönpénztár célja. De a kölcsönpénztár cukorra vonatkozó üzletágának szabályzata oly sokáig készült, hogy időközben a termelési időszak véget ért és így a cukoriparnak saját erejéből kellett a legnehezebb időközön átvergődnie. Így történt, hogy a hadikölcsönpénztár rendkívül szűk keretek között vétetett igénybe. Legnagyobb igénybevétele csak egy ízben haladta meg a 800 ezer koronát, ez idő szerint kereken 250 ezer koronát tesz ki, mely összeg legnagyobb része valószínűleg a hadikölcsön lombardozására szolgált.

A kisiparosok és kisebb kereskedőknek a háború folytán megrendült hitelének előmozdítására a múlt év végén megalakult a Magyar Hadi Hitelintézet mint részvénytársaság. Az intézetet a főváros nagyobb bankjai alapították négy millió korona névleges, két millió korona tényleges alaptőkével, azon az alapon, hogy a pénzügyministerium három millió korona, Budapest főváros pedig 1 millió korona erejéig vállalta az eset-

leg meggyöngülő hitelkihelyezések fedezetét, míg az Osztrák-Magyar Bank a befizetett alaptőke és a biztosítéki összegek ötszöröséig, egyelőre 20 millió koronáig, terjedő leszámítolási hitelt biztosított az intézetnek. De a hadi hitelintézet sikere sem volt nagyobb, mint a kölcsönpénztáré. Közel fél évi fennállás után központja és vidéki fiókjai útján együttvéve sem folyósított többet fél millió koronánál.

Végül a teljesen pangó építő-ipar felélesztésére létesült egy banksindicatus, a mely viszonylag alacsony kamatláb mellett tényleges 50 millió erejéig záloglevélkölcsönt folyósít, a minek lehetővé tételére a kormány tényleges összegű 20 millió korona záloglevél átvételére kötelezte magát. De ez a terv sem számíthat nagy sikerre.

Hogy ezek a jótékonyági szellemtől sugallt és legalább is altruistikus alapokon tervezett kezdeményezések jelentősebb eredményt nem értek el, annak oka abban keresendő, hogy hitelforrásokban hazánk sohasem szűkölködött és hogy a felsorolt szervezetek létesítésekor a már fennálló pénzüzetek minden némileg jogosult hiteligény kielégítésére képesek voltak.

Ezzel elérkeztünk hitelszervezetünk legjellemzőbb vonásához. A ki a magyar hitelügy állapotáról nem tud egyebet, mint azt az egy statistikai tény, hogy viszonylagos tőkeszegénységünk ellenére több pénzüzettel rendelkezünk, mint Ausztria és Németország együttvéve, az épen eleget tud annak megállapítására, hogy itt a hitelszervezetnek oly túltengésével állunk szemben, a mely szükségképen visz túlhitelvezésekbe és gyakran kalandos vállalkozásokba. Noha az 1912. és 1913. súlyos válság folyamán nem kevesebb, mint 122 részvénytársasági pénzüzetet szűnt meg, számuk 1913. év végén Magyarországon, Horvátországot és Szlavoniát is beleértve, még mindig 2033 volt, a mihez még 3964 szövetkezeti pénzüzetet járt. E pénzüzetek túlnyomó része a mezőgazdaság hitel-szükségleteit szolgálja és főeszköze a parasztváltó, egyre ismétlődő megújításaival. Az intézetek csekély liquiditása kezdetben igen komoly aggodalmakat támasztott abban az irányban, hogy a közönség rohamának a moratórium ellenére sem fognak ellentállhatni. A félelem alaptalannak bizonyult. Nehézségek csak a Szerbiához intézett jegyzék elutasítását követő napok-

ban mutatkoztak, de az első zavarok leküzdése után minden visszazökkent szokott kerékvágásába. A közönségen sem a háború kitörésével, sem a moratórium elrendelésével panique nem vett erőt, a betételvonások jelentősek voltak ugyan, túlnyomó részben mégis nem félelmi tartalékolások céljaira, hanem a bevonulók tényleges szükségleteire vétettek igénybe. A háborús válság további folyamán a gazdasági élet nagy rugalmassággal illeszkedett bele a változott viszonyokba és csodálatos alkalmazkodóképességről tett tanúságot. Ipar és kereskedelem újból szerveződött, a mezőgazdaság soha nem sejtett conjuncturát ért meg. A hitelszervezet a háború folytán támadt új hiteligények kielégítésére és az átmenettel járó hátrányok elhárítására rendezkedett be. A fejlődés döntő bizonyítékát tüntetik fel a takarékbetéteknek, a magyar pénzügyintézetek legfőbb mérlegtételének, hullámszásáról szóló adatok. Míg az 1912. és 1913. évek alatt a tőkegyűjtés terén nemcsak megállás, hanem egyenes visszaesés mutatkozik, addig az 1914. évi mérlegek az ország tőkegyűjtő erejének látható megerősödéséről tesznek tanúságot. A takarékbetétek, a melyeknek összege 1913. év végén 5067 millió koronát tett ki, a hadikölcsön céljaira történt elvonásokat leszámítva, lényegesen emelkedtek. A fővárosi és vidéki pénzügyintézetek egyaránt visszafizették a jegybankkal szemben fennálló kötelezettségeik jelentékeny részét, a moratórium rendelkezéseit meghaladó módon teljesítették fizetéseket és mindezek mellett a háború alatt mégis mobilabbaknak mutatkoztak, mint bármikor azelőtt. A világháború forgalmi és gazdasági zavarai, a nemzetközi hitelkapcsolatok meglazulása ép oly kevésbé érintették hitelszervezetünket, mint Galiczia és Bukovina egy részének az ellenség által történt megszállása, a mi annak köszönhető, hogy a nemzetközi hitelforgalomban a magyar pénzügyintézetek inkább az adós, mint hitelező szerepét játszották. A legtöbb pénzügyintézet mérlege mégis a háború bélyegét hordja magán.

A kamatbevételek csökkentek, mivel a fokozott pénzügyi készülség jelentékeny pénztári készletek részen tartását tette szükségessé. A jutalékszámlela eredménye a tőzsdék szünetelése, a finanszírozó ügyletek jövedelme pedig a kibocsátási és consortialis ügyletek teljes hiánya miatt maradt a múlt évi mögött.

Ezenkívül igen sok kihelyezés, a melynek visszafolyásával a moratórium elmaradása esetén az intézetek bizton számolhattak volna, hosszú időre rendezetlenül maradt. Mindamellet az üzleteredmények nem mutatnak túlságosan nagy eltérést a mult évi mérlegekben kimutatott nyereségektől. Némely fővárosi és sok vidéki intézet az idén még nagyobb nyereséget mutathatott ki, mint 1913-ban. És ha az osztalék ennek ellenére is általában kisebb volt, úgy ez nem mindig az egyes intézetek önkéntes elhatározása, hanem inkább arra az erkölcsi nyomásra vezetendő vissza, a melyet a kormány ez irányban ki tudott fejteni. Eleinte a kormány törvényhozási beavatkozás útján kívánta az osztalékokat a tavalyinak háromnegyed részére szorítani, később azonban helyesebbnek látta a nagy fővárosi intézetekkel és a pénzüintézetek érdekképviselőivel megállapodásra lépni, a melynek értelmében ezek az osztalékkorlátozást az intézetekre gyakorlandó befolyásuk útján valósítják meg. A megállapodás eredményeképen a nagyobb budapesti bankok átlagban 79.1%-át fizették a tavalyi osztaléknak, csak néhány nagy vidéki pénzüintézet adta a tavalyi osztalékokat. Számszerűleg ez az eljárás a következőt jelenti: A hazai pénzüintézetek nyeresége 1913-ban 214 millió korona volt, a miből körülbelül 160 millió korona esik osztalékokra. Ily arányok mellett az ideai osztalékkorlátozás 30—35 millió korona megtakarítást jelent, a melylyel a pénzüintézetek tőkeereje gyarapodott. Néhány intézetnél ugyan a tavalyi nyereséghez képest nagyobb visszaesés mutatkozott, általában véve azonban a gazdasági helyzetben beállott eltolódásokkal szemben a pénzüintézetek nagyobb ellenálló erőről tettek tanúságot, mint azt legtöbben remélték. Különösen erősnek mutatkozott a hitelszervezet az első hadikölcsön kibocsátásakor. A pénzüintézetek, élükön vezető bankjainkkal, a hazafias kötelességteljesítésnek ragyogó példáját szolgáltatták. A nagybankoknál, a melyeknél épen a háború következtében száz milliókra menő összegek voltak felhalmozva, a dolog könnyebben ment, de a közép és kis intézetek sem maradtak mögöttük és mellőzték azokat a szempontokat, a melyeket más körülmények között jogos önérdükük megkövetelt volna. A hadikölcsön céljaira szánt betéteknek a moratórium alól való feloldása kezdetben aggodalmakra adott alkalmat, a melye-

ket azonban a tények csakhamar eloszlattak. A hadikölcsön diadalmas útjában sehol sem talált akadályokra, hanem minde-
nütt segítő kezekre. Csak így volt előteremthető az 1170 millió
koronát kitevő hatalmas összeg, a melyből több mint 1 milliárd
takarékbetétből került ki.

Pénzügyintézetünk a hadikölcsön tűzpróbáját majdnem kivé-
tel nélkül kitűnően állották ki. Mindazonáltal az utóbbi évek
folyamán mutatkozó bajok nem tekinthetők orvosoltaknak. A
moratórium ugyan elejét vette a gazdasági sebek felszakadá-
sának, de ez csak a tisztulási folyamatnak a háború végeig
történt elodázását jelenti. Minthogy pedig a gazdasági életnek
a békeállapotba való visszailleszkedése talán nehezebb folyamat
lesz, mint volt a háborús körülményekhez való alkalmazkodása,
mivel bizonyos káros hatások bekövetkezése most felfüggesztést
nyert, a melyek háború után nem maradhatnak el: a kormány
a pénzügyintézeti reformot még a háború alatt kívánja megvaló-
sítani.

E célból szövetkezeti alapon nagy teljesítőképességgel
rendelkező Pénzügyintézeti Központot óhajt alapítani, a melynél
az állam nem kevesebb, mint száz millió koronányi üzletrész
erejéig részesednék és e mellett 25 milliót adna egy veszteségi
tartalékalap képzéséhez. A Központba belépő intézetek az
üzletrészek jegyzésében saját tőkéjük 1·6%-ának megfelelő
összeggel vennének részt. Ilyképen az összes magyar pénz-
intézetek csatlakozása esetében az 1913. év végén 2183 millió
koronára rugó pénzügyintézeti saját tőkét véve alapúl, a központ
tőkéje 33·9 millió koronával emelkednék. Az új intézet első
sorban arra lenne hivatott, hogy tagjainak rendkívüli időkben
jelentkező hitelszükségletét kielégítse, továbbá, hogy szükség
esetén lehetővé tegye az intézetek fusionálását, zavartalan fel-
számolását, vagy röviden «sanálását». Az új intézet tehát afféle
pénzügyi «vörös kereszt-egyesület» volna, a háború és a mora-
tórium által meggyengített pénzügyintézetek talpraállítására.
A most jelzett és a kényszerhelyzet által eléje szabott alkalmi
célokon kívül a központ a hitelszervezet reformjának rend-
szeres keresztülvitelét is megvalósítani kívánja. E hivatásában
feladatául tűzte ki, hogy «a pénzügyintézetek összes üzletágaiban
a gazdasági élet követelményeinek mindenben megfelelő helyzet

teremtessék; előmozdítottassék, hogy a pénzüintézetek tőkeerejükkel arányban álló, természetes körzetük körébe eső gazdasági érdekek kielégítésével foglalkozzanak és ezeket az érdekeket mennél tökéletesebb mérvben és módokon elégíthessék ki; hogy a pénzüintézetek színvonala emeltessék; ügyvitelükben, ügykezelésükben és a mérleg készítésében kellő egyöntetűség létesíttessék s általában a pénzüintézetek működéséről és helyzetéről a közvélemény, az érdekelttség és a kormányzat megfelelő tájékoztatást nyerjen». A terv kétségtelenül nagyarányú és alkalmas arra, hogy jelentékeny mértékben hozzájáruljon a magyar hitelélet megerősítéséhez.

Ezzel szemben nem tagadható, hogy az új intézmény a pénzüintézeti alapításokra vonatkozólag tervbevett három éves tilalommal egyetemben irányváltozást jelent a magyar társadalmi jog eddigi szabadkereskedelmi politikájával szemben.

Ez irányváltozást napjainkban nem értékelik és nem veszik oly mértékben figyelembe, mint az nyugodtabb időkben bizonyynyal történt volna. Az állam beavatkozását a pénz és hitelélet terén rendkívüli módon kívánja kiterjeszteni; az eddig ez irányban érvényesülő individualizmus és szabad verseny megszűnik. E mellett azonban eldöntetlen marad az a kérdés, hogy az, a mi a háború forgószelében hasznosnak és szükségesnek látszik, a békeidő kritikáját is kiállja-e. Az állam-socializmusnak jelentős szerepe van ugyan, de azért az individualizmus is életben marad és továbbra is legfőbb hajtóerője lesz minden gazdasági tevékenységnek.

A magángazdaság hitelviszonyainál erősebben érintette a háború az állam hitelügyeit. Magyarország pénzügyei az 1911. év végén ismét teljesen rendben voltak. Míg ez évben a számadási feleslegek és a pénztárkészletek kedvező színben tüntetik fel az államháztartás helyzetét, addig a következő évben már a függő kölcsönök egész sora homályosítja el állami gazdaságunk képét. A zárszámadások eredményei, valamint a létrejött hitelműveletek mind 1912., mind 1913. évben hanyatló irányt jeleznek. A koronaérték helyébe az aranyérték, a 4%-os címlet helyébe a 4½%-os, sőt részben 5, 5½ és 6%-os, a járadék helyébe a pénztárjegy lépett. A visszaesésre igen jellemzőek az 1913-iki év zárszámadásainak adatai.

Ha az államháztartás alakulatát a budgettvény és egyéb törvényes felhatalmazások alapján vizsgáljuk, a következő eredményhez jutunk:

	millió koronákban	
Előirányzott összes bevétel	2594,018	
Zárszámadásilag előírt összes bevétel ...	2597,053	
A bevételi többlet tehát		3,035
Előirányzott összes kiadás	2241,579	
Tényleg utalványozott összes kiadás ...	2345,036	
A kiadási többlet tehát		103,457

A pénzügyi helyzet így az előirányzathoz képest 100,422 millió koronával alakult kedvezőtlenebbül. A pénztári készlet az 1913. év folyamán 8944 millió koronával csökkent és összege ez év végén 205,011 millió korona volt.

Ingatlanok, hasznos jogok, természetvények, szerek és eszközök, valamint értékpapírok szerzésére, továbbá az állami adósságok törlesztésére és oly kiadásokra, a melyekkel szemben az államnak követelései támadtak, a kormány 443,146 millió koronát fordított. Evvel szemben a vagyonfogyatkozásból eredő jövedelem 757,374 millió koronát tett ki.

Az állam összes tiszta vagyona 1913-ban 46,845 millió koronával csökkent, a mi az ez évben megkötött nagy kölcsön következménye. A tiszta államvagyon értéke 1913. év végén 2.482,577 millió korona volt. Az állami adósságok számlája 668,920 millióval emelkedett és az év végén 6.195,975 millió koronát tüntetett fel.

Ez év folyamán nem kevesebb, mint négy kölcsönművelet eszközöltetett összesen 726,336 millió korona névértékben. Ez összegben azonban bennfoglaltatik az a 250 millió korona is, a melylyel az állam az 1913 október 1-én kibocsátott és 1914 január 1-én lejárt 4½%-os pénztárjegyeket beváltotta.

A függő kölcsönöknek az utolsó években jelentkező növekedése javarészt a hadseregnek és a tengeri haderőnek az európai államok fegyverkezési versenye által felfokozott szükségleteire vezethető vissza. Magyarország katonai kiadásai 1913-ban 398 millió koronát tettek ki, miből 274 millió a közös hadseregre, 124 millió pedig a honvédségre esett. Hozzászámítva ehhez a

vámbevételekből a quota arányában Magyarországra jutott 82 millió koronát, a magyar államháztartás katonai terhét 1913-ban összesen 480 millió korona adódik, a mi 20·4%-át jelenti az összes állami kiadásoknak. A bevételek növekedése — mint említettük — a kiadások emelkedésével lépést nem tartván, az így támadt hiányt kölcsönök felvételével kellett kiegyenlítani.

Az általános gazdasági helyzet 1914. év elején oly mértékben javult, hogy a kormánynak ez év február havában sikerült sok év után először 500 millió 4½%-kal kamatozó törlesztéses járadékkölcsönt elhelyeznie. Az állambevételek is kedvezően alakultak és 1914. év első felében 72 millió korona többletet eredményeztek az előző év megfelelő időszakával szemben. Jogosult volt a várakozás, hogy a függő kölcsönökkel való gazdálkodás ideje véget ért. De a legjobb szándékokat és a legszébb reményeket egy csapásra halomra döntötte a világháború kitörése.

A háború kezdetén mi is a legtöbb hadviselő állam mintájára kincstári jegyekkel és bankópréssel segítettünk magunkon. A pénzügyministernek körülbelül 300 millió korona pénztári készlet állott rendelkezésére, ez azonban hamarosan elfogyott. Már augusztus első napjaiban kénytelen volt 350 millió koronát a budapesti bankok közvetítésével a jegybanknál kincstári jegyekre felvenni. Szeptember havában újból a jegybankhoz fordult, most már a bankok közvetítése nélkül, minthogy időközben a bank-acta felfüggesztetett. Az újabb hitel összege hivatalosan nem ismeretes, de az előzőt alig haladta meg. A jegybank hitele az államnak mindössze egy százalékába kerül, mivel a kibocsátott jegyekért fizetendő 5%-os adó az államot illeti. Egy másik hitelművelet voltaképen a valuta javítására szolgált. Az osztrák és a magyar kormány összesen 300 millió márka értékben egy éves lejáratra szóló kincstári jegyeket bocsátott ki, melyeknek értéke Berlinben maradt, hogy a külföldi fizetési eszközökben való szükség mérvéhez képest fokozatosan felhasználtassék. E kölcsönben hazánk 100 millió márkával részesedett.

A hadi kölcsön kibocsátására november havában került a sor. A mikor jegyzése megindult, mint belföldi kölcsöné, első ízben a külföldi tőke támogatása nélkül optimistikus becslések

szerint fél milliárdot reméltek tőle. Több mint a kétszeresét jegyezték annak, a mire a legjobb esetben számítottak. Noha a kölcsön jegyzésénél az anyagi felkészültségen kívül erkölcsi szempontok is közrehatottak, mégis a kölcsönnek 1170 millió koronát kitevő összege korszakos esemény gazdasági életünk történetében. A járadék népszerűsítése, a mire pénzügyi és gazdasági téren vezető politikusaink évtizedek hosszú sora óta törekedtek, hogy ez úton az idegen tőkétől való függésünket csökkentsék, az a világháború közepette, a legsúlyosabb időkben egy hatalmas lendülettel sikerült.

Mily jelentőséggel lehet ez a változás államhitelünkre, az bizonyára nem igényel bővebb magyarázatot. Ha valamely állam kölcsönszükségletének túlnyomó részét saját polgárainak vagyonából merítheti, úgy ez a bizalomnak olymértű fokozódását jelenti, mely az állam hitelműveleteinél kellőképp nem is értékelhető.

Államhitelünk ily irányú fejlődési folyamatban van, a mit az államkölcsönök terület szerinti megoszlásának az 1903., 1913. és 1914. években való összehasonlítása bizonyít. E szerint ugyanis :

	1903.	1913.	1914.
	é v v é g é n		
	4,667·6	6,185·9	8,685·9
	millió államadósság mellett		
Magyarországra esett	34·12 %	45·17 %	52·95 %
Ausztriára «	26·68 %	21·83 %	18·46 %
Németországra «	32·87 %	25·62 %	22·19 %
Franciaországra «	4·12 %	5·69 %	4·04 %
Angliára «	1·59 %	1·34 %	2·12 %
Hollandiára «	0·62 %	0·24 %	0·16 %
Belgiumra «		0·02 %	0·02 %
Svájczra «		0·09 %	0·06 %

Ezek a számok arra a reményre jogosítanak, hogy talán nincs messze az idő, a mikor a magyar államhitelt és a magyar állam hitelezőit nem a messze idegenben kell keresnünk, hanem idehaza az országban fogjuk megtalálni.

A hadikölcsönnel a háborús hitelműveletek egyelőre lezáródtak. Az eddigi kölcsönkibocsátások Magyarországra nézve

körülbelül 2040 millió korona újabb eladósodást jelentenek. A felvett hitelek számszerű összege pontosan még nem ismeretes. Hasonlóképpen a Magyarországot terhelő rész nagysága sem bizonyos, mivel a háború költségeit a monarchia két állama egyelőre közösen fedezi és a felosztás a quota-kulcs arányában (36·4% : 63·6%) csak a háború befejezése után fog megtörténni. A háború finanszírozása a két államban egyöntetű alapelvek és csaknem egyidejűleg felvett kölcsönök útján történt, de mégis külön-külön hitelműveletek útján.

A hadiköltségek eddigi összege ugyancsak ismeretlen. Magyarország 1915 január 31-ig, vagyis a háború első felében a mozgósítás és a hadviselés költségeire kereken két milliárdot költött. Feltéve, hogy ez az összeg megfelel Magyarország quotaszzerű részesedésének, úgy a monarchia háborús költségei az első félesztendő alatt 5·49 milliárd koronát tennének ki; a háború egy évi tartama esetén az összeg kétszeresét kell számításba venni, mert habár a második félévben a mozgósítási költségek el is esnek, ez a többlet a hadsereg állományának folytonos növekedése és az általános drágulás folytán kiegyenlítődik. A monarchia háborús költségei ily módon egy év alatt 10·98 milliárd koronát tennének ki, a miben azonban a katonák családtagjainak segélyezése, mely célra Magyarország eddig havonként átlag 36 millió koronát fordított, nincsen beleszámítva.

E hatalmas kiadási tételekkel szemben állanak a békeköltségvetés megtakarításai, melyek a háborús állambudget javára fordíthatók. A magyar kormány a háború kitörése után a költségvetésileg előírányzott kiadásokat erősen korlátozza, sőt a nyilvános építkezésekre és beruházásokra vonatkozókat teljesen felfüggesztette. Ily módon az 1914/15. évi budgettel szemben 1915 február végéig, tehát az államháztartási év első nyolcz hónapjában, a rendes kiadások terén 720 millió, a beruházások terén 260 millió korona megtakarítás volt elérhető. Másrészt azonban az állami bevételek is megérették a háború hatását, de az eredmény kedvezőbb, mint várták. Az adójövedelem a rendkívüli viszonyok ellenére is majdnem elérte az előírányzott összeget. Normális keretek között mozog a jog- és bélyegilletékek eredménye is. A jövedelemcsökkenés legjelen-

tősebb az államvasutak üzleteredményénél. A közvetett adók egyes nemeinél is mutatkozott visszaesés, de a dohánymonopolium és a szeszadó eredménye az előző évvel szemben emelkedést tüntet fel.

Általában véve az államgazdaság, a magángazdasághoz hasonlóan, igen figyelemreméltó szívósságról és ellenállási képességről tett tanúságot. A már felvett és még felveendő kölcsönök kamatszükséglete azonban oly jelentős, hogy az államnak új bevételi források után kell látnia, ha háztartásának egyensúlyát veszélyeztetni nem akarja. A feladat semmiesetre sem lesz könnyű. Hazánk államadóssága a háborúnak egy évi tartama alatt legalább három és fél milliárd koronával fog emelkedni, a mi évenként körülbelül 210 millió korona új kamatterhet jelent.

Hogy az államháztartás ezen újabb terheinek fedezése csak adók útján történhetik, nyilvánvaló dolog, a mit az összes hadviselő államokban már felismertek. A háború az adózó erő jelentékeny megterhelését fogja maga után vonni. Még a háború szerencsés kimenetele esetén — mire bizton számítunk — sem lesznek mellőzhetőek az új adók, a kedvező befejezés csupán kevésbé nyomasztókká és így könnyebben elviselhetőkké fogja tenni. Magyarországon meg van a szükséges adózóképesség, de hiányzik a megfelelő adórendszere, a mely a bevételek fokozására módot nyújthatna.

A fennálló adórendszer túlnyomó részében 1875-ből származik, és mint minden hozadéki adórendszer, merev, hajlíthatatlan és kevésbé fejlődőképes. Ennek felismerése vezetett 1909-ben a Wekerle-féle adóreform törvényhozási megvalósítására, a mely rendszer az objectiv alapokon nyugvó hozadéki adó és a személyes jövedelmi adó combinatióján alapszik. Az egyenes adók ez új rendszere első sorban hozadéki adókkal terheli azokat a jövedelmeket, helyesebben hozadékokat, melyeket az egyes vagyforrások közvetlenül eredményeznek; másodsorban és e mellett minden személynek bármely forrásból eredő összes jövedelmét személyes jövedelemadó alá vonja. Az adórendszer leggyökeresebb változását a jövedelemadó behozatala jelentette volna. Bár teljesen új adónem, mégsem jelentette volna az adózók minden rétegének új adóval való megterhelését,

először azért, mert a már fennálló általános jövedelmi pótdónak helyébe lépett, másodszer, mert a létminimum felállításával a kis adófizetők nagy részére ki sem terjedt. Újabb megterheléssel csak a tehetősebb adózókra nézve járt volna, egyrészt a fokozatosan emelkedő adókulcs alkalmazása, másrészt annak folytán, hogy az új adó a jövedelmek azon nemeit is igénybe vette volna, a melyek eddig adózatlanul maradtak. (Pl. a hozadéki adó alól mentes értékpapirokból, az adómentes házakból eredő jövedelmek.) A reform életbelépése azonban, mit eredetileg 1911 január 1-re terveztek, 1913-ban másodszer is és ezúttal bizonytalan időre elhalasztatott.

Csak néhány töredékes része lépett életbe, de ezek is inkább csökkentették, semhogy fokozták az adóbevételeket. Így 1912 január 1-én hatályba lépett az új földadó-törvény, mely az eddigi 25½% helyett a kataszteri tiszta jövedelem 20%-át állapítja meg adókulcs gyanánt. A törvény a földadó kulcsának több mint egy ötödével (21·5%) eszközölt leszállítását a föld tényleges hozamának a földadó kataszter kiigazításával történő teljesebb kipuhatólása útján kívánta ellensúlyozni, a mihez még a személyes jövedelmi adó járult volna. Hogy a törvény e várakozásoknak nem felelt meg, azt az utolsó évek zárszámadásai igazolják. Míg 1911-ben a régi adótörvény uralma alatt a földadó 72·84 millió koronát eredményezett, addig 1912-ben 69·67 milliót tett ki, 1913-ban pedig 61·91 millió koronára apadt le, vagyis két év alatt a földadó 10·93 millió koronával, azaz 15%-kal csökkent.

Az 1909-es adótörvények közül az új földadó mellett a házadó-törvény is életbe lépett. Ez megszüntette a házbéradó és a házosztályadó közötti aránytalanságot s egyenletesebb és igazságosabb tehermegosztást vitt bele a házadórendszerbe. A kincstár érdekeit azonban különösebben nem mozdította elő. A zárszámadások szerint a házadó hozama 1911-ben 44·78 millió, 1912-ben 45·52 millió és 1913-ban 48·84 millió korona volt. A jelentkező csekély emelkedés is részben arra a körülményre vezethető vissza, hogy a törvény néhány városban olyan adókörzeteket állított fel, a melyekben az eddigi házosztályadó helyett a magasabb házbéradó érvényesül.

Végül az adóreformnak egy része a háború folyamán valósult meg. A parlament deczemberi háborús ülészaka

törvényjavaslatot szavazott meg «a jövedelemadónak a hadsegélyezés céljaira való ideiglenes és részletes életbeléptetés» tárgyában. Ezzel az 1909-iki jövedelemadó — persze igen lényeges korlátozásokkal — életbeléptett. Az új adó kizárólag az 1915-iki évre szól és csak azokat terheli, kiknek bárminő forrásból eredő jövedelme 1914-ben legalább húszezer korona volt. A törvény nyilván jótékonyági jellegű, a mi abból is kitűnik, hogy az adó eredményekép mindössze 15 millió koronára számítanak. A törvény jelentősége nem is anyagi eredményében rejlik, hanem abban, hogy a háború után a jótékonyági adó igen könnyen változtatható át általános jövedelemadóvá. Teleszky pénzügyminister a képviselőházban visszautasította ugyan azt a feltevést, hogy a törvénytervezet megvalósításával a jövedelemadót kívánja becsempészni a magyar adórendszerbe, de hozzátette, hogy a jövedelemadóról szóló törvény ideiglenes életbeléptetésének egyik célja az, «hogy a pénzügyi igazgatást és a közönséget hozzászoktassa ehhez az adóhoz és hogy bebizonyítsa, hogy az az ideges félelem, melylyel bizonyos körök a multban az adóval szemben viseltettek, indokolatlan volt.»

Valószínű is, hogy a háborúból a többi államhoz hasonlóan, annyira eladósodva kerülünk ki, hogy a jövedelemadó nélkülözhető nem lesz. Behozatalánál mindenesetre tekintetbe kell majd vennünk azokat a tapasztalatokat, melyeket a földadónál és a házadónál tettünk. Nem szabad azt a hibát elkövetnünk, hogy engedményeket tegyünk a hozadéki adók terén csak azért, hogy az adózók inkább bírják el a jövedelemadó terheit. Ezzel szemben a modern pénzügytan tanítása szerint a jövedelemadót alacsony kulccsal kell meghonosítani, hogy a közönség könnyebben szokja meg ezt az adónemet. A fennálló hozadéki adórendszerben rejlő igazságtalanságok enyhítésére pedig meg kell szüntetni az általános jövedelmi pótdadót. Ez adónem behozatala tudvalevőleg kényszerűségből, az állami bevételek gyors és hatásos fokozása érdekében történt és lényegileg nem más, mint a meglévő alapadókhoz meghatározott százalékkal járuló és ennek következtében a bennök rejlő aránytalanságot csak fokozó pótlék. Helyes alapokon nyugvó jövedelmi adórendszer mellett könnyen nélkülözhető.

A most vázolt módon az egyenes adóknak 1913-ban 326·18

millió koronát kitévő főösszegét körülbelül 60 millió koronával lehetne emelni. A háború költségei azonban ezzel még korántsem fedezhetők.

A meglévő közvetett adók fokozásához és új közvetett adók meghonosításához kell majd folyamodnunk. A fogyasztási adók (só és dohány nélkül) az 1913. évi zárszámadások szerint 294·9 millió koronát eredményeztek. A szeszadó eddigi ismételt emelése ellenére (jelenleg hektoliter-fokonként 1·60 koronát tesz ki), még mindig fokozható, esetleg egyedárúsággá alakítható. A gyujtóadó vagy az újabban sokat hangoztatott gyujtó-monopoliumbehozatal is igazoltnak látszik. Az ásványolajadó szintén fokozható és ennek kiegészítéseképpen egyenesen az igazságosság követelménye, hogy a gáz- és villanyfogyasztás is megadóztassék. A vámok, jelesen a pénzügyi vámok szintén emelhetők; a behozatalnak ezzel kapcsolatos esetleges csökkenése jótékonyan befolyásolhatná a deviza-árak alakulását.

A közvetett adók körébe tartozó bélyeg- és illetékjövödelmek, melyek 1913-ban igen jelentős összeget, 156·2 millió koronát eredményeztek, még mindig fejlődőképeseek. Közvetlenül a háború előtt nyertek új szabályozást a törvénykezési illetékek, a melyekből 6—8 millió korona bevételi többlet várható. Az örökösödési illetéknek önálló örökösödési adóvá való fejlesztése, a nagyobb örökségek adókulcsának hatásos progressiója szintén jelentős bevételi többletet biztosíthatnak.

De mindez adóműveletek eredménye távolról sem lesz elegendő a háború után jelentkező szükségletek kielégítésére. Az államháztartásnak és a magángazdálkodásnak egyaránt nagy változáson kell átmennie. Állam, vármegye, város és község kiadásai fokozásában mind versenyre keltek az utóbbi években. És szívesen esábíttatták el magukat attól a könnyedségtől, a melylyel a modern banktechnika kölcsöneit folyósítja. A háborút megelőző két esztendőben az államadósság másfél milliárddal emelkedett. Az állandó kibocsájtások a járadékok árfolyamát és a kölcsönkibocsájtási feltételeket hátrányosan befolyásolták.

De nemcsak az állam és a nyilvános testületek, hanem a magánosok közül is sokan viszonyaikkal arányban nem álló módon élnek. Túlságosan nagy a fogyasztás, vagy — a mi ennél többet jelent — kevés a termelés. Hogy Magyarországon egyedül a

mezőgazdasági termelés fokozására mily lehetőségek nyílnak, arra nézve a következő néhány adat szolgáljon felvilágosítással.

Száz évvel ezelőtt a hektáronkénti átlagtermés búzában nálunk 9·2 mm volt, Csehországban 10·4 mm. Azóta hektáronkénti átlag 12·7 mm-ra, azaz 38·04%-kal, Csehországban 21·2 mm-ra, azaz 103·84%-kal emelkedett.

Rozsban száz évvel ezelőtt nálunk hektáronként átlag 8·79 mm-t arattak, Csehországban 11·1 mm-t. 1913-ban az átlag nálunk 11·6 mm, Csehországban 18·7 mm volt. Az emelkedés tehát 31·96%, Csehországban 68·46%.

Hasonló a helyzet a háború kenyérmagjával, a tengerivel is. Magyarország Európa legelső tengerit termő állama, melynek tengeri termése 1914-ben 50 millió mm-ra becsülhető. Ez a becslés a tényleges eredményhez képest inkább mérsékelt, mint túlzott. Mégis ez a rengeteg mennyiség intenzív gazdálkodás esetén még megkettőzhető volna.

Nyilvánvaló, hogy Magyarország mezőgazdaságában óriási tartalékokkal rendelkezik. A megnívélés alá vett földek 1913. évi területét véve alapul, intenzív gazdálkodás mellett Magyarország nemzeti jövedelme magában a legfontosabb három gabonanemben az utolsó évek átlagárát feltételezve, 2 milliárd koronával volna fokozható. Állattenyésztés, erdőgazdálkodás, bányászat a fejlődésnek hasonló lehetőségeit nyújtják.

De nemcsak lappangó tartalékok, hanem könnyen mozgósítható pénzkészletek felett is rendelkezünk. Az előteremtett milliárdok jelentős része az országban maradt és termékenyítőleg hatott a gazdasági életre. A pénz a gyárosok, valamint a nagy és kis gazdák kezében halmozódott fel. Az új hadikölcsön ezért ép oly eredményre számíthat, mint az előző. A háború kitörésekor és a háború első heteiben sokan aggodalommal néztek a jövő elé. Nagy összeomlást, vagy legalább is a gazdasági élet erős megrázkódását jósolták. A háború eddigi eredményei örvedetesen czáfolnak reá a sötéten látókra. Még nem vagyunk ugyan a végén, még dúl a harc, de tíz háborus hónappal mögöttünk felállíthatunk oly mérleget, melynek eredménye: nem törtünk meg, hanem megerősödtünk.

HANTOS ELEMÉR.

HÁBORÚ ÉS POLITIKAI TUDOMÁNY.

A világháború fürgetegében, midőn minden elmét és minden szívet a háború lenyűgöző gondolata tart fogva: a tudomány művelője sem térhet ki az elől a kötelesség elől, hogy a háború jelentőségével, tanulságaival a maga szakmája szempontjából foglalkozzék. Nálunk és külföldön a legkiválóbb tudósok mostanában vizsgálódásukat a háború problémájára irányítják. Részint azért, mert nincs tudományág, melyet a háború a legközelebbtről ne érintene, másrészt, mert a tudományos érdeken túl az elméleti kutatás emberei is lelki szükségét érzik annak, hogy embertársaik, a nagy közönség körében, mindenik a maga világitó eszközével, fényt vagy legalább is némi derengő világot igyekezzenek vetni a világháború fölvetette problémákra.

Fölösleges kiemelnem, hogy a háború a politikai tudomány szempontjából is rendkívül fontos. Hiszen a háború dönt végső fokban valamely népnek, nemzetiségnek nemzetté válása, emelkedése fölött. A háború a nemzetek életének legfőbb rendezője. Tisztázza a nemzetközi rend sarkalatos kérdéseit. De a háború gondolata, eshetősége, a külső biztosság szükséglete egyben hatalmas állam-, illetőleg alkotmány szervező erő. Továbbá a háború fényszóróként világítja meg az állami élet alapproblémáit, próbaköve a politikai elméleteknek, legfontosabb, legmegbízhatóbb eszköze a politikai tapasztalásnak. Rendes körülmények között az állammal nem lehet és nem szabad kísérleteket tenni. De a háború úgyszólván a legnagyobb kísérlet az elméleti és gyakorlati politika számára. A következőkben a háborúval kívánok foglalkozni, mint alkotmány szervező hatalommal, mint értékmérővel és mint egyik legnagyobb politikai tanítómesterrel.

I.

A háború, mint alkotmányozó hatalom. Az összehasonlító politikai történet tanúsítja, hogy az állam alkotmánya eredetileg a háború, a hadsereg alkotmánya. Állam és hadsereg teljesen egybeesik. Minden állami élet kezdete, vagy legalább is az állami élet megszilárdulása, elsősorban az illető embercsoport védelmi és támadó szükségleteire vezethető vissza. A hadi szervezet az állami felsőbbség, az állami kényszerhatalom kialakulásának, az emberek egymás fölé- és alárendeltségének, tehát a társadalmi rend kialakulásának alapja. A primitív törzsi államban minden szabad ember harcos. A harcosok gyülekezete egyszersmind a politikai gyülekezet. A hadvezér egyben államfő. Csak a harcos activ államtág. De később is a gazdasági és szellemi élet lassú fejlődésével, sőt a cultura mai magas fokán álló nemzeteknél is a katonai szükségletek mindenütt és mindenkor döntő befolyást gyakoroltak és gyakorolnak az állam alkotmányának concret kialakulására. A történelem legkevésbé sem igazolta Herbert Spencer azon jóslatát, mely szerint a culturális haladás általános iránya azt mutatja, hogy az állam és társadalom katonai típusát az ipari típus fogja lassanként felváltani. Ezt az elméletet a leghatározottabban meghazudtolja épen a XX. század története, mely az ipari tevékenység rendkívüli emelkedése mellett a vezető nemzetek hadi készülődésének eddig nem ismert óriási arányait, a háborúk egész sorozatát, napjainkban pedig a művelt emberiség leghatalmasabb élet-halálharcát tárja elénk. Az ipari élet fokozatos térfoglalása legkevésbé sem szorította háttérbe a hadsereg jelentőségét, a háború alkotmány szervező hatalmát. Az emberiség fejlődése az ókortól mind mostanáig a katonai és ipari típus vegyületét, persze különböző arányú vegyületét mutatja. Ha az európai népek politikai történetét a középkortól kezdve vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a hadi szervezet minden korban a legerősebben befolyásolta az állam alapszervezetét, alkotmányát. Nem is lehet máskép. A történelmi materialismus vagy helyesebben a materialistikus történetbölcselet egyoldalú elfogultságában azt hiszi, hogy az állam alkotmánya egyedül a társadalmi osztályharcok, erőviszonyok

kinyomata. Az állam nemzetközi helyzete, más államokhoz való viszonya, a külügyi constellatio legalább is olyan nyomaték-kal esik a latba, mint a belső erőviszonyok, mint a belső osztály-harcok. Az állam katonai és politikai rendje kölcsönösen az ok és okozat viszonyában állanak. Világosan mutatja ezt az európai államok fejlődéstörténete, melyben szerves kapcsolatban találunk bizonyos állam- és hadseregtypusokat. Minden államnak olyan az alkotmánya, a milyen a hadi szerkezete s a minő véderejének a souverainitás főszerveire való viszonya. A hadsereg főalakjainak egy-egy államtypus felel meg. Az állam alkotmányára nézve ugyanis mindenkor és mindenütt döntő fontosságú az a kérdés: minő alapon szolgál a hadsereg és kinek a kezében van? Ebből a szempontból vizsgálva a nyugat- és középeurópai államok fejlődési folyamatát, az alkotmány és a hadsereg következő főtypusait különböztethetjük meg.

A törzsi állam valamely vérségi kötelékhez tartozók általános védkötelezettségén nyugvó népuralom. Minden szabad ember katona. A katonák gyülekezete a népgyűlés. A hadvezér egyben államfő. De viszont — s itt kezdődik az erős eltérés a Spencer-féle katonai állam typusától — ösgyűléseiken a törzsek önmagukat kormányozzák. Önkormányzat a szó legteljesebb értelmében. Az egyes törzsek élén álló választott vagy örökös fejedelmek nem monarchák, csak vezérek a háború idején, egyéniségükhöz képest váltakozó tiszteleti elsőbbségük van csupán, de nem önálló, szilárd királyi hatalmuk, mert nincs szabad rendelkezésre álló hadseregük, nincs hadügyi függetlenségük. A népsereget nem a monarchikus fegyelem, hanem a vérségi leszármazásból vagy legalább annak hitéből eredő közösség érzete tartja össze.

A hűbéri állam elsősorban a szabad földbirtokkal egybekapcsolt katonai szolgálaton, a hűbéreseknél a hűbérúr iránti személyes hűségi kötelezettségén alapszik. A hűbérrendszer az állami egység teljes hiánya. Nem állam van itt, hanem különböző gazdasági erejű földesurak hatalmának magánjogi szövődése. Az állami hatalom felaprózott töredékeinek lépcsőzetes, pyramisszerű összetétele, egymás alá- és fölrendeltsége. Mind-egyik hatalom souverain a maga körében s csak a közvetlenül felette állónak tartozik meghatározott szerződészerű szolgálati

és engedelmességi kötelezettséggel. Az állami szervezet elve az annyira jellemző francia jelige szerint: «chaque seigneur souverain dans sa seigneurie». Annyi állam, a hány souverain földesúr. A királyi hatalom gyöngé. Hisz csak hűbéreseinek hadi erejére támaszkodhatnak. Magának gyakran kisebb hatalma van, mint főhűbéresei egyikének-másikának. Hazánkban a hűbéri közvettség nem tudott érvényesülni. Magyarország sohasem volt a szó igazi értelmében hűbéri állam, csak rendi állam. A központi királyi hatalom nem töredezik szét annyi apró hatalmi központra, mint a germán-román népeknél. Azoknál általában csak a XV. század végén győzte le a hűbéri szakadozottságot a rendi állam dualismusa, a rex et regnum elve. De azért hazánkban is első sorban katonai czélt szolgál az ősiség intézménye, rendi alkotmányunk félezer éves oszlopa. A katonai szolgálat nálunk is csak a nemesség, csak a szabad birtokosok rendjének földbirtokon alapuló hadi kötelezettsége.

A királyi hatalom lassanként a hűbéri seregek helyébe lépő zsoldos seregek segélyével kezd megerősödni. A zsoldos sereggel török meg a hűbéreseket, majdan a XVI. és XVII. század folyamán a rendek hatalmát. A rendi alkotmány leverése mindennél a fejedelem korlátlan rendelkezésére álló zsoldos sereggel történik. Nyugat- és Középeurópában az eleinte csak időlegesen felfogadott zsoldos sereg állandósulása előfeltétele az állami egységet megteremtő absolut monarchiának. A continentális nagyhatalmagnál az állandó hadsereg lesz az állami élet gerincze, tengelye. A hadsereg fenntartásának szükségletei döntőleg befolyásolják az állam egész közigazgatási szervezetét, pénzügyi és gazdasági politikáját. A XVII. és XVIII. század mercantilista irányú, jóléti rendőrállama csak a katonai állam hatalmi törekvéseiből, e törekvések anyagi előfeltételeinek nyomásából magyarázható. Absolutismus és állandó hadsereg ép oly szoros okozati kapcsolatban áll egymással az európai continensen, mint a militia-rendszer és az önkormányzat (nemzeti és helyi önkormányzat) Angliában. Az óriási különbség Anglia és az európai continens alkotmányfejlődése között lényegileg a hadi szervezet különbségére vezethető vissza. Az angol parlamentnek a király feletti végleges hatalmi fölényét, a parlamenti kormányzás alapjának megteremtését jelenti, hogy az 1688. évi

győzelmes forradalom után a Bill of Rights értelmében Angliának formailag nincs is állandó szárazföldi hadserege. A tényleg állandó sereg léte jogilag a Mutiny bill évenkénti megszavazásától függ. Ezzel az alapelvvel az állandó szárazföldi hadsereg a parlament teljhatalmú rendelkezése alá került.

Azt hiszem, ez a tény eléggé igazolja azt a fentebbi tételt, hogy az állami alkotmány szerkezetére, az államban lévő erők hatalmi viszonyára döntő fontosságú az a kérdés, kinek a kezében van a hadsereg. Angliában és a mai Franciaországban a parlamenti többség rendelkezése alatt áll, míg pl. Poroszországban a királynak engedelmeskedik. Ezért nem lehet itt parlamenti pártkormányzat, csak egyszerűen alkotmányos monarchia.

Még csak azt akarom kiemelni, hogy a mai modern hadseregtípus, az általános védkötelezettségen alapuló állandó hadsereg, adta meg a döntő lökést Poroszországban az alkotmányos, a képviseleti kormányforma behozatalára. Mert lehet-e a hadsereget az általános védkötelezettség alapjára állítani, lehet-e a polgárok véráldozatát igénybe venni, a nélkül, hogy viszont őket az állami élet activ részeseivé ne tennők? Fognak-e ők egy nekik idegen állami lényért a megpróbáltatás nagy óráiban lelkesedni? Ez csak úgy remélhető, ha az államot közületi lénynek, hatalmas összszemélyiségnek tekintik, a melynek a polgárok activ tagjai s a mely a maga életét polgárainak közreműködésével, polgárainak a közjóra irányuló cselekvésében éli. Az általános védkötelezettségből korántsem következik ugyan az általános, egyenlő, titkos szavazati jog, de mindenesetre az alkotmányos kormányforma.

De elég ennyi annak igazolására, hogy az állam alkotmánya a legszorosabb kapcsolatban áll a véderő mindenkori szervezetével, hogy tehát a háború, a háború gondolata elsőrangú fontosságú alkotmányszervező hatalom. Ugyanezt az igazságot bizonyítja negative a mai Franciaország, a hol a hadsereg monarchikus szerkezete csak nehezen egyeztethető össze a köztársasági államformával s a hol a bürokratikus, centralizált közigazgatás, melyet I. Napoleon egészen a hadsereg mintájára szervezett, kirívó ellentétben áll a demokratikus nemzeti önkormányzattal.

II.

Tanulmányom bevezetésében azt mondtam, hogy a háború értékmérő. Hogyan értendő ez?

Az állam lényegében akarat, erő, hatalom. Hatalmat akar kifejtteni a külvilágban a maga céljai megvalósítása végett. De ez csak úgy lehetséges, ha hatalma befelé ellenállhatatlan, kifelé a nemzetek társaságában pedig neki függetlenséget, jogi egyenlőséget biztosít. Másrészt az állam hatalma csak polgárainak szervezett erő kifejtésében áll. Összes erejük, fizikai, gazdasági, szellemi, erkölcsi erejük megfeszítését követeli. Azonban nem elég erő kifejtést követelni, kell, hogy a polgárok az állam jogi parancsának vagy hívó szavának engedelmeskedjenek, hívó szavát rendkívüli időkben is kövessék. Jog csak az az állami parancs, a melynek végrehajtása biztosítva van. De miben rejlik a jog érvényesülésének legfőbb biztosítója? Végső sorban mindig a jog belső jóságában s a polgárok azon meggyőződésében, hogy az állam jogi rendje igazságos. Igazságos értékmérője az egyesek szolgálatának, igazságos elosztója az állami közület kebelében lévő társadalmi javaknak, igazságos meghatározója az egész és a részek viszonyának, ama helynek, mely az egyeseket belső érdemesültségük szerint az államban megilleti. Szóval a jog érvényesülésének végső biztosítója mindig a magán- és alkotmányjogi rend belső helyessége, igazságossága.

A jog tehát értékmérő. De mi az értékmérője magának a jognak. Mi a próbaköve annak, vajon az állam csakugyan képes-e céljait megvalósítani? Vajon képes-e polgárainak minden fizikai és erkölcsi energiáját a maga önfenntartása és önkifejtése érdekében céltudatos egészbe foglalni? Vajon képes-e polgárai minden fizikai és erkölcsi energiáját, kötelességérzetét, hűségét, lelkesedését, hazaszeretetét, önfeláldozását kiváltani, a végsőig fokozni? Mi a próbaköve annak, vajon megtarthatja-e a nemzetek társaságában elfoglalt helyét? Elfogadom Kaufmann E. feleletét: Mind ennek egyedül megbízható, perdöntő próbaköve: a győzelmes háború.

A győzelmes háború egyben legmegbízhatóbb értékmérője az államtan alapkérdéseire vonatkozó elméleteknek is. Mert

csak az a politikai elmélet tarthat igényt elfogadásra, a mely lehetővé teszi a győzelmes háborút.

Ennek az igazságnak világánál legyen szabad röviden vizsgálat alá vennem két, napjainkban divatos elméletet. A belátásos sociológia individualistikus-utilitarius és a francia Duguit syndikalista államtanát.

A minap egy kis könyv került kezembe. Címe: *A háború és a béke sociológiája*. Írta Máday Andor, a neuchâтели egyetem tanára, hazánkfia. Előre megvallom, erős kételyeim vannak a sociologiai fejtegetések és magyarázatok jó részével szemben. Különböen is elég szép számmal vannak, a kik a sociologia abszolút tanait óvatosan fogadják. Deslandres mondotta: Il y a presqu' autant de sociologies qu'il y a des sociologues. Georg Jellinek, a nagy politikai író azt jegyezte meg, legalább is a műkedvelő sociologusokra: «es ist nicht zu verwundern, dass in dieser zur Signatur heutiger geistiger Tagesmode gehörenden Disciplin neben ernsthaften Forschern auch eine aufdringliche wissenschaftliche Halbwelt sich breit zu machen strebt». Ad. Menzel, bécsi egyetemi tanár, *Naturrecht und Sociologie* cz. igen becses kis dolgozatában úgy találja, hogy a nagy elvi különbség ellenére, mely a természetjog és a sociologia tudományos törekvéseiben, módszerében található, a kettő közt a különbség valójában csak látszólagos. A divatos sociologia — legalább olykor — általános törvényeinek felállításánál és végső következtetéseiben ugyanoly önkényes, mint a sokat gáncsolt régi természetjog a maga fénykorában. A különbség csak az, hogy míg a természetjog a társadalmi szerződés bűvös formuláját használta a legellentétebb politikai törekvések és eszmények igazolására: sokszor a sociologia is ugyanezt teszi, csak technikai segédeszköze, mindenható varázsszere más. A társadalmi szerződés helyett a fejlődés törvénye.

Hogy a sociologia mennyire ikertestvére vagy talán még találóbban, szívtelenül megtagadott természetes gyermeke a régi jó természetjognak: mutatja Máday Andor imént említett könyve, mely kifejezetten a belátásos sociologia terméke. Már pedig mi egyéb a belátásos sociologia, mint az egyének akaratára fektetett individualistikus társadalmi szerződés elmélete természettudományi köntösben? Máday szerint is, ki láthatólag

a Pikler Gyula tanítványa és hisz a «Pikler-féle módszer» helyességében, az állam léte és berendezése az emberek változó célszerűségi belátásától függ. «Megállapíthatjuk, úgy mond, hogy az intézmények és a politikai jelszavak változó esélyei attól függenek, hogy az emberek minő szükségleteik kielégítését remélhetik tőlük. Vallás, nyelv, állam, «szabadság» vagy «egyenlőség» csakis addig bírnak az emberek szemében értékkel, míg szükségleteiknek megfelelni látszanak, s az emberek hűtlenekké válnak irányukban, mihelyt azt hiszik, hogy más eszközök, pl. más vallások, más nyelvek, más politikai elvek stb., jobban tudnak megfelelni ugyanazon szükségleteknek vagy ha a kérdéses intézmények és elvek alapját képező szükségleteik megszüntek. (Lásd p. u. a vallástalanságot vagy az antipatriotismust.)»

Miként az emberi intézmények, ép úgy a harc és a béke kérdéseiben is az egyesek szükségletei döntenek. Az emberek belátásszerűen választják a harcot szükségleteik kielégítésére. A harc egyszerűen egyik értékszerzési mód. A szükségletek kielégítésének egyik tökéletlen módja, *faute de mieux*. De «bármilyen legyen is a harc oka, az eredménye mindig értékcsökkenés, hiszen már maga a harc sem egyéb, mint a testi és szellemi erőknél improductív felhasználása, azaz erőpazarlás és az értékek kölcsönös megsemmisítése».

Máday a békemozgalomnak kedvező következtetéshez jut, miután meggyőződése, hogy «sorsunk az értékeket mérlegelő belátástól függ, mely előbb-utóbb a béke révébe fogja vezérelni az emberiséget. A háborút, melyet ma elítélünk, az emberi ész találta fel, mert szükségeket elégtett ki, értékeket szerzett vele az embernek. Ugyancsak az emberi ész el fog azonban fordulni a háborútól, mihelyt más eszközöket talál, a melyek nálánál több szükséglet kielégítését, több érték biztosítását fogják az ember számára lehetővé tenni. Mars az Ész istennője előtt lesz kénytelen lerakni fegyvereit».

Máday állam- és háborúelmélete tehát röviden ez: Az állam az egyesek csinálmánya. Az emberi ész dönt léte és mindenkori konkrét alakja fölött. Ugyancsak a célszerűségi belátás határoz a háború és a béke kérdésében. A háborút is az emberi ész találta fel és ugyancsak az emberi ész fog tőle elfordulni, mihelyt célszerűbb eszközt talál szükségletei kielégítésére.

Mivel tudományosabb, mivel realisabb ez az elmélet a nagy természetjogászok, egy Hobbes, egy Locke, egy Rousseau elméleténél? Nem is szólva Kantról, ki a czélszerűségi belátáson alapuló társadalmi szerződést már nem történeti valóságnak, hanem egyszerűen csak segédeszköznek tekintette az állam keletkezésének és fennállásának észszerű magyarázatára, illetőleg igazolására?

A mi szempontunkból mi sem bizonyítja meggyőzőbben az individualistikus-utilitarius felfogás állambontó erejét, mint ha azt a háborúra alkalmazzuk. Mert kiállja-e a háború tűzpróbáját, lehetővé teszi-e az ily államelmélet a győzelmes háborút? Nem. Éppen száz évvel ezelőtt az igazi háború fogalmáról (Über den Begriff des wahrhaften Krieges in Bezug auf den Krieg im Jahre 1813.) tartott gyönyörű előadásaiban Fichte ellenállhatatlan logikával fejti ki, hogy az embereknek a háborúról való felfogásában mutatkozó ellentét az államról, ez viszont az életről való felfogás ellentétén alapszik. Az individualista-utilitarius világnézet szerint az élet öncél, az állam csak az élet és annak fenntartási eszköze, a magántulajdon, biztonságának védelmére szolgáló intézet. Szükséges rossz, mert fenntartása a tulajdonosoknak sok pénzébe kerül. A háború pedig mi egyéb, mint az államok, vagyis az államot jelentő dynastiák harcza, melyhez az egyes polgárnak semmi köze? Hiszen bárki győzzön is, az élet- és vagyonbiztonságot az új uralkodó is fenn fogja tartani. A vesztett háború tehát a polgárokra nézve csak új uralkodót jelent, egyébként teljesen hidegen hagyhatja őket, hiszen a felvilágosodott ember értékelése szerint semmi sem vesztett el, ha életük és tulajdonuk megmaradt. A felvilágosult polgár egyébként nem is fogja legmagasabb javait, életét és vagyonát, kockákára tenni. Nemzeti lét, nemzeti becsület nála ismeretlen fogalmak. Legfeljebb sötét, barbár, tudatlan időkből származó előítéletek. A háború csak az államot, vagyis az uralkodót érdekli. De alapjában véve még a legyőzött uralkodó sem vesztett semmit; mert hiszen lesz még miből megélnie. És kell-e ennél több?

Nemes páthostól izzó, elragadó hévvel állítja aztán szembe Fichte ezzel a világnézettel az élet, az állam, a háború igazi jelentéséről, a valódi háború fogalmáról vallott felfogását.

Az élet nem múlandó, az élet örökké való, mert örökké való és végtelen az élet feladata: az isteni erkölcs szolgálata. Az egyes ember időhöz és röghöz kötött földi léte csak az örök élet visszfénye. Az egyén földi léte megszűnhet, maga az élet soha. Az emberi élet nem önmagában való legfőbb érték, hanem csak az erkölcs eszköze. Hogy pedig ez lehessen, a szabadság eszköze. A szabadság tehát a legfőbb jó, a legfőbb érték, a legfőbb cél. Kétféle szabadság van. Belső szabadságot csak minden egyes ember adhat magának. Külső szabadságot, vagyis mindenki szabadságát mindenki szabadságától csak az állam. A nép szabadsága: állammá való önfejlesztése. A földi élet — harez a szabadságért. És mi az állam? Az állam igazában nem jogbiztosító intézet, hanem nemzeti állam, a nemzet állama, a történeti fejlődés útján kialakult nép önkifejtésének, szabadságának eszköze.

Ha az állam a nemzet szabadsága, a háború a nemzeti függetlenség megtámadása, a veszített háború: a nemzeti lét halála.

Az igazi háború tehát nem az uralkodók háborúja, hanem nemzeti háború, mely az ember legszentebb javáért, nemzeti szabadságáért, folyik. Szabadság nélkül, nemzeti lét nélkül nincs bece az életnek. Ha a nemzeti szabadság elvész, minden elvész. A nemzeti függetlenségért folyó szent háborúban a halál nem áldozat, hiszen az élet elveszti értékét, ha a nemzeti lét megsemmisül.

Kérdem már most, melyik világnézet, melyik állam- és háborúelmélet engedi remélni, teszi egyedül lehetővé a győzelmes háborút? Melyik elmélet állja ki a győzelmes háború tűzpróbáját? A belátásos sociologia materialismusa, avagy Fichte magasszárnyalású, emberfeletti értékeket ismerő idealismusa?

Áttérek egy másik, bár nem nálunk, de a külföldön hangoztatott elméletre, melynek tüzes hirdetője, Léon Duguit, bordeauxi egyetemi tanár.

Minden világnézetnek, minden számottevő politikai és társadalmi felfogásnak, törekvésnek, eszménynek megvan a maga államelmélete. Megvan a socialismusnak, megvan a socialismus egyik mellékajtásának, a syndikalizmusnak is. Mi a kettő között a különbség? A socialismus mindenható, a

termelési eszközöket kisajátító, centralisált államot akar. A szindikalizmus ezzel ellentétben szét akarja repeszteni az állami egységet, a központosított igazgatást mind a közszolgálat, mind a társadalmi termelés terén, és pedig az egyes foglalkozási ágak alkalmazottainak szakszervezetei útján. Az állam helyébe a szakszervezetek szövetségét lépteti. Nem a társadalmat kívánja államosítani, hanem az összes állami és társadalmi functiókat szindikalizálni és foederalizálni. A szindikalizmus tehát vegyülék az anarchizmusnak és foederalizmusnak. Gyakorlatilag legfontosabb árnyalata, a forradalmi szindikalizmus, erőszak által és az általános strike útján akarja megváltani a világot. A szindikalizmus antimilitarista, mert a hadseregben látja a mai állam fenntartó erejét. Antiparlamentáris, mert hiszen «az állami hatalomnak az általános szavazati jog segítségével való meghódítása helyébe, a mit a socialisták óhajtanak, az állami hatalom megsemmisítésére törekszik az általános strike útján». Antidemokratikus, mert hiszen nem általában a népért, hanem egyedül a szakszervezetek érvényesüléséért, azok mindent fölemészítő hatalmáért küzd. Jelszava: nem evolutio, hanem revolutio; nem békés, fokozatos reform, hanem minden engedményt kizáró forradalom. A szindikalizmus lényege, ismétlem, abban áll, hogy az összes állami és társadalmi functiókat az azokat ellátó hivatalnokok és munkások társulatai veszik át. Törekvése az egységes állam helyébe a szakszervezetek szövetségét helyezni. A tekintély és központosítás elvét az egyenlőség és szindikalista decentralisatio elvével felcserélni.

Duguit bordeauxi tanár, ki nagy tekintélynek örvendő közjogi és államtani műveivel az utóbbi tíz év alatt hazájában valósággal iskolát alapított, a nem-forradalmi szindikalizmus államelméletét adja. Tanítása *Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'État* című dolgozatában van legjobban összefoglalva. Elméletének magva lehetőleg saját szavaival a következőkben foglalható össze:

Noha határozottan megtagadja a forradalmi szindikalizmusmal való közösséget, mégis aláírja ez iskola azon alaptételét, hogy a mai francia munkásosztály tudatából az állam fogalma kihalt. Szerinte is a mai állam meghalt, vagyis inkább csak haldoklófélben van. De egyidejűleg kibontakozik az államnak

egy más alakja. Ennek az új államnak két eleme van. «Egy társadalmi szabály képzete, mely mindenkivel szemben érvényesül, vagyis az objectiv jog és a syndikalista decentralisatio vagy foederalismus.»

Kérdés már most, minő átalakuláson megy át a mai állam alkotmányjogi és közigazgatási szervezete az objectiv jog uralma és a syndikalista decentralisatio folytán? Hogyan fest a jövő syndikalista állama Duguit elméletében?

Az ő állítólag empirikus-realistikus felfogása szerint csak egyes egyének vannak, minden összegyéniség aprioristikus metaphysikai conceptio. Nincs tehát állam, nincs nemzet, mint az egyesekkel szemben önczélú magasabb valóság, csak egyének merő aggregatuma. Az állam külön lényiséggel nem bírván, nincs államszemélyiség és nincs állami souverainitás, mint az állam legfőbb, jogilag korlátlan parancsoló hatalma. A mai államtan alapkövei, a nemzet személyisége és souverainitása üres fictiók, a politikai metaphysikának scholastikus dogmái. Az állam egyszerűen tény. Semmi más, mint az erősebbek tényleges uralma a gyöngébbek felett. A közhatalom sem jog, hanem pusztá tény. Az államnak nincs alanyi joga a legfőbb uralomra. Az állam személyiségének és souverainitásának, mint korlátlan alanyi főhatalmának, helyébe az objectiv jog uralma lépne. Az objectiv jog képzete Duguit elméletének tengelye. Az objectiv jog semmi egyéb, mint a társadalmi solidaritásból, vagyis a kölcsönös egymástól való függés tényéből folyó viselkedési szabályok összege. A társadalmi solidaritás szabálya, mely egyben az objectiv jog szabálya, sem az összeségnek, sem az egyesnek nem ad alanyi jogokat, hanem «mindenkire nézve azt a társadalmi kötelezettséget foglalja magában, hogy egy bizonyos missiót teljesítsen és egyben hatalmat ad mind annak megtételére, a mit ezen missio teljesítése követel». Duguit tehát számúzi az alanyi jog (a dominium és imperium) fogalmát és A. Comte felfogását vallja, mely szerint senkinek sincs alanyi joga, csak bizonyos társadalmi kötelessége. Szerinte a tulajdonjog is társadalmi functio, a társadalmi solidaritásból folyó bizonyos kötelességek teljesítésére. Duguit vélekedése szerint «az alanyi jogok kiküszöbölésével egy új politikai és társadalmi rendszer támad».

Miben áll már most az a mélyreható változás, a melyet az állam alkotmányjogi és közigazgatási szervezete az objectiv jog uralmának s egyben a syndikalista foederalismus érvényesülésének következtében szenved?

Ezt az átalakulást Duguit a következő négy tételben formulázza:

1. A közhatalom megszűnik jog lenni. Felismerik, hogy csak pusztá tény. Az állam megszűnik jogi személy lenni, mely a parancsolás alanyi jogával van felruházva. Az állam, mint tény, előáll, midőn egy meghatározott társadalomban egy egyén, egy csoport vagy egy többség a legnagyobb erőt monopolizálja. Ezeket kormányzóknak nevezem.

2. Ezek az emberek, legyenek egyes egyének vagy csoportok, kik a legnagyobb erőt monopolizálják, semmi joggal nem rendelkeznek. De mint a társadalom tagjai, a jog szabályának vannak alávetve... és mint ilyenek kötelezve arra, hogy a rendelkezésükre álló legnagyobb erőt arra használják, hogy a jogszabálynak tisztelete, alkalmazása biztosítsassék.

3. A többi egyénre nem kényszeríthetik akarataikat feltétlen módon, mint valami felsőbb akaratot, hanem csak egészen feltételesén, mert akaratuk csak annyiban kötelező, a mennyiben a jog szabályának megfelel.

4. A kormányzók szerepének szükségszerűleg mindennap csökkennie kell és a pusztá felügyeletre s ellenőrzésre szorítkoznia, mert az összes gazdasági és társadalmi functiók lassanként a különböző társadalmi osztályok között oszlanak meg, a melyek a syndikalismus kifejlődésével meghatározott jogi szervezetet nyernek, és ilyképen, a kormányzók ellenőrzése alatt, a társadalmi munka nekik jutó részében a kezdeményező erőt és a vezetést szolgáltatathatják.»

A jelenlegi «királyi állam» functióinak javarészét a syndikatusokba tömörült társadalmi rendek veszik át, illetőleg ezeknek egyezményes alapon álló szövetsége. Ezt jelenti a syndikalista decentralisatio vagy foederalismus.

Duguit végül műve zárszavában amaz új politikai rendszer képét, a mely «az állami souverainitás és személyiség hamis és veszedelmes eszméjére alapított jelenlegi rendszert felváltani törekszik», vázlatosan így rajzolja: «A csúsponton a kor-

mányzók, kik . . . nem rendelkeznek semmiféle joggal, csak azzal a kötelességgel, hogy a rendelkezésükre álló legnagyobb hatalmat a jognak a legtágabb értelemben történő megvalósítására fordítsák, működésük pedig . . . egyszerűen a felügyelet és ellenőrzés szerepére szorítkoznék. A társadalomban syndikalista csoportok, foglalkozásonként szövetkezve, oly politikai képviselet birtokában, mely a kormányzók hatalmának erős korlátozását biztosítja. Az osztályharcok kialudva vagy legalább is mérsékelve oly szabályzatoknak egyezményes megállapítása következtében, a melyek az osztályoknak egymáshoz való viszonyát határozzák meg és a melyeket egymástól való kölcsönös függésük világos tudata sugall. A közszolgálatokat a hivatalnokok testületei teljesítik és vezetik, a kik felelősek a magánosokkal szemben elkövetett hibáikért és a kormányzók ellenőrzése és felügyelete alá vannak helyezve.

Duguit szerint ez új állam korántsem álom, hanem a szemünk előtt végbemenő evolutionának, a közhatalmi alanyi jog kiküszöbölésének szükségszerű következménye.

Nem szándékozom ez alkalommal Duguit syndikalista államtanát behatóbb bírálat alá venni. De mégsem állhatom meg, hogy néhány észrevételt ne tegyek. Szembeszökő ugyanis, hogy Duguit elmélete naivan naturalistikus, nem új és belső ellenmondásban szenved.

Empirikusnak, realistikusnak látszó elmélete, mely az állam személyiségét azért veszi tagadásba, mert a valóság csak egyes physikai embereket ismer, collectiv egyéniségeket azonban nem, — igazában teljesen tudománytalan. Figyelmen kívül hagyja, hogy az egyes egyén a valóságban szintén nem egyszerű, hanem összetett egység, collectiv egyéniség. Testi és lelki folyamatok complexuma, a melyeket csak synthesis útján foglalunk össze egy bizonyos czélegységbe. Figyelmen kívül hagyja azt a lélektani alapigazságot, hogy az emberi léleknek egyéni és közületi oldala van; hogy a közületi jelenségek, a nagy összegyéniségek, nem kevésbbé bírnak realis léttel, mint az egyes egyének, noha nem physikai, hanem szellemi, eszmei, gondolati egységek. Realitásuk kétségtelen, mert hiszen az egyesek öntudatának és akaratának kölcsönös egymásra hatásából eredő összhangján, egységén alapulnak. Összakarát, ösztudat, össz-

egyénség tehát legkevésbé sem üres metaphysikai képzetek, hanem épen oly reálítások, mint az egyes egyének lelki folyamatai, a melyek folytonos kölcsönhatásának eredményei. Üres metaphysikai conceptio vádját csak az a felfogás érdemelné meg, mely a tömegpsychologiai folyamatok alanyát az egyes egyéneken kívül álló metaphysikai lényben keresné.

Duguit elmélete nem új. Az a tanítása, hogy az állam az erősebbek tényleges hatalmán alapszik, már a régi görög sophistáknál és a sophisták modern socialista tanítványainál is előfordul. Megtalálható az uralmi elmélet egyes híveinél is. Elméletének főtétele: az állam alanyi főhatalma helyett a társadalmi solidaritásból eredő objectiv jog uralma pedig egyszerű visszhangja a francia doctinairek (Cousin, Royer-Collard, Guizot) felfogásának, kik a rousseai belsőleg is korlátlan souverainitás elleni reakcióként az állam souverainitása helyébe az ész vagy a jog souverainitását állították. Ez a tan teljesen tarthatatlan. Nagyon jól mondja Concha Győző *Politikájában*: «A korlátlan souverain hatalom akarattelhatározás lévén, szükségképen elesnek mind azok az elméletek, a melyek azt nem valamely élő lénynek, hanem eszmének tulajdonítják. Így az ész vagy a jog souverainitása képtelenség, mert az ész s a jog csak emberek útján nyilatkozik, ennél fogva mindig az lesz eldöntendő, hogy kikben nyilatkozik az ész s a jog?» Duguit tanát a demokratikus többségi zsarnokság elleni védelem szándéka teszi érthetővé, de nem elfogadhatóvá.

De nem új Duguit syndikalista államelmélete azért sem, mert az állam foederativ szervezetére vonatkozó eszméit nyilván Proudhotól, a mai syndikalismus szellemi atyjától kölcsönzi. Hisz Proudhon államtani nézeteinek lényege: az egyes szövetkezett foglalkozási csoportok önkormányzata, a politikai és gazdasági foederatio vagy decentralisatio. Ez semmi más, mint a syndikalista decentralisatio vagy foederalismus.

Duguit elmélete végül súlyos belső ellenmondásban is szenved. Proudhon anarchismusát Comte altruismusával akarja összeházasítani. Miként az államtól elveszi a legfőbb parancsolásra való alanyi jogot, ép úgy tagadja az egyéni szabadságjogokat is. Alanyi jogok helyett csak társadalmi kötelességeket ismer. Finom iróniával útal erre Hauriou ama megjegyzése:

«Nous craignons bien qu'il n'ait réalisé le tour de force d'être a la fois socialiste et anarchiste». Duguit valóban a kör négy-szögesítésére vállalkozott, midőn a köz tekintélyének elvét tagadó anarchikus alapfelfogása ellenére az egyént minden önállóságától megfosztva a társadalom egyszerű functionáriusává teszi.

Elmélete a tudományos kritikát nem bírja el. Természetesen még sokkal kevésbé állja ki minden politikai elmélet végső értékmérőjének, a győzelmes háborúnak tűzpróbáját. Hiszen a Duguit recipéje szerint átalakult állam, az osztályharczok mérséklését ígérő állam a szervezett anarchia. Az ő állama nem ismer egységes souverainitást, nem ismer nemzetet, csupán az uralkodó legerősebb csoport felügyelete alatt álló hivatalnoki szakszervezetek szövetségét. És igen jellemző, hogy Duguit a XIII. század hűbéri államában látja legalább időlegesen megvalósulva a maga ideálját, a syndikalista decentralisatiót és foederalismust. Hisz a hűbéri állam csakugyan nem ismer állami egységet, hanem csak a király ellenőrzése alatt álló rendek szerződéses szövetségét. De továbbá a Duguit államának nincs jogalkotó ereje, hiszen nincs személyes souverainitása. Az objectiv jog az állam felett álló souverain. Az állam csak az objectiv jog szabályait érvényesíti. A törvény nem mint egy ellenállhatatlan felsőbb akarat parancsa kötelező, hanem csak annyiban, a mennyiben «egy önmagában kötelező szabály (tehát az objectiv jog) kifejezését vagy végrehajtását jelenti». A mely állami tény az objectiv jog szabályával ellenkezik, annak a polgárok nem tartoznak engedelmesskedni, sőt kötelesek ellenállni. Duguit elmélete tehát az ellenállási jog szentesítését is magában foglalja, mint a hasonlóképen az egyén souverainitására felépített 1793. évi francia alkotmány.

Duguit államában tehát nincs egység, nincs erő. A középkori szervezett anarchia képét mutatja, egy óriási különbséggel. A középkorban legalább a vallásos érzés ereje pótolta a mai nemzeti érzés erejét, mérsékelte a társadalmi osztályharczok falánk tülekedését. Duguit államában erről szó sem lehet. Nem ismer semmiféle egyesítő, lelkesítő, az egyéni és társadalmi érdekek hálójából kiragadó felsőbb érzést, erőt. Talán a társadalmi solidaritás tudata pótolja ezt oly emberek lel-

kében, a kiknek állama (vagyis a legerősebbek társadalmi csoportja) azt tanítja, hogy állam és nemzet üres metaphysikai conceptiók? Nem, a Duguit állama egy pillanatig sem állanám meg a győzelmes háború tűzpróbáját, az állam teljesítőképességének igazi értékmérőjét, mert nem tudná életre kelteni, kifejleszteni és a legvégső önfeláldozásig fokozni polgárainak minden testi és erkölcsi energiáját. Már pedig nem tarthatja meg helyét a nemzetek társaságában az oly állam, — ma még kevésbbé, mint valaha — mely emberfeletti eszmények híján polgárainak szívét hidegen hagyja s így összes erőik felett nem rendelkezik.

III.

Tanulmányom bevezető soraiban útaltam arra, hogy a háború nemcsak alkotmány szervező hatalom, nemcsak az állami jogrend helyességének, az állam teljesítő-képességének értékmérője, hanem egyben a legnagyobb politikai tanítómesterek egyike. Irgalmatlanul lerombolja a hamis elméleteket, könyörtelen logikával mutatja ki, sőt ad oculos demonstrálja azok tarthatatlanságát. Leleplezi a politikai nagy hazugságokat és a népbolondító csillogó phrasisokat. Csak néhány példával kívánom ezt illusztrálni.

Az orosz birodalom a panszlavizmus jegyében indította meg ellenünk a háborút. S íme a háború óriási realitása az egész világnak megmutatja, — a miben különben eddig is csak a politikai rövidlátók kételkedhettek — hogy a panszlavizmus hazug fátyola a panrussizmus, a moszkovita telhetetlen hatalmi falánkság vágyait takarta.

Mily jobb ügyhöz méltó buzgalommal hirdette G. Hervé az antipatriota és antimilitarista ígéket! *A Leur patrie*, a *Histoire de France pour les enfants* stb. művek szerzőjének hazája elpusztulása bizonyára nem okoz gondot. Hisz a hazáról beszélve csak ironikus hangon emlegeti «az ő hazájukat», vagyis a bourgeois-k hazáját, miután a proletárnak nincs hazája. *L'internationalisme* cz. könyvében az emberi egyesülésnek csak időleges és alsóbbrendű alakját látja a nagy nemzeti államokban. Véleménye szerint a XIX. század nationalismusát a XX. század

internationalismusa fogja felváltani. A mai nemzeti állam, mely a capitalista polgárság állama, szükségszerűleg helyet fog eügedni az egész emberiségre kiterjedő nagy emberi egyesületnek, a világbéke hazájának, a melynek az egyes nemzetek már csak autonom tartományai lesznek. Megkoczkáztatja azt a merész jóslatot, hogy ez a nemzetközi köztársaság majdan a jövő nagy gazdasági válságainak, nagy nemzeti háborúinak egyike alkalmával, melyet a capitalisták ostobasága fog felidézni, avagy mely a capitalista termelés chaosából fog automaticæ előállani: a proletárság elúzi az uralkodó osztályt, mely nem tudta elejét venni a katastrophának és megvalósítja a «nemzetközi köztársaság» nagy álmát, a «világ Egyesült Államait».

Ez a Hervé elmélete. És ime mit látunk? Az antipatriotismus és antimilitarismus apostola, a proletárok világállamának hirdetője, a mostani világháború kezdetén önként jelentkezik katonának, hogy — ha kell, életével és vérével — tegyen tanúbizonyságot hazaszeretete, a bourgeois francia nemzeti államhoz való hűsége mellett. Már pedig minden elméletnek igazi próbaköve a tett. Franciaország mostani kitartó ellenállása, óriási nemzeti erőfeszítése pedig legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy Hervé úr mérges tanait nemcsak ő maga, hanem elvtársai a proletárság körében sem vették komolyan. A világháború első szele elseperte az antimilitarista internationalismus fertőző miazmáit. A háború ország-világ előtt irgalmatlanul leleplezte a Hervé-féle antipatriotismus és proletár nemzetközi köztársaság üres hitvány phrasisát.

És mit látunk Németországban? Hans Delbrück a *Preussische Jahrbücher* szeptemberi számában útal arra, hogy a Németbirodalom ellenségei minden bizonynyal számításba vették, hogy a birodalom erejét az állítólag forradalmi és nemzetközi jellegű socialdemokratia a maga óriási tömegsúlyával meg fogja bénítani. Hiú számítás! A ki mélyebben belepillantott a socialismus fejlődésmenetébe, az már régebben tudta, hogy a socialismusnak a nemzeti eszméhez való viszonya gyökeres átalakuláson ment át. Csak gyermekkorában volt forradalmi és nemzetközi jellegű. Újabban mindenütt szükségszerűleg többé-kevésbé erős nemzeti színezetet nyert. Hogyan is lehetne

a mai nemzeti államban egy par excellence «néppárt» antinacionalista?

Legjobban látjuk a socialismus és nemzetiség szoros kapcsolatát a vegyes népességű Ausztriában, a hol a socialdemokrata munkáspárt programjában a nemzetiségi kérdés már 1899 óta igen fontos helyet foglal el s a mely programm szerint Ausztriát a «nemzeti autonomia» alapján szervezett demokratikus «nemzetiségi szövetséges állam»-má kell átalakítani. A két hírneves osztrák socialista író, Bauer és Renner, ennek a nemzetiségi programnak a legnevezetesebb irodalmi propagatorai. Mint ismeretes, az osztrák képviselőház erős socialdemokrata pártja is nemzetiségek szerint tagozódik és majdnem felerészben nationalista (cseh, lengyel, ruthén, olasz) socialdemokrata képviselőkből áll. Még Németországban is a lengyel socialdemokrata munkás szívvel-lélekkel lengyel s csak mellékesen socialista. Szakíthatott népének polgári osztályai-val, de nem szakított nemzeti ábrándjaival.

A világháború ad oculos demonstrálja, hogy a socialismus Németországban (és persze nálunk is) igazában, a lelkek mélyén, sem nem naiv kosmopolitismus, sem nem tudatos nationalista internationalismus. Nem nemzetközi és nem forradalmi jellegű. A háború szele — mondja Delbrück — egy csapásra elfűtta az államellenes phrasiseket. «A nemzetközi proletár csupán harczi álarcznak bizonyult; egy lökés lerántotta és megjelent a német munkás becsületes ábrázata, kinek egyetlen vágya, hogy a haza hívására nemzete többi fiának oldalán harcolhasson».

Valóban igaza van Concha Győzőnek, hogy a háború «egy nagy revelatio». Bepillantást enged abba a nagy titokba, a mit államnak, nemzetnek nevezünk. Döntő bizonyosságul szolgál arra, hogy az állam nem egyesek mesterséges, önkényes csinálmánya, hanem az egyesek lelkéből alakult, az egyesek fölött kényszerítő hatalommal uralkodó hatalmas összegyéniség, a melynek ellenállhatlan erején megtörik az antimilitarismus, antipatriotismus és internationalismus phrasisa. Aristoteles mélyenjáró mondása szerint, az ember csak államban élhet emberhez méltó életet. Államon kívül csak állat vagy isten lehet. Fokozott mértékben áll ez manapság. A mai ember csak nemzeti államban élhet. Csak a nemzeti lét teszi az egyes lelki életét egészszé, önelégültté.

A nemzeti lét absolut lelki szükség. Ennek gránitszirtjén török meg a nemzetközi phrasisok ereje.

A háború egy nagy revelatio. Teljes bizonyosságot ad arra nézve, hogy mi hát valójában a lényege annak, a mit nemzetnek nevezünk. Ausztria és Magyarország ellenségei kárörvendve remélték, hogy az itteni szlávság nem fog ellenállani a panszlavismus lobogója alatt ellenünk megindult háborúnak, hogy nemzetiségeink az első jeladásra, az első kínálkozó alkalommal lerázzák magukról a nekik idegen osztrák-német, illetőleg magyar uralom járnát. S ime mi történt? Hazai nemzetiségeink vérüket ontják a magyar nemzet életéért, dicsőségéért. Miért van ez így? Mert a nemzet fogalmának lelke nem valamely külsőséghez tapad. A nemzet egy nagy lelki összjelenség, bármily fontossággal birjanak külső megnyilvánulásai. Nem a nyelv vagy bármely más nemzetiségi sajátság a döntő, hanem a belső lelki, érzelmi, akarati egybeforrottság. Ennek a lelki egységnek, melynek a nemzetiállamban van külső tárgyilagoslása, különböző okai, tényezői lehetnek, mint minden nagy összefoglaló érzésnek és akaratnak. De ha egyszer megszületik egy nagy embercsoport, egy állam népének kebelében, a poklok kapuin is diadalmaskodik.

Diadalmaskodik minden kisebb-nagyobb széthúzó erőn. A nemzeti, az állami egység lényege: az összetartozás tudata és az összetartozás akarata. Ezt a politikai igazságot bizonyította be döntőleg a mostani háború, a legnagyobb politikai tanítómester. Ebben van a mai világháborúnak Magyarország és Ausztria népeire nézve legörvendetesebb, legbiztatóbb tanulsága.

De mutatja egyben a helyes nemzetiségi politika útját, mely — hazánkra legalább — nem lehet más, mint erőszakos magyarosítás helyett, a nemzetiségek érzékenységét sértő apró tűszúrások helyett: a lelki meghódítás politikája, a megnyerés politikája, a nagy Széchenyi István örökké igaz politikája. Ő hangsúlyozza a legnyomatékosabban, hogy a nemzetiség és hazafiság korántsem rejlik a puszta nyelvi egységben. «A szólas még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása még a szívnek és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még». A hazafiság, a nemzeti egység

biztosítéka: a nemzeti érzület áldozatkészségében rejlik. A valódi nemzeti egységet igyekezett ő megteremteni az érzelmek és érdekek egybeforrasztásával. Az ő nagy elveinek követése fogja ezt megtartani.

Bizalom bizalmat ébreszt!

Magyarországon a nemzetiségi kérdés megoldottnak tekinthető, ha sikerült a lelkek meghódítása, a lelki egység megteremtése az állami egység sérelme, az állam magyar nemzeti jellegének elhomályosítása nélkül.

A világháború nekünk magyaroknak nemcsak a legnagyobb politikai tanítómester, hanem több, sokkal több. Széchenyi István nagy nemzeti művének befejezője, Magyarország újjáalkotója. Nemzeti nagyságunk felkelő napjának vérrózsás hajnala.

BARABÁSI KUN JÓZSEF.

MACZA.

Harmadik és utolsó közlemény.¹

MÁSODIK RÉSZ.

I.

Életünk egy nagy könyv, melyen hol érdeklődéssel, hol úntottan, de végigrágjuk magunkat. Ha estve van, s végleg belefáradtunk az olvasásba, néha még föl-fölcsapjuk a könyvet s a látott furcsaságok — az álmok.

Minden ilyenformán újra olvasott lap olyan, mintha az író helyett a festő tárná elénk.

Nem messze a sárga háztól, de még nem is a helységnél, hanem valahol a kettő között, az út találkozik egy másik úttal. Ez a másik út nem olyan gonddal ápolt, mint az, mely a villa Sophie előtt s a villa Hortense mögött vezet, de mégis túrhetően járható, egészen túrhetően. Kivált addig, míg túlságosan neki nem iramodik a hegyeknek. A hol az egyik út találkozik a másik úttal, van egy füves sarok s a füves sarkon áll három egészen szelid gesztenyefa. Nagyok és szelidek, de lehetnek is, hisz nem a hegyre fel s a kövekbe csimpaszkodnak, hanem egy finom, lágy, füves sarkon élvezik könnyű létüket. Ha a füves sarkon egy-egy helyen kitaposódik a fű, akkor átlátszik a piros föld, a finom, lágy, piros föld. Ilyenben könnyű a lét a gesztenyefáknak. Az egész vidéken ezek a legszelidebb fák s a legszelidebb, legnagyobb, legédesebb s legtöbb gyümölcsöt hozzák.

Ezeknek könnyű a lét, ezek szépek s boldogok, s ezeket mindenki szereti. Az egész vidéken ez a három fa mindenkinek a három kedvenc fája.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1915. évi 460. és 461. számaiban.

Nem tudom, mit gondoltak az itteni olasz, horvát és szerb gondolkodó fők, mikor az ő kedvencz szentjüket, kinek szíve egészen övék, ide a füves sarokra, a három kedvencz, szelid fa védő s óvó árnyékába állították. Talán azt, hogy a mint a fák védik s óvják a szentet, úgy óvja s védi majd a szent is a fákat; vagy tán azt gondolták, hogy azon a füves sarkon, azon a finom, puha, piros földön, hol ilyen szelid fák nőnek, Szent György is boldog lesz. Szent Györgynek is könnyű lesz a lét, s talán Szent György is szelid lesz s így a legjobbat adja abból, a mit adhat, mint ez a három kedvencz fa.

Nem tudom, hogy gondolták az itteni gondolkodó fők, de nekem meggyőződés, hogy jól gondolták. A kedvencz szent nem is állhatna más helyen, mint a három kedvencz fa alatt.

Hiszen alapjában véve ez Maczának is meggyőződése, s mégis, egyszer a nyár folyamán egy alkonyatkor, mikor az árnyékok végtelen hosszúra nyúlnak s aztán belevesznek a szürkeségbe, mert a nap már a hegy mögött jár, egy alkonyatkor, mikor már nincs fény, s nincsen árnyék, hanem csupa bizonytalanság minden, egy ilyen nyári alkonyatkor kikaczagta a szentet.

Ez következőkép történt. Ő jött a másik úton, már régóta jött a másik úton, onnan, hol az a hegyeket járja, s csupa kő és csupa meredekség. Macza tudta, hogy nagy fáradságot hozott magával a hegyekről, de abból még nem érzett semmit, azt csak otthon fogja érezni; most csak tudta, hogy megvan a fáradság, de ez a tudat szinte még könnyebbé tette, szinte úgy érezte, hogy ha még soká tart az út, hát repülni fog. Ennyire nem jutott, mert az út már nem tartott soká, egyszerre a Szent előtt állott. Mondtam már, hogy alkonyat volt s csupa bizonytalanság minden. A Szent s a három fa védő s óvó ágai, minden csupa bizonytalanság. A Szent ott állott, s valamin taposott, a miről azt kellett hinni, hogy a sárkány, s tartotta a lándzsát, melyről azt kellett hinni, hogy öl, de oh, a lándzsa ott volt, s a lándzsa ölt, de a szegény Szent hiányzó karjával tartotta ezt a gyilkos szerszámot. Megvolt a viaszból formált izmos, szent váll, s megvolt a viaszból formált izmos, szent kéz, de a kettő közt az idő csak levegőt, csak bizonytalan, szürke, alkonyi levegőt hagyott.

Szegény Szent. Csuda-e ez vagy gyarlóság, hogy a szent kéz, mely ott van, s mely megöli az ocsmány férget, csak ott van, de nem az övé?

Ha Macza most gondolkodott volna, bizonyára ő is azt mondta volna, hogy «szegény Szent». Ő azonban nem gondolkodott, mert ő épen repülni készült, mikor útjába akadt a Szent, ki hiányzó karjával még mindig elég buzgón teljesítette minden Szent Györgyök kötelességét. Macza nem gondolkodott, nem is mondta azt, hogy «szegény Szent», hanem megállt s kaczagott, egészen hangosan kaczagott.

Kikaczagta a Szentet.

Életünk egy nagy könyv, melyen hol érdeklődéssel, hol únottan, de végigrágjuk magunkat. Ha estve van, s végleg belefáradtunk az olvasásba, néha még föl-fölesapjuk a könyvet, s a látott furesaságok — az álmok.

Minden ilyenformán újraolvasott lap olyan, mintha az író helyett a festő tárná elénk.

Macza kikaczagta a Szentet. Az régen volt, még a nyár elején volt, talán el is felejtette aztán, hiszen alapjában véve jelentéktelen történet volt. Jelentéktelen történet, de az élete könyvébe be volt írva, épen úgy be volt írva, mint az a júliusi dél-előtt, mikor Tiborral csolnakáztak. Az pedig nem volt jelentéktelen történés. Nem, igazán nem. Macza azonban tizenkilenc éves és az Adria levegője fáraszt, kivált ha az ember csolnakázott és éjszaka sötét van s csend van; s bár a Macza kis fekete fejének minden gondolatát magának követeli a meghalt piczi leány, kit nem hívott senki, s kit nem szeretett senki; azért Macza mégis ezen az éjszakán is, bár százszor azt képzei, hogy lehetetlen, azért mégis elalszik.

Elalszik s fölesapja a multat, csak úgy találomra; és íme, a Szent hűtlenül elhagyja a sárkányt, leugrik a neki készített állványról, s maga előtt tartva szent kezét, mely már nem az övé, közeledik Macza felé. Közelednék, de Macza szaladni kezd, nagyon szalad, s a Szent üldözi; érzi, hogy üldözi, épen úgy, mint mikor kis lány korában szegek csörögtek a zsebében, akkor is érezte, sőt hallotta, hogy valaki üldözi, s addig szaladt, míg össze nem esett, mert nem bírta tovább menni; épen így érzi most is, hogy addig fog futni, míg nem bír tovább. A Szent

megharagudott, mert kikaczagta, s fut utána, maga előtt tartván szent kezét, mely nem az övé; de hiszen ez a szent kéz öl, úgy is, hogyha nem az övé. Macza fut, mindenen keresztül fut, s egy nagy hómezőhöz ér, a hó kissé olvad s nagyon lucskos, s az ember nagyon mélyen süpped belé, csúszós is, s neki futnia kell, hol olyan nehéz futni. S ott, ott, a hómező végén van egy jeges patak s a patakon át vezet egy híd, s ott, ott, a híd túlsó végén áll egy virágzó almafa. Macza már tudja, a virágzó almafához kell szaladnia. S mikor ezt tudja, visszanéz a Szentre, s a Szent már nem Szent, hanem Tibor, s nem szalad utána, hanem áll, áll esendesen kinyújtott kézzel, épen úgy, mint mikor a csolnaktól akarta őt kiségetni.

II.

Azonban erre az éjszakára is reggel lett, aztán dél, s ismét este lett. Tibor nem utazott el, s már Macza is minduntalan elfelejt a szegény piczi leányra gondolni. A szegény piczi leányt elfelejti, ellenben a haragvó Szentre sokszor gondol, sokkal többször, mint a hányszor kedve van hozzá. Talán ép azért, mert elhatározta, hogy nem fog rágondolni, így, valahányszor sikerül kissé megfélekeznie, mindjárt eszébe jut, no íme, mégis kiment a fejből, s akkor rögtön előtte áll ismét. Azaz dehogy áll, fut utána s üldözi, minden képességével üldözi.

Végre, miután három napig így küzdöttek egymással: a Szent győzött. Azaz Macza belátta, hogy a Szenttel nem lehet tréfálni. Ő megharagította, az meg is haragudott, s most bosszút áll. Bosszút áll minden erejéből s minden képességével.

— Ennyi év alatt milyen kevés befolyása volt a három szelid fának erre a Szentre! A Szentet tehát ki kell engesztelni. Hogyan? Azt Macza még nem tudja, de majd kitalálja; most az első tennivaló, hogy egyikén ezeknek a nyárvégi langyos alkonyatoknak, mikor a nap már a hegy mögött van, s csupa bizonytalanság minden, elmegy s megnézi közelről a haragvó Szentet. Ez a legközelebbi tennivaló. Aztán odamenet, vagy ott, vagy hazajövet, majd eszébe jut valami további tennivaló. Erre végre is van kilátás.

Úgyis, alapjában véve, ő határozottan kezdi megszeretni

a Szentet, megszeretni, épen azon körülménynél fogva, hogy az haragszik rá. A csolnakázás óta, ezek oly kegyetlen napok lettek volna a haragvó Szent nélkül. Malvina néni előtt valamit titkolni kell, ez egyelőre még oly szokatlan, hogy jobban szeret egyáltalában nem beszélni, különben bizton elmondaná, hogy van valami, a mit nem mondhat el neki. Így sokszor, a rendesenél is többször kezet csókol, de különben kerüli a jó kis öreget, a mennyire lehet.

S Tibor? Tibor azóta haragszik. Azaz dehogy is haragszik, csak egyszerre olyan idegen lett neki, oly messze ment tőle. Szeretne rá gondolni, s nem tudja, hogyan.

Most már azt sem tudná, hogy miről beszéljen vele; hiszen az csak természetes, hogy Tibort semmi sem érdekelheti abból, a mit Macza gondolni tud. S mégis olyan borzasztó jó volna beszélni vele, vele lenni, bárhogy is, akár megint egy bárkában. Most van egy közös titkuk, Macza megkapta, a mire vágyott, de azt sohasem hitte volna, hogy egy közös titok két embert ily messze tud vinni egymástól. Azóta eltelt három nap s azóta egyetlen szót sem váltottak. Pedig olyan sokszor látják egymást. Macza mindent kitalál, hogy lássák egymást. Olyankor komolyan s szomorúan végignéz Tiboron s szeretné, ha azt Tibor is tenné, s akkor a tekintetük találkozónék, Tibor szólna, ő felelné s lemennének együtt a kertbe, s Macza megmondaná neki, hogy már hiszi, hogy ő is szenvedett a piczi leány miatt, s akkor Tibor biztosan beszélne azokról a szenvedésekről, s Macza megértené, aztán szép volna minden. Ez azonban nincs így. Tibor, valahányszor Macza ránéz, lesüti a szemét, aztán nevet s tovább kaczerkodik az Annuskámmal, vagy tovább szekírozza Lórát, vagy elkezd valami vígát füttyülni s kimegy.

Macza pedig érzi, hogy üldözi a Szent, s olyan hálás a Szentnek ezért; menekül, s azt hiszi, hogy a Szenttől menekül.

Többé azonban nem fog menekülni, elmegy oda, oda a füves sarokhoz, a három szelid fa alá s megnézi a Szentet. Jó volna talán pár szál virágot vinni neki, de az Adria partján oly kevés ilyenkor a virág; aztán, egy Szent Györgynek, ki sárkányt öl, virág?! Még azt hinné, hogy gúnyolódik vele, s aztán mi lesz az engesztelésből?

Úgy látszik azonban, a Szentnek ma már van társasága,

mert a füves sarok nem oly csendes, mint akkor, alkonyatkor, nyár elején volt.

— Jaj, de borzasztó csúnya s hátborzongatóan fájdalmas hang ez. — Jézus Isten, a vak asszony hangja! — Macza úgy sajnálja a vak asszonyt, de úgy fél tőle! Rendesen, a mint az kinyújtott kézzel tapogatódzik előre, Macza fogvaczogva vár, míg az asszony egyszer a tenyerét fordítja felfelé, akkor hamar beleejti a krajczárokat s elszalad. El kell szaladnia, s nem mondhat semmit, mert meg van róla győződve, hogy ha egyszer a tapogatózó kezek hozzáérnének, ő ott, a helyszínén összeesnék. Az asszony, mikor a krajczárok a kezébe hullanak, egy kicsit s rekedten nevet, aztán küld egy imát a Madonnához s egyet Szent Györgyhöz, s figyelmezteti őket, hogy segítsék tovább, kivált ott, hol lépcsők vannak, s tapogatózik tovább.

Tehát Szent Györgynél a vak asszony van.

No, ő bizton nem fogja kikaczagni. Azonban miért kiabál ilyen borzalmasan? Azért kiabál, mert rajta kívül Szent Györgynél van még öt kis olasz csirkefogó is. Ezek a szembekötősdinek egy nemét játszsák vele, hiszen az ötlet kézenfekvő, s kivitelben, a kis csirkefogók véleménye szerint, szörnyen mulatságos. Nem kell bekötni a szemét, s mégis egészen bizonyos, hogy nem lát. Egyébként ők teljesen szabályszerűen játszanak; rángatják a szerencsétlennek sohasem fésült, boglyas haját, s még jobban letépik róla félig már úgysis letépett rongyait. Hadonászó kezei elől pedig megvédi őket a három szelid fa, s megvédi maga a Szent.

Maczán végigfut a hideg.

Az asszony sír, kiabál, imádkozik s átkozódik. Mindent egyszerre. Rekedt, rikácsoló hangja el-elesuklik, s olyankor vagy felzokog vagy felkaczag s a gyerekek mulatnak. Az asszony úgy könyörög segítségért a Szenthez, s a Szent megvédi az öt kízó kis csirkefogókat.

Tehát ilyen ez a Szent.

Maczán végigfut a hideg, de nem szalad el. Nem. Ez a szerencsétlen úgy könyörög, s a Szent nem fog rajta segíteni.

De hogyan segítsen Macza?

Ő fél az asszonytól s fél alapjában véve ettől az öt kis, jókedvében szinte részeg gazembertől is.

Végre az öt kis gazember egyike, kiben az olasz vér láthatólag még igen tisztán folydogál, kinyújtja maszatos kis kezét a Szent mögül s behizelgő hangján azt mondja, hogy: «Signorina soldo. Un solo soldo».

Nyomban utána még négy maszatos kis kezét lát Macza; s még négy hang ismétli: «Un solo soldo».

Macza itt, mint a soldók birtokosa, határozott előnyben van; tehát kihasználván a helyzetet, ígér az öt kis ördögnek fejenként egy pénzt, ha innen nyomban, versenyfutva távoznak.

Ez megtörténik. Hiszen persze inkább virgácsot, mint soldót érdemeltek volna, de a czél el van érve s ki-ki úgy segít magán s a környezetén, a hogy tud. A vak asszony, mikor észreveszi, hogy itt egy signorina rendelkezik, elhallgat s mikor észreveszi, hogy az öt kis pokolfajzat öt pár szegespapucs a köveken gyors iramban távolodik, akkor röviden és rekedten nevet, aztán megköszöni a Szentnek, hogy ismét ily jó volt hozzá s aztán, miután Macza még néhány, az olasz fiúk által soldónak titulált krajczárt ejt a kezébe, még egyszer nevet s még egy rövidke imát küld Szent Györgyhez. A Szentnek ő mindig kedvence volt, ez ma is látszott; tehát, ha a Szent ilyen marad, akkor ő is mindig szeretni fogja. Aztán még egy rövid fohászt meneszt a Madonnához s őt s a kedvencz Szentet figyelmezteti, hogy ma még haza kell segítniök, főkép a templomtéri három lépcsőfoknál segítsék s aztán látszólag elégedetten, csoszogó lépésekkel s kinyújtott, tapogatódzó kezekkel megindul hazafelé.

Ez jóban van a Szenttel.

S Macza? Most már ő is jóban lesz. Kissé még dobog a szíve, a mint utána néz az imádkozó asszonynak s még nem is tudja teljesen elhinni, hogy ezt a súlyos conflictust, melybe ez a hat élő lény egymással került, ő, egészen egyedül ő oldotta meg. Furcsa. Talán azért jöttek a gyermekek erre az ördögi gondolatra s talán azért szenvedett így az a szerencsétlen, hogy Macza segíthessen rajta s a Szent nevében segíthessen. Talán a Szent előbb s máskép is tudott volna segíteni, majdnem valószínű, hogy tudott volna, de nem tette, hanem Maczára várt, hogy Macza segítsen az ő nevében s rendbe jöhessen

ismét a lelkiismeretével. A vak asszonynak így is jó volt s így Maczának is jó volt s a Szent mindenképen jól tette azt, a mit tett s a vak asszonynak volt igaza, ki minden gondolkodás nélkül rögtön tudta, hogy a Szentnek kell köszönetet mondania.

Macza végignéz Szent Györgyön, ki a nyárvégi alkonyatban még mindig épen úgy öli a sárkányt a szent kézzel, mely nem az övé, mint a nyáreleji alkonyatban tette; de Macza most nem kaczag, nem, sőt nagyon komolynak s ünnepélyesnek érzi azt a pillanatot, mikor ezt mondja:

— Köszönöm, Szent.

Aztán sarkon fordul s leszalad az útra. Milyen könnyű is így szaladni, ha az embert nem üldözik.

A Villa Hortense előtt Macza már lassan jár, egy kicsit lógatja a fejét, mint a hogy szokta, ha valamire erősen gondol, s már nem a kiengesztelt Szentre gondol. Mikor fölneéz, hogy tájékozódjék, mennyire van még a kaputól, a Hortense kapujában épen egy nagy fehér test tolódik kifelé. Mi az? Azaz: ki az? Az orvos az; annyit a félhomályban is látni, hogy egy akkora test csak az orvosé lehet. Mit keresett a Hortense-ban? Csak nem Grete van rosszul? Nem, hiszen délután még beszélt vele. De akkor mit keresett az orvos a Hortense-ban? Ezalatt az orvos már egészen közel jött. Lógatja a fejét, úgy, mint Macza szokta, ha erősen gondolkozik. Az ujjain valamit számítani látszik, úgy, mint a gyerekek szokták, ha gondolkoznak, s a mint közeledik feléje, Macza minden lépésnél inkább és inkább azt véli látni, hogy az orvos szomorú.

Nagy, nehéz teste minden lépésnél megremeg s minden lépésén az látszik, hogy szeretné, ha az utolsó lenne. Az orvos határozottan más, mint mikor utoljára látta, pedig Grete azt állítja, hogy nem más. Most egészen közel van, felemeli a fejét, megismeri Maczát s egy kicsit, de egészen kicsit köszön s Macza is köszön s aztán úgy képzei, mintha egy kicsit reszketne a föld ott, hol eddig az orvos lépkedett s aztán besiet a kapun.

Az orvos megáll s utána néz Maczának. Aztán egy óriási nagyot sóhajt s betolja nagy, nehéz testét a saját kapuján.

III.

Miért volt szomorú az orvos? Mert, hogy az volt, az kétségtelen.

Macza a ház előtt a nyárvégi hónapos rózsák apró piros szirmait gyűjti a tenyerébe, aztán összerázza s a haja közé szórja s egészen bizonyos, hogy ha semmi közbe nem jó, hát így fog unatkozni vacsoráig.

Azonban közbe jó valami. Malvina néni jó közbe, talpig fekete taftban, a nyaka s keze körül sok fehér csipkével s a nyaka és keze körül sok vékonyabb és vastagabb aranylánczcal.

— Macza, csakhogy itt vagy. Miért téped a rózsákat?

— Nem tépem, csak a mi már úgyis hull.

— Milyen szép a piros a sötét hajadban. Csak kár, hogy már alig látszik.

— Ép azért szép.

— Ez a felelet olyan volt, hogy szinte hasonlított hozzád. — Malvina megsimogatja Macza arcát s Macza kezét csókol.

— Malvina néni, miért vagy talpig selyemben s miért járt itt az orvos?

— Azt képzeld, hogy a két dolog közt összefüggés van?

— Nem, csak úgy egyszerre jutottak eszembe.

— Pedig van, kis lányom s épen ezt akarom elmondani.

Az orvos délután, mikor te már elszaladtál, átüzent, hogy este felé meglátogat s én bár nem tudom, miért tettem, felöltöttem, a hogy te mondod, talpig selyembe s úgy vártam. És ő jött, nem volt talpig selyemben, de még gyászban sem volt, csak úgy rendesen s képzeld, kis Macza, minden bevezetés nélkül, azzal állt elő, hogy legyenek a felesége. Én, a ki már több évvel elmúltam ötven éves, s mindig csak azt mondtam, hogy nem fogok férjhez menni s nem is mentem, most egyszerre menjek? Hozzá menjek ehhez az emberhez? Erre a gondolatra úgy megharagudtam, hogy még neki is azt mondtam, hogy haragszom, ő pedig azt mondta, hogy nem csudálja, mert ő is haragudnék a helyemben. De ő úgy gondolja ezt, hogy én azért maradhassak a házamban s szerethessem a kertemet s minden

ép így legyen, a hogy eddig akartam s ezután akarui fogom, csak épen az ő nagy pénzét hozzátennők az én kis pénzemhez, hogy aztán egyszer később, annak a feketehajú lánynak több legyen. S addig ő egy kicsit sokszor láthassa az én lányomat s taníthassa s szerethesse is egy kicsit és hogy egy kicsit azt hihesse, hogy az övé is. És legyen minden mindig úgy, a hogy én akarom, erre ő megesküszik, ha akarom; csak épen, ő nem tud már dolgozni s nem tud senkit meggyógyítani s nem is fog tudni, ha az a kis lány nincs néha, gyakran, mindennap, csak egy kicsit, ott mellette. Szóval az sült ki, hogy én legyek a felesége azért, hogy az én kis Maczám félig az ő lánya legyen.

— Az orvos nagyon szomorú volt, mikor elment. — Ezt Macza majdnem szemrehányó hangon mondja, mert ő e perczenben oly érdekesnek érzi magát, mint tán még soha ez életben.

— Igen szomorú volt, olyan szomorú, hogy már nem is haragudtam, csak sajnáltam. De mivel is babonáztad meg így ezt a közömbös öreg embert?

IV.

Még két hét eltelt s nem történt semmi. Semmi, legföljebb az, hogy szeptember elseje lett s Macza ezen a mai napon constálhatja először komolyan, hogy ősz van. Semmi sem történt. Malvina néni napirendre tért utolsó furcsa kérője fölött. Tibor épen olyan volt, mint mindig, azaz majdnem semmilyen s az orvostól Grete naponta azt a hírt hozta, hogy már nem egykedvű, hanem határozottan rosszkedvű; úgy látszik, hiányzik neki valami, talán szegény felesége hiányzik, vagy valaki más; de látszik rajta, hogy nem elégedett, nem nyugodt, nem is foglalkozik a szokott szeretettel Grete dagadt térdeivel s még azt a hírt is egész közömbösen fogadta, hogy a mult napokban több, mint egy órát sétált bot nélkül. Máskor a legkisebb javulás hallatára összecsókolta a kezeit, a haját s gyermekének, a saját maga teremtette édes gyermekének nevezte, ki neki a földön a legtisztább boldogságot szerzi s most, most csak annyit mondott, hogy próbáljon még többet járni s egy kicsit hegyet mászni is.

Grete nem tudja, mi leli az orvost, de más lett, egészen más.

Eddig maga a derűs szeretet, az önfeláldozás, most pedig egy kesergő s keserű öreg ember. Ha ez így tart, akkor mindenki, ki reménytelenül beteg s kinek ő új reményt adott, elveszti a bátorságát és bizalmát, tán még a nagy, piroshajú lány is elveszíti s ez borzasztó lesz.

— Istenem, hisz ő csinált belőlem embert s még mindig az összes szálakat, melyek engem igazán élni s mozogni készítenek, a kezében tartja s ha nem egyenként, lassan, nagyon óvatosan adja át, hanem kedvetlenül elereszti, akkor mi lesz belőlem? Kis Macza, akkor én rövidesen ismét egy mozdulatlan, össze-visszadagadt, otromba tömeg leszek, mely nem képes semmire, csak épen hogy él. Édes Istenem, vajon mi leli őt?

— Édes Istenem, vajon mi leli őt?

Szegény Grete, szomorú, ha az ember egész élete egy másik ember jó vagy rossz hangulatától függ. Ezt gondolja Macza, s aztán rögtön utána azt gondolja, hogy szeptember elseje van, Tibor szabadságának holnap vége. Holnap Tibor elutazik s holnapután vége a világnak. Azt még el lehet gondolni, hogy milyen lesz holnap, mikor utoljára kezét fognak s Macza utoljára néz szépen, szomorúan Tibor semmit el nem áruló, kék szemébe; ezt még el lehet gondolni, de hogy milyen lesz holnapután, azt már elgondolni sem lehet. Egy nagy szürkesség, melyhez az ember nem úgy érkezik, mint egy borús szürke nap-hoz, nem úgy, hogy alszik s fölébred s nem akar megvirradni, hanem egyszerre beleesik s nincs tovább s nem lesz a szürkességből feketesség, hogy az ember újra aludjék, aztán egy derült napra ébredjen; nem, a szürke örökké csak szürke marad, örökké egészen egyformán s nincs tovább.

Ősz van.

Ősz az Adria partján. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a nap bágyadtan süt s az ég bágyadtan kék, és hosszú, végtelen hosszú szálak úsznak a levegőben és ha az ember megráz egy fát, akkor aranyeső hull a földre, a hajába s a vállára és ha a szél sok fát megráz, akkor aranylombon jár az egész útjában, nem, ez nem azt jelenti.

Ősz az Adria partján. Ott, hol minden örökzöld, ott minden örökké egészen egyformán zöld s ha az ember nem nagyon figyel. módjában van megfeledkezni az évszakokról. Ősz van,

mert szeptember elseje van s mert a sirocco már nem olyan nagyon meleg s mert a fapapucsos olasz gyerekek ciklámen helyett fügét, szőlőt, piroslevelű, feketegyümölcsű szederindákat hoznak a hegyek közül s mert Tibor szabadságának vége.

Ősz van.

Ma, szeptember elsején nagyot kell sétálni, messze, messze kell menni az Adria partján, de nem arra, hol a sok villa épült s a part is felépült; nem, a másik oldalon, ott, hol még semmi sincs, semmi, csak a víz s a kövek és a nem nagyon forró, őszi sirocco.

Ma szűk a kert, ma messze kell menni.

A köveken nehéz járni, mert mindig épen az csúszik el, melyre rálépünk, de azért ez jó is, mert az ember a lába alá néz s nem gondol egyébre.

Aztán, ha már soká ment és sokszor megesúszott és a házakból már semmi sem látszik s az ember egészen egyedül maradt a vízzel, a kövekkel s a siroccóval, akkor az ember leül egy sziklára, melyen mindjárt látszik, hogy jól lehet rajta ülni, leül s egyébre gondol.

Egyébre, például arra, hogy Tibor szabadságának holnap vége.

Szép hely ez, valóságos kis öböl s erre az emberek oly ritkán járnak. Szemben van egy szikla. Az épen olyan, mint egy kicsit elrajzolt emberi profil. Azaz, nem is elrajzolt, csak összehúzza a szemét s az orrával is valami grimace-t vág; bizonyára kellemetlen neki ez a folytonos mosakodás, melyben a szürke hullámok részesítik. Érdekes, hogy a víz itt egészen zöld s átlátszó, mikor már egy hullám elcsendesedett s a következő még nincs itt.

Ez azért nem komoly hullámverés, csak olyan bágyadt; hozzá őszi sirocco hajtja, majd másképp lesz október végén s novemberben.

Október végén s novemberben? Mi lesz akkor? Hiszen már holnap...

— Nem, nem akarom, — mondja Macza — mert, mert itt egyedül a szélnek s a hullámoknak megmondom, megmondom, mit eddig magamnak sem mondtam; nem akarom, mert

én ezt a nyomorultat szeretem. Szeretem s nem tudok nélküle ezen a világon lenni, ne nevéssen senki, mert én tudom, hogy nyomorult. Azt is tudom, hogy nem jó s azt is tudom, hogy nem okos. Sokkal, sokkal kevésbbé okos, mint én, de én szeretem. Szeretem s akarom, hogy ő is szeressen, mert ha nem . . . Úgy, most elmondtam. Már nem titok s már nemcsak az enyim.

Úgy látszik, mégis igazi hullámverés ez, mert Maczának a szoknyája egyszerre tele van fehér habbal. Egy hullám nagyon ráfigyelt, túlságosan közel talált jönni. Macza felugrik s mert már úgyis ideje, hogy tovább menjen, tehát tovább megy. El erről a helyről, ennek igen sokat mondott. Ezt ezután kerülni kell. Kissé nehéz menni, mert a kövek csúsznak s a víz minduntalan fölcsap, de azért lehet menni. Egy helyen az út egy kőfalon visz keresztül; minek a fal, mikor két oldalán lépcsőbe van rakva a kő? A fal mögött áll három sápkóros olajfa s a fák tövében nő valami zöld; ha az ember jól megnézi, akkor olyanféle, mint a lóhere, de azért mégsem egészen; egy olyan olajfák tövében nőtt, Adria-parti lóhere. Mondjuk zöld s három levele van s a három zöld levél mindegyikébe bele van rajzolva egy iczi-piczi kopott, karminpiros szivecske. Nem minden szivecskének egyforma a rajza, de van, amelyike nagyon szép. Macza letérdel s keres. Sokat megnéz, megforgat, aztán összehasonlítja a többivel, aztán mégis jobbat talál, s végre két olyat, mely egész tökéletesen sikerült, leszakít. Aztán gyöngéden a tenyerébe fekteti őket s föláll; aztán egy kicsit zavartan, párszor megsimogatja a szivecskés lóheréket, aztán körülnéz, hogy tényleg senki sem látja-e? aztán előbb az egyiket, majd a másikat megcsókolja; megcsókolja úgy, hogy az egész szivét belesókolja, úgy, hogy forró s piros maradt utána az ajka. Az ajka forró s piros marad s a lóherék a tenyerében már nem oly frissek, mint mikor még nem tudták, hogy a legtökéletesebben rajzolt kis sziveket viselik. A következő szürke hullám majd felfrissíti s aztán megfojtja őket. Macza most már erről a helyről is menekül.

Az út megint még valamicskével rosszabb, de azért még mindig lehet menni. Most megint egy kis öböl, de ez már egész határozottan öböl s a legfuresább, hogy a mi az egész vidéken

nincs, ebben az egyetlen kis öbölben nem köves, hanem homokos a part. Valódi finom fehér tengeri homok. Hogy csilloghat ez, ha a nap süti! A homokon szép szabályosan egymás mellett három barna csolnak fekszik. Igazában csak felül barnák, mert alul, a sok vízbenjárástól az egykori barnaságot most szürkészöld nyál helyettesíti. A zöldre azonban helyenként, sőt sok helyenként, rátapadt valami fehér panirozás ebből a kedves, jó, sima, szép homokból. A csolnakok mögött, a sziklákon, egyik-két-három háló szárad, tehát ezt a homokot taposta ember már Macza előtt is. Minő kár. No, nem olyan igazi ember, csak nagy, fekete, átázott halászcizmák. Macza leül az egyik csolnak szélére s egyik kezéből a másikba eregeti a homokot. Minő finom!

Öntögeti egyik kezéből a másikba a homokot s aztán, miután egy ideig csak úgy szanaszéjjel gondolkozott, végre határozottan gondol valamit. Azt gondolja, hogy ma estve, még ma estve utoljára beszélni fog Tiborral.

— Beszélni fogok Tiborral. — Ezt hallotta a három csolnak, hallotta a homokpart s hallották a kagylók, melyeket a sirocco minduntalan kidob s ismét visszaparancsol a vízbe, szóval hallotta minden, a mi itt ebben az öbölben van Maczával együtt.

Most már innen is menekülni kell. Visszamenet pedig olyan volt, mintha három temetőn vitte volna át az útja.

V.

Estve oly sötét van, hogy lehetetlen lemenni a kertbe. Már mikor vacsorához ülnek, kéri Malvina néni Maczát, hogy ma ne menjen le, mert tökéletes a sötétség és esett és a lépcsők sikosak, s még el találna esni a sötétségben teljesen egyedül. Jó, hiszen teljesen mindegy, hiszen ma úgyszemint egyedül fogja nézni a sötétet, Tibor pedig legjobb esetben arra lesz kapható, hogy az úton sétáljon egy keveset. Ott az úton, a hol mindenki jár, ott, hol mindenki számára villanylámpák égnek. Azért jobb volna, ha nem volna ilyen sötét s a kertbe lehetne menni; ott Macza otthon van, ott biztos a dolga felől, mert ott minden őt szereti s őt pártolja. Azonban mikor van valami úgy, a hogy

jobban volna? Tibor az utolsó este is épen olyan, mint minden este volt. Mindegy, most már mindegy.

— Túlságos sötét van, ma csak az úton lehet sétálni. Kérem, Tibor, jöjjön velem, — mondja Macza s kezét csókolván Malvinának, feláll az asztaltól. Tibor is feláll s követi Maczát, épen úgy, mintha ezt minden este tette volna. Szótlanul követi, míg az ebédlőből a lépcsőn fel s aztán a kapuig érnek. Macza szótlanul kinyitja a kaput s előre megy, Tibor követi s ép oly szótlanul beteszi a kaput. Aztán már a villa Sophiet is elhagyják s még mindig nem szólt egyik sem semmit. Pedig kellene végre valamit mondani; de most épen olyan, mintha csak az imént szálltak volna ki a bárkából, s ez a ködös este annak a nyári délelőttnek volna a folytatása, mikor minden igyekezet mellett is, egyszerre semmit se lehetett mondani. Azóta folyton tartott a csend. Tibor a csolnakban nem bírta megtörni, aztán többé nem is próbálta; Macza most próbálja, de nagyon félős, hogy ő sem bírja.

Már a villa Sophie előtt is elhaladtak, s elhagytak egyet a mindenki számára gyújtott villanylámpák közül. Már nem mögöttük, hanem előttük van az árnyékuk. Egyre hosszabb testű, halványuló árnyékuk.

— Ha nem szólok semmit, mire elérjük a következő lámpát s elvész az árnyék, akkor veszve minden, — gondolja Macza s önkénytelenül lassabban megy.

— Macza, maga fáradt, miért kell még este is sétálni? — Tehát mégis Tibor törte meg a csendet, talán azért sikerült neki, mert nem is akarta.

— Nem, nem igaz, nem vagyok fáradt, egész más okból mentem lassan.

— Miért? Csak szeszély, vagy talán valami fogadalom?

— Higyje, hogy mind a kettő. Sajnálja, hogy ez már az utolsó este?

— Nem, mert ha nem az utolsó lenne, maga aligha engedte volna meg, hogy elkísérem.

— Ne tegyen úgy, mintha ezt egyszer is próbálta volna a nyáron, mert ha próbálta volna, akkor tehetne volna is.

— Nem mertem, mert maga mindig olyan különös és ha este van, akkor bizton még különösebb és . . .

— És...

— ...és én ezt nem értem.

— Mert nem is akarja, ha akarná, értené.

— No látja, Macza, most megint épen sehogy sem értem.

— Hát értsen meg, ez a mai estve úgyis épen arra jó. Szeretem magát. Valami kényszerít rá, hogy szeressem. Az első s talán, nem talán, de biztosan az utolsó is, a kit szeretek. Nagyon szomorú, hogy ez így van s hogy ép magát kell szeretnem. Nagyon szomorú.

Míg Macza ezt mondja, elvész az árnyék, azután elmarad a lámpa és ismét elébük kerül az árnyék.

Tibor gondolatban ismétli, hogy ez nagyon szomorú s aztán azt képzei, hogy mondott valamit, pedig valójában nem mondott semmit. Macza az, ki ismét meglátván kettőjük hosszú árnyékát, még egyszer azt mondja, hogy:

— Nagyon szomorú.

Aztán ismét csendben mennek egymás mellett, mennek és elérnek s elhagynak még egy villanylámpát. Ezentúl már bizonytalan sötétség kezdődik, abba vesznek bele az utoljára előre került hosszú árnyékok is.

Macza azért megy tovább s Tibor megy utána.

Aztán Macza megáll, megfordul s ránéz Tiborra; pedig a sötétben nem is látja a szemét.

— Tibor, csókoljon meg. Egészen mindegy, ezt én akarom.

Tibor megfogja Macza két kezét s először talán kissé hidegen, de másodszor már úgy csókolja meg, hogy mindkettőjüknek forró s piros marad tőle az ajka.

— Milyen szép is maga! — Tibor látni véli Maczát a sötétben s nagyon szépnek véli látni. A hangja is mintha meg volna változva s már ő az, a ki nagyon szeretne ebben a feketeségben tovább menni Macza mellett. Macza azonban megfordul, a semmit, tehát a mindent rejtő sötétség elmarad s ismét előttük egy villanylámpa. Egy kis idő múlva Macza felkapja a fejét s akkor találkozik tekintete a Tiboréval. Tibor egészen másképp néz, mint máskor.

— Nagyon szomorú, — mondja Macza, — de mindegy, ennyit azért eltehetek magamnak az életre, hogy egyszer öt percig mégis szeretett.

— Macza, hiszen éreznie kell, hogy szeretem, hogy mindig szerettem.

— Most szeret s talán szeretni fog még addig, míg azt a lámpát elérjük, de aztán . . . hanem mindegy, a mai est meghozott annyit, a mennyit csak hozhatott. Most mi lesz, nem tudom; eddig láttam, ezentúl meg sem próbáltam még nézni. Különben, kedves Tibor, a varázslat megszűnt, itt a lámpa.

— Macza, álljon meg itt a lámpa alatt. Ne menjünk tovább, ha azt hiszi, hogy ezentúl megszűnik a varázslat. Itt hallgasson meg. Szeretem, mindig is szerettem, most tudom, hogy nagyon szeretem, mert most esik igazán nehezemre az a tudat, hogy nem szabad. Nézze, ne szeressük egymást, mert ez csak nagy baj. Maga szenved s én is szenvedek s mindenképen baj. Látja, a mai estve megfosztott engem egy otthontól; most nem jöhetek többet a Hortense-ba, míg maga férjhez nem ment, vagy míg nem vagyok egészen bizonyos benne, hogy elfelejtettük a mai estvét. Az pedig lehet, hogy soká lesz s mi ennek a jövője? Semmi. Látja, Malvina hiába képzelődik, kétónknek együtt kevés az ő pénze, ellenben külön-külön mind-egyikünknek elég a fele. Elég egvelőre. Azután mindketten összeházashatjuk ezt a meglevő keveset, valahol a világon arra váró több, sőt ízlésem szerint sok pénzzel s ez így mindenképen jobb lesz. Igen, a mai estve engem egy otthontól fosztott meg, mert hogy jöjjenek én ezentúl ide? S ha sohasem jövök többé ide, akkor Malvina elfelejt s ez is nagy baj. Látja, Macza, hogy mindenképen baj. S látja, Macza, milyen jó, hogy az eddigi estéken nem próbáltam magát elkisérni! Tudtam én, hogy maga esténként nagyon különös. Egyáltalán mindig nagyon különös. Ez pedig bizonyosan azért van, mert nem csinál semmit. Malvina hagyja, hogy itt éljen, mintha csak egy virág vagy egy szúrós zöld növény volna, melynek nem is kell egyéb, mint víz és napfény. Igen, ez egészen jó hasonlat. Víz s napfény. Ez azonban nem elég. Az embernek dolgoznia is kell, mert csak úgy tanulja meg érezni s becsülni a saját fontosságát, s ha ezt egyszer megtanulta, akkor többé nem szükséges gondolkoznia, azaz értem, gondolkoznia úgy, mint maga szokott.

— Még jó, hogy a gondolkozás valamiféle formáját önmagára nézvést is megengedhetőnek tartja. Egyébként, kedves

Tibor, jöjjön el a lámpa alól, mert csak nem hiszi komolyan, hogy még tart a varázs?

Ismét mennek, azaz már jönnek visszafelé, hiszen az estvének a fele eltelt; a szebbik fele. Macza néhányszor nyugtalanul kaczag, de nem jókedvből vagy elragadtatásból. Tibor utólag megijed, hogy előbb tartott beszédjében, megrészegülve saját hangjától s annak fontoskodó komolyságától, olyan dolgokat mondott, melyek ugyan maguktól értetődnek, de épen azért kimondani nem szabad. Bizonyosan Macza is így érzi, különben nem kaczagna ilyen furesán.

— Nos, kedves Tibor, folytassuk, — mondja végre Macza, — hiszen a varázs megtört s mi ismét kellemetlenkedhetünk egymással. Tehát maga úgy érti, hogy nekem nincs semmi dolgom, tehát a fejem telve van számársággal s ezek folytán jutottam odáig, hogy magába beleszerettem. Ezen, a magára nézvést esetleg jelentékeny anyagi károkkal járó bajon most nem lehet segíteni, mert én teljesen haszontalanul élve a világban, nem tudok saját fontosságomnak tudatára ébredni; ellenben tovább vegetálván, tovább ábrándozom s ezt téve, félős, hogy nem fogok egyhamar végérvényesen s teljesen megbízhatóan felejteni. Ugy-e, így gondolta?

— Macza, maga megint oly csúnyán fogalmazta meg ezt a kérdést.

— Engedjen meg, ezt maga fogalmazta, én csak ismételttem annyit, a mennyit megértettem belőle. S úgy képzelem, eleget értettem. — Macza ismét s még az előbbinél is furesáiban kaczag s aztán rögtön folytatja.

— Tehát, Tibor, a mai estvét én rendeztem, s így igazságtalan volna, ha az következményeiben magának okozna oly jelentékeny károkat. Tehát utazzék el nyugodtan, négy vagy legfeljebb hat héten belül én saját nélkülözhetetlenségemnek teljes tudatában fogok élni, még pedig úgy, hogy a szegény, öreg Malvina néni kis pénzének másik fele is egyszer nem rám, hanem magára vár.

Mind mentek, míg Macza beszélt, az utolsó szavainál egy világos ablak alatt mentek el, melyen át az orvos széles, nagy, két széles, nagy tenyerébe támasztott feje látszott.

VI.

Szomorú az, mikor valaki olyan elhatározásra jut, melynek keresztülvitele hosszú s nehéz küzdelembe kerül, s az elért siker végre is olyan a küzdelem után, mint valami büntetés.

Ilyenkor küzdeni kell, a nélkül, hogy az ember az eredményre gondolna, különben nincs ereje a küzdelemhez.

Szomorú így küzdeni.

Ilyenkor ősszel minden más is szomorú. Szomorúak ezek a ködös, únott, szürke napok, mikor a víz szürkén s mozdulatlanul terül el, s az ég fölötte szintén szürke, únott, mozdulatlan. Mindennap olyan, mintha sok, sok eső készülne leesni s mégis egy nap sem esik. Mindennap olyan, mintha erős sirocco készülne, s mégis egy nap sem fúj a sirocco.

Szomorúak az ilyen napok.

A kertben a tölgyek szeretnék levetni már a lombot s úgy állnak ott, mint a ki lefeküdnék, de nincs hová feküdjék. Nyár már nincs, tehát várják a telet. Nyár már nincs, de azért a telet hiába várják. Néha hull egy levél, de nem októbertévi lombohullás ez, nem gyors elhalás, mely után gyorsan jön a diadalmas feltámadás; nem, csak olyan, mint valami életúnt, lassú, örökös haldoklás.

Szomorúak az ilyen napok.

A víz szürke és mozdulatlan s mintha kisebb és kevesebb volna. Lelátni a fenekére s a kavicsok egészen közel vannak. Minden egyes kavicsot látni. Olyan unalmas és érdektelen, hogy mindent ily tisztán látni; látni, hogy ez a nagy, zöldes folt, melyet pár nap előtt, mikor a víz fodrozódott, egy, a kavicsok mozaikja közzé illesztett malachit-kőnek nézhetett az ember, most nem egyéb, mint egy eldobott, de a hullámok által el nem takarított ócska ujságlap. Milyen csúnya is, mikor mindent ilyen tisztán látni. Néha mégis hull egy-egy száraz levél, hull a földre, hull a sziklára s hull néha a vízbe is. Azaz csupán a vízbe, mert a víz színén marad, mintha nem merné megtörni annak mozdulatlan, szürke felületét. A víz színén marad s a vízben a barna tölgylevél alatt úszik egy fekete tölgylevél. Odább a szürke víz s szürke ég között röpül valami fehér. Íme, itt az első sirály. A fehér sirály alatt a vízben, de a víz felületé-

nek alatta, röpül egy fekete sirály; minél magasabbra repül a fehér, annál kisebb a fekete; aztán ráül a fehér a vízre, úgy mint a száraz tölgylevelek s íme egy épen akkora fekete sirály úszik a víz felülete alatt. Ha volna logika a dologban, úgy kellene lenni, hogy ha a fehér alámerül, akkor nagyobb legyen s fölszálljon a fekete; de nincs úgy, nincs, egyszerre elvész a fekete s talán, talán még a fehér is elvész. Ha elveszne, elmerülne egészen, úgy mint az ujságlap ott a kavicsokon! Úgy feküdnék ott a kavicsokon s az ember egész tisztán láthatná és nem nézné malachit-kőnek, hanem mindjárt tudná, hogy egy elpusztult sirály. Az első sirály, mely haza sietett, hogy az Adria legyen a sírja. Az ember egészen tisztán látná a fejét, szárnyait, apró piros sirálylábait, mindent egész tisztán látna a kavicsokon.

És, és ha most innen a szikláról Macza kissé lejobb csúsnak s aztán az odaképzelt sirály helyett ráfeküdnék a kavicsokra az ujságlap mellé, akkor ő is egészen tisztán látszanék. Látszanék a kék ruhája, fehér czipője, tisztán látszanék kócos, kis, fekete feje. Látszanék talán még az a nagy, nehéz szomorúság is, mely őt lehúzta egészen a kavicsokig.

VII.

Utolsó nap. A küzdelemnek vége. Macza győzött. Holnap Macza örökre átköltözik a sárga házba, holnap Macza elfoglalja annak az asszonynak a helyét, a ki olyan okos és jó volt s ki meghalt a siroccótól. Holnap mindez megtörténik, holnaptól kezdve s aztán már mindörökre, Macza a doktor felesége lesz, ott fog lakni a sárga házban s holnaputántól fogva ezentúl mindennap letörli a flaskákat. Igen, mindennap.

A küzdelemnek vége, Macza győzött.

Hat hétig küzdött Malvinával, míg végre győzött. Első időben a jó kis öreg úgy el volt képedve, hogy nem is sírt, csak sehogysem értette a dolgot. Aztán kezdte megérteni és sírt és könyörgött. Könyörgött Maczának s az orvosnak és szidta és kérlelte a sorsot és sírt. Oh olyan sokat sírt. Aztán ez az idő is elmúlt, nem sírt többé, csak nézett maga elé és sohasem látta Maczát.

Ez volt talán a legkeservesebb. S aztán, aztán Macza győzött.

.A győzelem ma is már olyan, mint valami büntetés, pedig csak holnap kezdődik igazán.

Holnap.

S az orvos? Az orvos is sírt, mikor hallott a győzelemről, de ő talán örömeiben sírt. Ezt a pillanatot Macza mindig olyan szépnek képzelte; igazában pedig olyan volt, hogy mindig összerázkódik, ha rágondol. A győzelem előtt Macza majdnem sohasem látta az orvost, mert nem szerette hallgatni, a mint az lebeszéli őt, miközben könnyes szemmel a kezét csókolgatja.

Nem, ezt nem szerette.

S most, a győzelem után, igazán szüksége van egy kis egyedüllétre. Hiszen átköltözik végre is egy másik házba, át mindörökre s aztán, jobb is ezt nem tárgyalni. Majd holnap, holnap, az más lesz; akkor hamar túlesnek az esküvőn, aztán mindjárt napirendre térnek a dolog felett s kezdődik a munka; egy nagy, majdnem emberfölötti munka, melyet az orvosnak meg kell csinálnia, meg egészen máskép, mint eddig, hisz Macza ott van s Macza hajlandó segíteni.

S Tibor? Tibor akár holnapután jöhet vigasztalni Malvinát.

Csak a ma telt volna már el, ez a szürke októberi délután.

Csak ma volna valakije, a ki sem nem haragszik, sem nem örül, csak ma, ezen a szürke októberi délutánon.

Grete. Gretéhez próbált felmenni Macza, de a vörös lányt sírva találta.

Sírt, mert a baltérde ismét megdagadt s a járás hihetetlen kínokat okoz neki, egészen hihetetlenül borzasztó kínokat. És az orvos már nem törődik vele s most már vége mindennek, vége mindennek; előbb a baltérde, aztán a jobb, aztán a keze s ő megint, megint tehetetlenül fog feküdni s az orvosnak az is mindegy.

Ah Istenem, mi lelheti az orvost?

Szegény kis Macza, megint azt hiszi, hogy most szépet fog élni s letörli Grete könnyeit s elmondja neki, hogy mi lelthe az orvost s hogy' hogy lesz ez most már s ezután mindig.

S Grete? A Grete öröme Maczát egyszerre lehűti.

Alig két hónapja, hogy őt egy fiatal fácskának nevezte, telve tavaszi zöld lombbal, telve vágygyal és várakozással és most milyen kész, milyen egyetlen sóhaj, egyetlen sajnálkozó szó nélkül kész feláldozni ezt a váró, vágyakozó fácskát, hogy megmentse a saját, megvetett, otromba nagy testét.

A Grete öröme egyszerre lehúti Maczát.

A mit egészen eddig nem érzett, most érzi, hogy sírnia kell. Sírnia kell, rögtön és sokat. A kertben, a bambuszok között van az a pad, a hol legjobban lehet sírni.

Mire a padhoz ér, már folynak végig az arcán a könnyek. A haja leesik s a feje nagyon fáj. Macza leborul a padra s úgy sír, mintha az egész nyárnak s ősznek s a Malvinával küzdött egész kínos küzdelemnek minden keserűségét most egyszerre a bambuszok alatt akarná kisírni.

Szegény kis Macza.

Most, mikor teljes a győzelem, az utolsó napnak utolsó délutánján; mikor ennek a győzelemnek, mely olyan, mint egy büntetés, az egyetlen szép és vigasztalónak ígérkező oldalát látta, most egyszerre megbánást érez.

A Grete öröme kegyetlenebb volt a Malvina könnyeinél. Szegény kis Macza!

Holnap, holnap kezdődik a büntetés. Most fél és irtózik a holnaptól. Oh bár ennek a mai ködös délutánnak soha vége ne lenne.

Ő szívesen itt maradna a bambuszok alatt, csak a holnap ne jönne el soha. Itt a bambuszok alatt van a negyedik temető, tulajdonképen az egyetlen, igazi temető. Már kezd sötétedni s a bambuszlevelek zörögnek. Ez a sarok mindig a leghidegebb és legsötétebb a kertben s tele van bogárral, gyíkkal s, azt mondják, kígyóval is. Mindenki fél ide jönni, pedig hogy' lehet a kígyóktól félni? Ugyan hogy' lehet?

Ez az igazi temető; ide ő sokszor át fog jönni, siratni azt, a mit ide temetett. Át fog jönni majd, majd ha úgy lesz, a hogy' holnaptól fogva mindig lesz.

VIII.

Mégis estve lett. Eltelt a hosszúra nyúló ködös délután s el az éjszaka is. Macza estve mindjárt elaludt, mert nem akart semmire sem gondolni. Nem, semmire, még arra sem, hogy utoljára alszik ebben a szobában. Aztán még az éjszaka közepén hirtelen felriadt; álmában azt gondolta, hogy ő most átaluszsza az éjszakát s akkor egyszerre rászakad a holnap. Minden előkészület nélkül rászakad a holnap. Ettől a gondolattól úgy megrémült, hogy többé nem akart elaludni. Így előtte van még egy hosszú éjszaka. Sok csendes óra a sötétben, az alatt szépen tisztába jön mindennel s a reggel nem fogja készületlenül találni. Így ha az ember a sötétbe néz s tudja, hogy még soká csendes és sötét marad, így olyan egyszerűnek látszik minden. Milyen egyszerű is csendben és sötétben feküdni, így egészen egyedül... Lassan azonban virradni kezd, az Adria fölött látszik egy égő pont csak úgy, mint egy pásztortűz a láthatáron. Ez a nap s ha így kél fel, akkor már bizonyos, hogy ködös őszi nappalt hoz magával. Macza behunyja a szemét, így még egy perczre visszahíván az éjszakát s mire ismét kinyitja, az Adria fölött a láthatáron már egy kerek piros folt van. Egy piros gömb, melynek minden sugara belevész a hajnali ködbe; ez a piros gömb azonban lassan emelkedik fölfelé, a láthatár alatt a vízben egy égő ösvényt mutatván azoknak, kik a mélységbe vágynak. Macza ismét visszahívja az éjszakát, ismét behunyja a szemét, hogy ne lássa azt az utat s mire újra látni akarja, a piros golyót, meg égő nyomát már eltakarja az őszi köd.

Sötét azonban már nincs.

Aztán egészen reggel van. Macza felkel, kissé szédül s elhatározza, hogy most már többé nem gondol semmire s nem vesz észre semmit; minden óra meghozza a maga eseményeit; meg, most már az ő hozzájárulása nélkül is meghozza mindaddig, míg az egész dolog fölött napirendre térnek. Nem gondol semmire, s felöltözködik nem több, de nem is kevesebb gonddal, mint minden nap. Aztán nem veszi észre, hogy Malvina hiányzik a reggelitől, azt sem, hogy a papagály azt kiáltja többször, hogy: «Macza!» — nem mintha visszahívna őt, csak azért, mert

piskótát szeretne. Ma nem ad Lórának piskótát, mert semmit se vesz észre s nem jut eszébe semmi; az is mintha csak álmában történék, hogy felmegy Malvinához, ki már teljesen felöltözve, talpig fekete taftban, az ágyán ül, zokog és nem szól semmit; de mikor Maczát hívják, akkor elengedi egyetlen csók s egyetlen ölelés nélkül, el engedi menni az orvossal s a két tanúval teljesen egyedül. Macza nem vesz észre semmit s nem jut eszébe semmi egész idő alatt, míg a síró Malvinát nézi s akkor sem, mikor feláll, hogy menjen, akkor sem jut eszébe, hogy jó volna odamenni s összecsókolni szép fehér haját, könnyes arcát s kedves kezeit annak, ki neki mindezideig anyja volt. Nem jut eszébe, mert neki most egyáltalán semmi sem jut eszébe.

Mikor hívják, feláll és megy. Fejére teszi azt a nagy virágos szalmakalapot, melyet egész nyáron hordott s még most őszzel is hord, mert szereti; ma pedig felteszi csak azért, mert ott van s mert ő nem gondol semmire. Mikor az orvossal találkozik, az nagyon idegen neki, hogy miért, azt nem tudja, hiszen épen olyan elragadtatott, hálás, könnyes tekintettel csókol neki kezét, mint mindig azóta, mióta először csókolta neki kezét.

«Miért ilyen idegen az orvos?» Ez az egyetlen, a mit tudni szeretne s a mibe belevész minden egyből.

Nem veszi észre, hogy az orvos soká nem ereszti el, hanem még mindig fogja s gyöngéden simogatja az ő, nyár óta még mindig nagyon lesült, sovány, kis kezét; aztán előszed két aranykarikát, egy nagyon nagyot s egy nagyon kicsit s azokat Macza kezébe teszi. Macza nem vesz észre semmit, csak azt, hogy az orvos idegen s tudni szeretné, hogy miért idegen? Az orvos sem szól, talán nem meri Maczát felkölteni; azonban gyöngéden ráhúzza az egyik karikát Macza ujjára, a másikat a magáéra húzza rá egyazon ujjra, melyen már van egy arany karikagyűrű. Aztán hoznak egy csokor nagy, fehér chrisantemot; ezeket Grete küldi Macza esküvőjére, sok boldogságot kíván neki és sajnálja, hogy nem lehet ott, de ma nagyon rosszul van, nem bír felkelni.

Az orvos elveszi a virágot, minthogy Macza nem veszi el.

Aztán, miután már a kocsiban ülnek, Macza térdeire fekteti. Macza nem látja, mert már valósággal testi fájdalmat

érez attól a hiábavaló, gyötrő töprenkedéstől, hogy miért olyan idegen neki ez az ember? A templomban sem bír egyébre gondolni; minden úgy történik, mintha nem is vele történék. Aztán sem, a mikor újra kocsi ülnek s a kocsi megáll a sárga ház előtt. Kusme a kapuban azzal fogadja az orvost, hogy a kovács reggel ismét részegen ment haza s aztán, úgy látszik, megütötte a guta, mert a felesége itt sírt egy félóráig s azután nem győzvén várni, hazament. Az orvos besiet a házba, Macza lassan utána megy, de a házelőtti padra leül.

Épen itt ült a nyáron, mikor még selymesek, puhák, zöldek voltak a szelid gesztenyék. Az orvos csakhamar kijön, kezében a műszeres táská s ismét rajta a megszokott fehér Ferencz-József-kabát, melyet még a másik asszony varrt. Macza végre tudja, hogy a fekete ruha idegensége gyötörte őt egész reggel. Az orvos sietve azt mondja, hogy ne üljön itt, hanem menjen be s tegye magát kényelembe, hisz itt most már minden az övé. Macza nem felel, mert az orvosnak már csak széles, fehér háta látszik s egy pillanat múlva az sem.

Macza fel akar állani, de aztán mégis ülve marad. Nem tudja rászánni magát, hogy csak a kalapját is letegye. Olyan sötét ez a kert s azt mondják, hogy tele, tele, egészen tele van patkánynyal, de most már itt minden az övé, minden, még a patkányok is. A mint Macza ott ül s nézi a kertet, egy perczre kisüt a nap egészen sápadtan, csak egy perczre, mintha csak azért tenné, hogy megmutassa, hogy a sötétségnek a kertben nem ő az oka, mert bárhogy is sütné, ezt a kertet egyetlen sugár sem érné.

Csak épen ezt mutatta meg Maczának.

IX.

Macza úgy ült ott, mintha az most ezen a délelőttön a lehető leglényegesebb tennivalója volna. Ült és nézett. Mindent, mit erről a helyről beláthatott, nagyon jól megnézett; de közben arról, hogy már jó volna bemenni a házba, szinte teljesen megfeledkezett. Ült és vigyázott, hogy mikor látja meg a borostyán fekete-zöldje közt egy patkány szőrös testét és két csillogó gyöngyszemét; úgy vigyázott, mintha a világ minden teendőjéből épen ez volna most a lelkére kötve. Úgy

vigyázott, hogy észre sem vette, mikor Tibor befordult a kapun s csak épen a lépések zajára riadt fel. Aztán nem is igen volt meglepve, csak ránézett Tiborra s szó nélkül fogadta a köszönését.

— Épen úgy, mintha nem tudná ki vagyok, — gondolta Tibor s leült Macza mellé.

— Macza, maga úgy ül itt, mintha semmi köze sem volna ehhez a helyhez.

— Pedig sok van.

— Macza, én úgy siettem s mégis mire ide értem, már épen csak gratulálni van alkalmam. Ha ugyan illik itt gratulálni!?

— Köszönöm. Ugy-e úgy sietett, mint a kis lányához akkor?

— Macza, miért tette ezt? Én Malvina minden kétségbeesett levelén csak nevettem, hiszen oly nevetségesen hihetetlen volt. Az utolsó után mégis csak elutaztam, aztán már késő.

— Igen. Felesleges volt elutaznia.

— Macza, miért tette ezt velem?

— Én csupán azt szeretném tudni, hogy maga most miért nincs Gráczban az ezredénél?

— Macza, miért tette ezt velem?

— Magával?

— Igen velem; hát hogyan éljek én, ha tudom, hogy maga a másé, az egész életre a másé és ezé az emberé? Hát, hogy éljek én?

— Mikor a lányát nem siratta, őszintébb volt, mint most.

— Macza, hogy tehette ezt? Hiszen maga most ennek az embernek a felesége. Fel tudja-e fogni, hogy maga már nem Macza, nem a Malvina néni kis lánya, hanem ennek az embernek a felesége? Hiszen ez hihetetlen, ebbe az ember beleőrülhet s maga fel bírja ezt fogni!

— Igen, ellenben azt nem, hogy minek jött ide? Minek épen most; mi dolga itt? Ha Malvinát jött vigasztalni, az igen megható, de akkor is mi dolga itt? Itt, az én házamban. Hagyjon engem s menjen, ha mondom. Menjen már... Nem érti, hát értse; igen, most voltam esküvőn, ez az én otthonom, mostantól

fogva mindig; mindjárt jó a férjem, a kinek felesége vagyok, igen, a felesége mostantól fogva mindig; hát értse meg, mert ez mind igen érhető s most menjen. Kérem, menjen. — Macza feláll s azt hiszi, Tibor is fel fog állani; Tibor azonban ülve marad s azt képzei, hogy soha semmi olyan szépet még nem látott, mint most Macza halálsápadt arcocskája s kéken árnyalt fekete haja a virágos szalmakalap alatt.

— Macza, már értem, értem, hogy ez a maga háza, a maga otthona, mostantól fogva mindig; de akkor miért ült így itt, mint valaki, ki nem mer vagy nem akar bemenni, mint valaki, a ki semmit sem akar itt letenni, a mi az övé, mint valaki, a ki minden perczen menni készül? Akkor miért ült így itt?

Tibor megfogja Macza kezét s ebben a perczen ismét meg van róla győződve, hogy szereti, szereti a megőrülésig.

— Akkor miért ült így itt, Macza, mint valaki, a ki vár, csak arra vár, hogy mehessen, csak arra vár, hogy jőjön valaki, kivel elmehessen? Én rám várt s itt vagyok, jőjön Macza, jőjön el velem innét, az új otthonából. Jőjön, siessünk.

Macza a Tibor utolsó szavai után felsóhajt, mint a ki egy mély, nehéz álomból ébred, a mai nap nehéz álmából, aztán körülnéz, látja a sötét kertet, a gesztenyék tüskés burkát, a borostyán sűrűn nőtt fekete-zöldjét s közte egy végre előbújt patkány két csillogó gyöngyszemét; látja mindazt ébren, mit az imént álmában látott s ugyanakkor azt is tisztán látja, hogy mit tett, de azt is, hogy miért tette. Mikor ezzel is tisztába jön, a tőle telhető legmélyebb megvetéssel néz végig Tiboron s aztán egy nagy elhatározással, mely alig könnyebb, mint az eredeti elhatározás volt, leveszi s Tibor mellé a padra dobja kalapját. Macza menni készül, készül bemenni a férje házába. Macza a másé. Tibor tudja, hogy minden elveszett.

— Macza, kérem, maradjon még, egyetlen pillanatra maradjon, aztán megyek, de még egyetlen pillanatra maradjon, mielőtt azé az emberé lesz.

— Mit akar? Már az övé vagyok.

— Nem, nem igaz. Ez csak örültség, még nem az övé, de övé lesz, Istenem, már menthetetlenül övé lesz. Macza gondolt-e erre?

— Tibor menjen, vagy hagyjon engem menni.

— Maga, a ki olyan szép, oly fiatal, maga, a ki sajnál eltaposni egy virágot, maga, a ki tudom, hogy egyszer a nyáron sírt, mert egy kutya megharapott egy a parton sütkérező gyíkocskát s a gyíkocska ebben elpusztult; akkor sírt, de most a saját viruló testét odadobja egy embernek, ki az apja, majdnem a nagyapja lehetne. Egy ilyen embernek, ki már alig ember, kit a természet megfosztott minden formától, annak odadobja magát. Maga, Macza, ki ma még szép, fiatal s érintetlen, holnapra el van hervasztva. S ezt nem siratja? Ezt sirassa, Macza; a gyíkocska a harapástól csak elpusztult, maga azonban el fog hervadni, nem mint egy leszakított s eldobott virág, oh nem, csunyábban, sokkal csunyábban.

— Tibor, minek jött ide? Menjen, kérem, menjen.

— Egészen csunyán, Macza. Olyan csunyán, hogy attól félni és undorodni kell . . .

Macza végre beszalad a házba. A rendelő szobába szalad, mert az van legközelebb s az egyetlen, melyet ismer a férje házából. Mennyi töméntelen sok flaska s a két kép között szépen odakészítve a méregflaska. Ezt aznap tették oda, mikor az első asszony meghalt; azóta ott várt türelmesen a második asszonyra.

Mikor az orvos hazajön, Macza ájultan, nem, nem ájultan, hanem már élettelenül fekszik az íróasztal előtt a földön, a székről lecsúszott s esés közben megütötte a homlokát, az véres. Az orvos első pillanatban azt hiszi, hogy csak ez a baj, de aztán meglát az íróasztal sarkán egy rózsaszínczédulás üres üveget s annak nyakára ráhúzva egy kicsiny aranykarikát.

Az orvos már meg se próbálja kimosni s bekötözni Macza homlokán a véres sebet, mert tudja, hogy nem ott a baj; hanem mikor eszébe jut, hogy bejövet a kertkapuban szembetalálkozott a főhadnagygyal, akkor föleszmél, hogy ott volt a baj.

Maczát végtelen gyöngédséggel felemeli, aztán egy darabig kétségbeesve nézi, aztán leül melléje sírni. Talán egy apa könnyeit sírta, kinek egyetlen gyermekét valaki halálra keserítette.

ZRINYI, A KÖLTŐ.

Messze komor mult mélyibe nézek,
Feltünedeznek régi vitézek,
Daliásak, erősek, hű magyarok.
S íme, a rajzó lelki tömegbül,
Mely a borún mint fény köde lendül,
Felmagasúlva egy kiragvog,
Egy csodamód kiragvog!

Meghat e kép, könny gyűl a szemembe,
Mind szaporább dobogása szívemnek,
Térdre aláz mély áhitatom, —
Nagy hit emel föl szinte a mennybe
S büszke reményem bízva pihen meg
A kimagasló fényalakon,
A lantos, a kardos hős alakon.

Ő az: a költő! Ő az: a bajnok!
A ki dalában visszamorajlott
A nagy őse kivívta halál-viadal.
Zrínyi a költő lelke világít,
Zrínyi a bajnok szelleme áll itt
Ércszavu lantja virágaival
S kardja tüzes villámaival.

Ő a magyar!... Nem! Ő a magyarság
Megtömörült szép minta egésze,
Zrínyi a lantos, a bölcs, a merő.
Ő a tükör, a melybül az ország
Legnemesebb, jobb isteni része,
Nemzeti lelke sugárzik elő, —
Ő a töretlen ősi erő.

Rettenetes kor! . . . béna hanyatlás,
 Gyáva lemondás és csupa botlás,
 A bilinesek, a romlás rémkora volt.
 S kit maga földjén sárba tipornak :
 A megalázott árva magyarnak:
 Hőse jelen meg! Éled a holt!
 Zrínyirül egy uj Zrínyi dalolt.

Hallja-e népe? Érti-e honja? —
 Nem lesi tétlen a harc daliája,
 A ki érzi vezéri vasát az övén
 S ellöki lantját, ezt ha kivonja,
 Termi babériját zord hadi pálya —
 S mennyi az áldás harci hevén!
 Mennyi dicsőség Zrínyi nevéen!

Messzi nyugat mind zengi csatáit,
 Messzi kelet mind féli csatáit,
 A pápa, a császár tiszteli őt —
 S mind e magas kegy, mind e dicsőség
 Nem teszi mássá nemzete hőset, —
 Oly magyar, oly hű, mint azelőtt,
 Szíve csak úgy fáj, mint azelőtt.

Dús maga-módja, dísze, hatalma
 Nem gileádi ír a nemesnek,
 Míg darabokra zilált hona rom,
 Míg faja rab, ki se élve, se halva
 Áfiumon teng s lomha, letespedt . . .
 Ő riadót fú: fel magyarom!
 Dobd el a mérget, — küzdj magyarom!

Mint a proféta, szent dühben égve,
 Karjait esdőn rázza a légbe
 S mikor áld is, a szóba haragja vegyül:
 «Nemzetem, édes drága szerettem!
 Veszve vagy ilyen gyáva törötten, —
 Másra ne számíts, küzdj egyedül!
 Tenmagadért egyedül!

«Úgy szeret Isten, úgy a királyod,
 Frigyre veled úgy lép idegen nép,
 Mint magadért fogsz vívni magad.
 A szabadítót alva ha várod:
 Nincs a töröknek járma se lenn még
 S már szabadítód űli nyakad,
 A megalázott úri nyakat!»

Zrínyi a lantos, a dalia, a látnok,
 Óh!... a míg élt, pusztába kiáltott.
 Rég hallgat a lant, rég nyugton a kard.
 Ám riadója száll az időkbe,
 Száll a jövőkbe, szivekbe, velőkbe
 S visszhangra riaszt uj hősi vihart:
 «Ne bántsá a magyart!... Ne bántsá a magyart!»

Tűnik a nemzet áfium-álma,
 A szabadulást minden igábul
 Ujra meg ujra kiküzdi maga.
 Vére ömöl s még messze a pálma,
 Fárad a karja, olykor aláhull —
 S ujra hevíti ősi joga
 S ujra csatáz — s *van* ősi joga!

Zrínyi a költő hős hite él itt,
 Zrínyi a bajnok harcos igéit
 Vallja e nemzet örök igazúl.
 Jaj a ki bántja!... Éles a kardja,
 Védni magát már tudja s akarja,
 Egy a hazája, királya az Ur —
 S koronája felett csak az Isten az Ur!

Hős jelenünkre aggva ha nézek,
 Szörnyü borúból mintha kiválna
 Fényesen, élesen egy csudakard.
 Törnek előre ifju vitézek...
 Rajta, fiúk!... E kardnak utána!
 Erre van írva: «ne bántsá a magyart!»...
 Zrínyi írása: «ne bántsá a magyart!»

SZEMLE.

Lamprecht Károly.

1856—1915.

Alig néhány napja még a világháborúról nyilatkozó vezető-elmék díszes sorában olvastuk és idéztük e nevet. Ma már a napilapok és tudományos folyóiratok gyászrovatában foglal helyet. Váratlan befejezést nyert egy utolsó perczéig munkás és tevékeny élet, melyben a közkeletű értelemben vett tudós vonásaival a tudományos szervező és agitátor tulajdonságai egyesültek. Mint ismeretes, Lamprecht tudományos pályafutásának gerinczét, egész gondolkodásának középponti élményét egy történetbölcseleti gondolat és ennek hirdetése alkotta. Meg volt győződve arról, hogy a történelmi élet lényege kifejezhető egy formulában s hogy az összehasonlító módszer segítségével fölismerhető a változatos külszín alatt egy törvényszerű folyamat, melynek substratumait az egyes nemzeti közösségek, részeit pedig szabályosan egymásra következő s a köztudat mindenkori állapotával jellemezhető korszakok alkotják. Folyton csiszolva és javítva ez utóbbiak sorrendjének és tartalmának meghatározásán, az eleinte inkább csak egymás mellé sorozott periodusokat újabban két, vagy a történetelőtti őskort is számítva, három nagy történelmi korszak kereteinek rendelte alá s ezeknek gazdasági, politikai és társadalmi életét oly vonásokkal jellemezte, melyeknek rajta kívül nem egy bölcseleti és történetíró tulajdonít tipikus jelentőséget. Ide tartoznak mindazok, kik a középkor elnevezését az eredetnél szabadabb értelemben veszik. Ma már közsokás görög, római stb. középkorokról beszélni, melyek mindegyikének az egyéniség felszabadulása és érvényesülése vet véget. De Lamprecht szerint minden «normális» nemzeti fejlődésnek fő csatornája a középkori szellemi életről az újkori individualismusra való áttérés s ezeken belül is az egyéniségnek egy-egy újabb lépéssel való előretörése szab korhatárokat. Ha ehhez hozzáveszszük, hogy a valóságnak a «szabály»-tól való ezer eltérését a földrajzi és faji különbségek mellett főleg a nemzetek közötti kölcsönhatásból, a közöttük lejátszódó receptiókból és diosmosisokból igyekezett

magyarázni; hogy nagy szeretettel állította párhuzamba a közélet fejlődését az egyénével s ilyen módon rendszerét egy máshomán ismeretes gondolattal, az ú. n. biogenetikus törvényszerűséggel hozta kapcsolatba; hogy nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági fejlődésnek, a nélkül, hogy az ú. n. materialista iskolához volna számítható: nyers vonásokban rámutattunk arra a rendszerre, melynek számtalan ellenvetés között élete végéig buzgó hirdetője volt.

A mult század utolsó évtizedében a német tudományosság berkeiben nem csekély port vertek fel e gondolatok. Okot szolgáltatott egy nagyterjedelmű polemikus irodalom keletkezéséhez, mely mind magasabb szempontokhoz emelkedve a vizsgálatban, egymásután vetette fel a történetírás philosophiai vonatkozású kérdéseinek egész sorozatát. Mint rendesen történni szokott, csak a vita folyamán derült ki, mily kevéssé tisztázott fogalmakról és problémákról folyt a per. Szükségessé vált pontosabb elemzésük s a philosophusok és történetírók szinte példátlan buzgalommal szentelték erejüket e feladatnak. Ha a magasabb értelemben vett módszer- és ismerettannak tudományunkra vonatkozó kutatásai ma a fejlettségnek oly magas színvonalán állanak, ebben a Lamprecht által megindított és ébrentartott mozgalomnak nem csekély érdemet tulajdoníthatunk.

Egy kissé elkésve a mi szakirodalmunk is tudomást vett Lamprechtről és rendszeréről. Sőt, mikor nagyobb közönségünk is mind szívesebben emlegeti Lamprecht nevét, nem árt figyelmeztetnünk arra, hogy Németországban és általában külföldön a történetíróknak egy jelentékeny, talán vezető csoportja nem számítja tulajdonképen minden fenntartás nélkül Lamprechtet a maga sorai közé. Bármily csalódást és keserűséget okozhatott Lamprechtnek, hogy nézetei éppen a történetírók körében találtak ellentmondással, kétségtelen, hogy ennek okát nem annyira személyes ellentétekben vagy meg nem értésben kell keresnünk, mint inkább azon természetes, érthető és kétségkívül helyes idegenkedésben, melylyel a történetkutatónak általában a rendszerekkel szemben viseltetnie kell. A ki nyílt szemmel és zavartalan tekintettel akarja élvezni a történelem nagyszerű látványát s lehetőleg minden elfogultság nélkül átengedni magát a páratlanul gazdag színjátéknak, bizonyára helyesen teszi, ha mennél jobban távortart magától minden theoremát, mely e zavartalan önátadásban befolyásolhatná. Azt hisszük, nem vagyunk igazgaltalanok Lamprecht emlékével szemben, mikor őt inkább történet-philosophusnak, mint a szó legigazibb értelmében vett, czéhbéli történetkutatónak nevezzük.

Nem volna itt helyénvaló jóslásokba bocsátkozni afelől, hogy minő végleges fémjelzést fognak kapni a tudományban Lamprecht munkásságának eredményei. Azt sem vitatjuk, hogy rendszerében mennyivel több az élő valóság s mennyivel kevesebb a schema, mint más történetphilosophiai kísérletekben. De hiányos maradna e rövid jellemzés, ha rá nem mutatnánk azokra a vonzó és értékes tulajdonságokra, melyek Lamprecht egyéniségében az embert, a tudományos nevelőt díszítették. Gazdag és sokoldalú szellem volt, fáradhatatlan munkaerő, megáldva mindazon képességekkel, melyek iskolák teremtésére alkalmasak. Szellemes és mindig érdekes előadásait a lipcei egyetem legnagyobb auditoriuma kísérte figyelemmel. Már külső megjelenése és eleven fellépése, zömök termeten uralkodó, hatalmas boltozatú koponyájából élénken, olykor ravaszúl kivillanó szemei is elárulták temperamentumát az első pillanattól kezdve, a mint a terembe lépett, hogy előadását szinte az ajtóban megkezdve egy órán át könnyedén folyó, olykor szellemes vagy kedélyes közbevetésekkel fűszerezett szabad előadásban jellemezze a német történelem valamelyik korszakának politikai, gazdasági vagy művészeti viszonyait, példát nyújtva arra, a mit művelődéstörténeti universalitásnak nevezhetnénk. A szorosabban vett katedrai működésen kívül talán még nagyobb volt hatása és jelentősége. Alkotó és szervező erejének egyik fényes emléke az a mintaszerűen berendezett összehasonlító művelődéstörténeti intézet, melylyel a lipcei egyetemet gazdagította. Lakásán lebilincselő fesztelenséggel fogadta az érdeklődőt s illendő megemlékeznünk arról, hogy a külföldiekkel szemben, kik mindig jelentékeny számban voltak hallgatói seregében, kiváló figyelemmel viseltetett. Sok tanítványa él és működik Belgiában és Japánban, Oroszországban és Amerikában s bizonyára nem kis részben ezeknek, másfelől pedig a saját agilitásának, fürge és termékeny tollának köszönheti, hogy nevét ma ismerik mindenütt, a hol történelemmel foglalkoznak. Bár tulajdonképen outsider-je volt történetirodalmunknak, a ki erejének jórészét az igazi történetírástól kissé távolabb eső mezőknek szentelte, mindazonáltal bizonyos az is, hogy a német történettudomány legönállóbb s külföldön is legtöbbet emlegetett alakjának nevezhetjük, kiben egyszersmind a felsőbb tudományos oktatás is egyik legjelesebb munkását vesztette el.

Madzsar Imre.

Magyarország oroszföldi barátai.¹

A természet és a történelem sok kapcsolatot teremtett az ukrainai nép és a magyar nemzet között. A magyar is, az ukrainai is leginkább sík földön lakik; a magyar is, az ukrainai is mind a mai napig főleg földművelő nép maradt. A magyar föld is, az ukrainai is gazdagon meg van áldva ásványi kincsekkel. Bár a Kárpátok emelkednek a két nép között, a történet folyamán békés és háborús viszonyok idején mégis gyakori érintkezésben álltak egymással. Évszázadok óta él az ukrainai nép egy töredéke rutén néven északkeleti Magyarország hegyei között. A magyar is, az ukrainai is évszázadokon keresztül védbástyája volt az európai culturának az ázsiai barbárság ellen: a magyarnak a török veszedelemmel, az ukrainainak a tatár veszedelemmel kellett életre-halálra birkóznia. A magyar nemzet a török veszedelem pusztításait már kiheverte, de nem heverhette ki a tatár veszedelem rombolását az ukrainai, mert utána az orosz zsarnok ült a nyakára. Az ázsiai sivatagok urainak örökösei, a moszkoviták újra fenyegetik az európai culturát: vajon mi történik most az ukrainai néppel? A szabadságszerető magyar népet ez a kérdés mindenesetre érdekelni fogja.

Ukrajna hatalmas ország Keleteurópa déli részén. Ukrajna mindaz a terület, a melyet helytelenül Kisoroszországnak, Déloroszországnak, Nyugatoroszországnak hívnak. Ukrajnaiak az a nép, a melyet helytelenül kisorosznak, déli oroszoknak, ruténnek, ruszinnak, rusznáknak neveznek. Ennek a hatalmas országnak physikai geographiáját, ennek a nagy népnek embertani földrajzát és történetét kevesen ismerik. Az ukrainai nép egységes területen, az európai síkföld déli részén lakik, a melynek kiterjedése (850,000 négyzetkilométer) nagyobb, mint bármely európai államé, Oroszország kivételével. Ukrajna a legtermékenyebb és a legértékesebb országok egyike: földje fekete és termékeny, s rengeteg szén, vas, petroleum, só és egyéb ásványi kincs rejlik benne. Ezt a paradicsomi földet egy évezred óta válogatott sorscsapásoktól sujtott nép lakja, a mely mind máig meg tudta őrizni területét is, népi sajátosságait is. Az ukrainai néprajzi területből Ausztriára és Magyarországra 75,000 négyzetkilométer esik körülbelül 4,200,000 ukrainai nyelvű lakossal, a többi Oroszország birtokában van. Az egész földön lakó összes

¹ *Ukrajna és az ukrainaiak.* Magyarország oroszföldi barátai. Irta: dr. Rudnickij, a leMBERGI egyetemen a földrajz tanára. Ukrajna néprajzi átnézeti térképével. Budapestén, Fritz A. betűivel, 1914. Kiadta az ukrainai egyetemes nemzeti tanács. Németből fordította: K. ZÁMAI Gergely.

ukrajnaiak lélekszáma az 1910-iki népszámlálási eredmény szerint 34.500,000 ember. Ebből az egységes ukrajnai területre 32.700,000 lélek jut. Ennélfogva Ukrajna területileg Európa országai közt Oroszország után a második helyen, az ukrajnai nép a lélekszámot illetőleg Európa népei közt (a németek, az oroszok, a francziák, az angolok és az olaszok után) a hatodik helyen áll.

Az ukrajnaiak ép oly önálló szláv nép, akár a lengyelek, az oroszok, a csehek, a bolgárok stb. Az orosz államiság kialakulása Kiev körül történt a IX. században, tehát ugyanazon a területen, a hol ma is az ukrajnaiak laknak. Ők voltak az államalapítók. A ki hozzájuk tartozott, mind felvette a Rusz nevű ottani legnagyobb szláv törzsnek nevét és ruszkij-nak mondta magát. A mai Moszkva vidékén az ukrajnaiaktól északra körülbelül a mai tótokéhoz hasonló nyelvű és fajilag az ottani őslakos csud meg mongol elemekkel kevert szláv nép lakott, a mely tehát fajilag és nyelvileg rokon volt a kievi szlávokkal, de mégis különbözött tőlük. Vladimir alatt a Ruszbirodalom kiterjeszkedett ezekre az északi szlávokra is, a kik tehát szintén alattvalóivá lettek a kievi ruszországbelieknek. Ez a történeti tény oka annak, hogy a nyelvben elütő muszka is ruszkijnak nevezi magát, mint a hogyan az igazi rusz, a kievi ukrajniság is ruszkijnak nevezte magát. A Rusz, ruszkij név a IX. században nem etnographiai fogalmat jelölt, hanem politikai hovátartozást. Az északi mongolruszok ugyanazt a keresztyén culturát sajátították el, mint a déli ruszok, mert az egész államnak egyházi középpontja Kiev volt.

Moszkva megalapítása után a XI. században az északi ruszok elváltak a déliektől és külön államot alakítottak. Ettől fogva a két rusz állam állandóan ellenségeskedett egymással, a minek az lett a vége, hogy a XIII. században mind a kettőt legyűrte a tatár. Az északi ruszok jobban birták az igát, mint a déliek, a kik későbbben a tatárnál is erősebb litvánoknak adták meg magukat. A XV. században a litvánorosz kievi fejedelemség egyesült a lengyel királysággal. A lengyelek az ukrajnaiakat katholizálni, politikai jogaiktól megfosztani és ellengyelesíteni igyekeztek, a minek ellenhatásaképen szabadságharcz keletkezett 1587-ben és tartott 1654-ig. Mivel az ukrajnaiak a lengyelekkel nem birtak, a velök egy hiten levő moszkovitáknak adták meg magukat. Az ukrajnaiak csatlakozása következtében az addig jelentéktelen moszkvai fejedelemség óriás birodalommá növekedett. A moszkoviták azonban még rosszabbul bántak el az ukrajnaiakkal, mint a lengyelek: a kozák szabadságot eltiporták és az egész ukrajnai népet jobbágságba süllyesztették. Mind ennek ellenére az ukrajnai nép még ma is ragaszkodik ezeréves történeti és politikai hagyományaihoz és önálló ukrajnai nemzeti állam ki-

építésére, illetőleg visszaállítására törekszik, azaz állami nemzetté akar válni. Saját erejéből ezt a célt az ukrainai nép egyelőre aligha érheti el, de külső segítséggel igen, még pedig hamarosan, ha például a mosztani világháborúban a német, az osztrák és a magyar seregek győznek.

Akár lesz valamikor az ukrainai népből állami nemzet, akár nem lesz, annyi bizonyos, hogy az ukrainai nép nem része sem a lengyel, sem a moszkovita orosz népnek, hanem megvannak benne mindazok a jellegzetességek, a melyek az önálló nemzet fogalmához szükségesek. Az ukrainai népnek vannak sajátos faji vonásai, van külön nyelve, van saját történeti és politikai hagyománya, kiolt-hatatlanul él benne a törekvés nemzeti állam kiépítésére, van önálló culturája és zárt földrajzi területen lakik.

Embertanilag ugyan az ukrainai nép is keverékfaj, de olyan sajátos keverék, a mely teljesen különbözik a lengyeltől és az oroszától, a kikkel azonosítani szeretik oly módon, hogy az ukrainaiakat vagy ellengyelesztett oroszoknak vagy eloroszosított lengyeleknek állítják. Az ukrainaiak az úgynevezett adriai (dinári) fajhoz tartoznak, ellenben a lengyelek és az oroszok a visztulai, illetőleg a keleti fajhoz. A további részletezést mellőzve a muszka általában elüt az ukrainaitól jellem, anthropologiai typus, szokások, erkölcsök stb. tekintetében és a mi a fő, nyelv dolgában.

Európában ugyan meglehetősen el van terjedve az a vélemény, hogy az ukrainai nyelv csak paraszti nyelvjárása a lengyel nyelvnek; a hivatalos Oroszország pedig ma is konokul ragaszkodik ahhoz a felfogáshoz, hogy az Ukrainában beszélt nyelv csak az orosz nyelvnek kisorosz nyelvjárása. Ezzel szemben komoly nyelvtudományi kutatások alapján kétségtelenül bebizonyult, hogy az ukrainai nyelv nem az orosz vagy a lengyel nyelv tájszólása, hanem velök teljesen egyenrangú, önálló nyelv, a mely az oroszhoz vagy a lengyelhez úgy viszonylik, mint akármelyik önálló szláv nyelv egy másik önálló szláv nyelvhez. 1905-ben ezt különben maga a pétervári orosz tudományos akadémia is hivatalosan elismerte, pedig ez csupa nagyoroszokból áll. Az ukrainai irodalmi nyelv közel ezredéves multra tekinthet vissza. Az orosz kormány természetesen mindezzel nem törődik, hanem a legbrutálisabban muszkásítja az ukrainaiakat.

Hogy az ukrainai népnek van saját külön történeti és politikai hagyománya, annak bizonyítékait jelen alkalommal helyszúke miatt felsorolni nem lehet. De általánosságban meg lehet állapítani azt a történeti tény, hogy kezdettől fogva két különálló orosz nemzet volt két külön államra bontva, két külön nyelvvel és culturával. Ennek manapság minden ukrainai egyén teljes tudatában van. Szabad Ukrajna: ez az eszménye minden ukrainainak. Ennélfogva az ukrainai

népnek életbevágó érdeke, hogy a mostani világháborúban Oroszországot leverjék és — ha lehetne — szétdarabolják. Csak ezen az úton juthat az ukrajnai nép önálló nemzeti államhoz.

Az ukrajnai nép már mostani culturája czímén is megérdemli az önálló nemzeti létet, de megérdemli még fokozottabban kétség-telen jövő culturális hivatottsága miatt. Az ukrajnai népben mostoha politikai viszonyok közt lefolytatott élete ellenére is annyi kedvező tulajdonság fejlődött, hogy nálánál kevés nép nyujt kitünőbb anyagot és reményt nagy culturfejlődésre.

Mind ennél fontosabb az a terület, a melyen az ukrajnai nép lakik. Ukrajna területének nagy jelentősége abban rejlik, hogy a Fekete-tenger és Elő- meg Középpázsia küszöbén fekszik. Csakis Ukrajna birtoklása teszi lehetővé Oroszországnak a Fekete-tengerhez való hozzáférést. Oroszország összes kiviteléből súly szerint 70%, érték szerint 65% a Fekete-tenger kikötőin megy keresztül. Csakis Ukrajna birtoklása teszi lehetővé Oroszországnak, hogy a Balkán és a tengerszorosok felé gravitálhasson, Törökországot és a Földközi-tengert fenyegethesse. Csakis Ukrajna birtoklása teszi lehetővé Oroszországnak, hogy a kaukázusi tartományok fölött uralkodjék, Perziát szorongathassa és a legrövidebb útát keresesse az indiai óceánhoz. Ezenkívül Ukrajna a legrövidebb szárazföldi út mentén fekszik Középeurópa és Keletindia közt és ennek jókora darabja fölött uralkodik. Ez a tény már a legközelebbi időben a legnagyobb jelentőségű lehet a világpolitikai alakulások menetének irányára nézve.

Ukrajna fekvésének jelentősége mellé méltóan sorakozik emez ország természetes segélyforrásainak jelentősége. Az ukrajnai terület háromnegyed része kedvező a földművelésre. Szárazföldi, egészséges éghajlata nagyon alkalmas a földművelésen kívül az állattenyésztésre.

A fentebb vázoltak alapján megállapítható, hogy Ukrajna Oroszországhoz való tartozása révén semmit sem nyer, sőt ellenkezőleg csak veszít, mert természeti terményekben rejlő gazdagságával Oroszországnak gabonában szűkölködő vidékeit táplálnia és iparukat előmozdítania kell. Oroszországnak ellenben életre-halálra szólnan szüksége van Ukrajnára. Csakis Ukrajna birtoklása által lett Oroszország azzá, a mi. Oroszországnak túltengően nagy hatalmi állását csak úgy lehet letörni, ha Ukrajnát elszakítják tőle.

Bismarck gondolt is erre, bizonyára Andrássy is, jól tudva, hogy Oroszország világhatalmi törekvéseinek letörésére talán az egyetlen mód az lenne, ha a harmincz milliónyi Ukrajna felszabadulna.

Munkácsy Mihály.

ÉRTESÍTŐ.

Függő országok.

Redslob Róbert: *Abhängige Länder*. Leipzig, 1914. 8° 352 l.

Vannak politikai alakulatok, a melyek bizonyos vonatkozásokban az állam képét nyújtják, mintegy «állami köntösben» jelennek meg, de a melyek nem államok, — mert nem állanak a saját hatalmuk, hanem idegen hatalom uralma alatt, — viszont nem is pusztá államrészek, mert noha valamely állam hatalmának vannak alávetve, nem olvadnak fel abban teljesen, hanem megtartják az állami lét bizonyos attributumait. Vannak pl. politikai alakulatok, a melyek állami jellegű, vagyis olyan szervekkel bírnak, a melyek lényegükre és működésükre nézve az állami szervekkel egyenlők; így van külön törvényhozásuk, külön kormányzatuk, mint a hogy pl. Kanadának, a délafrikai Uniónak, az ausztráliai gyarmatoknak megvan a maguk külön parlamentje és a maguk külön, csak a gyarmati törvényhozásnak felelős kormánya. Szóval találkozunk a nemzetközi életben olyan függőségi viszonyokkal, a melyek sem az állam, sem a tartomány kategóriájába bele nem illenek, hanem a kettő között mintegy átmeneti alakulatot képviselnek.

Keletkezésük okát egyrészt nemzetiségi, történeti és társadalmi ellentétekben, másrészt czélszerűségi és politikai körülményekben kell keresnünk. A mikor ugyanis nemzetiségileg, történetileg, társadalmilag különálló néptömegek, területek kerülnek egy állam uralma alá, ilyenkor az államalkotó művészet — az egységbeolvasztás műveletének előreláthatólag kilátástalan volta miatt — rendszerint a politikai czélszerűség eszközeihez fordul és az illető területeket meghagyja többé-kevésbé eddigi szervezetükben, bizonyos fokú jogi különállásban, particuláris jogi helyzetben. Másfelől pedig a politikai viszonyok különfélesége, az érdekek bonyolultsága, kuszáltsága, a mely a modern nemzetközi életet átfonja, a sokoldalú jogi vonatkozások, a melyek az államok életét áthatják, ugyancsak nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a jogi formákban is a legnagyobb eltérések jöttek létre, s a területszerzésnek új módjai, az egyoldalú

függési viszonyoknak új válfajai képződtek ki. Így keletkeztek — különösen a legújabb korban — olyan újszerű alakulatok, a melyeket a mi hagyományos politikai fogalmainkkal többé fel nem foghatunk, a melyek mind az állam, mind a tartomány kategóriájából kikiváncznak.

Érthető és természetes az államjogi íróknak abbéli törekvése, hogy ezek számára, a régi kategóriák közül «künnrekedt» politikai alakulatok számára új kategóriát, «új hajlékot» keresnek. Ámde azok a kutatások, a melyek e sajátos függőségi viszonyoknak tisztázására, minősítésére és osztályozására irányultak, s az állam és a tartomány között fennálló ürt iparkodtak kitölteni, egész csomó határozatlan tartalmú és bizonytalan terjedelmű fogalmat vetettek felszínre. Így elég rámutatnunk pl. a Moser által kitalált, majd különösen Heffter és Calvo által variált «félsouverainitás» ködös, homályos fogalmára, a melyet ma a nemzetközi jogi írók nagy része ugyan tarthatatlannak jelent ki, mindazonáltal maga is elfogad és alkalmaz. Vagy utalunk a «nem teljes incorporationnak» (unvollkommene Incorporation) ugyancsak határozatlan, labilis fogalmára, a melyet Bornhak állított fel azon függőségi viszonyok számára, a melyek akként keletkeznek, hogy valamely terület nem kebeleztetik ugyan be az államba, de nem is jut vele koordinált helyzetbe. Majd Jellinek az «államtöredék» (Staatsfragment) fogalmának construálásával igyekezett gyűjtő kategóriát teremteni az állam fogalma alá nem subsumálható ama politikai formációk számára, a melyek az állam egyes, de nem valamennyi kriteriumával rendelkeznek és ennél fogva mind az államtól, mind a puszta államrésztől, államtagtól különböznek.

Azokat az alakulatokat, a melyeket Jellinek az államtöredék gyűjtőneve alá von, teszi újabban vizsgálat tárgyává Redslob rostocki egyetemi tanár, és egy új fogalmat, a «függő ország» fogalmát hozza javaslatba ezek számára. Jellinek szerint az állam és az állami jelleg nélküli terület között nincsen abszolút ellentét, hanem a kettő között bizonyos közbenső alakulatok állanak fenn, t. i. vannak töredékszerű állami alakulatok, a melyek tökéletlen formában állami jellegűek. Szerinte ugyanis három lényeges eleme van az államnak: a saját terület, a saját nép és a saját államhatalom. Előfordulhat, hogy a két első elem fenforog, míg a harmadik hiányzik, a mikor is «államtöredék» van jelen. Redslob azonban találóan veti ezzel szembe, hogy ez a három elem egymástól függetlenül el sem képzelhető, mert egy államnak csakis akkor lehet saját területe és saját népe, ha e terület és nép felett maga gyakorolja az uralmat. A két első elem tehát a harmadik nélkül fenn nem állhat. Épen ezért az államtöredék fogalmát, mint a mely az állam lényegével ellenkezik, nem fogadja el. Ő az állam fogalmának csupán egyetlen lényeges elemét ismeri és

ezt az «eredeti hatalomban» (ursprüngliche Gewalt), vagyis abban látja, hogy a hatalom, azaz az uralkodó akarat, közvetlenül a nép, az államtagok akaratából és nem egy felsőbb hatalomból származik. Csak a mely közületben ily akarat uralkodik, az állam. A hol ellenben az uralkodó akarat nem magából a népből ered, vagyis a midőn valamely közület más hatalomnak van alávetve, mint a magáénak, akkor nem állam, hanem az államnak csak része, tagja van jelen. Az eredeti, a saját, az önálló hatalom adja tehát az állam éltető elemét. Az uralom vagy erre az alapra, erre a belső erőre támaszkodik, vagy valamely külső erő útján áll fenn, azaz vagy saját, vagy idegen. Csupán ez a két alternatíva lehetséges, átmenetek nincsenek. Vagy állam tehát valamely közület, vagy csak pusztá államrész; a «fél-állam», a tökéletlen állam, a töredékállam fogalma az állam egyetlen lényeges kriteriumával, az eredeti hatalommal incompatibilis. Eredeti hatalom nélkül — úgymond — az államnak még egy darabjáról, még csak «árnyékáról» sem beszélhetünk. Így jut el azután Redslob az ő új terminusához, a függő ország (abhängiges Land) fogalmához.

A mely területen az uralkodó hatalom nem eredeti, vagyis a mely felett egy idegen hatalom akarata, egy idegen állam törvényei uralkodnak, attól Redslob minden állami jelleget, tehát a töredék-állami minőséget is megtagadja. Az ily területet «függő országnak» nevezi, értve ezen egy eredeti hatalom nélküli és ezért állami jelleg nélküli területet, a mely valamely államnak van ugyan alávetve, de annak nem integráns alkotó része, és éppen ebben különbözik a tartománytól.

A függő országban tehát nem eredeti, hanem idegen hatalom uralkodik, vagyis a függő ország nem vesz részt a felette uralkodó akarat létesítésében, nem alanya, hanem csak tárgya az uralomnak. Pl. Elsass-Lotharingia függő ország, mert ott nem egy eredeti, vagyis nem e terület népéből kisarjadó akarat, hanem a birodalmi akarat, a birodalmi hatalom uralkodik, a mely Elsass-Lotharingiára nézve idegen, mert eredetét a német tagállamok népeinek összességéből és nem Elsass-Lotharingia népéből meríti.

A tartomány és a függő ország közti különbséget talán legszemléltetőbben azoknak keletkezési processusa világítja meg. Ha ugyanis az állam egy új területet szerez, akkor az vagy bekebelezetik, azaz a fennálló államszervezet az új területre is kiterjesztetik, a mely esetben az állam fundamentuma más lesz, az állam népe nagyobb lesz, tehát az állam alapjában változik; vagy pedig a szerzett terület nem kebelezetik be, hanem mint idegen test, mint territorium, mint védterület vagy hűbéres ország helyeztetik az állam uralma alá, a mely esetben az állam eredeti szervezete nem változik, az állam ugyanaz

az állam marad, mint volt, csak új célra használja fel hatalmát. Az első esetben tartomány, a második esetben függő ország keletkezik.

A függő országot tehát nem öleli fel az állam életszervezete és ehhez képest a függő országban az államhatalom másképen gyakoroltatik, mint magában az uralkodó államban s az annak integráns részeit tevő tartományokban, a mi külsőleg abban nyilvánul, hogy az állam alkotmánya nem terjed ki a függő országra, hanem az külön törvények útján kormányoztatik, külön szervezete van és az anyaállam életétől egészen külön életet él. Körülbelül a «mellékország» fogalma alá vonható politikai alakulatok volnának tehát azok, a melyekre Redslob a függő ország terminológiáját alkalmazza. Mellékországok abban az értelemben, hogy nem teszik valamely államnak alkotó részét, hanem csupán tartozékát, a mely mint idegen test helyezkedik el az anyaállam területe mellett.

A függő ország lényegét és belső sajátosságait Redslob akként világítja meg, hogy egyfelől egyes példákon bemutatja annak keletkezését és életfuncióit, másfelől pedig azon jelenségnek vizsgálata útján, hogy miként alakul egy függő ország állammá, a mire az amerikai territóriumok állammá alakulásának folyamata szolgál tanulságos példaul. Az eredeti hatalom fogalmának világa mellett végigvezet bennünket a különböző politikai alakulatok egész sorozatán, felvonultatja előttünk a «függő országokat» és az azokkal rokon alakulatokat. Ezek közül Elsass-Lotharingiában, Bosznia-Herczegovinában, az északamerikai Unió territóriumaiban s az angol birodalom gyarmataiban, Kanadában, Ausztráliában és Dél-Afrikában látja a függő ország classikus példáit, míg Finnországot és Islandot pusztá tartományoknak tekinti. Horvátország, valamint az osztrák királyságok és tartományok számára az «eredeti államrés» (ursprünglicher Staatenteil) megjelölést alkalmazza, értve ezen azt, hogy ezek valamely államnak integráns alkotó részei ugyan, azonban egyuttal olyan politikai alakulatok, a melyekre az eredeti hatalom nemcsak a maga általános, az egész államra nézve érvényes formájában, hanem egyszersmind egy különös, csupán ezekre kiható formában terjed ki. Horvátországra nézve azonban concedálja azt, hogy ez csupán alacsonyabbrendű eredeti államrés, Magyarországnak alkotmányjogilag prædominálo állásával.

Azall eleve tisztában kell lennünk, hogy a függő ország fogalmában nem szabad exact jogi fogalmat keresnünk. Maga Redslob is elismeri, hogy ez a fogalom nem rendelkezik egy jogi fogalom szabátosságával, sőt voltaképen a függő ország nem is jogi fogalom, a mit olykép értünk, hogy ez nem jelent határozott államjogi typut, hanem inkább psychologiai momentumokat kell annak hátterében keres-

nünk. A függő országok ugyanis idegen uralomnak lévén alávetve, szinte természetszerűleg beemlakozik minden függő országban az az ösztönszerű törekvés, hogy kikivánkozik függő helyzetéből és megszüntetni vagy legalább is meglazítani akarja a kapcsolatot, a melyek uralkodó államához fűzik. Minden függő országban tehát egy immans centrifugális erő rejlik, a melynek ellensúlyozására az uralkodó állam részéről viszont egy centralizáló erőnek kell érvényesülnie. Az uralkodó állam ugyanis kénytelen a függő ország separatistikus hajlandóságaival szemben mind szorosabbra fűzni a köteléket, melyek közötté és függő országa között fennáll. Ennek a két erőnek ütközéséből rendszerint tartós belső küzdelem fejlődik ki és ez a küzdelem adja azután a függő ország történetét. S miként a történelem tanulságai igazolják, nem egyszer a függő országnak az uralkodó államtól való különválása lesz ennek a küzdelemnek a befejező actusa.

Korunkban különös erővel jelentkezik ez az önállóság felé való törekvés a jogilag és politikailag függő viszonyban élő népek részéről, a melyek a függőség állapotát rendszerint nem hajlandók véglegesnek tekinteni, hanem abban csak pusztán átmeneti állapotot látnak. Szinte szemünk előtt játszódna le azok az alkotmányjogi küzdelmek, a melyek egyes függő országoknak ébredő állami ösztöneiből erednek és azoknak az uralkodó állammal való egyenjogúsítását igyekeznek kivívni. Így láttuk az Elsass-Lotharingia részéről folytatott alkotmányharcot, mely Elsass-Lotharingiának állami rangra, a tagállamok rangjára való emeléséért, a szövetséges államokkal való egyenrangúsításáért folyt, s a mely egyelőre az 1911. évi alkotmányreformot eredményezte. Láttuk a Bosznia és Hercegovina önkormányzatának kiterjesztésére irányuló actiók munkáját, és láttuk a közelmultban Horvátországban egyes subversiv elemek által élesztett közjogi aspiratiók működését, a melyek egy ideig már-már megzavarták az összhangot az anyaállam és a társországok között. Ugyancsak napjainkban folyik Islandban az a kemény — nálunk figyelemre sem méltatott — küzdelem, a melynek célja Islandnak Dániával való politikai egyenjogúsítása, s a mely épen a legutóbbi hónapokban annyira kiélesedő conflictust idézett elő a dán király és az islandi althing között, hogy Islandnak Dániától való elszakadását sokan már csak idő kérdésének tekintik. A világháború folytán előállott politikai constellatio azonban alkalmasint Island népét is kijózanítja, és felismerésre juttatja azt, hogy az anyaállammal való kapcsolat fenntartása nagyobb biztosítékát nyújtja reá nézve a védelemnek és a fennmaradásnak, mint az izolált külön állami lét, mely Islandot esetleg más hatalmakkal szolgáltatathatná ki. Az utolsó két évtizedben folyt le továbbá az amerikai territoriumok állammá válásának ér-

dekes processusa is, mely az Egyesült-Államok territoriumainak nagy részét emelte állammá. És hasonló perspectivát nyújt az angol gyarmatok fejlődésének története is. Anglia immár alig bírja hatalma alatt tartani a maga függő országait, különválásra törő gyarmatait, a melyekről maga Chamberlain ismerte el egy ízben, hogy a kapsok, a melyek azokat az anyaállamhoz fűzik, «nagyon törékenyek». A fejlődő nagy brit coloniák, Kanada, Dél-Afrika és Ausztrália, a melyek már is az állami lét határán állanak, mindinkább nyűgnek kezdik érezni az angol uralmat, s függő helyzetükből mind nyiltabban az Angliával való pusztá reálunióra vagy az anyaállam és a gyarmatok föderatív szervezésére törekednek. Talán legmesszebb ment ez az áramlat Kanadában, a hol alig néhány éve magának a kanadai kormányoknak részéről indult ki az actió, mely azt a követelést állította fel, hogy Angliának se törvényhozó hatalma, se külügyi képviseleti joga Kanadára nézve ne legyen, hogy Kanada maga köthessen nemzetközi szerződéseket, maga határozhasson háború és béke felett és joga legyen ahhoz, hogy Anglia háborúiban akár részt vehessen, akár senileges maradjon. A most folyó világtörténelmi események közepett pedig a délafrikai felkelés mutatja igen világosan, hogy mennyire töredeznek már azok a «törékeny kapsok» a brit birodalom legújabb gyarmatában, a melyben pedig annyira megerősödöttnek hitte már uralmát. A gyarmatok függetlenségét ma már Angliában is kezdik előbb-utóbb szükségszerűleg bekövetkező fejleménynek tekinteni, a melyet elősegítenek az események is és valósággal előkészít a körülmények természetes alakulása. Ugyanis idegen államoknak, rivális hatalmaknak rendkívüli erőre kapása, a védelem nehézsége és a fegyverkezéseknek egyre növekvő terhe, valósággal kényszerítik Angliát, hogy e terhek egy részét függő országaira áthárítsa, de ennek azután az árát is meg kell adnia, t. i. az uralmat is meg kell majd velük osztania; úgy hogy előbb-utóbb szövetséges állammá kell válnia Angliának a gyarmataival.

Hasonló irányzat, mint a minő az angol gyarmatoknál érvényesül, észlelhető a függő országoknál úgyszólván általában. Minden függő országhoz, hogy úgy mondjuk, bizonyos eredendő separatistikus tendentia tapad. És úgy látjuk, hogy épen erre a pszichológiai momentumra helyezi Redslöb is az ő új terminusának súlypontját, ebben keresi annak tulajdonképeni lényegét. Maga a «függő ország» elnevezés is főként ezt a pszichológiai vonatkozását emeli ki a fogalomnak.

Ha már most ennek az új fogalomnak értékét kívánjuk mérlegelni, akkor önként elénk tolul az a kérdés, vajon a Redslöb függő országával értékesebb kategoriát nyertünk-e a Jellinek államtörédékénél? Az ugyanis kétségtelen, hogy az államtörédék fogalmával

nem sokat nyertünk, mert ha azt mondjuk valamely politikai alakulatról, hogy államtöredék, vagyis hogy törmeléke egy államnak, ezzel tagadásba vesszük ugyan annak állami minőségét, de nem mondjuk meg, hogy voltaképen mi is az.

Azonban ebből a szempontból tulajdonképen a függő ország fogalmával sem állunk jobban. Ezzel sem nyerünk biztos, általános körülhatárolható és a gyakorlati politika számára is értékesíthető kategóriát, mert a függő ország fogalma sem jelent határozott uralmi formát, nem jelent befejezett, zárt típust, nem jelent politikai schémát, azaz valamely közületnek függő országgént való minősítése nem jelenti annak bizonyos típus, bizonyos minta, bizonyos szabályok szerint való szervezendőségét. Gyakorlati jelentőségük csakis akkor volna az efféle gyűjtő kategóriáknak, ha az azokba tartozó politikai alakulatokra megfelelő külön szabályok is volnának alkalmazhatók; vagyis ha akkor, a mikor megállapítjuk valamely közületről, hogy az függő ország vagy államtöredék, ebből egyúttal az illető közület szervezésének szabályai is következnének. Ez azonban nincs így.

Nincsenek közös, általános elvek, a melyek a függő országokra általában alkalmazhatók volnának. A függő ország viszonya az anyaállamhoz úgyszólván esetenként eltérően van megállapítva, s tartalom és terjedelem tekintetében változó a szerint, hogy a függőségi viszonyt létesítő jogi actus minő tartalmat ad neki. Ha végigtekintünk a különböző «függő országok» során, azt látjuk, hogy azok törvényhozó, végrehajtó hatalom tekintetében a legeltérőbb módon vannak szervezve, sőt nem csupán alkotmányjogi szempontból eltérő a jogállásuk, hanem nemzetközi jogi szempontból is. Hogy csak egy körülményre utaljunk ez utóbbi tekintetben, talán elég lesz rámutatnunk arra, hogy pl. eltérő az egyes függő országok helyzete az uralkodó állam által kötött nemzetközi szerződések hatálya szempontjából. Egyes függő országokra ugyanis e szerződések hatálya önként kiterjed, másokra ellenben nem; így Elsass-Lotharingiára ipso jure kiterjednek a német birodalom nemzetközi szerződései, de már pl. az Ausztria és Magyarország által kötött nemzetközi szerződések Boszniára, valamint az Anglia által kötött szerződések az angol gyarmatokra csakis akkor terjednek ki, ha azokra kifejezetten kiterjesztetnek.

Szóval egységes típusra azokat a különféle közületeket, a melyeket Redslöb a függő országok kategóriájába soroz, visszavezetni nem lehet; és épen ezért a függő ország fogalma nem is igényelheti systematikus államjogi terminus szerepét. Valamely politikai alakulatnak függő országi minősége nem befolyásolja annak államjogi

megítélését, nem dönti el jogállását sem belső, közjogi, sem nemzetközi vonatkozásokban; a függő országai minőség nem ad jogigényt az illető politikai alakulatnak az uralkodó állam ellenében, nem biztosítja számára bizonyos határozott körét az uralmi jogoknak és az uralkodó államtól, illetőleg a főállamtól, a védő államtól, a fennhatóságot gyakorló államtól függ, hogy miképpen állapítja meg annak jogkörét, hogy mit ad neki az állam rudimentumai közül.

Mint az államtöredék fogalma, a függő országé is igen tág gyűjtő kategória, melyben az állam és a tartomány között álló legkülönbözőbb politikai alakulatok is helyet találnak és pedig helyet találnak olyan alakulatok, a melyek egy-egy közös vonás mellett sokszor lényegükre nézve ellentétben állanak egymással. Általában az a közös hibája mindezeknek az állami függőségi viszonyok számára alkotott gyűjtő fogalmaknak, hogy egy kalap alá akarnak hozni olyan különféle politikai formációkat, a melyekre még csak megfelelő átlagtypust sem lehet construálni. Mi épen ezért nem habozunk kijelenteni azt a véleményünket, hogy egyáltalában nem is látjuk szükségét annak, hogy az állam és a tartomány között álló függőségi viszonyok tarka complexuma számára collectiv megjelölés, közös gyűjtő kategória alkottassék.

Elméleti jelentősége azonban a Redslöb construálta fogalomnak elvitathatatlan, mert az államélet jelenségeinek vizsgálatához egy újabb eszközt, egy új próbakövet állít, a mi épen olyan nagy jelentőségű tény, mint pl. a természettudományok körében egy új kísérleti módszer felfedezése. Hiszszük is, hogy Redslöb «függő országa» is épen úgy kiinduló pontja, kapcsoló eszköze lesz további államjogi kifejtéseknek, épen úgy impulsust fog adni más kutatók számára, szóval épen úgy meg fogja találni helyét az elméletben, mint pl. Jellinek Staatsfragmentje, Moser félsouverainitása vagy Rehm mellékországa.

Munkájának tulajdonképeni értékét azonban nem abban látjuk, hogy egy új fogalmat hozott a közjogi irodalomba, hanem elméletének alkalmazásában, abban az éles, szinte virtuóz bonczoló munkában, a melylyel elméletét keresztülvezeti. Vizsgálódásainak kiinduló pontja, az eredeti hatalom axiomája, maga ugyan nem új, — hiszen az eredeti hatalom fogalmát már Jellinek kifejtette, — de ennek a fogalomnak további kiépítésében és a maga elméletébe való bekapcsolásában olyan analtikus munkát végez, a melynek finomságait nem lehet eléggé magasan értékelni. Mint maga szerényen mondja, műve csupán egy adott fogalmat pszichologiai-politikai tanulmány útján eleméz, valójában azonban az elemzés tárgyává tett politikai alakulatok egész alkotmányjogát feltárja előttünk, bevilágít közjogi structurájuk mélyeibe, megismertet fejlődésük

különböző phasisaival, úgy hogy munkájának minden egyes fejezete egy-egy befejezett, önmagában zárt egész, a mely az illető politikai alakulat jogi helyzetét, belső szervezetét a maga teljes mivoltában mutatja be, sőt még az egyes függő országok jövő fejlődésének perspectiváját is elének tárja. Kutatásaiban egyedül a maga önálló ítélő ereje irányítja; idegen nézetektől, sőt uralkodó felfogásoktól függetlenül vonja le következtetéseit és állapítja meg a maga tételeit.

Különösen kitűnik önálló ítélőképessége és politikai tisztánlátása könyvének Boszniáról és Hercegovináról szóló fejezetében. Ezt a tényt külön kell kiemelnünk, mert ennek a kényes és nehéz jogi problémának megítélésében a külföldi irodalomban a legeltérőbb felfogásokkal, és tegyük hozzá, a való helyzetet rendszerint félreismerő, sőt sokszor elferdítő felfogásokkal találkozunk.

Bosznia és Hercegovina jogi helyzetének helyes megítélésére feltételezi Ausztria és Magyarország viszonyának helyes felismerését. Bízvást állíthatjuk, hogy ennek a complicált, a külföldi elmélet által annyit magyarázott, és annyira félreértett kapcsolatnak ilyen biztos megítélésével és egyúttal biztos vonásokkal való megrajzolásával a külföldi írók közül ez ideig talán egyedül az osztrák Žolgernél találkozunk. Mi sem jellemzőbb e viszony tiszta felismerésére és átértésére, mint az a tény, hogy Ausztriáról és Magyarországról következetesen mint két monarchiáról beszél. A «monarchia egységes jogalanyiságának» sokakban még ma is élő phantasmagoriáját ennél egyszerűbb, de egyszersmind ennél erőteljesebb, kézzelfoghatóbb érveléssel már nem is lehet visszautasítani. Redslöb tisztán felismeri, hogy a két állam közti szövetség nem rejt magában semmiféle magasabb államhatalmat és «államelméleti phantasiának» mond minden centrális törekvést; felismeri, hogy a közös szervek csupán eszközök, a melyek útján az államok eredeti hatalmuk egy részét egységesen gyakorolják, de maga az uralom az ő sajátjuk marad, hogy tehát a közös szervek nem viselői, csak alkotásai az eredeti hatalomnak, azaz — Jellinek terminológiájával élve — nem közvetlen, hanem csak közvetett szervek.

Bizonyynal jóleső resonantiát fognak kiváltani nálunk azon sorai, a melyekben a kiegyezést megelőző korszak történetének rajzánál lendületes szavakkal ismeri el a magyarság politikai erejét, a mikor jellemzi, hogy mint tudta megtörni Magyarország a birodalmi hatalmat (203. l.). A mi politikai erőnknek ez az erőteljes rajza egy német író tollából, — mintha a németiség és a magyarság politikai megértésének ösztönszerű nyilatkozása volna.

Arról a biztos alapról, melyet Ausztria és Magyarország jogi kapcsolatának felismerése nyújt, tiszta szemmel tudja megítélni

Bosznianak a két államhoz való viszonyát is. Figyelmeztet arra, hogy a Bosznia igazgatásában a két állam által alkalmazott szervek egységessége, a kettős hatalomnak egyöntetű kifejtése, könnyen azt a látszatot keltheti, hogy Magyarország és Ausztria Boszniában valósággal egységes államhatalmat gyakorolnak. Tudjuk, hogy ez a látszat tényleg nem egy külföldi író félrevezetett és épen ezekkel a téves nézetekkel szemben látja szükségesnek bizonyítani Redslób, hogy ez a közösen gyakorolt uralom Bosznia felett nem teszi a két monarchiát még részlegesen sem egy állammá. Egy területnek két állam által való közös birtoklása ugyanis nem rejt magában semmiféle államelméleti ellentmondást, mert igaz, politikai szempontból sokszor veszélyes az ily helyzet, de logikailag jól felfogható jelenség, hogy két államhatalom egyöntetűen működik valamely harmadik területen. Épen ezért állást foglal azoknak — főként Lampnak — állításával szemben, a kik szerint Bosznia annexiójával és a bosnyák alkotmánynyal a monarchia épületében a centralistikus elem, a birodalmi gondolat nyert újabb támaszt; s hangoztatja, hogy Bosznia és Hercegovina megszerzése nem módosítja, csupán erősíti azt a köteléket, a mely a két állam között fennáll.

Nem hallgathatjuk el azonban, hogy egy ponton mégis hézagot látunk a Bosznia jogi helyzetéről szóló fejtegetéseiben. Ugyanis mindaz, a mit Redslób Boszniáról mond, csak a jelenlegi átmeneti helyzetre vonatkozólag áll. Ezt azonban ő nem emeli ki; nem emeli ki, hogy itt pusztán provisoriumról van szó, s hogy Bosznia jogi helyzetének rendezése még függőben levő kérdés; sőt — nem ismervén a bosnyák kérdésnek Magyarország és Ausztria közti vonatkozásait, — egy helyen olyan megjegyzést koczkaztat, a melyet nem hagyhatunk helyreigazítás nélkül. Téves ugyanis az az állítása, hogy a két monarchiának egyenlő jogcíme van e tartományokra. (229. l.) A jelenlegi provisorium tartama alatt a két állam egyenlő ingerentiája mellett gyakoroltatik ugyan az imperium, ez kétségtelen, de ez nem a jogcímeik egyenlőségéből következik. Hiszen hogy a két állam jogcíme nem egyenlő, azt az annexióról szóló magyar és osztrák törvényjavaslatnak pusztán futólagos összehasonlítása is eléggé bizonyítja. Miben áll a jogcímeik különbözősége, mi az alapja és tartalma és melyek a következményei a mi külön jogunknak, ezt már nem egyszer fejtegette az irodalom. Redslób nem is Bosznia alkotmányjogi helyzetét akarta jellemezni munkájában, hanem csak annak függő országai minőségét fejt ki, csak bele akarta illeszteni Boszniát az ő függő országainak társaságába. És ez sikerült is neki, mert az kétségtelen, hogy az adott helyzet mellett Bosznia, a melyben semmiféle uralom nem áll fenn autochton erőből, a melynek minden

irányban hiányzik az önrendelkezési joga, s a melynek sorsa felett rajta kívül álló tényezők határoznak, talán legtipikusabb példája a «függő országnak», úgy a mint annak fogalmát Redslöb megalkotta.

Királyfi Árpád.

Új magyar regények.

A Serpolette. Irta : *Biró Lajos.* Budapest, Athenæum, 1914. 8-r. 183 l. Ára 3-50 K.

A nagy nő. Irta : *Szederkényi Anna.* Budapest, Athenæum, év nélkül. 8-r. 255 l. Ára kötve 3 K.

Két regény, egy romantikus s egy realistikus. Az előbbi mese a királyfiról, a ki mindenét föláldozza egy kis színésznőért, az utóbbi nyers valóság, mely fölkarja a mai társadalom sok szennyét. Véletlen játéka-e, vagy az idők jele: a romantikus mesét, melynek kiinduló pontja az egész világgal daczoló érzelem, egy férfi írta, a realistikus korképet egy nő. A két regény megalkotásában azonban már jobban érvényesül a két nem sajátos, természetéhez inkább illő fölfogása: *Biró Lajos* a romantikus tárgyat reálistan ábrázolja, *Szederkényi Anna* a valóságot erősen idealizálva mutatja be.

Serpolette egy hajónak a neve; Péter főherczeg, hogy az uralkodó tilalma ellenére nőül vehesse *Anni*t, az operette-énekesnőt, lemond nevérol, rangjáról, vagyonáról s mint kereskedő akar boldogulni. Fölszereli a *Serpolette*-et, megrakja eladásra szánt gépekkel s elhajózik — vagy az író szerencsétlen kifejezése szerint — elgözöl Amerikába, természetesen ifjú nejevel együtt. De Péter herczeg, azaz most már *Thurn kapitány*, nemcsak a szerelem terén rabja eszményeinek, hanem egész életfölfogása eszményi: hajóját nem tekinti a maga tulajdonának, hanem az egész személyzet közös birtokának. Magának csak a vezetést tartva fönn, részeltetni akarja őket a kereskedelmi nyereségben, bepillantást enged üzleti könyveibe, eltűri, sőt kéri matrózai ellenőrzését. Ez az expositio. Az újságolvasó közönség menten észreveszi, hogy nem egyéb, mint a mi uralkodóházunkból kivált két főherczeg tragédiájának combinatiója: *Orth János* és *Burg Ferdinánd* alakja összeolvasztva. Az előbbinek sorsából veszi a fő vonásokat, az utóbbiéból azt a motívumot, mely a hőst végzetes lépésére bírja. Az élet ilyenfajta kiaknázásáért nem tudunk lelkesedni, de *Biró Lajos*, a kinek képzelete nem új indítékok föltalálásában, hanem a készen kapott tárgyak kiszínezésében erős, már hozzászoktatott s az uralkodóház sorsához sem most nyúl első ízben (v. ö. *A sárga lilium* cz. drámáját). Nézzük, mit tud belőle csinálni. Annál nagyobb érdeklődéssel kísérjük, mert *Orth János*

tragédiájának csak megindító mozzanatát ismerjük s a befejezését sejtjük: arról az életről, mely hajóján, a St. Margheritán, folyt, nem tudunk semmit.

Az ex-főherczegre a nyílt tengeren súlyos megpróbáltatások várnak. VÉRZŐ szívvel kell tapasztalnia, hogy mindenben csalódott: az emberekben, terveiben, eszményeiben. Annie, az előbb színésznővé, most egy főherczeg nejévé emelkedett házmesterleány, híven mult-jához, már az első hetekben megcsalja, előbb a másodkapitánynyal, azután egy közönséges matrózzal, közben talán azzal a gyermekkori barátjával is, a kit a főherczeg titkárként magával vitt; a matrózok socialista szakszervezetté alakítják a hajót, erőszakoskodnak és zsarnokoskodnak, végre még azt is kikényszerítik, hogy busás jutalom fejében hadi dugarúval rakják meg a Serpolette-et. Ez a súlyedés, a kapitány hatalmának fokenkénti csökkenése, a szenvedélyek kifejlése és megerősödése, a lelkek eldurvulása és elaljasodása a részletekben nincs művészet nélkül rajzolva, egészen mégis híjjával van az elhitetésnek. Micsoda társaságot visz Bíró a hajóra! Kalózhajón nincs együtt ilyen banda. Az egy komornyikon kívül mind gazember, s legkülönb köztük a másodkapitány, Ridarsky báró, Péternek főherczeg korában szolgálattelvő kamarása. El tudjuk képzelni, hogy az Isten különös csapásaként egy hajó fődélzetén ilyen elvetemült banda gyűljön össze, de mivé lesz közöttük az álmódzó főherczeg, milyen pipogya, nevetséges figurává! S erről az emberről, a ki nem tud parancsolni, a ki gyáván meghunyászkodik az utolsó matróz előtt, a kit legénysége kezéből komornyikjának csele ment meg, erről lágygyük el, hogy a legkitűnőbb tengernagy, a hadvezetőség kérlelhetetlen bírálója volt s még az uralkodóval is bátran szembe mert szállni?! Thurn kapitány nemcsak rokonszenvünket nem érdemli meg, hanem részvétünket sem; ő nem egy főherczegi forradalmár, a ki szembezáll a világgal és elbukik tragikusan, hanem naiv ábrándozó, a kinek nincs ereje cselekedni. Bukása bosszantó, szánalmasan kisszerű. Mennyivel több erő és igazság volt az életben, mint e regényben; milyen egészen más volt a valóság Orth Jánosa, ez a nemes érczből formált jellem, tudatos, bátor, talpig ember!

A Serpolette sorsa nem kulcs Orth János tragédiájához, a megoldás sem. Ha azonban nem erőszakoljuk a történeti vonatkozást s csak mint műalkotást tekintjük, akkor a tragédia katastrophájáról nagy elismeréssel nyilatkozhatunk. Thurn kapitány megtalálja a logikus, sőt az egyetlen lehető megoldást: hajóját a rajta lévő aljas társasággal nekikormányozza a meredek Farrar szigeteknek, s meghiúsult ábrándjaival a tengersírba temetkezik. A kifejlet rajza művészi biztonságot mutat, valamint az egész regény

ügyesen van felépítve és jól elbeszélve. Valóban kár, hogy Biró Lajosnak ezúttal nem sikerült hálás tárgyat választania, s tehetségének értékes adománya, elbeszélő készsége, e miatt nem érvényesült. Annál inkább sajnáljuk, mert a szerző erkölcsi fölfogása e művében nála szokatlanul emelkedett.

Biró Lajos hőse csak nem tudja megnyerni rokonszenvünket, Szederkényi Annáé azonban már ellenszenves, sőt visszataszító. A „nagy nő” egy minister kedvese. Öregedő, fonnyadt, hiú, korlátolt és műveletlen lény, egyetlen kiválósága, hogy úri családból való. Hogy valamikor régen, szépségével és érzékiségével, magához bilincselte a hatalmas embert, azt elhiszszük, de hogy tizenkilenc esztendőn keresztül kitartott az mellette, s nem dobta el magától ezt a selyembe-bársonyba öltözött bűnös rongyot, azt bajos megérteni. Az életben akadnak ilyen jelenségek, melyeknek okát nem tudjuk, a költészetben tisztán kell látni a lelki rúgókat. Ez a nő érezve, hogy mindjobban veszíti hatalmiát, tervet eszel ki a minister megtartására. A terv pokoli, de ép oly együgyű: egy szép, üde, ártatlan leányt akar odavetni áldozatul, hogy majd ha a férfi megúnja. Újra s forróbb szerelemmel visszatérjen hozzá. Hol itt a logika? Ha őt, a lelke fenekéig romlott nőt, még két évtized múlva, öregségében sem hagyta el lovagja, mért vesse el magától ezt a fiatal, tiszta szívű nemes lelkű s hozzá nem közönséges értelmű leányt? De ez még csak a terv egyik fele. A leány ártatlan és okos, azonkívül szerelmes egy derék, jellemes fiatalemberbe: hogy’ adja ez oda magát az öregedő államférfinak? A nő látja ezt a nehézséget, de könnyen vél rajta segíteni; a fiatal leányt előbb az ifjú karjába akarja vetni, s így megrontva juttatni az ő szeretőjéhez. Elkoptatott fogásokkal lát a kivitelhez, így terve csütörtököt is mond: a leány, noha már-már meginog — ezt szintén nem tudjuk összeegyeztetni jellemével — végül mégis azé lesz, a kit szeret, de tisztán, becsületesen, mint a felesége.

Ez a merészen, de rosszul kigondolt történet bele van állítva a mai magyar társadalomba. Elgondolható, milyennek látja és rajzolja az író társadalmunk képét. A történet első fele egy vidéki nemes házban perog le, folytonos tivornyázás között. Kétségtelen, hogy sok szilaj mulatozás esik meg, s még inkább esett meg a múltban a nemesi kuriák falai között, de az élet ennyira léha, a környezet ennyira romlott sohasem volt. A vidéki duhajkodásokban sok nyersségük mellett többnyire volt bizonyos kedvesség, a miről a regényben persze szó sincs. Ezek a duhajkodások kirekesztőleg férfi társaságokban folytak le. A nőt tisztelték, s asszonyok jelenlétében mérsékeltek magukat. A „nagy nőhöz” hasonló hölgyeket pedig a mi vidéki

társadalmunk alig termett. A ki élt vidéki úri körökben, az tudja, hogy a társaság néha egy és más okból szemet hűny s erkölcsi fölfogásának szigorát nem mindig érvényesíti egyforma kíméletlenséggel, de legalább a látszat megóvását megköveteli s rendszeren sokkal kisebb vétségeket sem hagy megtorlatlanul. A történet másik fele a fővárosban, a „nagy nő” otthonában folyik le. Ez a kép szintén hazug, mert a színeket hozzá nem a pesti életből, hanem a párizsi demi-monde-ból veszi, de természetesen nem a maga tapasztalása, hanem Dumas drámája alapján.

Csak az enyhíti némileg ennek a sötétségében is rikító képnek a hatását, hogy az író nyíltan és határozottan az erkölcs pártjára áll. Nem moralizál, hanem, a mi többet ér, érezteti, hogy maga is undorodik a bűntől, s jól eső érzellemmel juttatja diadalra az igazat. Ha a műalkotásokat ethikai értékük szerint mérlegelnők, akkor ez a körülmény kedvező súlylyal esnék a csészébe, de a regény æsthetikai értékén alig változtat, annyira megalapozta a maga sorsát a „nagy nő”. Elvész ebben az is, a mi Szederkényi Annának érdeme: a részletrajz. Egy pár jelenetét, különösen a regény első felében, nagy ügyességgel alkotja meg. Az áldozatul kiszemelt leánynak megérkezése abba a vidéki házba, a hol a „nagy nő” reá akad, szerelmének ébredése, az az egyébként visszataszító társalgás, melyet ez a ronlott asszony vele folytat, határozott írói tehetséget tárnak föl.

Valamint Bíró Lajos, ő is méltatlan tárgyra pazarolta erejét. Remeljük, ha méltóbb, női egyéniségéhez illőbb tárgyat választ, becsesebb alkotást tud nyújtani. De még egy fogyatkozását meg kell javítania: több gondot kell fordítania stíljére. Regénye, különösen első fele, tele van pongyola, elsietett, lazán vagy rosszul szerkesztett mondatokkal, keresett hasonlatokkal, melyek a helyett, hogy megvilágítanak, még elhomályosítják gondolatait. A 100—101. lap egyenesen bosszantó a maga sok értelmetlenül tolmácsolt, sebtiben odavetett, töredékes gondolatával. Pár sorát ide iktatom: «Mégis ilyen és még ilyenebb asszonyok azok, a kiknek térdeinél a férfi először tanul mélyet sóhajtani, a kinek odaadja minden álmának beteljesülését, a kinek karjaiban először mered rá az ideál illúzióktól megfosztott, fakult arczába . . . Olyan ez, mint a fókaszírtól fényesképű, fából és kőből faragott bálvány fakasztotta álhíatos, fanatikus rajongás. A csudatételek s a mit bamba szemük hipnotizál ki a felizgatott agyvelőkből, az örökké buzgó forrás ez, a mit nád vessző fakaszt». Az elbeszélőket szépíróknak is szokás nevezni s a stíl mestereinek tekinteni. Ilyen mondatokat olvasva azonban hajlandók vagyunk a mester és tanítvány szerepét megcserélni.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

460. SZÁM

1915. ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-en.

TARTALOM.

	Lap
I. A HÁBORÚ GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI. — Wekerle Sándortól	1
II. A JÓ BÉKE CZÉLJAI. — Gróf Andrássy Gyulától	18
III. VEZÍR SZOKOLLI MUSZTAFÁ BASA. — Takáts Sándortól	41
IV. A FEGYELMI ELJÁRÁS REFORMJA. — Návay Lajostól	66
V. VÁMBÉRY ÁRMIN TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA. (I.) — Munkácsi Bernáttól	87
VI. MACZA. (I.) — Elbeszélés. — Ferentzi Magdától	113
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Zászlótartó miskolczi indulója.</i> — Léway Józseftől, — <i>Háborús idöket élünk.</i> — Jakab Ödöntől	133
VIII. SZEMLE: — <i>A kurucz balladák hitelességének kérdése.</i> — Király Györgytől	136
IX. ÉRTESÍTŐ: — 1. <i>Kinek büne, a háború?</i> (Gróf Andrássy Gyula röpirata.) — Wlassics Gyulától	
2. <i>Ferentzi Magda.</i> (Ferentzi Magda: <i>Fehér árnyékok.</i>) — v. g.-tól.	
3. <i>Arany János angol nyelven.</i> (Arany: <i>Toldi. Toldi's Eve. Ballads. Selected. Lyrics. Translations by W. N. Loew.</i>) — Rózsa Dezsőtől	145

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MEGJELENTEK A
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVSOROZATÁBAN.

E u c k e n

Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el. Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára kötve 2 Korona.

Lenhossék

Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait. Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára kötve 1 K 60 fill.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

Most jelent meg:

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

új könyve:

KINEK BÜNE A HÁBORÚ?

Ara 2 korona.

A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHELYEZKEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN

A HADSEGÉLYZŐ BIZOTTSÁG ÁLTAL RENDEZETT ELŐADÁSOK SORÁN

1915 JANUÁR HÓ 26-ÁN ELŐADTA

DE GRÓF APPONYI ALBERT

Ara 60 fillér.

HÁBORUS ELŐADÁSOK

A BUDAPESTI KIR. M. TUDOMÁNY-EGYETEMEN.

Elmondották az egyetem dísztermében 1915 december havában

LENHOSSÉK MIHÁLY

MAGYARY GÉZA

GRÓSZ EMIL

ALEXANDER BERNÁT

MIHÁLYFI ÁKOS

BEÖTHY ZSOLT

Ara 1 korona.

Kiadja a

FRANKLIN-TÁRSULAT Magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

461. SZÁM

1915 MÁJUS

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1915

Megjelen/évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A HÁBORÚ EDDIGI MÉRLEGE. — Berzeviczy Alberttől	161
II. A HÁBORÚ ÉS AZ IPARI ÉLET. — Matlekovits Sándortól	180
III. LENGYEL-MAGYAR VONATKOZÁSOK A TÖRTÉNELEM- BEN. — Szádeczky K. Lajostól	202
IV. A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG A HÁBORÚ ALATT. — Czett- ler Jenőtől	220
V. VÁMBÉRY ÁRMIN TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA. — (II.) Munkácsi Bernáttól	243
VI. MACZA. (II.) — Elbeszélés. — Ferentzi Magdától	275
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Dal a messze bérczorumról.</i> — Háború van. — Sajó Sándortól	293
VIII. SZEMLE: 1. <i>Volkman Róbert.</i> — Siklós Alberttől 2. <i>Tárlat. I. Műkiállítások a Szépművészeti Muzeumban.</i> — D.-től — II. <i>Csendélet és intérierur a tavaszi tárlaton.</i> — Végh Gyulától	295
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Beatrix magyar királynéről.</i> — (Berzeviczy Al- bert: <i>Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó oki- ratok.</i>) — d.-től 2. <i>Anatole France.</i> — (G. Michaut: <i>Anatole France.</i>) Elek Oszkártól 3. <i>Ipolyi Arnold népmeseegyütteménye.</i> — (A Kisfaludy-Tár- saság <i>Magyar Népköltési Gyűjteményének</i> XIII k. e.) — n-től 4. <i>Locke pædagogija.</i> — (Locke: <i>Gondolatok a nevelésről.</i>) — H. Nagy Józseftől	309

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MEGJELENTEK A
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVSOROZATÁBAN.

Eucken

Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek német kiadása rendkívüli kelendőséget ért el. Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára kötve 2 Korona.

Lenhossék

Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait. Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára kötve 1 K 60 fill.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-né
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

Most jelent meg :

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

új könyvei :

KINEK BÜNE A HÁBORÚ?

Ara 2 korona.

A JÓ BÉKE-CZÉLJAI.

Ara 40 fillér.

A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHELYEZKEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN

A HADSEGÉLYZŐ BIZOTTSÁG ÁLTAL RENDEZETT ELŐADÁSOK SORÁN
1915 JANUÁR HÓ 26-ÁN ELŐADTA

DE GRÓF APPONYI ALBERT

Ara 60 fillér.

HÁBORUS ELŐADÁSOK

BUDAPESTI KIR. M. TUDOMÁNY-EGYETEMEN.

Elmondották az egyetem dísztermében 1914 december havában

LENHOSSÉK MIHÁLY MAGYARY GÉZA

GRÓSZ EMIL

ALEXANDER BERNÁT

MIHÁLYFI ÁKOS

BEÖTHY ZSOLT

Ara 1 korona.

Kiadja a

RANKLIN-TÁRSULAT Magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADE'MIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

462. SZÁM

1915 JUNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1915

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ AKADÉMIA PALOTÁJÁNAK FÉLSZÁZADOS FENN- ÁLLÁSA. — Berzoviczy Alberttől — — — — —	321
II. AZ OBJECTIV IDEALISMUS. — Prohászka Ottokártól —	329
III. JOG ÉS IGAZSÁG A HÁBORÚBAN. — Finkey Ferencztől	349
IV. PÉNZÜGYEINK A HÁBORÚBAN. — Hantos Elemértől — —	388
V. HÁBORÚ ÉS POLITIKAI TUDOMÁNY. — Barabási Kun Józseftől — — — — —	408
VI. MACZA. (III.) — Elbeszélés — Ferentzi Magdától — —	429
VII. ZRINYI, A KÖLTŐ. — Költemény — Kozma Andortól — —	457
VIII. SZEMLE: 1. <i>Lamprecht Károly</i> (1856—1915.). — Madzsar Imrétől 2. <i>Magyarország oroszföldi barátai.</i> — Munkácsy Mihálytól	460
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Függő országok.</i> (Redslob: <i>Abhängige Länder.</i>) — Királyfi Árpádtól 2. <i>Új magyar regények.</i> (Biró Lajos: <i>A Serpolette</i> ; Szeder- kényi Anna: <i>A nagy nő.</i>) — r. r.-től — — — — —	467

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MEGJELENTEK A
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVSOROZATÁBAN.

E u c k e n

Rudolfnak, a ma élő legnagyobb német filozofusnak legnépszerűbb műve, melynek kiadása rendkívüli kelendőséget ért el. Címe:

Az élet értelme és értéke.

Fordította SCHÖPFLIN ALADÁR.

Ára kötve 2 Korona.

Lenhossék

Mihály dr. egyetemi tanár új könyve összefoglalja az ember szervezetére vonatkozó összes ismereteket, testünk szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait. Címe:

Az ember helye a természetben.

Ára kötve I K 60 fill.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

Most jelent meg :

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

új könyvei :

KINEK BÜNE A HÁBORÚ?

Ára 2 korona.

A JÓ BÉKE CZÉLJAI.

Ára 40 fillér.

A MAGYAR NEMZET TERMÉSZETSZERŰ ELHÉLYEZKEDÉSE A VILÁGPOLITIKÁBAN

A HADSEGÉLYZŐ BIZOTTSÁG ÁLTAL RENDEZETT ELŐADÁSOK SZORÁN
1915 JANUÁR HÓ 26-ÁN ELŐADTA

DR. GRÓF APPONYI ALBERT

Ára 60 fillér.

HÁBORUS ELŐADÁSOK

A BUDAPESTI KIR. M. TUDOMÁNY-EGYETEMEN.

Elmondották az egyetem disztermében 1914 december havában

LENHOSSÉK MIHÁLY

MAGYARY GÉZA

GRÓSZ EMIL

ALEXANDER BERNÁT

MIHÁLYFI ÁKOS

BEÖTHY ZSOLT

Ára 1 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.